धूमो वह्निव्याप्यो धूमवांश्चायमिति ज्ञानद्वयादेवानुमिति-रस्तु । न चानुमितिं प्रति व्याप्यत्वज्ञानमेव हेतुर्लाघ-

---

मन्तव्यं तथा चातिरिक्तधर्मिणस्तत्रानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववर्त्तित्वयोश्च कल्पनामपेक्ष्य उभयत्रादिसिद्धनियतपूर्ववर्त्तिनोऽनन्यथासिद्धत्वमात्रकल्पना लघीयसीति । ननु धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तेरालोकत्वेन च पक्षधर्म्मताया ग्रहेऽप्यनुमितिः स्यादित आह एवमिति । यद्धर्म्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तेनैव रूपेण पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरिति नातिप्रसङ्गः । ज्ञानद्वयादिति द्वित्वमविवक्षितम् । लाघ-

---

तिसत्त्वेव व्याप्तिस्मरणस्यासत्त्वादिति भावः । अवच्छेदकलाघवस्यासम्भवादाह प्रथमेति । यद्यपि प्रथमोत्पन्नस्यापि व्याप्तिज्ञानद्वयस्य क चिच्चरममुपस्थितिश्चरमोत्पन्नस्यापि विशिष्टज्ञानस्य क चित्प्रथममुपस्थितिस्तु सम्भवतीत्यकिञ्चित्करमेव कारणतायां क्वाचित्कं प्रथमोपस्थितत्वम् । तथाप्येतदस्वरसेनैव मूलोक्तकल्पनालाघवं वाच्यमित्याशयः । ननु ज्ञानद्वयं न परामर्शहेतुः पक्षधर्मताज्ञानस्य सर्वत्राऽनथात्वात् तथा च परामर्शहेतुत्वेनेत्यादिमूलासङ्गतिरतो भावार्थमाह परामर्शहेतुत्वेत्यादि । तादृशज्ञानं व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण व्याप्तेः पक्षधर्मतायाश्च ज्ञानम् । कल्पनालाघवं व्याकरोति तथा चेति । अतिरिक्तस्य विशिष्टज्ञानरूपस्य धर्मिण इति । कल्पनामपेक्ष्येति योजना । आलोकत्वेनेति । पक्षधर्मताग्रहस्य व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकत्वसम्पत्तये द्रव्यत्वादेः परित्यागः । यद्धर्मावच्छेदेनेति । न च येन रूपेण व्याप्तिज्ञानमित्येव सम्यक् कृतमवच्छेदकत्वप्रवेशेनेति वाच्यम् । यत्र धूमत्वसामानाधिकरण्येन व्यभिचारस्य व्याप्तेश्च ग्रहोत्तरं धूमत्वेन पक्षधर्मताधीस्तत्राप्यनुमितिप्रसङ्गात् । अवच्छेदकत्वप्रवेशे तु धूमत्वसामानाधिकरण्येन व्यभिचारग्रहे त-

वात् उपजीव्यत्वाच्चेति वाच्यम् । तस्यानुमितेः पूर्वमसिद्धौ

वात् अवच्छेदकलाघवात् । आवश्यकत्वात् व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्याप्तिज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वात् । क्वचिदुपजीव्यत्वादिति पाठः । उपजीव्यत्वञ्च व्याप्तिज्ञानं विना यद्धर्म्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानस्यासम्भवात् । एवञ्च सिद्धे व्याप्तिज्ञाने हेतावतिप्रसङ्गभङ्गाय पक्षधर्म्मताविषयत्वमवच्छेदकं कल्पयते लाघवात् न तु कारणान्तरं गौरवादिति भावः । सिद्धस्य व्याप्तिज्ञानस्य न पक्षधर्म्मताविषयत्वमिसाशयेनाह तस्येति । यद्वा व्याप्यत्वज्ञानमिति व्याप्यत्वप्रकारकं पक्षधर्म्मताज्ञानमित्यर्थः । ननु विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्या

द्वच्छेदेन व्याप्तिग्रहानुत्पत्त्यैवाऽनुमित्यसम्भवादिति भावः । तेनैव रूपेणेति । धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयदशायां नीलधूमत्वादिप्रकारेण पक्षधर्मताग्रहादनुमितिरुत्पादात्तदवच्छेदेनेत्यस्य परित्यागः । वन्हिव्याप्यो धूमो धूमवांश्च पर्वत इत्येकज्ञानादप्यनुमितेः परैरङ्गीकारादाह द्वित्वमिति । कल्पनालाघवस्यासम्भवादाह अवच्छेदकेति । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वमपेक्ष्य व्याप्तिज्ञानत्वस्यावच्छेदकस्य शरीरलाघवादित्यर्थः । असम्भवादिति । तथा च स्वनियतताद्दशज्ञानसत्ताकत्वमेव व्याप्तिज्ञानस्य ताद्दशज्ञानोपजीव्यत्वमिति भावः । नन्वेतावता व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वप्राप्तावपि परामर्शस्य किमायातमत आह एवं चेति । अतिप्रसङ्गभङ्गायेति । व्याप्तिज्ञानमात्रादनुमित्युत्पत्तिवारणायेत्यर्थः । कारणान्तरमिति । गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकताकधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानरूपं कारणमित्यर्थः । अनुमितेः पूर्वं व्याप्तिज्ञानस्य सर्वजनसिद्धत्वात्तस्येत्यादिमूलासङ्गतेराह सिद्धस्येति ।

युगपदुपस्थित्यभावात् । अथ यथा तत्ताविशिष्टस्मरणे सतीन्द्रियसन्निकृष्टे स एवायमित्यभेदप्रत्ययो भवति तथेन्द्रियसन्निकृष्टे धूमे वह्निव्याप्यधूमस्मरणे धूमत्वासाधारणधर्मदर्शनाद्व्याप्योऽयमित्यभेदप्रत्ययः स्यात् साम-

---

ज्ञानद्वयस्यावश्यं वाच्यतया तस्यैव हेतुत्वं युक्तं तदिदमुक्तमावश्यकत्वादिखत आह उपजीव्यत्वादिति। विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पने विशिष्टज्ञानस्योपजीव्यत्वादियर्थः। स्वसम्बेदनसिद्धमेव ज्ञानद्वयम्, आवश्यकत्वञ्च तस्योभयवादिसिद्धमित्याशयेनाह तस्येति । असिद्धिं परिजिहीर्षुराशङ्क-

---

अनुमितेः पूर्वमुभयवादिसिद्धस्येत्यर्थः। विनैव भावार्थ संमुखत एव परामर्शस्य हेतुताभिप्रायेण व्याचष्टे यद्वेति। व्याप्यत्वप्रकारकेति। मूले व्याप्यत्वज्ञानमित्यत्र व्याप्ये व्याप्यत्वच्छिन्नप्रकारताकपरत्वादिति भावः। नन्विति । यद्यपि पक्षधर्मताग्रहो न विशिष्टपरामर्शमात्रे हेतुः व्यभिचारादतस्तदन्यथानुपपत्त्या न ज्ञानद्वयमावश्यकम्, तथापि धूमवान् पर्वत इत्याकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यापि क चिद्विशेषणज्ञानविधया परामर्शहेतुत्वात्तदभिप्रायेणेदम्। तस्यैव ज्ञानद्वयस्यैव। उक्तं नन्वित्यादिमूलग्रन्थे। विशिष्टज्ञानेति। तथा च विशिष्टज्ञाने ज्ञानद्वयस्य कल्पकत्वमेवोपजीव्यत्वमिति भावः। ननु परैर्यदि विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्यैव ज्ञानद्वयं स्वीकृतं तदा तस्येत्यादिदोषासङ्गतिः अनुमितेः पूर्वं तैरपि विशिष्टज्ञानस्याभ्युपेयत्वादाह स्वसंवेदनेति। स्वात्मकं यत्संवेदनं तत्सिद्धं तेन प्रमितम्। तथा च स्वप्रकाशरूपं ज्ञानद्वयमेव तत्र प्रमाणं न तु विशिष्टज्ञानानुपपत्त्या तदभ्युपेयमिति भावः। नन्वेवं परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वादित्यादि-

ग्रया वृत्तत्वादिति स एवानुमितिहेतुरिति चेत् । न। प्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमितिसामग्रया बलवत्त्वात् अनुमितिरेवोत्पद्यते न तु व्याप्याभेदप्रत्ययः । अन्यथा तत्रापि परार्शानन्तरं परामर्शान्तरं तदनुव्यवसायो वा भवेन्न-

---

ते अथेति । अयं पक्षवृत्तिः । हेतुरिति । लाघवादिति शेषः । अनुमितिसामग्रया इति । स्मृतिहेतुतावादिनां नव्यानां नये दूषणमिदम्। न तु संस्कारकारणतावादिनां प्राचामिति ।

ना प्रागुक्तमावश्यकत्वं विरुद्ध्येतेत्यत आह आवश्यकत्वं चेति। तथा च न्यायमतानुसारेणैव परामर्शहेतुत्वेनेत्युक्तमिति भावः । असिद्धिमिति । अनुमितेः पूर्वं विशिष्टज्ञानस्यासिद्धिमित्यर्थः । मूले धूमत्वासाधारणधर्मदर्शनं धूमत्वरूपव्याप्यतावच्छेदकधर्मदर्शनम् । तच्च व्याप्तिसंशयनिरासद्वारोपयुक्तम् । अभेदप्रत्यय इति । वस्तुगत्या यो व्याप्यस्याभेदो व्याप्यत्वं तत्प्रत्यय इत्यर्थः । पक्षधर्मांशे व्याप्तिप्रकारकज्ञानस्यैव परामर्शत्वाद्व्याप्याभेदप्रकारकस्याभेदसम्बन्धेन व्याप्यप्रकारकस्य वा ज्ञानस्याऽतथात्वेन यथाश्रुतार्थासङ्गतेरिति ध्येयम् । व्याप्योयमिति ज्ञानस्य पक्षधर्मत्वाविषयकत्वे परामर्शत्वानिर्वाहात् स एवेत्याद्युत्तरग्रन्थासङ्गतिरसिद्धिश्चादवस्थ्यं चातो व्याचष्टे पक्षवृत्तिरिति । पक्षीयो धूम इत्यर्थः । संसर्गमर्यादया पक्षवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वादिति ध्येयम् । न्यूनतां परिहरति लाघवादिति । अवच्छेदकलाघवादिति तदर्थः । ननु यत्र धूमः पर्वतवृत्तिरितिज्ञानसहकारेण वन्हिव्याप्तिगोचरोद्बुद्धसंस्कारप्रत्यासत्त्या पर्वतवृत्तिधूमो वन्हिव्याप्य इत्याकारकं प्रत्यक्षं तत्रैव पूर्वं व्याप्तिज्ञानाभावेनानुमितिसामग्र्यसम्भवात्परामर्शो न दुर्घट इत्यत आह स्मृतिहेतुतावादिनामिति । संस्कारो

त्वनुमितिः । अथ धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरतः पर्वतीयधूमेन्द्रियसन्निकर्षे प्रथमत एव व्याप्तिधूमत्वयोर्वैशिष्ट्यं

अथेत्यादि । अत्र यत्र प्रथमं पक्षाग्रहे गृहीतधूमे स्मृतव्याप्तिवैशिष्ट्यभानमनन्तरञ्च गृहीते पक्षे तादृशविशिष्टधीस्तत्रेत्यपि द्रष्टव्यम् । प्रथमत इति विशिष्टज्ञानात् पूर्वमनुमितिसामग्रीविरहप्रदर्शनाय । एवञ्च सिद्धे पूर्ववर्तिनि विशिष्टज्ञाने तस्यैव तत्त्वेन हे-

---

न प्रत्यासत्तिः तथासति विशेषणगोचरानुद्बुद्धसंस्कारादपि तद्विशिष्टप्रत्यक्षापत्तेः, किं तु ज्ञानमेव तथेति नव्यानां मते धूमः पर्वतवृत्तिरितिज्ञानसहकृताद्वह्निव्याप्यो धूम इति स्मरणादेव यदा परामर्शः सम्भावनीयः तदैवानुमितेः सामग्रीसम्भवादनुमितिरेव जायते न पुनः परामर्श इति भावः । मूले पर्वतीयधूम इत्यस्य पर्वतवृत्तितया गृहीतधूम इत्यर्थः । तेन प्रथमं व्याप्तिधूमत्वयोर्द्वयोर्वैशिष्ट्यभानेपि पक्षधर्मत्वाभानाच्च विशिष्टपरामर्शालाभः । व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनः पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानिति ज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमिति मते मूलोक्तस्थलासंकीर्णं यत्तदप्युपदर्शयति यत्र प्रथममिति । पक्षाग्रह इति । पूर्वं तद्ग्रहे तु यदैव धूमे व्याप्तिवैशिष्ट्यधीस्तदैव पक्षवृत्तित्वस्यापि ग्रहसम्भवाच्च मूलोक्तस्थलासंकरः स्यादिति भावः।गृहीते पक्ष इति।पक्षविशेष्यकेपि प्रत्यक्षात्मकपरामर्शे पक्षज्ञानं हेतुः संयोगाद्यात्मकस्य पक्षवृत्तित्वस्य प्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वादित्यभिप्रेत्य गृहीत इत्युक्तम् । ननूत्तरकाले धूमत्वादिवैशिष्ट्यभानव्यवच्छेदस्य प्रकृतानुपयुक्तत्वात्प्रथमत एव इत्युक्तिर्निष्फलेत्यत आह प्रथमत इतीति । ननूक्तरीत्याऽनुमितेः पूर्वं परामर्शसम्भवेप्यनुमितौ न तत्त्वेन हेतुत्वं किं तु ज्ञानद्वयस्यैव तथात्वं प्रागुक्तकल्पनालाघवादत आह एवं चेति । तत्त्वेन व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वेन।गुर्विति कल्पनाक्रियान्वयि।तथा च गुरुतरं धर्मद्व-

यत्र भासते विशेषणज्ञानस्य पूर्वं वृत्तत्वात् तत्र यत्र चासत्वाक्याद्वह्निव्याप्यवानयमिति ज्ञानं तत्रोभयत्रापि लाघवात् पक्षधर्मव्याप्यत्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादन्यत्रापि तथेति चेत् । न । इन्द्रियासन्निकृष्टेऽतीन्द्रिये च

तुत्वं गुरुधर्म्मद्वयावच्छेदेनान्यथासिद्धत्वकल्पनामपेक्ष्य लघ्वेकरूपावच्छेदेन नियमानन्यथासिद्धिकल्पनाया एव न्याय्यत्वात् । गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकताकधर्म्मप्रकारकपक्षधर्म्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्म्मताग्रहप्रकारीभवद्धर्मावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानत्वेन वैकरूपेण कारणत्वे

यावच्छेदेन यदन्यथासिद्धत्वकल्पनं तदपेक्ष्येत्यर्थः।तेन धूमत्वेन व्याप्तिज्ञानत्वं धूमत्वेन पक्षधर्मताज्ञानत्वं च यदवच्छेदकधर्मद्वयं तस्य व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वापेक्षया लघुत्वेपि नासङ्गतिः।कल्पनायाश्च गुरुत्व कारणताद्वयोपपादकतया बोध्यम् । एवमुत्तरत्र लाघवमप्येककारणतासम्पादकत्वेनैव द्रष्टव्यम् । यत्तु परैरपि धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वं वाच्यमतस्तदवच्छेदकत्वप्रवेशेन विशिष्टज्ञानत्वापेक्षया गौरवमिति ।तच्तुच्छम्।तावतापि धर्मद्वये गुरुत्वोपदर्शनासङ्गतेः। धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानत्वेन हेतुतावादिनां मतेपि धूमत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव हेतुतया विशिष्टज्ञानत्वापेक्षया गुरुधर्मघटितं यद्धर्मद्वयं तदवच्छेदेनेत्यर्थकरणान्नायमपि दोष इत्याहुः। ननु धर्मद्वयावच्छेदेन हेतुत्वकल्पने यदि गौरवं तदैकरूपेणैव ज्ञानद्वयस्य हेतुत्वमस्तु अतस्तदपि दूषयति गृह्यमाणेति । न च व्याप्तिग्रहप्रकारीभूतधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनेत्येव सम्यक् अवच्छेदकत्वप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । यत्र धूमत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्तेर्व्यभिचारस्य च ग्रहोत्तरं धूमत्वेन पक्षधर्मताग्रहस्तत्रानुमितेर्वार-

लिङ्गे प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानसामग्रीविरहात्तेन विनानुमित्यनुत्पादापत्तेः । अस्मदुक्तसामग्र्याश्च तत्रापि सत्त्वात् ।

चातिगौरवात् विनिगमनाविरहाच्च । तथापि च नियतपूर्ववर्तित्वं कल्पयामित्याह यत्र चेति। तेन विनेति।तथा च व्यभिचारात्कारणत्वं बाधितमिति भावः । स्वतो व्यभिचारं निरस्यति अस्मदुक्तेति। अनवस्थानादिति।न च धूमान्तरसन्निकर्षे तद्व्यक्तिवृत्तिधूमत्वं वन्हि-

---

णाय तन्निवेशात् । एवमुत्तरत्रापीति भावः । अतिगौरवादिति । गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकत्वादिप्रवेशेन विशिष्टज्ञानत्वापेक्षयोक्तधर्मस्य गुरुत्वादिति भाव । ननु विशिष्टज्ञानस्य व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनेव विनिगमनाविरहात्पक्षव्याप्योभयवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनापि हेतुत्वं वाच्यं तथा च कारणताद्वयापत्तिरतो गुरुत्वयोरपि गृह्यमाणत्वाद्युक्तधर्मद्वययोरेकेनैव हेतुता लघीयसीत्यत आह विनिगमनेति । गृह्यमाणत्वादिनोक्तधर्मद्वययोरपि प्रत्येकरूपेण हेतुत्वे विनिगमनाभावाच्चेत्यर्थः । तथा चावच्छेदकभेदेन कारणताद्वयं तवाप्यावश्यकमतो लघुरूपाभ्यामेव तथात्वं युक्तमिति भावः । तव मीमांसकस्य । कल्पयामीति । तथा चानन्यथासिद्धत्ववत् पूर्ववर्तित्वस्याप्युभयमत एव कल्प्यत्वेन लघुधर्मावच्छेदेनैव कल्पनौचित्यादिति भावः । व्यभिचारादिति । न च न्यायमतेऽपि धूमलिङ्गकपरामर्शाव्यवहितोत्तरानुमितिं प्रति धूमलिङ्गकपरामर्शत्वेन हेतुताया वाच्यत्वादसन्निकृष्टधूमस्थलीयानुमितेरतादृशत्वेन कथं व्यभिचार इति वाच्यम् । आलोकाद्यन्यलिङ्गकानुमितिसामान्यं प्रत्येव न्यायमते धूमलिङ्गकपरामर्शत्वेन हेतुत्वमित्याशयेन तत्र व्यभिचारस्योपन्यासात् । वस्तुतस्त्वव्यवहितोत्तरत्वस्य स्वत्वादिगर्भत्वेनाननुगतस्य दुर्वचनत्वात्तदन्तर्भावेन धूमलिङ्गकत्वन्यानुमितिसामान्यं प्रत्यनुगतरूपेण न परामर्शस्य हेतुत्वं किं तु यस्य पुंसो धूमेनैव

न चानुमानात् तत्र परामर्शः, अनवस्थानात्।अथ यथा स देवदत्तो गौरो न वा परमाणू रूपाधिकरणं न वेति संशयो बहिरस्वतन्त्रेणापि मनसा कोटिस्मरणविशेषादर्शनादिसहकारिवशाज्जन्यते यथा वा निद्रासहकारेण बाह्यस्वप्नानुभवः तथेहापि ज्ञानान्तरोपनीतविशेष्ये व्याप्तिस्मरणसहकृतेन मनसा परामर्शो जन्यते तदनन्तरमनुमितिदर्शनादिति चेत्। न। व्याप्तिस्मरणादेः प्रमा-

---

व्याप्तिव्याप्यमिति लिङ्गविशेष्यकपरामर्शाद्व्याप्त्यनुमितिसम्भवः धूममात्रासन्निकर्षेऽपि तत्र वन्ह्यनुमानात् तद्व्यक्तिवृत्तित्वधूमत्ववै-

---

हेतुना वन्ह्यनुमितिस्तदीयवन्ह्यनुमितिसामान्यं प्रत्येव तत्पुरुषीयधूमलिङ्गकपरामर्शत्वेनानुगतरूपेण हेतुत्वं नैयायिकैर्वाऽच्यमित्याशयेन तादृशपुरुषस्यासन्निकृष्टधूमलिङ्गकानुमितौ धूमलिङ्गकपरामर्शस्य व्यभिचारो दर्शितः। विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्यजनकत्वमिति नियमस्य चाऽव्यभिचारे तात्पर्यमिति युक्तमुत्पश्यामः। स्वतः स्वमते। निरस्यति, मीमांसकः। यत्र धूमे वन्हिव्याप्यत्वं पर्वते च धूमवत्तामात्रं प्रागनुभूतं न तु वन्हिव्याप्यधूमवत्त्वं तत्र न पर्वतो वन्हिव्याप्यधूमवानित्येवं स्मृतिः कारणस्य विशिष्टानुभवस्य बाधात् किं तु धूमो वन्हिव्याप्यो धूमवांश्च पर्वत इत्येवं स्मरणमिति तत्रानुमितौ ज्ञानद्वयस्य सत्त्वाद्य व्यभिचारः। धूमान्तरेति। इदं च विशेष्यीभूतस्य धूमत्वस्य सन्निकर्षसम्पत्तये। तद्व्यक्तिवृत्तीति। असन्निकृष्टो यः पर्वतादिः तदीयधूमवृत्तीत्यर्थः। व्याप्त्यनुमितीति। तत्पर्वतवृत्तिधूमो वन्हिव्याप्य इत्यनुमितिसम्भव इत्यर्थः। तथा चो-

णान्तरतापत्तेः । तदेव हि प्रमाणान्तरं यदसाधारणं स-

शिष्ययग्राहकविरहाच्च, असाधारणमिति शरीरादिव्युदासः, आलोकादिवारणाय प्रमाणान्तरासहकारीति वाच्यम् । तदपि प्रमाणा-

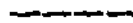

क्तानुमित्यात्मकात् धूमविशेष्यकपरामर्शादेवासन्निकृष्टधूमस्थले पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितिर्भविष्यतीति भावः । धूममात्रेति । तथा च विशेष्ये सन्निकर्षाभावाद्धूमत्वधर्मिकस्य वन्हिव्याप्तिव्याप्यत्वानुभवस्यासम्भवाद्धूमविशेष्यकोऽनुमित्यात्मकः परामर्शोऽप्यसन्निकृष्टधूमस्थले दुर्घट इति भावः । सत्यपि धूमान्तरस्य सन्निकर्षे तत्पर्वतीयधूमवृत्तिधूमत्वं वन्हिव्याप्तिव्याप्यमिति प्रत्यक्षस्यासम्भवः । *तत्पर्वतीयधूमस्यासन्निकृष्टतया* तत्पर्वतीयधूमवृत्तित्वस्याऽयोग्यतया प्रत्यक्षविषयत्वायोगादित्याह तद्व्यक्तिवृत्तित्वेति । शरीरादीत्यादिपदादात्मादीनां संग्रहः । व्युदास इति । अन्यथा मानसान्यप्रमाफलोपहितकारणत्वपर्यवसितस्य प्रमाणान्तरत्वरूपापाद्यस्य शरीरादावसत्त्वेनोक्ततर्कस्य मूलशैथिल्यापत्तेरिति भावः । असाधारणत्वं चात्राऽनुभवत्वाव्यापकज्ञानवृत्तिजात्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताश्रयत्वम् । कारणता चात्र विषयत्वाद्यनवच्छिन्ना ग्राह्या । तेन साक्षात्कारत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति विषयविधया शरीरादेर्हेतुत्वेऽपि नोक्तदोषः । चक्षुरादेस्तु चाक्षुषत्वादिरूपतादृशजात्यवच्छिन्नं प्रत्येव चक्षुरादिना जनकतया न तत्र दृष्टान्तासिद्धिः । ज्ञानवृत्तीत्युपादानात्संयोगत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वादिना हेतुत्वेऽपि शरीरादेर्व्युदासः । न चानुभवत्वव्याप्यजात्यवच्छिन्नकार्यत्वं प्रवेश्यैव तद्वारणसम्भवः । *संस्कारद्वारकस्य प्रमां जनयतीतिमूलस्थप्रमापदस्य वैयर्थ्यापत्त्या* तत्प्रवेशादिति भावः । चैत्रादिशरीरजन्यतावच्छेदकजातेः प्रामाणिकत्वे पुनरेकदोत्पन्ननानाज्ञानवृत्तित्वेन जातिर्विशेषणीया । आलोकादीति । चाक्षुषादौ व्यापारद्वारा कारणत्वेऽप्यालोकादेर्न तत्र कारणत्वमात्मवदतस्तत्र व्यभिचारवारणायेत्यर्थः । प्रमाणान्तरेति ।

हकारि समासाद्य मनो बहिर्गोचरां प्रमां जनयति यथे-

न चैवं शरीरस्यापि स्वेतरप्रमाणसहकारितयोक्तविशेषणाद्वेव व्युदासासम्भवात् असाधारणपदस्य वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । स्वावृत्तिधर्मावच्छिन्नया प्रमाकरणतया निरूपितं यत्कार्यत्वं तदवच्छेदकीभूतमानसावृत्तिजात्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणताशून्यत्वस्यैव प्रमाणान्तरासहकारीत्यनेन विवक्षितत्वात् । तस्य च शरीरादावप्यनपायात् । अत्र च चक्षुरादेरपि जन्यतावच्छेदकीभूतचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्येव जनकतया दृष्टान्तासिद्धिरतो भूनान्तं जातिविशेषणम् । न चोक्तासिद्धिवारणाय स्वेतरप्रमाणजन्यतावच्छेदकत्वेनैव जातिर्विशेष्यतामिति वाच्यम् । सर्वेषामेव चक्षुषां स्वेतरचक्षुरन्तरजन्यतावच्छेदकीभूतं यच्चाक्षुषत्वं तदवच्छिन्नं प्रति जनकतया दृष्टान्तासिद्धितादवस्थ्यापत्तेः । मानसावृत्तिपदं त्वापादकस्य पराभ्युपगतत्वसम्पत्त्यर्थम् । अन्यथा व्याप्त्यलौकिकसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नं प्रत्येव व्याप्तिस्मरणादेर्हेतुताया नैयायिकैरभ्युपगमेन निरुक्तकारणताशून्यत्वस्य तत्रासम्भवादिति ध्येयम् । स्मृत्युपधायकसंस्कारस्यापि निरुक्तासाधारणतया प्रमाणान्तरासहकारितया च तत्र व्यभिचारवारणाय मूले प्रमामिति । आत्मसुखादिसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय बहिर्गोचरेति । इत्थं चेदं व्याप्तिस्मरणं यद्यनुभवत्वाव्यापकज्ञानवृत्तिजात्यवच्छिन्नकार्यतानिरूपितविषयत्वावच्छिन्नकारणताश्रयत्वे सति स्वावृत्तिधर्मावच्छिन्नप्रमाकरणतानिरूपितकार्यतावच्छेदकीभूतमानसज्ञानावृत्तिजात्यवच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिककारणताशून्यत्वे च सति बहिर्गोचरप्रमोत्पादकं स्यात्तदावश्यं मानसान्यप्रमायाः फलोपहितकारणं स्यात् चक्षुरादिवदिति समुदितार्थः । न चानुमित्यादिकरणतामादायेष्टापत्तिरिति वाच्यम् । यन्निरुक्तकारणताशून्यत्वे सति बहिर्गोचरयादृशयादृशप्रमोत्पादकं तदवश्यं मानसान्यतादृशतादृशप्रमायाः फलोपहितकरणमिति व्याप्त्या मानसान्यपरामर्शकारणत्वस्यापत्ताविष्टापत्त्यसम्भवादिति ध्येयम् । आलोकादेरपि चाक्षुषादिकरणत्वमतस्तत्राप्यसत्त्वादापाद-

न्तरं मनस्त्वेन प्रत्यक्षादिप्रमाकरणत्वेन च त्रिभागाच्च तद्व्याघात इत्यपि कश्चित् । यद्वा असाधारणमसमवहितं तथा च यज्जातीयप्रमायां मनोऽन्यकरणेनासमवहितं सत् यद्वहिर्विषयकप्रमोत्पादकं यज्जातीयप्रमासामग्रीविरहे वा यत्प्रमोत्पादकं तत्तद्विजातीयप्रमाहे-

त्कोटौ तद्धारकप्रमाणान्तरासहकारीतिविशेषणं न देयमिति मतं द्-र्शयति तदपीति । आलोकादिकमपीत्यर्थः । नन्वेवं प्रमाणस्य चतुर्धा विभागोऽनुपपन्न इत्यत आह प्रत्यक्षेति । तद्व्याघातः विभागव्याघातः । प्रमावैजात्यस्यैव प्रमाणान्तरत्वनियामकत्वमनुसृत्य प्रकारान्तरेण व्याचष्टे यद्वेति । व्याप्तिस्मरणस्यापि मनःप्रभृतिसमवहितत्वादाह तथा चेति । यत्प्रमाया इत्युक्तावेकचाक्षुषादिव्यक्तिकरणासमवहितं चाक्षुषान्तरजनके चक्षुरादौ व्यभिचारः स्यादतो यज्जातीयेति । यज्जातीयस्य मनोऽन्यकरणेनासमवहितमित्युक्तौ स्मृतिजातीयस्य मनोऽन्यकरणेनासमवहिते चक्षुरादौ प्रमोत्पादके व्यभिचारः तद्विजातीयप्रमाहेतुरित्यस्य तत्प्रमाविजातीयप्रमाहेतुरित्यर्थकत्वाद्तः प्रमाया इति । अनुमितिजातीयप्रमायाः करणेन मनसैव समवहितत्वाच्चक्षुरादौ दृष्टान्तासिद्धिः पक्षीभूते व्याप्तिस्मरणे चापादकवत्तायाः पराभ्युपगमासिद्धिश्च स्यादत उक्तं मनोऽन्येति । मनोऽन्यकारणेत्युक्तावपि तथैव दोषात्करणपर्यन्तानुसरणम् । प्रत्यक्षजातीयप्रमाया मनोऽन्यकरणेनासमवहिते सुखादिसन्निकर्षे प्रत्यक्षविजातीयप्रमाया अजनकत्वात्तत्र व्यभिचारः स्यादतो बहिर्विषयकेति । अनुमित्यादिजातीयप्रमायाः मनोऽन्यकरणेनासमवहितस्मृत्युपधायकसंस्कारेऽनुमित्यादिविजातीयप्रमित्यजनके व्यभिचारवारणाय प्रमोत्पादकमिति । अत्र च यो यज्जातीयप्रमायाः मनोऽन्यकरणेनासमवहितः सन् बहिर्विषयकयादृशप्रमित्युत्पादकः स तद्विजातीयतादृशप्रमाहेतुरित्येवं व्याप्यर्थो बोध्यः । तेन प्रत्यक्षजातीयप्रमाया मनोऽन्यकरणेनासमवहितस्य परामर्शात्मकप्रमोत्पादकस्य च पक्षीभूतव्याप्तिस्मरणस्य प्रत्यक्षविजातीयानुमितिप्रमाहेतुत्वमादाय नेष्टापत्तिरिति ध्येयम् । ननु सुषुप्त्यनुरोधेन ज्ञानसामान्यं प्रत्येव त्वचो हेतुत्वात्प्रत्य-

तुरित्येव व्याप्तिः। ततः सिद्धायां विलक्षणप्रमायां विलक्षणे च तत्करणे कल्पनीये आवश्यकत्वाद्बाधकाभावाच्च तस्यैव तथात्वं पर्यवस्यतीति। संशयस्वप्नौ च न विशिष्टानुभवरूपौ, येनोपनयादिवशाद्बाह्यविषयानुभवजनने स्वल्पशक्तिकेन मनसा दोषवशाद्भ्रममेव तदभावादिवशात् प्रमापि जनयितव्येत्याशङ्क्येत, किन्तु

क्षज्ञानीयप्रमाया मनोऽन्यकरणेन त्वचा समवहितत्वात्पक्षीभूतव्याप्तिस्मृतावापादकासिद्धिरतः कल्पान्तरमाह यज्ज्ञानीयेति। अत्रापि पूर्ववत्स्वरूपौ बोध्यः। ननूक्तव्याप्तिबलाद्व्याप्तिस्मरणस्य विजातीयप्रमाहेतुत्वमिष्यत एव। न च तावतैव प्रमाणान्तरत्वप्रसङ्गः, तस्य प्रमाकरणत्वगर्भत्वादत आह तत इति। ततो व्याप्तिस्मरणात्। सिद्धायाम् अभ्युपेतायां विजातीयप्रमायामित्यर्थः। आवश्यकत्वात् करणान्तरकल्पने उपनयहेतुत्वस्यावश्यकत्वात्। बाधकाभावात् व्यापाराभावरूपं यद्बाधकमापाद्यकोटौ फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वरूपकरणत्वस्य प्रविष्टत्वेन तदभावादित्यर्थः। तस्यैव व्याप्तिस्मरणस्यैव। तथात्वं करणत्वम्। पर्यवस्यतीति। तथा च प्रत्यक्षादिविजातीयप्रमाहेतुत्वोपगमेनैव विजातीयप्रमायाः फलायोगव्यवच्छिन्नकारणत्वलक्षणकरणत्वमापादनीयमतो न त्वया व्याप्तिस्मरणस्य प्रत्यक्षविजातीयप्रमाहेतुत्वमभ्युपेतव्यमिति भावः। ननु संशयस्वप्नयोर्विशिष्टसाक्षात्कारत्वानुरोधादुपनयस्य प्रत्यासत्तित्वध्रौव्ये दोषाद्यभावदशायामनयोः संशयस्वप्नयोः प्रमात्वं न दुर्घटमतो मूलस्याशयमुपवर्णयति संशयेत्यादिना। न विशिष्टेति। न च घटधर्मिकस्यायं घटो न वेति संशयस्य घटत्वांशे विद्यमानदुःखावगाहिनश्चाहं दुःखीत्यादिस्वप्नस्य दुःखांशे विशिष्टानुभवत्वसम्भवादिदमसङ्गतमिति वाच्यम्। तावतापि संशयस्वप्नसामान्ययोर्विशिष्टानुभवत्वासम्भवादुक्तसंशयस्वप्नयोर्लौकिकसन्निकर्षादेवोत्पत्त्या क्वचिदप्युपनयस्य प्रत्यासत्तित्वाकल्पनात्। यत्तु शयानोऽहं दुःखीत्यादिस्वप्नस्य विशिष्टानुभवत्वेऽपि न प्रमात्वं स्वप्नघटनकारीमनःसंयोगस्यैव दोषतया सर्वत्र भ्रमसामग्रीसम्भवा-

न्द्रियादि । संशयस्त्वप्रमैव तु न प्रमे इति न निद्रादेः प्रमाणान्तरत्वम् । न च तत्रापि कथं स धूमो वह्निव्याप्य इति व्यवहारः तदानीं तद्व्याप्यत्वानुभावकाभावादिति वाच्यम् । तत्र स्मृतधूमे धूमत्वेन वह्निव्याप्यत्वानुमानात् । न च तन्मते धूमत्वेन व्याप्त्यनुभवः सम्भवति ।

धर्म्मिज्ञानकोटिस्मरणादिरूपः, धर्म्मिज्ञानं पुनरनुभवरूपं यथासम्भवमक्षादः स्मरणञ्च संस्कारादिसाशयेनाह संशयेति । व्याप्यत्वानुमानादिति । धूमत्वादौ वन्ह्यादिव्याप्तिव्याप्यत्वं जानतो धूमत्वत्वादिना तद्वत्त्वनिश्चयदशायामन्यथा त्वसंसर्गाग्रहादेवेति । अ-

---

दिति मतम् । तच्चिन्त्यम् । तदभावादिवशादिति दोषाभावादित्यर्थः । प्रमापीत्यस्य संशयस्त्वप्रमात्मकेत्यादिः । कोटिस्मरणादीत्यादिना भेदाग्रहादेः परिग्रहः । धर्मिज्ञानमिति । साधारणादिधर्मवद्धर्मिज्ञानजन्या कोटिस्मृतिरेव संशयहेतुरिति प्राचां मते कोट्यनुभवस्य संशयानिर्वाहकत्वात्कोटिस्मरणपर्यन्तमनुसृतम् । अक्षादेरिति पञ्चमी । क्वचिदक्षादिन्द्रियात् प्रत्यक्षात्मकं क्वचिच्च व्याप्तिज्ञानादितोऽनुमित्यात्मकं धर्मिज्ञानमित्यर्थः । स्मरणं चेति । धर्मिज्ञानमित्यत्रान्वितम् । तद्वत्त्वेति । धूमत्ववत्त्वेत्यर्थः । अन्यथा धूमत्वादौ वन्ह्यादिव्याप्तिव्याप्यत्वाद्यग्रहदशायाम् । असंसर्गाग्रहादेवेति । स धूमो वन्हिव्याप्य इति व्यवहार इति मूलस्थेनाऽन्वयः । न चैवं व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेणैव व्याप्तिग्रहस्य बाधात्तत्र पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितिर्न स्यात्, इष्टत्वात् । व्याप्यत्वासंसर्गाग्रहस्थले लैङ्गिकासंसर्गाग्रहस्यैव परैः स्वीकारादिति भावः । अथातीन्द्रियस्थले विशिष्टज्ञा-

अत एव यो वह्निव्याप्यवान् सोऽवश्यं वह्निमान् इति व्याप्तिज्ञानवतोऽनुमितिर्नान्यथा । अथ पर्वतीयधूमे धूमत्वेन ज्ञाते वह्निव्याप्योऽयं न वेति संशयेऽप्यनुमितिः स्यादिति चेन्न । धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणे विद्यमाने

तीन्द्रियादौ लिङ्गे व्याप्यत्वप्रकारकज्ञानस्यासम्भवेऽप्यनुमितेः सर्वानुभवसिद्धतया तस्य कारणत्वे बाधिते परिशेषाद्गुरोरपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य हेतुत्वे सिद्धे शाब्दव्याप्यवत्ताबोधस्थलेऽपि तत्कल्प्यते कारणं विना कार्य्योत्पत्तेरसम्भवात् तेन च विना तत्रानुमितेरसिद्धत्वान्न तस्यापि हेतुताबाधः तत्रातीन्द्रियलिङ्गादौ सर्वानुभवसिद्धाया अप्यनुमितेः सर्वथैवापलापः मम तु क्वचित्कालविलम्बादिमात्रकल्पनमित्याशयवानाह अत ए-

वस्येव व्याप्यवानिति शाब्दस्थले व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यापि व्यभिचारसाम्येन लघुतरं विशिष्टज्ञानमपेक्ष्य गुरोर्व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैवातएवेत्यादिना हेतुत्वव्यवस्थापनं न युक्तमतो मूलकारस्याशयमुपवर्णयति अतीन्द्रियादाविति । तत् व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानम् । ननु यत्र विनैव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानं व्याप्यवानित्येव परामर्शादनुमितिस्तत्र ज्ञानद्वयस्यापि व्यभिचारेण कारणत्वं बाधितमत आह न चेति । तेन व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानेन । तत्र व्याप्यवानितिशाब्दस्थले । ननु यत्र केवलं वह्निव्याप्यवानित्येव शाब्दधीर्न तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारिका तत्र त्वयेव मयाप्यसन्निकृष्टधूमस्थलेऽनुमितिरपलपनीयैवेति कुतो विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वबाध इत्यत आह नचेति।सर्वथैवेति।उपनयस्य प्रत्यासत्तित्वविरहात्कालादिविलम्बेनापि विशिष्टज्ञानासम्भवादिति

धूमत्वज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वेन संशयाभावात् ।अन्यथा परामर्शोऽपि कुतो न स्यात् संशयेन प्रतिबन्धादिति चेत्तुल्यम् । न च सामान्यनिश्चयस्य सामान्यसंशयनिवर्तकत्वाद्धूमसामान्ये एव संशयो माभूत् विशेषसंशयश्च विशेषनिश्चयनिवर्तनीय इति धूमविशेषसंशयनिरासार्थं पृथग्व्याप्तिनिश्चयो वाच्य इति वाच्यम् । यत्र हि

वेति । तुल्यमित्यभ्युपगमवादः।यत्र यदवच्छिन्नोययथा हितदभाविन

भावः । क्व चित् व्याप्यवानितिशाब्दस्थले । कालविलम्बेति । तत्रैव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारज्ञानस्य सम्पत्तेरिति भावः । मात्रेति । न त्वनुमितेरपलाप इत्यर्थः। मूले नान्यथेति। न केवलं वन्हिव्याप्यवानिति ज्ञानादनुमितिरित्यर्थः। वन्हिव्याप्योयं न वेतिसंशये पर्वतीयधूमो वन्हिव्याप्यो न वेति संशये सतीत्यर्थः । धूमत्वज्ञानस्येति । धूमो वन्हिव्याप्य इति स्मरणस्यैव विशेषदर्शनत्वेन विरोधिसामग्रीसत्त्वेन संशयविरोधितया संशयानुत्पत्तेरित्यर्थः । अन्यथा विरोध्यनुमितिसामग्रीसत्त्वेपि संशयोत्पादे । परामर्शोपीति । संशयस्येव तस्यापि सामग्रीसम्भवादिति भावः । शङ्कते संशयेन प्रतिबन्धादिति । परामर्शो न स्यादित्यनुषज्यते । ननु परमतेनुमितिसामग्र्याः सत्त्वादेव तथा विशेषदर्शनेन च प्रतिबन्धात्संशय एव नोत्पद्यते कुतस्तस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वमुक्तमत आह दीधितौ अभ्युपगमेति । अत एवाग्रे वस्तुतस्त्वित्यादिना मूलेनोक्तस्थलेनुमितिरेव भवति न तु संशय इत्यपि वक्ष्यत इति भावः । मूले धूमविशेषसंशयेति । पर्वतीयधूमत्वावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिसंशयस्य निरासार्थं पर्वतीयधूमो वन्हिव्याप्य इत्यपि निश्चयो वाच्य इत्यर्थः । धूमत्वादिरूपेण धूमे व्याप्तिनिश्चयेपि द्रव्यत्वादिप्रकारेण तत्रैव व्याप्तिसंश-

तदभावव्याप्यतया गृहीतेन वा विशिष्टेन तत्संशयः तथा यदवच्छेदेन तद्व्यावर्त्तकधर्म्मदर्शनं तद्विशिष्टेऽपि अनुभवबलाद्व्यावर्त्तकश्च तदभावो यदवच्छेदेन वा तदभावोऽवगतो यो वा तदभावव्याप्यत्वेन गृहीतः। यथा स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन ग्रहे

यस्योत्पादाद्व्याचष्टे यदवच्छिन्न इति। व्यावर्त्तकधर्मदर्शनविरोधित्वं दृष्टान्तेन द्रढयति यथा हीति। तदभावेन तदीयतया गृहीताभावेन। विशिष्ट इत्यग्रेऽन्वयः। तथा च निर्वह्निर्वह्निमान् वा निर्वह्नित्वव्याप्यवान् वह्निमान् वेति वा यथा न संशय इत्यर्थः। तथा च तदभावादिविशिष्टधर्मिकतद्वत्ताबुद्धिं प्रति सामान्यतस्तद्बुभुत्साविरहविशिष्टज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वस्य तादृशतद्वत्तानिश्चयव्यक्तिं प्रति तत्तद्बुभुत्साव्यक्तित्वेन विशेषतः कारणत्वस्य वा कल्पनात्। अत एव सत्यामपि बुभुत्सायां निर्वह्नित्वविशिष्टे वह्निमत्त्वनिश्चयवत् तत्संशयोत्पाद इति ध्येयम्। तद्विशिष्टेपीति। न तत्संशय इत्यन्वयः। अत्र हेतुमाह अनुभवबलादिति। ननु धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयस्य व्यावर्तकधर्मदर्शनविधया व्याप्तिसंशयविरोधित्वं मूलोक्तमसङ्गतं तदभावावच्छेदकधर्मस्यैव व्यावर्त्तकधर्मत्वादत आह व्यावर्त्तकश्चेति। प्रकारविधया विशिष्टधीप्रतिबन्धकतावच्छेदकधर्मस्यैव व्यावर्त्तकपदार्थत्वादिति भावः। क्रमेणोदाहरति यथेति। प्रथमे स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन ग्रहे पुरुषः स्थाणुर्न वेति न संशय इति योजना। द्वितीये स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन ग्रहे पुरुषत्वस्य चेदन्त्वावच्छेदेन ग्रहेऽयं स्थाणुर्न वेति न संशय इत्यन्वयः। अत्र च इदन्त्वावच्छिन्नधर्मिकस्थाणुत्वसंशयं प्रति पुरुषत्वावच्छिन्नविशेष्यकस्थाणुत्वाभावनिश्चयविशिष्टेदन्त्वावच्छिन्नधर्मिकपुरुषत्वनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वम्। वैशिष्ट्यं च तत्र एकक्षणावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वमतो नातिप्रसङ्गः। न चैवं पुरुषो न स्थाणुरित्याकारकोद्बुद्धसंस्कारविशिष्टोऽयं पुरुष इत्याकारकनिश्चयस्य सत्त्वेऽप्ययं स्थाणुर्न वेति संशयः स्यादिति वाच्यम्। पुरुषत्वावच्छिन्नविशेष्यकस्थाणुत्वाभावोद्बुद्धसंस्कारविशिष्टेदन्त्वा-

च्छिन्नविशेष्यकपुरुषत्वनिश्चयत्वेनापि इदंधर्मिकस्थाणुत्वसंशयप्रतिबन्धकत्वान्तरस्वीकारात् । अत्राप्युद्बोधकस्यैकस्याभावेन प्रत्येकपर्याप्तिविश्रान्तिध्रौव्यं स्थाणुत्वाभावोद्बोधकीभूततत्तद्वस्तुविशिष्टेदन्धर्मिकपुरुषत्वनिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं फलितम् । अन्ये तु इदन्त्वविशिष्टधर्मिकस्थाणुत्ववत्ताबुद्धिं प्रति स्थाणुत्वाभावत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छेदकत्वविशिष्टप्रकारतानिरूपितेदन्त्वावच्छिन्नविशेष्यकज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वं वाच्यम्, चैत्रो न स्थाणुरयं च चैत्र. मैत्रो न स्थाणुरयं च मैत्रः मनुष्यो न स्थाणुरयं च मनुष्य इत्यादिसकलवित्तिसाधारणत्वात् । निरुक्तावच्छेदकत्ववैशिष्ट्यं तु स्वनिरूपकज्ञानसमानाधिकरणज्ञानीयत्वस्वसमानाधिकरणज्ञानीयत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन प्रकारतायां बोध्यम् । तेन पुमन्तरस्य मनुष्यत्वावच्छेदेन स्वस्य वा चैत्रत्वावच्छेदेन स्थाणुत्वाभावनिश्चयदशायामिदन्त्वावच्छेदेन मनुष्यत्वं जानतोऽपि पुरुषस्यायं स्थाणुरिति भ्रमस्योत्पादः । विशेष्यताद्वयमेव चात्र नानाप्रकारत्वानिरूपितं ग्राह्यमतो मनुष्यत्वावच्छेदेन स्थाणुत्वाभावस्येदन्त्वावच्छेदेन वा मनुष्यत्वस्य संशयदशायामप्ययं स्थाणुरित्याकारको बोधः । संशयस्थलीयविशेष्यताव्यक्तेः कोटिद्वयप्रकारतानिरूपितत्वात् । विशेष्यतावच्छेदकत्वं प्रकारत्वं च द्वयमपि निरवच्छिन्नं ग्राह्यमतः शरीरत्वव्याप्यजातिमत्त्वावच्छेदेन स्थाणुत्वाभावस्य निश्चयदशायामयं चैत्र इति ग्रहे चैत्रत्वावच्छेदेन स्थाणुत्वाभावनिश्चयदशायां चायं शरीरत्वव्याप्यजातिमानिति ग्रहेऽप्ययं स्थाणुर्न वेत्याकारकग्रहस्योत्पाद इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । अन्ये पुनरवच्छेदकत्वसंसर्गेण स्थाणुत्वाभावविशिष्टस्यैव पुरुषत्वस्येदन्त्वावच्छेदेन निर्णयस्तद्विशिष्टे स्थाणुत्वसंशयविरोधी तथा च स्थाणुत्वाभावीयपुरुषत्ववानयमित्याकारकनिर्णय एव तदभावावच्छेदकधर्मवत्ताज्ञानविधया इदंधर्मिकसंशयप्रतिबन्धक इत्याहुः । तन्न । पुरुषमात्रं न स्थाणु अयं च पुरुष इत्यादिबुद्धेरनन्तरमप्ययं स्थाणुर्न वेत्यादिसंशयस्योत्पादप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, अनुभवविरोधात् । न च व्याप्यदर्शनसामग्रीवत् विरोधिसामग्रीत्वेनैव तादृशबुद्धीनां स्वातन्त्र्येण विरोधित्वम्, सर्वत्र विरोधिनिश्चयस्योत्पादानियमेन तत्सामग्रीत्वासम्भवादिति दिक् । तृतीये स्थाणुत्वाभाव-

व्याप्याभेदज्ञानं तद्धेतुः स्यात् । न च धूमत्वप्रकारेण व्याप्तिस्मरणपक्षधर्मताग्रहे इयं धूमव्यक्तिर्वह्निव्याप्या नेति भ्राम्यतोऽनुमित्यापत्तिरतो विशिष्टज्ञानं हेतुरिति वाच्यम् । धूमत्वस्य विशेषस्य दर्शनेन तादृशभ्रमानुपपत्तेः तत्रानुमितिसत्त्वादेव अन्यथा निश्चयसामग्र्यां

व्याख्याततत्त्वमेतत् । यद्वा तद्व्यतिरेकनिश्चये कार्यानुत्पत्तौ तद्व्यतिरेकनिश्चयाभावस्य कारणतामपेक्ष्य तन्निश्चयस्यैव कारणत्वं युक्तं लाघवादित्यभिप्रायकमिदम् । अत एव क्लृप्तनियतपूर्वभावतया भेदग्रहाभाव एवानुमितिहेतुरित्यभिप्रेत्याऽस्तु वेत्यादि वक्ष्यति । सामान्यतो विशेषदर्शनात् सामान्यतो भ्रमो न स्यात् विशेषतस्तु स्यादेवेत्यभिप्रायिकामाशङ्कां निरस्यति न चेति । अस्तु

धः । ननूक्तभेदग्रहसामान्यप्रतिबद्धत्वं यदि तादृशभेदग्रहत्वावच्छिन्नाभावजन्यत्वं तदा स्वरूपासिद्धिः, विशिष्टज्ञानहेतुमते भेदाग्रहस्यान्यथासिद्धत्वात्, यदि च तादृशाभावनियतोत्पत्तिकत्वं तदा घटादिज्ञानविशेषे व्यभिचारः इत्यतो वक्ष्यमाणास्वरसाच्चाह यद्वेति । यद्व्यतिरेकनिश्चय इति । व्याप्तिव्यतिरेकसंशये कार्योत्पादस्य प्रागेव स्वहस्तितत्वात्सामान्यतोऽभिधातुं न शक्य इति निश्चय इत्युक्तम् । अत एव उक्तग्रन्थस्य लाघवाभिप्रायकत्वादेव । वक्ष्यतीति । अन्यथा व्याप्तितात्पर्यकत्वे तामनिराकृत्य भेदाग्रहहेतुत्वाभिधानमसङ्गतं स्यादिति भावः । इत्यभिप्रायिकामिति । अन्यथा अथेत्यादिशङ्कानिरासेनैवोक्तशङ्काया निरस्तत्वात्तदुत्थानासङ्गतेरिति भावः । मूले भ्रमानन्तरमित्यत्र भ्रमादनन्तरमित्यपि क्व चित्पाठः । अत्र ल्यब्लोपे पञ्चम्या भ्रममुपलभ्येति अर्थः । ननु गृह्यमाणव्याप्यत्वच्छेद-

सत्यां भ्रमानन्तरं परामर्श एव कुतो न भवति। अस्तु वा व्याप्यतया पक्षधर्मतया चावगतस्य भेदाग्रह एवानुमितिहेतुः परामर्शहेतुतया तस्यावश्यकत्वात्। अत एवासन्निकृष्टधूमज्ञानादप्यनुमितिः। न चैवं गौरवम्, तदा विशिष्टज्ञानानुपस्थितेः। न च जनकज्ञानाविरोधिनो ज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् भेदग्रहो न प्रतिबन्धक इति वाच्यम्। अभेदज्ञानस्याजनकत्वात् त्वयापि लि-

---

वेसभ्युपगमवादः। न चेत्यादि। अभेदज्ञानस्याहेतुत्वे भेदग्रहो न प्रतिबन्धको भवितुमर्हतीत्यर्थः। अभेदेति। तथा चातथाभूतस्यापि

क्तप्रकारेण पक्षधर्मतानिश्चयदशायामनुमितेरुत्पत्तिस्वीकारात् विशेषतो भेदग्रहस्य प्रतिबन्धकत्वमयुक्तमित्यत आह अभ्युपगमेति। न च भेदाग्रहस्यानुमितिहेतुत्वोपगमे ह्रदवृत्तिवाच्यादेर्वह्निव्याप्यभेदाग्रहदशायां ह्रदो वह्निमानित्यन्यथाख्यातिप्रसङ्गः। पक्षसाध्यादिभेदेन भेदाग्रहस्यापि नानात्वाद्वह्निह्रदान्तर्भावेन व्याप्यभेदाग्रहस्यानुमितौ हेतुत्वाकल्पनादेव ह्रदो वह्निमानित्यन्यथाख्यात्यापत्त्यसम्भवादिति भावः। न चेत्यादिमूलस्य भेदाज्ञानं नानुमितिप्रतिबन्धकमनुमितिजनकज्ञानाविरोधित्वादित्यनुमानपरत्वे स्वमते स्वरूपासिद्धिः स्यादत आह अभेदज्ञानस्याहेतुत्व इति। तथा च भेदज्ञानमनुमितिजनकज्ञानाविघटकमनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानत्वादिति सामान्यतो व्याप्त्यनुमाने मूलतात्पर्यमिति भावः। मूलेऽजनकत्वादित्यस्यासान्निकृष्टादिस्थले परामर्शासत्त्वेनेत्यादिः। दोषितो अतथाभूतस्य जनकज्ञानाविघटकस्य। तथा चोक्तानुमाने बाध

ङ्गपरामर्शे तादृशस्य प्रतिबन्धकत्वस्वीकाराच्च । अथ गोत्वं मधुरत्वावान्तरजातिर्वा लिङ्गं न स्यात् तद्गतधर्मान्तरस्याभावात् अत एव तस्य विलक्षणत्वात् इति चेन्न । व्यक्तेरेव तत्र प्रकारत्वात् । नहि गौर्गोत्वमिति

प्रतिबन्धकत्वमनायत्या वक्तव्यमिति भावः । अतथाभूतत्वस्य सन्दिग्धत्वे व्यभिचारमाह त्वयापीति । विशेषणान्तरदाने चाप्रयोजकत्वमिति भावः । गोत्वे गोपदशक्यतावच्छेदकत्वमविशेषितं विशेषितं वा तदस्तीयतो मधुरत्वेति । मधुरत्वव्याप्यो धर्मो जातिरखण्डोपाधिर्वेति फलतो न विशेषः । गौरितिज्ञाने गोत्वप्रकारक-

---

इति भावः । सन्दिग्धत्व इति । यद्यसन्निकृष्टादिस्थले परामर्शादिसम्भवस्तदा स एव जनक इति तद्विरोधितामादायैव साध्यं स्थास्यतीति क्रमेण जनकज्ञानाविरोधित्वस्य सन्दिग्धत्व इत्यर्थः । विशेषणान्तरेति । ग्राह्याभावानवगाहित्वविशेषणेत्यर्थः । अप्रयोजकत्वमिति । व्यभिचारप्रतिसन्धानादित्यादिः । शक्यतावच्छेदकत्वमिति । न्यायमतेनेदम्, तन्मते तु गोपदशक्यत्वमेव तथा बोध्यम् । पशुत्वादेः साध्यत्वे स्वर्गादौ व्यभिचाराद्गोपदशक्यतावच्छेदकत्वेन हेतुत्वासम्भवादाह विशेषितमिति । प्राणिवृत्तित्वादिविशेषितमित्यर्थः । तत्र व्याप्यतावच्छेदकम् । मधुरत्वेतीति । मधुरविशेषेत्यादिकं न पदम् । रसवृत्तित्वादिविशिष्टं तदादिपदशक्यतावच्छेदकं च रसत्वादेः साध्यतायां गुणत्वादिकमादाय गुणादौ व्यभिचारीति भावः । गुणगतजातेः परैरनङ्गीकारादाह मधुरत्वव्याप्य इति । फलत इति । उभयथापि तद्गतधर्मान्तराभावताक्षतेः । एवं च मूले जाति-

ज्ञानयोरविशेषः । अन्यथा गोत्वमितिज्ञानस्य निर्विकल्पकत्वापत्त्या व्याप्यत्वग्रहे परामर्शे चानुपयोगात् गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वं गोत्वत्वमित्यनुभवा-

---

त्वं विशेषमाशङ्क्याह अन्यथेति । व्यक्तेः प्रकारत्वेऽपि लिङ्गतावच्छेदकत्वासम्भवादाह गवेतरेति । गोत्वत्वस्यात्राप्रवेशान्नात्माश्रयः।अत्र च यथासम्भवं गवेतरासमवेतत्वादिकमेवोपादेयं का-

---

पदमनुगतधर्मपरमिति भावः । विशेषमिति। गोत्वमिति ज्ञानाद्भेदकमित्यर्थः । मूलेऽनुपयोगादिति । सम्बन्धितावच्छेदकरूपेण एकसम्बन्धिज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकत्वात् न्यायमते व्याप्तेः हेतुतावच्छेदकगर्भत्वाच्चेति । दीधितावसम्भवादिति । इदं च व्याप्यत्वमिव तदवच्छेदकत्वमपि वृत्तिनियामकेनैव सम्बन्धेनेति प्राचां मतेन, तेनाधेयताविशेषेण गवादिव्यक्तेस्तादात्म्येन गोत्वादिव्यक्तेरेव वा गोत्वादिनिष्ठव्याप्तेरवच्छेदकत्वसम्भवेऽपि न क्षतिः। ननु सकलगोवृत्तित्वं गोत्वव्यापकत्वमेव वक्तव्यमन्यस्य दुर्वचत्वात् तत्र च गोत्वत्वेन गोत्वप्रवेशादात्माश्रय इत्यत आह गोत्वस्येति । तथा च गोनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिकमेव तथा वाच्यं तत्र गोत्वस्य स्वरूपतः प्रवेशान्नोक्तदोष इति भावः । ननु सास्नावान् गोत्वादित्यादौ गोत्वत्वघटकस्य सकलगोवृत्तित्वादेर्वैयर्थ्यान्न ताद्रूप्येण हेतुत्वं सम्भवतीत्यत आह अत्र चेति । यथासम्भवमिति । सास्नायाः साध्यत्वे गवेतरासमवेतमात्रं जातित्वादौ साध्ये तादात्म्येन सकलगोसमवेतमात्रं हेतुः कार्यमतो न वैयर्थ्यम् । मूलोक्तविशिष्टं गोपदवाच्यतावच्छेदकत्वे साध्ये तादात्म्यसम्बन्धेन हेत्वभिप्रायेण। अन्यथा गवेतरासमवेतगोरूपादौ सकलगोसमवेतद्रव्यत्वादौ च व्यभिचारापत्तेरिति भावः । ननु गवेतरासमवेतस्य वाच्यत्वादेः सास्नाशून्येऽपि

च। न चैवमनवस्था, तदितरावृत्तित्वे सति तद्वृत्तित्वस्यानुभवेनापलापासम्भवात् ॥

लादौ व्यभिचारवारणाय समवायेन सम्बन्धेन हेतुत्वस्यावश्यवाच्यत्वेनाभावादिसाधारण्येऽप्यदोषात् व्यतिरेकेऽपि रूपान्तरेण सम्बन्धान्तरेण च गोत्वाभावस्यापि व्यभिचारितया गवेतरासमवेतस्य तत्त्वेन समवायसम्बन्धेनाभावस्यैव गमकत्वात् ॥

सत्त्वात् व्यभिचारेण तावन्मात्रस्य न हेतुत्वं सम्भवतीत्यत आह कालादाविति। अवश्यमिति। अन्यथा विशिष्टस्यापि कालिकविशेषणतासम्बन्धेन कालादौ सत्त्वात् तद्रूपादानेऽपि व्यभिचारतादवस्थ्यादिति भावः। गोत्वेन सास्नादिसाधने सकलगोसमवेतत्वांशस्य वैयर्थ्येऽपि गोत्वाभावेन सास्नादिव्यतिरेकसाधने हेतुभूताभावप्रतियोगिकोटौ तदवश्यं निवेश्यमन्यथा गवेतरासमवेतस्य वाच्यत्वादेः सर्वत्र सत्त्वाद्गवेतरासमवेतत्वावच्छिन्नाभावस्याप्रसिद्धेरिति मतं निरस्यति व्यतिरेकेऽपीति। रूपान्तरम् उभयत्वादिसम्बन्धान्तरं संयोगादि। यद्वा ननु व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकत्वपक्षे वन्हिमान् नीलधूमादित्यादौ नीलत्वादेरिव सास्नावान् गोत्वादित्यत्रापि सकलगोसमवेतत्वस्य न वैयर्थ्यमखण्डाभावघटकत्वादत आह व्यतिरेकेऽपीति। व्यभिचारित्वं साध्याभावाव्यापकत्वम्। गमकत्वादिति। तथा च समवायेन गोत्वाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं गवेतरासमवेतत्वमात्रमित्यखण्डाभावघटकत्वमपि तस्य नेति भावः। अयमालोक इत्यादिमूलमपि पूर्वपक्षसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वव्याप्तिमभिप्रेत्य, धूमत्वादिसन्देहदशायां तद्घटितस्य व्यापकसामानाधिकरण्यस्य निश्चयासम्भवादिति ध्येयम् ॥

इति परामर्शपूर्वपक्षः।

अत्रोच्यते । अयमालोको धूमो वा उभयथापि वह्निव्याप्य इति ज्ञानं ततोऽनुमितिः । न च धूमत्वेनालोकत्वेन वा तत्र निश्चयः । अथ तदन्यान्यत्वमेव तत्र लिङ्गम् । न च तदज्ञानदशायामनुमितिदर्शनात् न तथेति वाच्यम् । धूमालोकान्यान्यत्वज्ञानं विना तत्रापि तत्र व्याप्यत्वानिश्चयेन तदर्थं तद्बोधावश्यकत्वादिति चेन्न । न हि धूमालोकान्यान्यत्वं धूमान्यान्यत्वं वा

लिङ्गं लिङ्गतावच्छेदकम् । तथा च न व्यभिचारः । न तथा न तेन व्यभिचारवारणम् । न हीति । धूमान्यान्यत्वमिति दृष्टान्ता-

---

अथ परामर्शसिद्धान्तः ।

धूमालोकान्यतरत्वस्य वह्निव्यभिचारित्वादत आह लिङ्गतावच्छेदकमिति । अथैतेन तथाशब्देन व्यभिचारवारणं परामर्शयितुं पूरयति तथा च न व्यभिचार इति । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्यानुमितौ न व्यभिचार इत्यर्थः । आलोकत्वाद्यनवच्छिन्नलिङ्गकानुमितिं प्रत्येव धूमत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयः कारणमित्याशयेनेदम् । धूमत्वाद्यवच्छिन्नलिङ्गकानुमितिं प्रत्येव तदवच्छेदेन व्याप्तिनिश्चयस्य हेतुत्वे प्रकृतानुमितेरतथात्वेन व्यभिचारशङ्काया अप्यसम्भवात् । विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्यजनकत्वनियमस्येव वा प्रकृते व्यभिचारो बोध्यः । अन्यतरत्वप्रकारकज्ञानदशायामनुमित्युत्पादेन तस्य

व्याप्यतावच्छेदकं गौरवात् व्यभिचारावारकविशेषणवत्त्वाच्च। किन्तु धूमत्वादिकम्, तच्च तत्र सन्दिग्धमेव। ननु तदन्यान्यद्वह्निव्याप्यमेव व्यभिचाराभावेन व्याप्तिविरहसाधनस्य बाधितत्वात्, पुरुषस्तु तत्र नीलधूमवत्त्वादिसत्त्वेऽधिकेन निगृह्यते न तु व्याप्यत्वासिद्ध्येति चेन्न। तदन्यान्यत् धूमालोकस्वरूपमेव तच्च व्याप्यमिति सत्यम्। न च वस्तुगत्या व्याप्यज्ञानादनुमितिः, अतिप्रसङ्गात्, किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानात्। न

र्थम्। न चैकधर्मस्यावच्छेदकत्वापेक्षया धर्मद्वयस्य तत्त्व एव गौरवमिति वाच्यम्। तादृशैकधर्मघटकानेकभेदादिघटकतया धर्मद्वयस्यैव प्रथमोपस्थितत्वेन चावच्छेदकत्वौचित्यात्। अन्यथा वह्न्यादीनामपि व्याप्यतया तावदन्यतमत्वस्यैवावच्छेदकत्वं स्यात्।

व्याप्यतानवच्छेदकत्वे धूमत्वमप्यवच्छेदकं न स्यात्तज्ज्ञानेऽप्यालोकाद्विना वह्न्यनुमानादर्शनो व्याचष्टे न तेनेति। धूमत्वादिसन्देहदशोत्पन्नानुमितौ व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य व्यभिचारवारणेनेत्यर्थः। अनुक्तोपालम्भं परिहरति दृष्टान्तार्थमिति। तथा च मूले वाशब्द इवार्थ इति भावः। तटस्थः शङ्कते न चेतियथाश्रुते गुरुणां धूमत्वस्यानवच्छेदकत्वे तदवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानदशायामनुमित्यपलापापत्तेरिति ध्येयम्। एकधर्मः धूमालोकान्यतरत्वरूपः। धर्मद्वयं धूमत्वालोकत्वरूपम्। तत्त्वे व्याप्यतावच्छेदकत्वे। घटकतयेति। तथा च धर्मद्वयस्यावच्छेदककोटिप्रवेशावश्यकत्वे तन्मात्र एवाव-

च तदन्यान्यत्वं वह्निव्याप्यतावच्छेदकमित्युक्तम् । न चैवं तदन्यान्यत्वाद्वह्निव्याप्यत्वमपि तत्र नानुमेयं व्यर्थविशेषणत्वादिति वाच्यम् । प्रत्यक्षं हि तदन्यान्यत्वविशेषदर्शनाद्व्याप्यत्वज्ञानं जनयति विशेषणज्ञानविशेषणविशेष्यसम्बन्धविशेषणविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षतदसंसर्गाग्रहविशेषदर्शनानां सत्त्वेन वह्निव्याप्यत्वप्रत्यक्षसत्त्वात् । न चैवं न प्रत्यक्षेऽपि तदन्यान्यत्वज्ञानं सहकारीति वाच्यम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गुरोरपि तस्य विशेषदर्शनत्वेन प्रत्यक्षसहकारित्वात् । तस्मात्तदन्यान्य-

---

अन्वयेति । विशेषदर्शनं हि विपरीतज्ञानविरोधितया प्रत्यक्ष उपयुज्यते तत्त्वञ्चान्यतरत्वदर्शनस्यापि व्यावर्त्तकधर्मदर्शनत्वेनाक्षतम् ।

च्छेदकत्वं कल्प्यते लाघवादिति भावः । अन्यथा अनुगतैकधर्मसत्त्व एव लघुनानाधर्मस्यानवच्छेदकत्वे । स्यादिति । तथा च धूमालोकान्यतरत्वमुपादाय व्यभिचारणं व्याहन्येतेति भावः । व्याप्यत्वसत्तानिश्चयस्यैव विशेषदर्शनत्वाद्वह्निव्याप्तिव्याप्यत्वेनान्यतरत्वदर्शनस्योपयोगित्वमसम्भवि व्यर्थविशेषणत्वादन्यतरत्वे वह्निव्याप्तिव्याप्यत्वाग्रहादत आह विशेषदर्शनं हीति । स्वमते कारणत्वाभावादुक्तमुपयुज्यत इति तत्त्वम् विपरीतज्ञानविरोधित्वम् । व्यावर्त्तकेति । यद्धर्मावच्छेदेन यत्संसर्गाग्रहस्तद्धर्मवत्तानिश्चयस्यापि व्यावर्तकधर्मदर्शनत्वस्य परैः स्वीकृतत्वात् । अन्यथेन्धनत्वावच्छेदेन सौरभासंसर्गाग्रहदशायामपि सुरभ्येतदिन्धनमितिज्ञानस्य सत्त्वेऽपि इदं सुरभि न वेति सन्देहप्रसङ्गात् । अनुमितौ तु व्याप्यसंसर्गाग्रहस्य हेतुत्वे प्र-

त्वज्ञानं तत्र व्याप्यताज्ञानोपक्षीणं न तु साक्षादनुमिति-हेतुरिति । किञ्च वह्निव्याप्यवानयमितिशाब्दज्ञाने व्याप्यत्वज्ञानं कारणमित्यन्यत्रापि तथा । अथ वह्निव्याप्यत्वमपि वह्निव्याप्यतावच्छेदकम्, तथा हि, वह्निनिरूपिता धूमादिप्रत्येकवृत्तिरेव व्याप्तिर्व्याप्तित्वेन सकलधू-

---

अत्र च तदन्यान्यत्वस्यातिरिक्तत्वे धूमत्वत्वादेस्तदवृत्तित्वात् धूमत्वादिरूपत्वेऽपि च धूमत्वत्वादेरभवेशालिङ्गत्वेऽपि न वैयर्थ्यमित्यपि द्रष्टव्यम् । एवञ्चान्यतरत्वस्य व्याप्त्यनवच्छेदकत्वे स्थिते तदवच्छेदेन तद्ग्रहोपगमे तत्राप्यन्यथाख्यातिस्वीकारप्रसङ्गः।अस्तु वा गुरुरपि धर्मोऽवच्छेदकस्तथापि शुद्धव्याप्तिप्रकारकज्ञानस्थले व्यभिचारान्न तस्य हेतुत्वमित्याह किञ्चेति । वह्नीत्यादि । व्याप्ते-

---

व्यत्वावच्छेदेन वह्निव्याप्यत्वासंसर्गाग्रहदशायां द्रव्यत्ववज्जलमिति ज्ञानात् जलं वह्निमदित्यन्यथाख्यात्यापत्तेरिति भावः।अभावे वह्निव्याप्यो धूमालोकान्यतरत्वात् इत्यनुमाने व्यर्थविशेषणत्वाभावाच्चान्यतरत्वस्य.विशेषदर्शनाधिषयोपयोगित्वानुधावनं मौलमनुचितमतस्तदपि समुच्चिनोति अथेति । अतिरिक्तत्वे धूमत्वाद्यतिरिक्तत्वे। तदवृत्तित्वादिति । तदन्यान्यत्वावृत्तित्वादित्यर्थः । तथा च भिन्नधर्मत्वान्न वैयर्थ्यम्।धूमत्वादिरूपत्वेपीत्यपिकारोऽत्राप्याघाम । आलोके धूमे चानुगतप्रत्ययानुरोधेन धूमालोकान्यतरत्वस्यातिरिक्तस्यैव युक्तत्वात् । अन्यथाऽतिरिक्ताभावमात्रासिद्धिप्रसङ्ग इति ध्येयम् । अन्यतरत्वस्य व्याप्त्यनवच्छेदकत्वेपि तदवच्छेदेन व्याप्तिग्रहादनुमितौ बाधकाभावः इत्यत आह एवं चेति । शुद्धेति । साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपस्य साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपवत्त्वस्य वा धूमत्वाद्यघटितव्याप्यत्वस्य ज्ञानस्थले इत्यर्थः । व्यभिचारादिति । पूर्वधकपा-

मादिवृत्तिव्याप्यत्वच्छेदिका आश्रयभेदेनावच्छेदकभेदेन च व्याप्तिभेदादिति चेन्न । सकलधूमादिवृत्तिव्याप्तौ मानाभावात् । यत्र वह्निव्याप्यस्तत्र वह्निरिति व्याप्तिबुद्धौ शाब्दव्याप्यत्वबुद्धौ च प्रत्येकवृत्तिव्याप्त्याश्रयत्वस्यैव विषयत्वात् प्रत्येकवृत्तिव्याप्तिज्ञानं विना तद्बोधाभावा-

---

व्याप्यनवच्छेदकत्वादिति भावः । मानाभावादिति । वस्तुतो विशेषव्याप्त्यवच्छिन्ना महाव्याप्तिरतिरिच्यताम् किं तेन, न हि वस्तुतो व्याप्यत्वच्छेदकप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरतिप्रसङ्गात् परन्तु यदवच्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते तत्प्रकारकम् । न च तदानीं व्याप्यत्वच्छेदेन व्याप्तिर्गृह्यते, न च तदग्रहेऽनुमितिरपलपनीया, मानाभावात् कल्पत्वाविशेषे लघुरूपावच्छिन्नस्यैव नियतपूर्वव-

---

र्त्येयम् । तस्य व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य । ननु शाब्दस्थले व्याप्यत्वावच्छेदेन व्याप्तिग्रहादेवानुमितिरिति प्राक् परेरुक्तमतो न व्यभिचार इत्यत आह व्याप्तेरिति । तथा चाभेदेनैवावच्छेद्यावच्छेदकभावविरहाद्व्याप्यत्वच्छेदेन व्याप्तिग्रहस्वीकारे परेषामन्यथा-ख्यातिप्रसङ्ग इति भावः । ननु वन्हिमदन्यावृत्तित्वावच्छिन्नव्यापकीभूतवन्हिसामानाधिकरण्यरूपाया एव महाव्याप्तेः सर्वसिद्धत्वान्मानाभावादित्यसङ्गतमत आह वस्तुत इति । वन्हिमदन्यावृत्तित्वरूपविशेषव्याप्त्यवच्छिन्ना वन्हेर्महाव्याप्तिर्धूमादिप्रत्येकघटितव्याप्तितोऽतिरिच्यतामित्यर्थः । अतिप्रसङ्गात् धूमवान् पर्वत इत्याकारकज्ञानमात्रादप्यनुमितिप्रसङ्गात् । तत्प्रकारकमिति । पक्षधर्मताज्ञाने हेतुरिति पूर्वेणान्वयः । तदानीं शाब्दपरामर्शदशायाम् । तदग्रहे व्याप्यत्वच्छेदेन व्याप्यत्वाग्रहे । कल्पत्वेति । मम अतीन्द्रियादिस्थले

सितायाः कल्पयितुं युक्तत्वात् । एतेन व्याप्तिग्रहविषयधर्मिमात्रवृत्तिधर्मप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरित्यपास्तम् । सामान्यलक्षणानङ्गीकारे धूमत्वादेरपि तथात्वायोगात् वह्निव्याप्यं सर्वं प्रमेयं धूमवान् पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गाच्च । व्याप्तिसमानाधिकरणत्वेन तादृशधर्मभानोक्तौ च सा धूमव्यक्तिर्वह्निव्याप्येति ज्ञा-

---

विशिष्टज्ञानस्यैव तथापि शाब्दपरामर्शस्थले व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य कल्प्यत्वेऽवच्छेदकलाघवमादृत्य व्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वेनैव हेतुत्वस्य युक्तत्वादित्यर्थः । शाब्दपरामर्शसंग्राहकं प्रकारान्तरमाशङ्क्य निराचष्टे न चेति । एतेनेत्यपि क्वचित्पाठः । स च न सन्दर्भशुद्धः । धूमो वह्निव्याप्यवानित्याकारकव्याप्तिग्रहस्य विशेष्यवृत्तित्वं द्रव्यत्वादेरपीति तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानादनुमितेर्वारणार्थं मात्रपदम् । न च विशिष्टसत्त्वं द्रव्यस्य व्याप्यं सत्त्ववच्च द्रव्यमित्यादिज्ञानादनुमित्यापत्तिः । विशिष्टसत्त्वे साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपायां व्याप्तेरसत्त्वे परमते तत्र व्याप्तिग्रहविशेष्यत्वस्यैवासम्भवात् । तथात्वायोगादिति । व्याप्तिग्रहविशेष्यमात्रवृत्तित्वायोगादित्यर्थः । सामान्यलक्षणाविरहेणासन्निकृष्टधूमादेः प्रत्यक्षासम्भवात् । तथा च वह्निव्याप्यो धूमो धूमवांश्च पर्वत इत्यादिप्रत्यक्षस्थलीयानुमितौ व्यभिचारः । दूषणान्तरमाह वह्निव्याप्यमिति । यद्वा ननु सामान्यलक्षणावादिनां नैयायिकानामुक्तरूपेण हेतुत्वं सम्भवत्यत आह वह्निव्याप्यमित्यादि । वह्निव्याप्यत्वेनालोकस्य भाने धूमत्वस्य व्याप्तिग्रहविशेष्यवृत्तित्वमेव न सम्भवतीत्यतः सर्वमित्युक्तम् । वह्निव्याप्यसर्वयोः परस्परमुद्देश्यविधेयभावे बाध इत्यतो वह्निव्याप्ये सर्वस्मिन् धर्मान्तरं विदधाति प्रमेयमिति । व्याप्तीति । व्याप्तिग्रहधर्मितावच्छेदकविधया तादृशधर्मस्य भानोक्तावित्यर्थः । तेन धूमो वह्निव्याप्य इत्यादिज्ञाने व्याप्तिसमानाधिकरणत्वस्याप्रकारत्वेऽपि न क्षतिः । धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिग्रहे तत्रानुमिताविष्टापत्तिरतस्तदनवच्छेदकत्वसूचनायोक्तं सा धूमव्यक्तिरिति । पक्षावृत्तिधूमव्यक्तिरित्यर्थः । उक्तज्ञानादिति । वह्निव्याप्यं सर्वं प्र-

नसंहितादुक्तज्ञानात्तत्प्रसङ्गो वन्हिव्याप्यवानिति शाब्दज्ञानासंग्रहः । अत एव व्याप्यत्वभानांशे प्रकारतया यस्तादृशो धर्मो भासते तत्प्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं हेतुः, वन्हिव्याप्यवानित्यत्र च वन्हिव्याप्यत्वमेव तथा धूमवानित्यादौ च धूमत्वादिकम्, धूमसमानाधिकरणेत्यादिव्याप्तिज्ञाने तस्यापि प्रकारकत्वादिति परास्तम् । धूमसमानाधिकरणवन्हिव्याप्यं सर्वं प्रमेयं धूमवानयं प्रमेयत्वव्याप्यं सर्वमभिधेयं समानाधिकरणवांश्चायमित्यादिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तिः । न च धूमत्वादेरतिरिक्तवृत्तित्वग्रहे स एव प्रतिब-

मेयमित्याद्युक्तज्ञानादनुमितिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननु व्याप्त्यनतिरिक्तवृत्तित्वेन तादृशधर्मस्य भानं वाच्यं तथा च सा धूमव्यक्तिर्वन्हिव्याप्येत्यत्र धूमत्वस्य तदनवगाहनान्नातिप्रसङ्ग इत्यत आह वन्हिव्याप्यवानिति । तेन व्याप्तिसामानाधिकरण्यादेः कुत्राप्यविषयीकरणादिति भावः।अत एव वक्ष्यमाणदोषादेव। परास्तमित्यग्रेतनेनान्वयः । व्याप्यत्वभानांश इति। व्यभिचारधीविरोधितावच्छेदकप्रकारितान्तर्भूतप्रकारताशालीत्यर्थः । तेन व्यापकसामानाधिकरण्यसाध्यवदन्यावृत्तित्वरूपद्वयोरेव व्याप्त्योः प्रवेशान्नाग्रिमग्रन्थासङ्गतिरिति ध्येयम् । तादृशः व्याप्तिग्रहविशेष्यमात्रवृत्तिः। तेन वन्हिव्याप्यो धूमो वन्हिसमानाधिकरणवांश्च पर्वत इत्यादिबुद्धेर्व्युदासः । तथा निरुक्तधर्मः । तस्यापीति । धूमत्वादेरपीत्यर्थः । धूमेत्यादि । व्याप्यत्वभानांशे धूमत्वस्य प्रकारतासम्पत्त्यर्थं धूमसमानाधिकरणवन्हित्वेन साध्यत्वानुसरणम् । व्याप्तिस्त्वत्र साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपैव प्रविष्टा धूमव्यापकवन्हिसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेः प्रवेशेऽनुमिताविष्टापत्तिः । अत एव व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिं निवेश्यापि दोषमाह प्रमेयत्वव्याप्यमित्यादि । समानाधिकरणत्वं न वन्हिव्याप्तिग्रहविशेष्यमात्रवृत्ति इत्यतो वन्हिव्याप्यं सर्वमित्यपहाय प्रमेयत्वव्याप्यमित्युक्तम् । इत्यादीत्यादिपदाद्वृत्तिमांश्चायं वन्हिव्याप्यं सर्वं प्रमेयं वन्हिमांश्चायमित्यादेरुपग्रहः। अतिरिक्तवृत्तित्वेति । व्या-

न्धकस्तद्ग्रहे त्वनुमितावितिष्टापत्तिरिति वाच्यम् । एवंविधेष्टापत्त्यैव सर्वत्र प्रतीकारे विशेषणानुसरणवैयर्थ्यात् व्यभिचाराग्रहपक्षधर्मताज्ञानयोरेव हेतुत्वस्य सुवचत्वात्। किञ्च पुरुषान्तरस्य तस्यैव वा कालान्तरे वर्त्तमानं व्याप्तिग्रहमादायातिप्रसङ्गस्य भङ्गाय स्वसमानकालीनस्वसमानाधिकरणव्याप्तिग्रहविषयधर्ममात्रवृत्तिधर्मप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानं वाच्यं तथा च स्वत्वस्याननुगतत्वात्कारणतावच्छेदकस्य तत्तद्व्यक्तिमात्रपर्यवसायित्वे मिथो व्यभिचारः तत्तत्पक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वसम्भवेऽधिकवैयर्थ्यञ्च । एतेन गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकनाकेत्याद्युपदर्शितप्रकारद्वयमपि प्रत्युक्तं वेदितव्यम् । एवं यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तद्धर्मप्रकारकं पक्षध-

---

मवभावच्छत्तित्वेत्यर्थः। विशेषणं व्याप्तिग्रहविशेष्यमात्रवृत्तीत्यादिकम् । ननु विशेष्यतावच्छेदकविधया व्याप्यत्वभानांशे प्रकारीभूतो यस्तादृशधर्मस्तत्प्रकारकमेव पक्षधर्मताज्ञानं हेतुर्वाच्यम् उक्तस्थलद्वये च धूमत्वादिकं व्याप्तिघटकमपि न विशेष्यतावच्छेदकविधयैव प्रकारीभूतमतो नातिप्रसङ्ग इत्यत आह किं चेति । अतिप्रसङ्गभङ्गेति । पक्षधर्मताज्ञानमात्रदशायामनुमितेर्वारणायेत्यर्थः । स्वसमानाधिकरणेत्यादौ स्वपदं तत्तत्पक्षधर्मताज्ञानपरम् । तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वे मिथो व्यभिचारः, तत्तदनुमितिं प्रति हेतुत्वे पुनराह तत्तदिति । अधिकं व्याप्तिग्रहविशेष्यमात्रवृत्तिधर्मप्रकारकत्वादिकम् । एतेनेति । उक्तयुक्त्या स्वसमानकालीनत्वादिप्रवेशादननुगतत्वेनेत्यर्थः । निरस्तमित्यग्रिमेणान्वयः। प्रकारद्वयमिति। पक्षधर्मताग्रहप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नविशेष्यताकव्याप्तिज्ञानमादाय द्वित्वमवसेयम् । प्रत्युक्तमिति । अत्रापि स्वसमानकालीनत्वादेरवश्यं प्रवेशनीयतया अननुगतत्वादिति भावः । ननु तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्याप्तिज्ञानविशिष्टतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं वाच्यं वैशिष्ट्यं चात्र एककालावच्छेदेने-

र्मताज्ञानं हेतुरित्यपि परास्तम्। तद्धर्मविश्रान्तमूर्त्तिकत्वेनाप्यननुगतत्वाच्च। यत्रेच्छा तत्साधनताज्ञानस्येच्छाहेतुत्वेऽपि समानमिति चेद्। सत्यम्, प्रतिवक्ष्यते हि तत्र लघुगुरुरूपाभ्यां युगपदुपस्थि-

---

कात्मवृत्तित्वमतो नातिप्रसङ्गो न वाऽननुगम इत्यत आह तद्धर्मेति। यत्तत्त्वयोरित्यादिः। तथा च तव हेतुतावच्छेदकीभूतं धूमत्वादिकमन्तर्भाव्यानन्तकार्यकारणभावकल्पने गौरवमस्माकं तु तत्तत्साध्यव्यभिचारधीविरोधितावच्छेदकीभूतप्रकारित्वावच्छिन्नतत्पक्षधर्मतानिश्चयत्वेनैवानुगतरूपेण तादृशनिश्चयोत्तरतत्पक्षसाध्यकानुमितिसामान्यं प्रति हेतुत्वमित्याशयः। नन्वेवं कालान्तरीयपुरुषान्तरीयफलेच्छाविषयतामादायातिप्रसङ्गादुपायेच्छां प्रति इष्टसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं तवापि दुर्घटमित्याशयेन शङ्कते यत्रेति। प्रतिवक्ष्यत इति। फलेच्छायाः फलसाधनताज्ञानस्य च द्वयोरेव सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्योपायेच्छां प्रति हेतुत्वं न त्विच्छाविषयफलसाधनताज्ञानत्वेन हेतुत्वं येनातिप्रसङ्गः स्यादिति भावः। इदमत्रावधेयम्। भोजनेच्छासामान्यं प्रति न तृप्तीच्छात्वेन हेतुत्वं दुःखनिवृत्तीच्छया जनितायां व्यभिचारात् किन्तु तृप्तीच्छाविशिष्टतृप्तिसाधनताज्ञानोत्तरभोजनेच्छादिकं प्रत्येव तृप्तीच्छात्वेन भोजनधर्मिकतृप्तिसाधनताज्ञानत्वेन च द्वयोर्हेतुत्वं सुखादेरिवेच्छाया अपि विजातीयमात्रारम्भकत्वस्य मिश्राद्युक्तस्य प्रामाणिकत्वे तादृशभोजनेच्छां प्रति तृप्तीच्छाविशिष्टतृप्तिसाधनताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वं वाच्यम्। के चित्तु भोजनधर्मिकतृप्तिसाधनतादिधीजन्यभोजनेच्छात्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्येव तृप्तीच्छात्वेन हेतुत्वम्। न च तृप्तिसाधनताधीजन्यतावच्छेदकधर्मस्याप्रसिद्ध्या तृप्तीच्छाजन्यभोजनेच्छात्वस्य तथात्वे चान्योन्याश्रय इति वाच्यम्। भोजनत्वप्रकारकतत्तदिच्छां प्रति तृप्तिसाधनत्वावगाहितत्तज्ज्ञानत्वेन विशेषतो हेतुत्वं गृहीत्वा पश्चात्तज्जन्यतासम्बन्धेन तृप्तिसाधनताज्ञानविशिष्टस्य भोजनेच्छात्वस्य तृप्तीच्छाजन्यतावच्छेदकत्वात्। तत्तज्जन्यव्यक्तीनामननुगमेऽपि सम्बन्धविधया तासां प्रवे-

त् । अपि च यत्र धूमत्वव्याप्त्योर्वैशिष्ट्यं प्रथममेव प्रत्यक्षेण युगपत्पक्षधर्मे भासते तत्र लाघवात् व्याप्यत्व-

---

तौ लघुरूपावच्छेदेनैव कारणत्वं कल्पयते लाघवात् नियमादेरेकतररूपावच्छेदेनाप्यक्लृप्तत्वात् इत्याशयवानाह अपि चेति । ननु स्वसमानाधिकरणाभावेत्यादिव्याप्तौ स्वपदार्थस्यैकस्याभावेन धूमादिकमेव विशिष्य उपादेयं तत्र च धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवन्हित्वावच्छिन्नवन्हिसमानाधिकरणेन्धनवानयमिति ज्ञानादप्यनुमितिप्रसङ्गेन तादृशवन्हिसमानाधिकरणधूमत्वं

शे क्षत्यभावात् । स्वरूपसम्बन्धेन हेतुहेतुमद्भावस्थले सम्बन्धाननुगमस्य सर्वैरेव स्वीकारादिति । यत्तु फलसाधनताया अपि उपायेच्छाविषयत्वाद्भोजनधर्मिकतृप्तिसाधनताज्ञानत्वेन तृप्तिसाधनताप्रकारतानिरूपितभोजनत्वावच्छिन्नोद्देश्यताकेच्छात्वेन हेतुहेतुमद्भावं गृहीत्वा पश्चात्तृप्तिसाधनताधीजन्यभोजनत्वावच्छिन्नं प्रति तृप्तीच्छात्वेन हेतुत्वं ग्राह्यमिति । तत्तुच्छम् । उपायेच्छायाः फलसाधनताविषयकत्वे मानाभावात् । तृप्तिसाधनं भोजनं जायतामित्याकारकेच्छानुभवस्य सन्दिग्धत्वात् । अत एवेच्छायाः स्वजनकज्ञानयावत्प्रकारप्रकारकत्वनियमस्योपायेच्छायामिष्टसाधनत्वाप्रकारतया व्यभिचारः शब्दालोके मिश्रैरप्युक्तः । न च प्रकारान्तरेण जन्यत्वस्य दुर्वचत्वात्तृप्त्यादीष्टसाधनताज्ञानजन्यतावच्छेदकतयैवोपायेच्छायां तृप्त्यादीष्टसाधनताविषयकत्वसिद्धिः । विनिगमनाविरहेण फलतत्तदनन्तपदार्थविषयकत्वस्याप्यवच्छेदकत्वापत्तेरिष्टसाधनत्वापेक्षया लघुनः कस्य चिद्धर्मान्तरस्यैव जन्यतावच्छेदकतया कल्पयितुमुचितत्वाच्चेति दिक् । नियमादेरित्यादिपदादन्यथासिद्धत्वसंग्रहः । तादृशेति । धूमव्यापकेत्यर्थः । हेतुत्वं युक्तमिति शेषः । उप-

व्याप्तिस्तत्प्रकारकमेव च पक्षधर्मताज्ञानमननुगममपि हेतुरिति वक्तव्यम्, तथा च यद्धर्मविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं साध्यतावच्छेदके गृह्यते तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव हेतुत्वम्। अयं वह्निव्याप्यवान् धूमो वह्निव्याप्योऽयं धूमवान् वह्निर्धूमव्यापकोऽयं धूमवानित्यादिसकलवित्तिव्यापकत्वात्। न तूपदर्शितव्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन, अव्यापकत्वात्। किञ्चान्यथाख्यातिवादिभिर्धूमादिसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगिगगनसमानाधिकरणधूमादिमानयमिति ज्ञानादनुमित्यङ्गीकारादखण्डव्याप्तेश्चाप्रसिद्धतया प्रकारकत्वासम्भवात् साध्ये साधनव्यापकत्वग्राहकमधिकरणादौ च साध्यीयत्वाद्यवगाहि पक्षे च तादृशसाधनवत्त्वावगाहि यज्ज्ञानं तत्त्वेन कारणत्वं वाच्यम्, तथा च लाघवात्तादृशव्यापकत्वपक्षधर्मत्वावगाहितयोरेव कारणतावच्छेदक-

---

दर्शितेति। धूमव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमत्वादिरूपेणेत्यर्थः। अव्यापकत्वादिति। धूमव्यापको वह्निर्धूमवांश्चायमित्यादिज्ञानाव्यापकत्वादित्यर्थः। अखण्डव्याप्तेरिति। इदमुपलक्षणम्। धूमलिङ्गकवह्न्याद्यनुमितिस्थलेऽखण्डव्याप्तिसत्त्वेऽपि तद्विषयकाद्वह्नित्वधूमत्वादिरूपेण गुञ्जावाष्पादिविषयकपरामर्शादनुमित्युत्पादेनापि खण्डशो निरुक्तिः कर्तव्येति ध्येयम्। साधनव्यापकत्वग्राहकमिति। व्यापकत्वावगाहीत्यर्थः। अधिकरणादावित्यादिपदेन साधनस्य साध्यीयत्वादीत्यादिपदेन चाधिकरणवृत्तित्वस्य सङ्ग्रहः। लाघवादिति। साध्यसामानाधिकरण्यविषयत्वाप्रवेशो लाघवादित्यर्थः। इदं तु विशेष्ये विशेषणमित्यादिक्रमेणापक्षपरामर्शादप्यनुमितिरिति मतेन। अन्यथा व्याप्तिविशिष्टहेतुवैशिष्ट्यनिरूपितविलक्षणविषयताविशेषस्य कारणतावच्छेदकत्वे गौरवासंभवादिति ध्येयम्। तथा अवृत्तिगगनादिहेतुकानुमितिस्थले गगनव्यापकाप्रसिद्ध्या तदवगाहित्वस्य कारणतावच्छेदकत्वमसम्भवीत्यत आह मत्वसीति। खण्डश इति।

स्वमते वृत्तिहेत्वनुरोधेन व्यापकत्वस्यापि खण्डशो निरुक्तिस्तेषां परमतिरिच्यते, यथा च सामानाधिकरण्यज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि न क्षतिस्तथा वक्ष्यते इति चेन्न । गृह्यमाणव्याप्यतावच्छेदकताकेत्यादिप्रकारद्वयोक्तदूषणग्रस्तत्वात् वन्ह्यसन्ताभाववदवृत्तिधर्मवानयमित्यादिज्ञानादप्यनुमित्युदयाच्च व्यभिचारज्ञानविरोधिज्ञानविषयत्वे-

---

तथा चाधिकरणे साधनीयत्वाद्यवगाहि अभावे साधनाधिकरणवृत्तित्वाद्यवगाहीत्यादिक्रमेणैव साधनव्यापकत्वावगाहित्वं निर्वाच्यमिति भावः । तेषामन्यथाख्यातिवादिनाम् । अस्माकं तु कारणबाधात्तत्रानुमितिरेव नोत्पद्यते किं तु पक्षे साध्यस्य असंसर्गाग्रहमात्रमिति भावः । ननु सामानाधिकरण्यबुद्धेर्हेतुत्वे साध्यासमानाधिकरणत्वेन पक्षे हेतुमत्त्वग्रहेऽप्यनुमितिः स्यादत आह तथा चेति । वक्ष्यत इति । साध्यवत्ताबुद्धिमात्रं प्रत्येव साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्तानिश्चयत्वेन विरोधित्वात्तदानीं साध्यस्य प्रत्यक्षवदनुमित्यसम्भवादिति भावः । यद्धर्मविशिष्टव्यापकत्वं साध्ये गृह्यते तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति प्रथमकल्पे दूषणमाह गृह्यमाणेत्यादि । अतिप्रसङ्गभङ्गाय तत्कालीनत्वघटितत्पुरुषीयत्वेन व्यापकताग्रहस्य प्रवेशयत्वादननुगम इत्यर्थः । साध्ये हेतुव्यापकत्वावगाहिपक्षधर्मिकहेतुमत्त्वनिश्चयत्वेन कारणत्वमिति किञ्चेत्याद्युक्तद्वितीयकल्पे नोक्तदोषः सम्भवतीत्यतः कल्पद्वयसाधारणं दोषमाह वन्ह्यभावेति । वन्ह्यभाववदवृत्तित्वं गगनादावतिप्रसक्तमतो धर्मपदं वृत्तिमदर्थकम् । ननु केवलान्वय्यनुरोधेन व्यापकसामानाधिकरण्यज्ञानस्यैव स्वन्मते अनुमितिहेतुत्वादुक्तस्थले अनुमितिरासिद्धैवेत्यत आह व्यभिचारेति । अत्र वदन्ति । वस्तुगत्या यो वन्ह्यादिव्यभिचारधीविरोधिधीविषयः तत्प्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वेन न वन्ह्याद्यनुमितिहेतुत्वं वन्हिसमानाधिकरणवान् पर्वत इत्यादिज्ञानतोऽपि वन्ह्याद्यनुमित्यापत्तेः । यादृशविशिष्टविषयकत्वेन वन्ह्यादिव्यभिचारग्रहविरोधित्वं तत्प्रकारकत्वोक्तौ च व्यापकसामानाधिकरण्यग्रहासङ्ग्रहः । वन्हिधर्मि-

कधूमव्यापकतानिश्चयत्वेनैव धूमधर्मिकव्यभिचारग्रहविरोधितया
साध्यसामानाधिकरण्यस्य तत्राप्रवेशात् समानाकारकज्ञानस्यैव
विरोधितया व्यापकताज्ञानस्यापि व्यभिचारग्रहप्रतिबन्धकत्वास-
म्भवाच्च । तस्माद्धूमलिङ्गकवह्निसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति
वह्निधर्मिकधूमव्यापकतानिश्चयत्वेनैव हेतुत्वम् । एवं सकलसाध्यसा-
धारणपर्वतपक्षकधूमलिङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति पर्वतविशेष्य-
कधूमवत्तानिश्चयत्वेनापि कारणत्वान्तरं वाच्यमतो वह्निव्याप्यधू-
मवान् पर्वतो वह्निर्धूमव्यापको धूमवांश्च पर्वत इत्यादिसकलवित्ति-
ष्य एव पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिः । न चोक्तहेतुद्वयकल्पनामपेक्ष्य
लाघवात्पर्वतपक्षकवह्निसाध्यकधूमलिङ्गकवह्न्यनुमितित्वावच्छिन्नं
प्रत्येव वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वेनैकरूपेण हेतुत्वं युक्तमि-
ति वाच्यम् । पर्वतपक्षकत्वधूमलिङ्गकत्ववह्निसाध्यकत्वादित्रयस्य
विशेषणविशेष्यभावभेदेन गुरुतरकार्यकारणभावषट्कप्रसङ्गात् ।
न च वह्निधर्मिकधूमव्यापकतानिश्चयत्वघटकस्य दलद्वयस्य पर-
स्परविशेषणविशेष्यभावापन्नस्य तथाविधवह्निसाध्यकधूमलिङ्गक-
त्वघटकीभूतदलद्वयावच्छिन्नं प्रति प्रत्येकं हेतुतावच्छेदकत्वात्कार-
णताचतुष्टयमेवं धूमवत्तानिश्चयत्वघटकदलद्वयस्यापि पर्वतपक्षक-
धूमलिङ्गकत्वघटकतादृशदलद्वयावच्छिन्नं प्रति प्रत्येकं कारणताव-
च्छेदकतयापि कारणताचतुष्टयमिति मिलित्वा कार्यकारणभावाष्ट-
कापत्त्या तथैव गौरवमिति वाच्यम् । एवमनुभावने पर्वतपक्षकव-
ह्निसाध्यकधूमलिङ्गकानुमितित्वघटकस्य पर्वतपक्षकत्वादित्रयस्य
विशेषणविशेष्यभावभेदेन षड्विधतया तत्प्रत्येकावच्छिन्नं प्रति व-
ह्निव्याप्यधूमवत्तानिश्चयत्वघटकदलद्वयस्य मिथो विशेषणविशेष्य-
भावापन्नस्य हेतुतावच्छेदकत्वसम्भवेन गुरुतरकार्यकारणभावद्वाद-
शकापत्त्या तथैव मतस्यातिगौरवग्रस्तत्वात् । किं च पर्वतधर्मिकवह्नि-
व्याप्यधूमवत्तानिश्चयत्वेन हेतुत्वे परामर्शस्य धूमव्यापकत्वांशे पक्षे
धूमवत्त्वांशे च भ्रमत्वग्रहदशायामिव हेतौ व्याप्यत्वांशे भ्रमत्वग्रहद-
शायां पक्षे व्याप्तिविशिष्टधूमवत्त्वांशे भ्रमत्वग्रहदशायां चानुमितेर-
स्वीकार्यतया व्याप्यत्वांशे भ्रमत्वज्ञानाभावस्य व्याप्तिविशिष्टधूमव-
त्त्वांशे भ्रमत्वज्ञानाभावस्य च तादृशानुमितिं प्रति हेतुत्वमपि महा-
गौरवग्रस्तम् । न च पर्वतधर्मिकवह्निव्याप्यत्वावच्छिन्नधूमप्रकारक-

नैव व्याप्तीनामनुगमात् । नन्वत्र कारणे कार्यमेव प्रमाणं तच्च कार्यकारणभावग्रहे सति स्यात् स एव तु न सम्भवति गौरव-

---

ज्ञानत्वावच्छेदेन पर्वतांशे भ्रमत्वग्रहदशायां मीमांसकैरप्यनुमिते-र्वारणाय तादृशभ्रमत्वज्ञानाभावस्य हेतुताया वाच्यत्वादिदं गौरवं तन्मतेपि समानमिति वाच्यम् । तादृशभ्रमत्वज्ञानस्यानुमित्यप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा पक्षधर्मताज्ञानस्य व्याप्यत्वनवच्छिन्नधूमप्रकारकत्वसन्देहदशायामप्युक्तभ्रमत्वज्ञानस्यानुमितिविरोधितापत्तेः । न चोक्तभ्रमत्वग्रहकालीनस्य पक्षधर्मताज्ञानधर्मिकव्याप्यत्वनवच्छिन्नधूमप्रकारकत्वज्ञानस्यैव तथाप्यनुमितिप्रतिबन्धकतया परेषां मते:सा-म्यमिति वाच्यम् । तादृशस्य भ्रमत्वत्वावच्छेदकधर्मवत्ताग्रहस्यानुमितिप्रतिबन्धकताया नैयायिकैरप्यवश्यं स्वीकार्यत्वात् । अन्यथा पर्वतधर्मिकवन्हिव्याप्यधूमवत्ताज्ञानत्वावच्छेदेन पर्वतांशे वन्हिव्याप्यधूमभ्रमत्वग्रहदशायां तत्तत्परामर्शधर्मिकस्य वन्हिव्याप्यधूमवत्ताज्ञानत्वज्ञानस्य सत्त्वेप्यनुमितिप्रसङ्गात्।न चानुगतधूमलिङ्गकत्वस्य दुर्वचनतया धूमलिङ्गकवन्हिसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति वन्हिसाध्यकधूमव्यापकत्वानिश्चयत्वेन हेतुत्वासम्भवः तदसत्त्वे परामर्शहेतुतावादिनां तत्तदनुमितिव्यक्तौ तत्तत्परामर्शव्यक्तित्वेन हेतुत्वस्य वक्तव्यतया अवच्छेदकलाघवासम्भवेन यत्रानुमितेः पूर्वं विशिष्टपरामर्शो नानुभवसिद्धः तत्र ज्ञानद्वयस्यैव विशिष्य हेतुताया दुर्वारत्वादिति । अत्रोच्यते । माभूत् सर्वत्रानुमितौ परामर्शोनुगतरूपेण हेतुः, तथापि यस्य पुंसः पर्वते वन्ह्यनुमितिर्नालोकादिहेतुका किं तु धूमलिङ्गिकैव तत्पुरुषीयवन्हिसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तत्पुरुषीयवन्हिव्याप्यधूमवत्पर्वतनिश्चयत्वेनैकरूपेण परामर्शस्य हेतुत्वं तादृशस्थलमादायैव न्यायमीमांसकयोर्विचार उद्भावनीयः । वस्तुतो धूमलिङ्गकपरामर्शोव्यवहितोत्तरत्वमनुगतं प्राग्व्यवस्थापितमतस्तदवच्छिन्नं प्रत्येव वन्हिव्याप्यधूमवत्तानिश्चयत्वेन लाघवाद्धेतुत्वमिति भावः । अत्रेत्यादि । यत्र परामर्शो नानुभवसिद्धः तत्रानुमित्यात्मकं कार्यमेव स्वकारणे परामर्शेनुमानविधया

ज्ञानेन प्रतिबन्धादसत आह कारणताग्रहेति । कारणतानिर्णयं विना तत्फलस्य धर्म्म्यन्तरानिर्णयस्याभावेन तद्घटितगौरवस्यानिर्णयादेरित्यर्थः । सम्भाव्यते तावदिदं धर्म्यन्तरकल्पनं विना कारणत्वस्यैवाशक्यनिर्वाहत्वादिति चेत् । सम्भाव्यतां न तु तत्प्रतिबन्धकम्, सामान्यतः कार्य्यकारणभावग्रहस्य प्रायशो विलयप्रसङ्गात् । तत्र तत्र क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकरूपान्तरविरहे-

---

प्रमाणमित्यर्थः । सति स्यादिति।अन्यथा साऽनुमितिः विशिष्टज्ञानपूर्वकाऽनुमितित्वात् इत्यादेरप्रयोजकत्वसम्भवादिति भावः । स एव कार्यकारणभावग्रह एव । गौरवेति।धर्मिकल्पनारूपेत्यादिः।तत्फलस्य कारणताग्रहफलस्य । तद्घटितेति । धर्म्यन्तरघटितेत्यर्थः। ननु परामर्शत्वं यद्यनुमितिजनकतावच्छेदकं स्यात् क्लृप्तपरामर्शातिरिक्तवृत्ति स्यादित्येवं क्रमेण गौरवसम्भावनैव परामर्शत्वेन हेतुत्वग्रहे विरोधिन्यस्तु तस्यां धर्म्यन्तरोपस्थितेरनपेक्षत्वेन सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याघातायोगादित्याशयेन शङ्कते सम्भाव्यते तावदिदमिति । भाव्यते तावदिदं धर्म्यन्तरकल्पनागौरवमित्यर्थः । ननूक्तसम्भावनायामप्रयोजकत्वमत आह धर्म्यन्तरमिति । कारणतावच्छेदकत्वहेतुकापत्तिमात्रं न कारणत्वग्रहप्रतिबन्धकं तथासति वह्नित्वं यदि धूमजनकतावच्छेदकं स्यात्तदा क्लृप्तवह्न्यतिरिक्तवृत्ति स्यादित्यादिसम्भावनया प्रतिबन्धात् वह्नित्वादिनापि धूमादिजनकताग्रहो न स्यादित्याशयेन परिहरति सम्भाव्यतामिति । तत् सम्भावनम् । यत्र विजातीयघटादौ चैत्रत्वादिना हेतुत्वं तत्र बाल्यादिभेदेन भिन्नचैत्रव्यक्तीनां प्रत्यक्षेण सर्वसिद्धत्वादुक्तरूपेणातिरिक्तसम्भावनैव तत्र न सम्भवतीत्यत उक्तं प्रायश इति । ननु वह्नित्वादौ धूमादिजनकतावच्छेदकत्वहेतुकापत्तिमात्रं न तादृशावच्छेदकत्वज्ञानविरोधि किं तु लाघवादिप्रतिसन्धानविशिष्टमेव तथेत्याशयेन शङ्कते तत्र तत्रेति । वह्निधूमादिस्थले वह्नित्वादिकं विहाय धूमत्वावच्छिन्नं प्रति नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकीभूतलघुरूपान्तराभावादेव ताद्रूप्येण

ज्ञानत्वमेव कारणतावच्छेदकम् । न चैवमतिरिक्तविशिष्टज्ञानकारणत्वे गौरवं दोषाय, सप्रमाणकत्वात् कारणताग्रहदशायां फलमुखगौरवस्य सिद्ध्यसिद्धिभ्यामदोषत्वात् । न चासन्निकृष्टे धूमे तदभावः, भवन्मतानुमितिहेतुव्याप्तिस्मरणधूमत्वज्ञानसहितेन मनसा तदुत्पादात् । यथा परमाणुर्निरवयवद्रव्यं नित्यपरिमाणवत्त्वात् आकाशवदित्यादौ प्रत्येकानुमानोपनीतातीन्द्रियसाध्यसाधनयोराकाशवृत्तितया स्मरणे व्यभिचाराज्ञाने मनसा व्याप्त्यनुभवः । अनुमानयोः प्रत्येकतदुभयसह-

---

णागसा गौरवमप्यास्थीयते इति चेत्, इहापि तद्विरहस्यासकृदावेदितत्वादिति कृतं पल्लवितेनेति । व्यभिचारनिर्णयेन कारणत्वग्रहासम्भवं निरस्यति न चेति । अनुमानयोरिति । अनुमितैक-

---

कारणतायामुक्तसम्भावना न विरोधिनी तादृशधर्मान्तरसत्त्वप्रतिसन्धानसहिताया एव निरुक्तसम्भावनायाः प्रतिबन्धकत्वादिति भावः । इहापीति । गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकताकेत्यादिरूपस्य तत्तत्कालादिघटितत्वेन प्रागेव दूषितत्वादिति भावः । न चेत्यादिमूलस्य गौरवाभिप्रायकत्वे न चैवमतिरिक्तेत्यादिप्रागुक्तग्रन्थेन पौनरुक्त्यमत आह व्यभिचारेति । लाघवादिप्रतिसन्धानशून्याया एव व्यभिचारशङ्कायाः कारणत्वग्रहविरोधित्वान्निर्णयेनेत्युक्तम् । ननु प्रत्येकानुमानयोः सहकारिताग्राहकत्वेऽपि नित्यद्रव्यत्वादिना गगनादौ नित्यपरिमाणवत्त्वमनुमाय नित्यपरिमाणवद्गगनं निरवयवद्रव्यं विभुत्वादि-

चाराविषयत्वेन व्याप्त्यग्राहकत्वात्। न चातीन्द्रियव्याप्यत्वमतीन्द्रियेऽनुमेयम्, तत्रापि व्याप्तिग्राहकाभावात्। न च तदुपनयसहितस्य मनसो बहिरर्थप्रमाहेतुत्वे उपनयस्य प्रमाणान्तरत्वम्, इन्द्रियादेः सन्निकर्षवदुपनयस्य नियतव्यापाराभावेन प्रमायामकरणत्वात्। सहकारिता च तदभावेऽपि भवति। बहिरिन्द्रियलिङ्गसादृश्यादिव्यापारं विनापि चिन्तोपनीतपदार्थानां बाधकानवतारे मनसा संसर्गानुभवस्य सकलजनसिद्धत्वात्। कथमन्यथा

साध्यविशिष्टे साध्यान्तरानुमित्या सहचारग्रहोपगमेऽपि नियमांशग्रहासम्भवादिति भावः। नियतव्यापारेति। एकसम्बन्धिज्ञानाधीनसम्ब-

---

स्यनुमानमेव साध्यसाधनसहचारग्राहकमत आह अनुमितेति। अनुमितं यदेकसाध्यं नित्यपरिमाणवत्त्वादि तद्विशिष्टे धर्मिणि साध्यान्तरस्य निरवयवद्रव्यत्वादेरनुमित्यैवेत्यर्थः। पक्षतावच्छेदकीभूतहेतोः सामानाधिकरण्यस्य संसर्गमर्यादया साध्ये भानेऽप्यनुमित्युपयुक्तं सामानाधिकरण्यप्रकारं ज्ञानमसिद्धमेवेत्यावेदयितुमुक्तमुपगमेऽपीति। वस्तुतस्तदुपगमेऽपि प्रकृते न निर्वाह इति भावः। मूले नियतव्यापाराभावेनेति। तथा च बहिर्गोचरप्रमायां नियतव्यापारवत्त्वमेव मानसान्यप्रमाकरणत्वे तन्त्रं न तु निरुक्तबहिर्गोचरप्रमोत्पादकत्वमात्रं तथा च पूर्वोक्तापत्तावप्रयोजकत्वमत एवाह सहकारिता चेति। प्रथमव्याख्यातापत्त्यनुसारेण दीधितौ पक्षेति। चरमव्याख्यानुसरणे तु नियतव्यापाराभावेनेत्यादिमूलस्य प्रत्यक्षजातीयप्रमासामग्रीविरहनियतप्रमोत्पादकत्वाभावेन ·

कत्रिकाद्यादिकमिति । स्यादेतत्, पक्षधर्मस्य व्याप्यताज्ञानं नेन्द्रियेण, वह्नेरसन्निकर्षे तन्नियतसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वस्यायोग्यत्वात् । न च धूमत्वेन सकलधूमव्याप्यतावगमात् धूमविशेषे संस्कारात् स्मरणाद्वो-

---

न्ध्यन्तरस्मरणादितः क्वचिद्विशिष्टज्ञानोत्पत्तावपि नियतत्वेन न तस्य व्यापारत्वं यं जनयित्वैव यस्य यज्जनकत्वं तस्यैव तत्र तद्व्यापारत्वादित्यर्थः । वस्तुतस्तु तदुपनयव्यक्त्यादेस्तत्प्रमाव्यक्ति प्रति कारणत्वेऽपि न क्षतिः, प्रमावैजात्यस्यैवात्र प्रमाणान्तरनिमित्तत्वात् । न चात्रापि प्रमावैजात्यम्, अनुपलम्भबाधितत्वात् मानाभावा-

---

दित्यर्थः । स चाग्रिमदीधितौ व्यक्तीभविष्यति । क्वचिदिति । यत्र हेतुस्मरणोत्तरं तत्सम्बन्धिव्याप्तिपक्षधर्मतयोः स्मृत्योपनीतभानात्मकः परामर्शः तत्रेत्यर्थः । अनियतत्वेनेति । हेतुव्याप्तिपक्षधर्मत्वानां समूहालम्बनस्मृत्यापि क्वचित्परामर्शोत्पादादिति भावः । तस्य सम्बन्ध्यन्तरस्मरणस्य । तद्व्यापारत्वात् तद्व्यापारशब्दार्थत्वात् । ननु तत्तद्बुद्धिव्यक्तिमुत्पाद्यैव तत्तदुपनयव्यक्तेः परामर्शजनकत्वात् नियतव्यापारवत्त्वं दुर्वारमतस्तादृशव्यापारवत्त्वेनैव प्रमाणान्तरत्वमापादनीयमत आह वस्तुतस्त्विति । न क्षतिः न व्याप्त्युपनयस्य प्रमाणान्तरत्वापत्तिः । प्रमावैजात्यस्यैवेत्येवकारेण यदसाधारणं सहकारित्वादेः प्रतिक्षेपः । अत्र करणे । निमित्तत्वात् नियामकत्वात् । तथा च प्रत्यक्षविजातीयप्रमायां नियतव्यापारवत्त्वमेव मानसान्यप्रमाकरणत्वरूपप्रमाणान्तरत्वे न तन्त्रं न तु बहिर्गोचरप्रमायां नियतव्यापारवत्तामात्रमित्युक्तक्रमेणाव्याप्त्यप्रयोजकत्वमिति भावः । अत्राव्यसन्निकृष्टादिलिङ्गकानुमितिजनकज्ञानेपि प्रमावैजात्यं प्रत्यक्षाद्यवृत्तिजातिमत्त्वम् । ननु वैजात्यस्य प्रामाणिकत्वे तदनुपल-

पनीतव्याप्यभिदग्रहः प्रत्यभिज्ञाने तत्ताविशिष्टस्यैवेति वाच्यम्। एवं हि धूमवत्त्वेन वह्निमत्त्वज्ञानात् धूमव-

---

त्त्व। उपनयस्य च विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानत्वेन प्रत्यक्षे च सन्निकर्षविधयोपयोगितया जात्यव्यवस्थापकत्वात्। अत एव बाह्यान्तरप्रत्यभिज्ञासादृश्याभावादिप्रत्यक्षाणां तत्ताप्रतियोग्यादिविषयत्वमन्यथा जातिसङ्करप्रसङ्गात् ज्ञानद्वयकल्पने च स्यैर्यमात्र-

---

त्मस्तृणारणिमण्यादिप्रयोज्यजातिवत् भविष्यतीत्यत आह माना-भावाच्चेति। ननूपनयजन्यतावच्छेदकतयैव वैजात्यं सेत्स्यतीत्यत आह उपनयस्य चेति। उपनयस्य कारणताविशेषणज्ञानत-तया सन्निकर्षतया चोभयथापि वैजात्यं कार्यतावच्छेदकं नेति भावः। अत एव उपनयस्य जात्यव्यवस्थापकत्वादेव। उपनयस्य ब-हिरिन्द्रिये मानसेन सहकारित्वसूचनाय बाह्याभ्यन्तरेति। उपनय-जन्यतावच्छेदकजातेश्चाक्षुषत्वमानसत्वव्याप्यतानिराकरणाय तदि-त्यपि कश्चित्। विशेष्यांशे उपनयस्यासामर्थ्यात्तदंशे साक्षात्करो-मीत्यनुव्यवसायाच्च प्रत्यक्षाणामित्युक्तम्। बाह्यप्रत्यभिज्ञा सोयं घट इत्याकारा अभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञा योऽहमद्राक्षं सोऽहं स्पृशामीत्या-कारा। तत्तेति प्रत्यभिज्ञायाः, प्रतियोगीति सादृश्याभावयोः, प्रत्यक्ष-स्य। अन्यथेति। सर्वांशे लौकिकप्रत्यक्षे यत्र चाक्षुषत्वं तत्र नोपन-यप्रयोज्यजातिर्यत्र च स्पार्शनाद्युपनीतभाने तादृशी जातिर्न तत्र चाक्षुषत्वमेकत्र च स यथायं सुरभि चन्दनमित्यादिचाक्षुषे तयोः सङ्कर इत्यर्थः। चाक्षुषत्वादिव्याप्यनानावैजात्यानामुपनयजन्यता-वच्छेदकत्वस्वीकारे च गौरवं प्रत्यक्षत्वस्यैव तथात्वसम्भवादिति भावः। ननु स यथायं सुरभि चन्दनमित्यादौ विशेष्यविशेषणयो-र्विभिन्नमेव ज्ञानद्वयं वाच्यमत एव तत्र तत्राप्युपनीतभाने चा-क्षुषत्वादेरसत्त्वाच्च तेनोपनयप्रयोज्यजातेः साङ्कर्यमत आह ज्ञानद्वये-

द्विशेषे पर्वते संस्कारवशात् प्रत्यक्षेण व्याप्तिज्ञानापेक्षेण वह्निमद्भेदग्रहो वह्निमत्त्व(संसर्ग)ग्रहो वास्तु किमनुमानेन, पृथक् वह्निमत्त्वस्मरणं तत्र नास्ति किन्तु व्याप्त्यवच्छेतकतयेति चेन्न । वह्निमान्न वेति संशयानुरोधेन स्वत-

---

मुच्छिद्येत व्यवस्थापितश्च विशिष्टज्ञानस्य व्यवहारहेतुत्वम् । न च प्रमाणान्तरासहकृतोपनयजन्यतावच्छेदकतया वैजात्यसिद्धिः, इतरासहकृतत्वेनाजनकत्वात् असिद्धेश्च उपनयात्मकसन्निकर्षवशेन मनसा प्रत्यक्षजननस्यैवोपगमात् । पृथगिति । न चैवं धारावाहि-

---

ति । पूर्वापरकालीनयोरभेदरूपं स्थैर्यं प्रत्यभिज्ञायाः ज्ञानद्वयपक्षे न सिध्येदित्यर्थः । तथा च तदनुरोधेन प्रत्यभिज्ञायां विशिष्टज्ञानापेक्षेव साङ्कर्यमावश्यकमिति भावः । नन्वयं स एव तन्मात्रवृत्तिधर्मवत्त्वादित्याद्यनुमानमेव लाघवादिसहकृतं स्थैर्यनियामकमावश्यकं भविष्यतीत्यत आह व्यवस्थापितं चेति । अन्यथाख्यातौ व्यवस्थापितमित्यर्थः । व्यवहारः इच्छाप्रवृत्त्यादिः । तथा च लाघवात्सुरभिचन्दनत्वादिप्रकारकेच्छादौ तादृशज्ञानत्वेन हेतुत्व तादृशचाक्षुषविशिष्टज्ञान एव साङ्कर्यमावश्यकमिति भावः । प्रमाणान्तरेति । प्रत्यक्षादिसामग्र्यभावावच्छिन्नेत्यर्थः । अजनकत्वादिति । लाघवादुपनयमात्रेणैव तथात्वादिति भावः । ननु तथापि उपनयघमात्रेणैव विजातीयज्ञानं प्रति हेतुत्वं वाच्यम् । न चैवं लौकिकप्रत्यक्षादिसामग्रीदशायामपि तादृशज्ञानापत्तिः, प्रत्यक्षसामग्र्यभावस्यापि तत्र हेतुत्वादत आह असिद्धेश्चेति । सर्वांशोपनीतभानस्थले प्रत्यक्षादिसामग्रीविरहस्यासिद्धेश्चेत्यर्थः । आसिद्धिं विवृणोति उपनयेति । यद्यपि सर्वांशे उपनीतभानस्य प्रत्यक्षत्वे मानाभावः तद्वयवलौकिकसन्निकर्षजन्यत्वस्य तत्राभावात् । तथापि तत्प्रकारकप्रत्यक्ष-

न्त्रवन्हिमत्त्वस्मरणात् । न च विशिष्टज्ञाने स्वतन्त्र-विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वम्, गौरवात् । अथ यो यत्र विशिष्य पूर्वमवगतः स तत्र संस्कारवशाद्यथार्थप्रत्यक्षे भासते यथा तत्ताप्रत्यभिज्ञाने, न च पर्वते विशिष्य

कोच्छेदः, इतरमात्राविशेषणत्वेनोपस्थितेरेव तन्त्रत्वात् । कोटि-स्मरणस्य संशयेन तस्य च व्याप्तिस्मरणादिना नाशात् विशेषद-र्शनकाले च संशयायोगादाह न चेति । गौरवादिति । न चैवम-भावविशेषणत्वेनोपस्थितस्यापि भावस्य प्रहापत्तिः । अभावप्रा-

---

त्वावच्छिन्नं प्रत्येव तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वादुपनयजन्यत्वमेव तादृशज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वसाधकमेतदेव सूचयितुं सन्निकर्षवशेनेत्यु-क्तम् । न च सर्वांशोपनीतभान एव मानाभावः, आत्माद्यंश एवान्त-तो लौकिकत्वसम्भवादिति वाच्यम् । कामिनीजिज्ञासादिना प्रतिब-न्धवशादात्मादेरग्रहसम्भवादिति दिक् । एवमिति । स्वतन्त्रविशेषण-ज्ञानत्वेन हेतुत्वे इत्यर्थः । इतरेति । तथा च तद्विशेष्यकतद्विशिष्टबु-द्धौ तदितरमात्रविशेष्यतानिरूपिततद्विषयताकज्ञानत्वेन हेतुत्वं तच्च धारावाहिकस्थलेपि अक्षतं तत्र द्वितीयादिज्ञानविशेष्यीभूतधर्मि-विशेषणतयैव प्राथमिकादिज्ञानविशेषणस्य घटत्वादेर्भानात् । न च मात्रपदं व्यर्थम् । उभयविशेषणतया गृहीतस्य घटत्वादेः पश्चादेक-त्र विशिष्टबुद्धेः संपत्त्यर्थं तदुपादानादिति भावः । संशयेनेति । मा-नसादिरत्यन्वितम् । तस्य चेति । संशयस्य चेत्यर्थः । ननूत्पन्नसंशय-स्य नाशेपि संशयान्तरोत्पत्त्यैव स्वतन्त्रविशेषणज्ञानं स्थास्यतीत्य-त आह विशेषदर्शनेति । प्रामाणिकं गौरवमित्याशयेन शङ्कते न चैव-मिति । भावस्य प्रतियोगिनः । सामग्र्या इति । न च भावविशि-ष्टबुद्धावभावनिश्चयाभावस्य कार्यसहवर्तित्वेन हेतुत्वोपगमादेव

व्याप्त्यग्रगमो वन्हेस्तु न प्रत्यक्षसामग्री सन्निकर्षाभावा-दिति वाच्यम् । हेतुसाध्यसाक्षात्कारं विना प्रत्यक्षेण व्याप्त्यग्रहात् । न च पर्वते वह्निसाक्षात्कारः, न च पक्षधर्मस्य साध्यसामानाधिकरण्यविशेषो व्याप्तिः पक्षे साध्यग्रहं विनेत्युक्तम् । उच्यते । विशेषणज्ञानं तस्य

दिबुद्धौ व्यभिचाराच्च । यदि चावच्छेदकधर्मवैशिष्ट्यमपि तत्र भासत इति नियमोपि तत्र प्रामाणिकस्तदा धूमवानयं पर्वतो वन्हिमानित्येव धीरस्तु, न हि लिङ्गोपधानभाने बाधकमन्यत्साधकाविरहात् । हेतुसाध्येति । सम्बन्धिद्वयनिरूप्यपदार्थप्रत्यक्षं प्रति सम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षस्य हेतुतायाः संयोगादिस्थले त्वयैव क्लृप्तत्वात् तदनादरेऽपि साध्यघटितमूर्त्तिकव्याप्तिप्रत्यक्षस्य साध्यप्रत्यक्षसामग्रीं विनाऽसम्भवादिति भावः । विशेषणेत्यादि । विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्तदंशे प्रमात्वे

भावः । मूले सन्निकर्षाभावादिति । चक्षुर्योग्यविद्यमानद्रव्यचाक्षुषसामान्यं प्रत्येव चक्षुःसंयोगत्वेन हेतुत्वादिति भावः । ससम्बन्धिकपदार्थप्रत्यक्षे सम्बन्धिप्रत्यक्षत्वेन हेतुतायाः परैरनङ्गीकारादाह दीधितौ सम्बन्धिद्वयेति । त्वया नैयायिकेन । तथा च तन्मतमनुसृत्यैवेदं दूषणं दत्तमिति भावः । मूले न च पर्वते वन्हिसाक्षात्कार इति । सम्भवतीति भावः । न च पक्षधर्मस्येत्यादिमूलमभिप्रेत्याह तदनादरेपीति । तथा च पक्षे साध्यग्रहं विनेति मूलस्य पक्षीयसाध्यमविषयीकृत्य तत्सामानाधिकरण्यरूपा व्याप्तिर्गृहीतुं न शक्यत इत्यर्थः । भ्रमात्मकविशिष्टबुद्धेर्विशेष्यविशेषणसम्बन्धं विनाप्युत्पत्त्या व्यभिचारादाह तदंशे प्रमात्व इति । विशेषणांशे प्रमा-

विशेष्ये सम्बन्धस्तयोरसंसर्गाग्रहो विशेषदर्शनं विशेषणविशेष्येन्द्रियसन्निकर्षो गौरयमित्यादियथार्थविशिष्टप्रत्यक्षकारणम्। अस्ति चात्रापि व्याप्तिस्मरणं स्मृतव्याप्तेः पक्षवृत्तिधूमे सत्त्वम्। एकैव हि सा व्याप्तिः तयो-

---

लौकिकत्वे वा, विशेषदर्शनञ्च विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकतया क्व चित्सहचरितधर्म्मदर्शनत्वेन विशेषणस्मारकतया विशेषणस्य च ज्ञानसत्त्वेऽप्यतिरिक्तसन्निकर्षस्तदंशे लौकिकतायामुपयुज्यते। एकैव हीति। वस्तुतो व्याप्तिभेदेऽपि न क्षतिः सामान्यतो व्याप्तित्वेन गृहीतानां सकलव्याप्तीनां तथैव स्मरणसम्भवात् वन्हेरसन्निकर्षादिति। ननूपनयात्मकसन्निकर्षेणैव नयनेन निरूप्यतां हुताशनो न हि बहिरिन्द्रियेण द्रव्यस्याधेयतया तद्वत्त्वस्य वा ग्रहे तत्संयोगो हेतुः

त्व इत्यर्थः। उपयुज्यत इति परेणान्वयः। स्वमते प्रमात्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वाद्दण्डचयमासीदित्यादिप्रमायां व्यभिचाराच्चाह लौकिकत्वे वेति। सम्बन्धस्येत्यादिः। विनापि विशेषदर्शनं विशिष्टप्रमोत्पत्त्या व्यभिचारादाह विशेषदर्शनं चेति। व्यावर्त्तकधर्मदर्शनं चेत्यर्थः। क चित्। व्यावर्त्तकत्वाग्रहस्थले। ननु प्रागुक्तस्य विशेषणज्ञानस्यैव सन्निकर्षविधयाप्युपयोगसम्भवात्तदीयसन्निकर्षस्य पुनरुपादानं विफलमत आह विशेषणस्येति। ज्ञानसत्त्वेऽपीति। संस्कारस्येव निर्विकल्पकस्याप्ययोग्यत्वाद्वेव स्वविषयोपधानेन प्रत्यक्षासम्भवाद्गौरित्यादिप्रत्यक्षे गोत्वनिर्विकल्पकस्य प्रत्यासत्तित्वेऽपि क्षत्यभावात् इत्याशयः। सामान्यतः सामान्यलक्षणया। व्याप्तित्वेन व्यापकसामानाधिकरण्यत्वेन। तथैव व्याप्तित्वेनैव। नन्वाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नद्रव्यविषयताके ताद्दशातिरिक्तसंसर्गानवच्छिन्नद्रव्य-

परम्परासम्बन्धेन वह्निव्याप्यत्वं पूर्वगृहीतं तथा च
संस्कारोपनीतं वह्निव्याप्यत्वं परम्परासम्बन्धेन पक्षवृ-

साक्षात् द्रव्यग्रहे तत्संयोगो हेतुः अभेदारोपे च नाधेयतया रज-
तादिकं प्रकारो दण्डाद्यात्मकतत्त्वावगाहिप्रत्यभिज्ञायाञ्च तत्तावद्-
भेदो भासत इति न दण्डादेः साक्षात्प्रकारतेति वाच्यम् । माना-
भावात्।धूमवान् वन्हिमानिति सामान्यलक्षणया ग्रहे व्यभिचारात्,
तत्तासंसर्गस्यापि प्रत्यभिज्ञायां भानसम्भवात् प्रकृतेऽपि वन्हिमद्-

---

त्मकद्रव्यग्रहे । तेन पर्वतस्य वन्हिमत्तया स्मरणे गुणवत्तया वा प्र-
त्यक्षे न व्यभिचारः । एवं च मुख्यविशेष्यतानिरूपिताधेयत्वसंस-
र्गावच्छिन्नद्रव्यनिष्ठप्रकारतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति समवायेनेन्द्रिय-
संयोगस्य हेतुत्वाज्ज्ञानादौ तद्विरहादेव प्रत्यक्षासम्भव इति भावः ।
आधेयतयेत्यस्य फलमाह अभेदेति । अभेदसंसर्गेण रजताद्यारोप
इत्यर्थः । तथा चेदं रजतमित्यादिभ्रमे रजतादिद्रव्यस्य मुख्यविशेष्ये
प्रकारत्वेऽप्याधेयतानियामकसंयोगादिसम्बन्धेनाप्रकारत्वान्न तत्र
व्यभिचार इति भावः । मुख्यविशेष्य इत्यस्य फलमाह दण्डाद्यात्म-
केति । न साक्षादिति । दण्डादेर्न मुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारते-
त्यर्थः । दण्डादिमतः पदार्थान्तरे प्रकारत्वेन मुख्यविशेष्यत्वाभा-
वादिति भावः । मानाभावादिति । लाघवान्निर्विकल्पकसाधारणं द्र-
व्यलौकिकप्रत्यक्षं प्रत्येवेन्द्रियसंयोगस्य हेतुत्वादिति भावः । उक्तक्र-
मेण हेतुतायां साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह धूमवानित्यादि ।
यद्यपि वन्हिमानित्येव सामान्यजन्यप्रत्यक्षे व्यभिचारः सम्भवति,
तथापि किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नमुख्यविशेष्यतानिरूपितद्रव्यप्रकारताक-
प्रत्यक्षं प्रतीन्द्रियसंयोगस्य हेतुत्वोक्तावपि व्यभिचारसम्पत्त्यर्थं धू-
मवत्त्वस्य धर्मितावच्छेदकतयोल्लेखः । सामान्यप्रत्यासत्तौ विवादा-
दाह तत्तासंसर्गस्येति । मुख्यविशेष्य इत्यादिः । तथा च यत्र प्रत्य-

च्छिधूमत्वे प्रत्यभिज्ञायते तद्वृत्तित्वेन पूर्वमनुभवात् एवञ्च धूमत्वव्याप्यत्वपरामर्शादेवानुमितिरिति आह ।

भेदग्रहेणैव कृतार्थत्वाच्च । एतेन तत्ताकारानुपनीततादृशद्रव्यग्रहे स हेतुरिति निरस्तम् । चैत्रपदवाच्योऽयमित्यादिवत् दण्डवयमासीदयं दण्डीत्यादिग्रहस्यानुभविकत्वात् तत्तात्वस्यातिरिक्तस्याभा-

---

भिज्ञायां दण्डाद्यात्मकतत्त्वैव धर्मिणि साक्षात्प्रकारस्तत्र व्यभिचार इति भावः । यद्यनुभवसिद्धमपि प्रत्यभिज्ञायास्तत्ताप्रकारकत्वमपलप्यते, अपलप्यतां तर्हि परामर्शाज्जायमानस्यापि पर्वतो वह्निमानित्यादिज्ञानस्य धर्म्यंशे वह्निप्रकारत्वम् । वह्निमदभेदावगाहिप्रत्यक्षत्वेनैव तस्य वह्न्यर्थिप्रवृत्त्युपयोगित्वसम्भवात् । तथा चोक्तक्रमेणेन्द्रियसंयोगस्य हेतुत्वेऽप्यनुमितिर्नाधिका प्रमेत्याशयेनाह प्रकृतेपीति। एतेनेति । पर्वतो वह्निमानित्यादिबुद्धेर्वह्निमदभेदप्रत्यक्षत्वेन कृतार्थत्वेनेत्यर्थः । तत्ताकारानुपनीतेति । तत्तात्वप्रकारतानवच्छिन्नेत्यर्थः । तादृशेति । मुख्यविशेष्यतानिरूपिताधेयत्वसंसर्गावच्छिन्नद्रव्यनिष्ठप्रकारताकसाक्षात्कार इत्यर्थः । दण्डी पुरुषो नास्तीत्यादौ दण्डप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणार्थं मुख्यविशेष्यतानिवेशस्यावश्यकत्वादिति भावः । सः इन्द्रियसंयोगः । ननु परामर्शाज्जायमानस्य पर्वतो वह्निमानित्यादिज्ञानस्य पर्वतांशे वह्निप्रकारकत्वं न प्रवृत्त्यर्थं कल्प्यते, येन वह्निमदभेदावगाहित्वेनापि प्रवृत्त्युपयोगिता स्यात् । किं त्वनुभवसिद्धमेव तस्य तथात्वे । तथा च वह्नौ उक्तकारणबाधादेव तस्य न प्रत्यक्षत्वमित्यनुमितिरधिकैव प्रमेत्यत आह चैत्रपदेति । तथा च चक्षुराद्ययोग्यस्य चैत्रादिपदस्येव चक्षुराद्यसंयुक्तस्यापि दण्डादेश्चाक्षुषादिप्रत्यक्षोदयात्तत्रैव व्यभिचारान्नोक्तक्रमेणेन्द्रियसंयोगस्य हेतुत्वम्, येन कारणबाधाद्वह्नेरुपनीतप्रत्यक्षं न स्यादिति भावः । अतीतत्वाद्यनवच्छिन्नतादृशद्रव्यप्रकारताकप्रत्यक्षं प्रत्येवेन्द्रियसंयोगस्य

भवतु तावदेवं तथापि जातिरेव लिङ्गं स्यात् न तु व्यक्तिः। तथा च सर्वोपसंहारेण व्यक्तौ व्याप्तिग्रहार्थं

वात्। तच्छब्दप्रयोगजननाभावस्य च निमित्तान्तरविरहप्रयुक्तस्य जन्यतानवच्छेदकत्वात् तज्जननयोग्यतायाः प्रकृतेऽपीष्टत्वात्। अत एव बहिरिन्द्रियग्राह्यविद्यमानद्रव्यस्य तेन ग्रहे तत्संयोगो हेतु-

---

हेतुत्वमुक्तम्। कदाचिद्दण्ड्ययमासीत् इत्यत्र प्रत्यक्षे व्यभिचारवारणसम्भवादाह अयं दण्डीत्यादि। ननु परेषामिदं रजतमित्यादिवदयं दण्डीत्यादिकमप्यगृहीतभेदं ज्ञानद्वयमेव निरुक्तकारणविरहेण विशिष्टप्रत्यक्षत्वायोगादिति यदि ब्रूयात्तदाप्याह तत्तात्वस्येति। अतिरिक्तस्य पूर्वानुभूतद्रव्याद्यतिरिक्तस्य। तथा च तत्ताकारानुपनीतद्रव्यप्रकारकप्रत्यक्षत्वं कार्यतावच्छेदकमेवाऽप्रसिद्धमिति भावः। ननु तच्छब्दप्रयोगानुपधायकनिरुक्तद्रव्यप्रत्यक्ष एवेन्द्रियसंयोगस्य हेतुत्वं वाच्यं तावतैव द्रव्यात्मकतत्ताप्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारवारणादत आह तच्छब्देति। निमित्तान्तरेति। तच्छब्दप्रयोगधर्मिकेष्टसाधनत्वादिज्ञानविरहप्रयुक्तस्येत्यर्थः। अनवच्छेदकत्वादिति। अन्यथा नीलानुपधायकघटत्वादेरपि कार्यतावच्छेदकत्वापत्तेरिति भावः। ननु तच्छब्दप्रयोगजननस्वरूपायोग्य एव निरुक्तद्रव्यप्रत्यक्षे चक्षुःसंयोगत्वादिना हेतुत्वं वाच्यं स्वरूपयोग्यत्वाभावस्य कारणान्तरविरहाप्रयुक्तत्वेन अन्यतावच्छेदकत्वसम्भवादत आह तज्जननेति। प्रकृतेऽपि परामर्शजनिते पर्वतो वन्हिमानित्यादिज्ञानेऽपि। तथा च निरुक्तेन्द्रियसंयोगकार्यतानवच्छेदकाक्रान्तत्वात् विनापीन्द्रियसंयोगमुपनीतचाक्षुषाद्यात्मकस्य तादृशज्ञानस्योत्पादे बाधकाभाव इति भावः। अत एवेति। द्रव्याद्यात्मकतत्ताप्रत्यभिज्ञानादौ व्यभिचारादेवेत्यर्थः। चक्षुःसंयोगाद्यजन्ये पिशाचोपहते गृहमित्यादिचाक्षुषे व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रियग्राह्येति। [उपहनन-

सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्युपादानमफलं स्यात् । दृश्यते

रिति परास्तम् । नयनादिना रजतादेरभावग्रहाभेदारोपादौ व्यभिचाराच्च । अथैवं व्यवहितदण्डे पुंसि न कथं नायनो दण्डीति निश्चय इति चेत् । क्व चित्तत्सहचरितधर्मादर्शनात् तदस्मरणात्, क्व चिच्च साधारणधर्मदर्शनादिना संशयस्यैव जननात् । सति

सम्बन्धेन पिशाचप्रकारकता अन्यथोपहननस्याद्रव्यत्वादसङ्गतेः]

मान्धातृचक्षुःसंयोगाजन्ये मान्धातुरियं भूमिरित्यादिचाक्षुषे तद्वारणाय विद्यमानेनेति । गुणादिचाक्षुषे व्यभिचारवारणाय द्रव्येति । चक्षुर्ग्राह्यस्यैव विद्यमानद्रव्यस्य प्रभादेः स्पार्शनादिग्रहे चक्षुःसंयोगस्य हेतुत्वात्तेनेति । तत्तात्वस्यातीतमात्रवृत्तित्वमते प्रत्यभिज्ञायां व्यभिचारायोगादाह नयनादिनेति । ननु प्रतियोगित्वसंसर्गानवच्छिन्नद्रव्यत्वाक्षुषादौ चक्षुरादिसंयोगस्य हेतुत्वान्नोक्तस्थले व्यभिचार इत्यत आह अभेदारोपेति । आदिना अयं चैत्रस्य पुत्र इत्यादिचैत्राद्युपनीतचाक्षुषोपग्रहः । एवं तदिन्द्रियग्राह्य इत्यादेरनादरे । व्यवहितत्वेनेन विद्यमानत्वचक्षुःसंयोगाभावयोः सूचनम् । तदस्मरणादिति । तादृशदण्डास्मरणादित्यर्थः । न नायनः । निश्चय इति पूर्वेणान्वयः । एवमग्रेपि । दर्शनादिनेत्यादिना विशेषादर्शनाद्युपग्रहः । संशयस्यैवेति । तदभावविशिष्टबुद्धेः सामग्रीसद्भावे तदभावाप्रकारकस्य तन्निश्चयस्यायोगादिति भावः । ननु यत्र विशेषदर्शनादिना तदभावविशिष्टधीप्रतिरोधस्तत्रैवोपस्थितस्य व्यवहितदण्डस्यायं दण्डीति चाक्षुषो निश्चयः स्यादित्यत्राह सति चेति । उक्तक्रमेण हेतुत्वोपेक्षणं परिष्करोति युक्तं चैतदिति । अन्यथा तादृशकार्यकारणभावाङ्गीकारे । दण्डी न वेति संशयोपि चक्षुर्योग्यविद्यमानदण्डस्य चाक्षुष इति दण्डचक्षुःसंयोगाभावे सोपि न स्यादिति भावः । न हीति । असौ दण्डी न वेति संशयः । तस्य विद्यमानदण्डस्य । विशिष्टाविलक्षणा चाक्षुषात्मिका बुद्धिः । नेति । न हीत्यर्थः । यथाश्रुते चक्षुर्योग्यतादृश-

च विशेषदर्शनादाविष्टत्वात्। युक्तश्चैतत्, कथमन्यथा दण्डी न वेत्यादिकः संशयः। न हि नासौ तद्विशिष्टबुद्धिः। न तन्निश्चय इति चेत्। किं तेन, उक्तं हि संशयत्वं निश्चयत्वञ्च न जन्यतावच्छेदकमिति। अस्तु वा तथा, तथापि विशेषस्यादर्शनात् संशयस्येव तद्दर्शनान्निश्चयस्यापि सम्भवात्। मा भूद्वा नायनादिरयं हुताशनादिनिर्णयो मानसस्तु स्यात् तत्र तादृशनियमस्यासत्त्वं

द्रव्यचाक्षुषसामान्यं प्रत्येव चक्षुःसंयोगस्य हेतुतायाः प्रस्तुतत्वात् द्रव्यप्रकारकबुद्धेरुपन्यासानर्हत्वात् इति ध्येयम्। तादृशद्रव्यगोचरचाक्षुषनिश्चयत्वावच्छिन्नं प्रत्येव चक्षुःसंयोगहेतुत्वं वाच्यमित्याशयेन शङ्कते न तन्निश्चय इति। असावित्यनुपज्यते। उक्तम् प्रत्यक्षमणिदीधितौ। संशयत्वमिति दृष्टान्तार्थम्। न जन्यतेति। तद्विशिष्टधीसामग्रीदशायामेव तदभावविशिष्टधीसामग्र्यभावसत्त्वे तन्निश्चयसम्भवात्तदभावाप्रकारकत्वघटितस्य तन्निश्चयत्वस्य जन्यतानवच्छेदकत्वात्। अन्यथा घटाप्रकारकपटवत्ताज्ञानत्वस्यापि तथात्वापत्तेरिति भावः। तदभावप्रकारकस्यापि तद्वत्तासमुच्चयस्य निश्चयत्वात्तस्याखण्डत्वमभ्युपेत्याह अस्तु वेति प्राञ्चः। वस्तुतो नन्विदं दण्डवन्न वेति संशयदशायामिदं रक्तदण्डवदिति प्रात्यक्षिकनिश्चयानुत्पत्त्या प्रत्यक्षतन्निश्चयत्वावच्छिन्नं प्रत्यवश्यं विशेषदर्शनाद्यभावविशिष्टतदभावज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमतो निश्चयत्वं जन्यतावच्छेदकमेवेत्यत आह अस्तु वेति युक्तमुत्पश्यामः। तथा निश्चयत्वं जन्यतावच्छेदकम्। दर्शनादिति। विशेषस्येत्यनुपज्यते। सम्भवादिति। तथा च तत्राप्युक्तहेतुतायां व्यभिचार इति भावः। ननु परामर्शजनितस्य पर्वतो वह्निमानित्यादिज्ञानस्य चाक्षुषत्वादिसम्भवेनापि अनुभववलादानियमानया अनुमितित्वजात्या सङ्कराद्दाह माभूद्वेति। अयं परामर्शजन्यः। तत्र द्रव्यमानसो तादृशनियमस्य मनःसंयोगजन्यत्वनियमस्य। असत्त्वमिति। घटादिमानसे व्यभिचारादिति भावः। न चानुमितेः साक्षात्कारत्वे तत्तदनुमित्य-

बाधितत्वादिति । उच्यते । अस्ति तावदनुमिनोमीत्यनुव्यवसायसाक्षिको ज्ञानविशेषो यत्र कारणमन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्यपरामर्शः । मानसप्रत्यक्षविशेषोऽसाविति चेत्, कुतोऽस्य प्रत्यक्षत्वम् । अनुभवत्वादिति चेत्, किमिदमनुभवत्वमन्यत्प्रत्यक्षत्वात् । स्मृत-

---

न्यसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नभेदानां तत्तदनुमितिसाधारण्यार्थमतिरिक्तानां कल्पनायां गौरवं स्यात्, अस्माकं तु साक्षात्कारत्वसमनियतानां तत्तदनुमित्यन्यत्वविशिष्टसाक्षात्कारत्वानां गुरुत्वादेव तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदानामसम्भवः, घटादौ फलतस्य साक्षात्कारत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्यैव वा तादृशसाक्षात्कारत्वावच्छिन्नभेदत्वमतो लाघवमिति वाच्यम् । अनुमितेः प्रत्यक्षान्यत्वमतेऽपि तत्तदनुमित्यन्यत्वविशिष्टसाक्षात्कारान्यत्वावच्छिन्नभेदानां तत्तदनुमितिसाधारण्यार्थमतिरिक्तानां कल्पनाप्रसङ्गात् । अस्मन्मते तु साक्षात्काराभिन्नत्वसमनियतानां तत्तदनुमित्यन्यत्वविशिष्टसाक्षात्कारान्यत्वानां गुरुत्वादेव तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याप्रसिद्धत्वात् साक्षात्कारान्यत्वावच्छिन्नभेदस्यैव लाघवेन तादृशसाक्षात्कारान्यत्वावच्छिन्नभेदत्वसम्भवाच्चेति ध्येयम् । अथानुमानस्य प्रमाणान्तरत्वं प्रमितिवैजात्याभावाद्वा खण्ड्यते, चाक्षुषादेरिवानुमितेरपि साक्षात्कारविशेषतया तत्करणस्य प्रत्यक्षप्रमाणेऽन्तर्भावाद्वा, नाद्य इत्याह अस्ति तावदिति । ज्ञानविशेषः अनुमितित्वाख्यवैजात्यवान् । यत्र कारणमिति । तथा च परामर्शजन्यतावच्छेदकतयाऽपि तादृशवैजात्यसिद्धिरिति भावः । द्वितीयमभिप्रेत्य शङ्कते मानसप्रत्यक्षेति । तथा चानुभवसिद्धत्वेन दुरपह्नवमनुमितित्वं मानसप्रत्यक्षत्वव्याप्यमेवास्तु 'इति तदाश्रयकरणं प्रत्यक्षप्रमाणमेवास्तामिति भावः । अनुभवत्वादिति । तुल्यन्यायतयाऽनुमितेरिव शाब्दोपमित्यादावपि मानसप्रत्यक्षत्वादिति भावः । एवम् अनुभवमात्रस्यैव प्रत्यक्षत्वे । अनुभवत्वमनुभवत्वशब्दार्थः । अन्यत्प्रत्यक्षत्वादिति । तुल्यव्यक्तिवृत्तिजातिद्वयास्वीकारात्प्रत्यक्षत्वमेवानुभवत्वम् । तथा च प्रत्यक्षत्वेनैवानुमितेः प्रत्यक्षत्वसाधने साध्याविशेष इति भावः । अ-

न्यज्ञानत्वमिति चेन्न । अप्रयोजकत्वात् अनुमितौ साक्षात्कारित्व-
ग्रहप्रसङ्गाच्च । तद्व्यञ्जकलौकिकसन्निकर्षादिजन्यत्वविरहान्न त-
थेति चेत्,स्वात्मानुमितौ तस्यापि सम्भवात् वह्निमनुमिनोमि न तु
साक्षात्करोमीत्यबाधितसाक्षात्त्वाभावग्रहाच्च । अगत्या तु सौ-

सिद्धिं परिहरन्नाह स्मृत्यन्यज्ञानत्वमिति । अनुभवत्वमित्यनुषज्यते ।
स्मृत्यन्यत्वं घटादौ ज्ञानत्वं च स्मृतौ प्रत्यक्षत्वव्यभिचारीत्यतो
विशिष्टमुपात्तम् । अप्रयोजकत्वादिति । अनुकूलतर्कं विना पक्षे त-
त्समे वा व्यभिचारसन्देहस्यापि व्याप्तिधीविरोधित्वात् । अन्यथा
वायुः रूपवान् स्पर्शवत्त्वादित्यादेरपि प्रामाण्यापत्तेरिति भावः । ननु
सत्यपि व्यभिचारसन्देहेऽनुमानाद्विना व्याप्तिग्रहसम्भवान्नाप्रयोजक-
त्वमित्यत आह अनुमिताविति । शङ्कते तद्व्यञ्जकेति । साक्षात्कार-
त्वव्यञ्जक इत्यर्थः । न तथा नानुमितौ साक्षात्कारत्वग्रहः । स्वा-
त्मेति । स्वात्मनः संयोगस्य लौकिकसन्निकर्षत्वाभावात्स्वपदम् ।
तस्य लौकिकसन्निकर्षजन्यत्वस्य । तथा । अहं सुखीत्याद्यनुमितौ
साक्षात्कारत्वग्रहः स्यात् तस्याप्यात्ममनःसंयोगात्मकसन्निकर्ष-
जन्यत्वादिति । न चैवं ममैतज्ज्ञानमित्यादिस्वाप्योपनीतमानसप्रत्य-
क्षेऽपि साक्षात्कारत्वं गृह्येतेति वाच्यम् । इष्टत्वात् । मानसमात्रस्यैव
बाधकं विना स्वात्मांशे लौकिकत्वादिति भावः । ननूपनीतप्रत्यक्षा-
नुरोधात्तत्प्रकारकप्रत्यक्षं प्रति तज्ज्ञानत्वेनावश्यं हेतुत्वं तथा च सा-
मग्रीवशादेव वह्न्याद्यनुमितिमात्रस्य वह्न्यादिप्रत्यक्षत्वसिद्धौ वि-
शेष्यतया साक्षात्कारत्वप्रकारकप्रत्यक्षं प्रति तादात्म्येनानु-
मितित्वादिना प्रतिबन्धकत्वमप्यनायत्या कल्प्यमतो नानुमितौ
साक्षात्कारत्वस्य ग्रह इत्यस्वरसादाह वह्निमिति । यद्वा ननु ज्ञा-
नसामान्यं प्रति स्वरूपायोग्यस्यैव लौकिकसंनिकर्षस्य जन्यत्वं सा-
क्षात्कारत्वव्यञ्जकम् अहं सुखीत्यादौ च मनःसंयुक्तसमवाय एव
तादृशसन्निकर्ष इति न तत्र साक्षात्कारत्वग्रहानुपपत्तिरत आह व-
ह्निमिति । साक्षात्त्वाभावेति । साक्षात्त्वत्वावच्छिन्नाभावग्रहाच्चेत्य-
र्थः । तथा चानुमितेः साक्षात्त्वे प्रतियोगिमत्त्वग्राहिविधेयकानुमि-

रभं न पश्यामीत्यादावन्यथात्वकल्पनं सामान्यलक्षणानङ्गीकर्तृनये
चाप्रसिद्धवन्ह्यादिव्यक्तिकानुमितौ न प्रत्यक्षत्वसम्भावनापि सन्नि-

---

तौ साक्षात्कारत्वत्वावच्छिन्नाभाववत्ताधीः प्रमा न स्यादिति भा-
वः। ननु सुरभि चन्दनमित्यादिसौरभचाक्षुषदशायामुत्पन्नस्य सौ-
रभं न पश्यामीत्याकारकसौरभदर्शनत्वावच्छिन्नाभाववत्ताग्रहस्य
यथा न प्रमात्वं विषयबाधात् किं तु भ्रमत्वमेव तथा वन्ह्यनुमिति-
दशायामुत्पन्नस्य वन्हिं न साक्षात्करोमीतिग्रहस्यापि विषयबाधे-
न भ्रमत्वादबाधितत्वमेवासिद्धमतं आह अगत्येति। अन्यथात्वं
भ्रमत्वम्। तथा च सुरभि चन्दनमित्याकारकविशिष्टज्ञानस्य चन्द-
नं पश्यामीत्यनुव्यवसायबलात् चन्दनांशे दर्शनत्वसिद्धौ सौरभां-
शेपि दर्शनत्वस्य सत्त्वात्तत्सामान्याभाववत्ताबुद्धेरवश्यं भ्रमत्वं वि-
षयबाधात् पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितेः क्वाप्यंशे साक्षात्करोमीत्य-
नुव्यवसायविरहात् वन्हिं न साक्षात्करोमीतिबुद्धिर्बाधकं विना
प्रमैवेति भावः। अथानुमितेरुत्तरं न साक्षात्करोमीत्यनुभवो ना-
स्त्येव साक्षात्कारसामान्याभावस्यायोग्यत्वाद्वन्हिं न साक्षात्करोमी-
त्यनुभवस्तु वन्हेर्लौकिकसाक्षात्काराभावविषयकत्वेनोपपन्नो नानु-
मितेरुपनीतभानत्वे बाधकः। शब्दो गगनवृत्तिरित्याद्यनुमितेरुत्तरं
गगनं न साक्षात्करोमीतिप्रत्ययस्तु लौकिकतया गगनशून्यमेव सा-
क्षात्कारमवगाहते। तेन गगनादेर्लौकिकाविषयत्वाप्रसिद्धावपि न
क्षतिः। सौरभं न पश्यामीत्यादिबुद्धावप्युक्तक्रमानुसरणे तु सापि
प्रमैव इत्यत आह सामान्येति। तदङ्गीकारे तयैव प्रत्यासत्त्या त-
दधीनज्ञानलक्षणया वा पक्षीयवन्हिव्यक्तेः पर्वतो वन्हिमानित्यनु-
मितावुपनीतभानं स्यात् तदसत्त्वे च सन्निकर्षाभावादेव प्रत्यक्षत्वा-
भावसिद्धावनुमितिः प्रमान्तरम्। न च तवापि कथं तत्राप्रसिद्धव-
न्हिविशिष्टानुमितिः, अज्ञातस्य विशेषणत्वायोगादिति वाच्यमास्मृतौ
व्यभिचारेण विशिष्टज्ञानमात्रे विशेषणधियः कारणत्वाभावात् ज्ञा-
नलक्षणानुरोधेन विशिष्टप्रत्यक्षं प्रत्येव तस्यास्तथात्वादिति भावः।
व्याख्यातम्। अतिरिक्तप्रमात्वेन। तथा च तत्रापि न साक्षात्करो-

कर्षासम्भवात् । एतेन शाब्दादिकं व्याख्यातम् । व्यपस्थापयि-
ष्यते तावदप्रसिद्धाभावसाध्यकानुमितिर्न च साक्षात्कारिणी तत्रो-
पनयस्यासम्भवात्, एवञ्च प्रसिद्धसाध्यकानुमितेरपि न साक्षात्त्वं
जातिसङ्करप्रसङ्गादित्यपि के चित् । तत्र भेदत्वादिनोपस्थिते ज-

---

मि किं तु शृणोमि उपमिनोमीत्यनुव्यवसायबलादतिरिक्तप्रमासिद्धौ
तत्करणमपि शाब्दादिकमतिरिक्तप्रमाणमित्यर्थः । शृणोतेः प्रवृत्ति-
निमित्तं प्रत्यक्षत्वव्याप्यजात्यन्तरं श्रावणत्वमिव तद्विरुद्धं शाब्दत्वमपि आत्मा
श्रोतव्यो मन्तव्य इति वैदिकप्रयोगात् एतद्वाक्यादयमर्थः श्रुत इत्या-
दिलोकव्यवहाराच्चेति ध्येयम् । केषां चिन्मतमाह व्यवस्थेत्यादिना ।
जलत्वव्यापकस्नेहाभाववती पृथिवीति व्यतिरेकिपरामर्शात् पृथि-
व्यां जलभेद इत्याकारानुमितिर्जायते सा न प्रत्यक्षं जलभेदस्य प्रा-
गनुपस्थित्या उपनयासम्भवादिति भावः । न च तादृशानुमितेरु-
पस्थितपदार्थान्तरांश एव सामग्रीसत्त्वादुपनीतप्रत्यक्षत्वं सुघटमि-
ति वाच्यम् । अनुमितेः प्रत्यक्षत्वमतेऽपि साध्यवत्तया पक्षमात्रस्य
तद्विषयत्वानुभवाद्विषयान्तरप्रत्यक्षेऽनुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्व-
स्य कल्पनीयत्वात् । अन्यथा उपस्थितयावद्वस्तुविषयकत्वेऽनुमिते-
र्विषयतानभारमन्यपरत्वापत्तेरिति भावः । अथाप्रसिद्धसाध्यकायाः
प्रत्यक्षत्वाभावेऽपि प्रसिद्धसाध्यकाया अनुमितेस्तथात्वे बाधकाभा-
व इत्यत आह एवं चेति । जातीति । साक्षात्त्वं विना अनुमितित्वम-
प्रसिद्धसाध्यकानुमितावनुमितित्वं विना साक्षात्त्वं घटादिप्रत्यक्षे
वर्तत इति मिथो व्यभिचारिणोस्तयोरेकत्र प्रसिद्धसाध्यकानुमितौ
सङ्कर इत्यर्थः । मतमिदं दूषयति तत्रेत्यादिना । तत्र पृथिव्यां ज-
लभेद इत्याद्यप्रसिद्धसाध्यकानुमितौ । भेदत्वादिनेति । जलभेदत्वा-
दिना प्रागनुपस्थित्या तदवच्छिन्नोपनीतभानासम्भवेऽपि भेदत्वसामा-
न्यलक्षणया उपस्थिते भेदे जलत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकत्वसम्ब-
न्धेन जलादेरुपनीतभानमित्यर्थः । न चैवं विशेष्ये विशेषणमित्या-
दिक्रमेण पृथिवी जलभेदवतीत्येव तत्रानुमितिः स्यात् तथा चा-
प्रसिद्धसाध्यकस्थले साध्यविशेष्यकैवानुमितिरिति प्रघट्टो भज्ये-

च परम्परासम्बन्धज्ञानं विना जातिव्याप्तिमविदुषोऽपि धूमाद्वह्न्यनुमानम्, न हि व्याप्यतावच्छेदकतया भासमानस्यावश्यं व्याप्यताग्रहः, मानाभावात् । तस्मात् पक्षधर्मे व्याप्तिविशिष्टज्ञानं तदनन्तरं विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं

त्वादिप्रतियोगित्वग्रह इत्यपरे । मानाभावादिति । तन्निष्ठावच्छेदकान्तरग्रहमन्तरेणासम्भवाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । उपसंहरति तस्मादि-

---

तेति वाच्यम् । अप्रसिद्धसाध्यकपरामर्शस्य विशेष्यविधया साध्यविधेयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वात्ततः साध्यविशेषणकानुमित्यसम्भवात् । अन्यथा जलभेदसाध्यकान्वयपरामर्शादपि तद्विशेषणकानुमित्युत्पत्त्या व्यभिचारप्रसङ्गादित्यादेरन्यत्रोक्तत्वादिति भावः । अप्रसिद्धसाध्यकबुद्धेर्व्यतिरेकव्याप्तिधीजन्यत्वेनार्थापत्तित्वस्याग्रे व्यवस्थाप्यत्वात् तदनुरोधेनानुमानप्रामाण्यसाधने तदुपनीतमानसम्पादनया पुनरनुमानप्रामाण्यखण्डनं च द्वयमप्युन्मत्तप्रलपितमित्याशयेन केचिदित्यपरे इति चोक्तम् । वस्तुतोऽनुमितेर्मानसत्वे वस्त्वन्तरस्य चाक्षुषज्ञानसामग्रीदशायां वह्नेर्मानसान्तर इवानुमितिरपि नोत्पद्येत लाघवेन मानससामान्यं प्रत्येव चाक्षुषसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वात् अनुमित्यन्यमानसत्वावच्छिन्नं प्रति तथात्वे गौरवात् । एवं वह्न्याद्यनुमितेः प्रत्यक्षत्वे पूर्वोपस्थितयावद्वस्तूनामेव तत्र भानं स्यादुपनयसन्निकर्षसत्त्वात् इष्टापत्तौ चानुभवविरोधः । तत्तद्धर्मिकतत्तद्विधेयकानुमितिसामग्र्यास्ताद्दशताद्दशविधेयताम्यविधेयताकप्रत्यक्षं प्रति विरोधित्वान्तरकल्पने च विभिन्नसाध्ययोः समूहालम्बनानुमितिर्न स्यादित्यनुमितिः प्रमान्तरमेवेति तत्त्वम् । ननु प्रकारान्तरेणानुमित्यनिर्वाह एव व्याप्यतावच्छेदकस्यापि धूमत्वादेर्व्याप्यताग्रहे भानं भविष्यतीत्यत आह तन्निष्ठेति । धूमत्वादिनिष्ठेत्यर्थः । तथा च धूमत्वसमानाधिकरणाभावस्याद्व्याप्तेर्धूम-

पक्षे वा तृतीयलिङ्गपरामर्शः । अन्ये तु स्वसमानाधि-

ति । वाशब्दोऽनास्थायाम् । उभयथापि प्रकृतासक्तेः । वस्तुतो
व्याप्यपक्षयोर्वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन हेतुत्वं विनिगमनाविरहेणा-

---

व्यत्वादिघटितस्यास्यानुपस्थितौ निरवच्छिन्नधूमत्वप्रकारेण धूम-
ज्ञानदशायां वह्न्यनुमितिर्न स्याज्ज्ञात्यतिरिक्तस्यैवावच्छिन्नप्रकारता-
नियमेनाभावे निरवच्छिन्नस्यैव धूमत्वस्य सामानाधिकरण्यधीस-
म्भवेऽपि धूमत्वव्यापकीभूतसाध्यसमानाधिकरणतद्व्याप्यपरामर्शस्य
तद्विशिष्टधर्मान्तरोपस्थित्यधीनत्वात्तद्दशायां स्वरूपतो धूमत्वस्य निवेशे
धूमवत्त्वेन व्यभिचारग्रहेऽपि धूमत्वहेतुकपरामर्शसम्पत्त्याऽनुमिति-
प्रसङ्गादिति भावः । लिङ्गविशेष्यकपरामर्शस्य हेतुतायां दोषा-
भावाद्वाशब्दस्यास्वरससूचकत्वासम्भवादाह वाशब्द इति । उ-
भयथा व्याप्यधर्मिकपक्षधर्मतानिश्चयत्वेन पक्षधर्मिकव्याप्यवत्ता-
निश्चयत्वेन वा हेतुतायाम् । प्रकृतस्य विशिष्टज्ञानहेतुताव्यवस्थाप-
कस्याक्षतेरित्यर्थः । लिङ्गविशेष्यकस्य पक्षविशेष्यकस्य च द्वयोरेव
परामर्शयोरनुमितिहेतुत्वसम्भवात्समुच्चयपरोऽयं वाशब्द इत्य-
भिप्रेत्याह वस्तुत इति । व्याप्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन
तादृशवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वावच्छेदेन । तथा च व्या-
प्यपक्षोभयवैशिष्ट्यावगाहिनां सर्वेषामेव निश्चयानां हेतुत्वमि-
त्यर्थः । कारणतावच्छेदकं तु लिङ्गधर्मिकपरामर्शत्वं पक्षधर्मि-
कपरामर्शत्वं च द्वयमेव, तादृशतादृशपरामर्शोत्तरानुमितित्वस्यैव
कार्यतावच्छेदकत्वेन व्यभिचारासम्भवाद्व्याप्यपक्षोभयवैशिष्ट्या-
वगाहिनिश्चयत्वस्य लघुनो अनुगतस्य दुर्वचत्वात्तद्रूपेणानुमिति
प्रत्यहेतुत्वेऽपि नासङ्गतिरिति ध्येयम् । ननु पक्षविशेष्यकव्याप्यवत्ता-
निश्चयत्वेनैवानुमितिहेतुत्वात् लिङ्गधर्मिकपरामर्शो न हेतुरत आह
विनिगमनेति । व्याप्यधर्मिकपक्षधर्मतानिश्चयत्वेनैव हेतुत्वात्पक्षध-
र्मिकपरामर्शो न हेतुरित्यत्र विनिगमकाभावेनेत्यर्थः । न च लिङ्ग-

करणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं व्यापकत्वं तत्सामानाधिकरण्यञ्च व्याप्यत्वं तथा च लाघवात् व्यापकताज्ञानमनुमितिहेतुः, साध्यस्य पक्षधर्मव्यापकताज्ञानञ्च परामर्शः न तु साध्यव्याप्तस्य पक्षधर्मताज्ञानं साध्यव्या-

---

न्यतरविशेषणविशेष्यभावस्यातन्त्रत्वात् । लाघवादिति । अथाव्याप्यवृत्तेर्व्यापकत्वसम्पत्तयेऽभावस्य प्रतियोग्यसामानाधिकर-

---

विशेष्यकपरामर्शस्य हेतुत्वे क्वचिदुपनयोपि लिङ्गविशेष्यकः प्रयुज्येतेति वाच्यम् । कथकसम्प्रदायानुरोधात्पक्षविशेष्यकस्यैव तस्योपन्यासात् । अन्यथा व्याप्तिप्रकारकत्वाविशेषात् सर्वो धूमवान् वह्निमानित्युदाहरणं स्यादिति भावः । वस्तुतो यत्र साध्यव्याप्यग्रहजनकत्वापेक्षया लघुतरं पर्वतत्वादिकं पक्षतावच्छेदकं तत्र लिङ्गविशेष्यक एव परामर्शोऽनुमितौ हेतुः पर्वतधर्मिकवह्निव्याप्यवत्त्वनिश्चयत्वापेक्षया वह्निव्याप्यवत्त्वावच्छिन्नधर्मिकपर्वतप्रकारकनिश्चयत्वस्य गुरुतरव्याप्यभावाप्रकारकत्वाप्रवेशेन लघुतया ताद्रूप्येणैव हेतुत्वौचित्यात् । यत्र तु सकलवृत्तिप्रमेयत्वाश्रयचैत्रादिसमानकालीनपर्वतत्वादिरूपं पक्षतावच्छेदकमेव वह्न्यादिसाध्यव्याप्यहेतुमत्त्वापेक्षया गुरुतरं तत्र तदवच्छिन्नविशेष्यकसाध्यव्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनैव पक्षविशेष्यकः परामर्शो हेतुः तादृशविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नप्रकारतानिश्चयत्वापेक्षया साध्यव्याप्यवत्त्वनिश्चयत्वस्य लघुत्वात् । तद्घटितस्यैव कारणतावच्छेदकत्वात् । तथा च व्यवस्थितविकल्प एव मूलोक्तवाशब्दः, यदि न तत्प्रकारतातिरिक्तप्रकारताऽनिरूपितविशेष्यताकत्वरूपं निश्चयत्वमिति युक्तमुत्पश्यामः । मिश्रोक्तमाशङ्कते अथेति । अव्याप्यवृत्तेरिति । कपिसंयोगी एतद्वृक्षत्वादित्यादौ संयोगादेरेतद्वृक्षत्वादिव्यापकत्वसम्पत्तय इत्यर्थः । स्वप्रतियोग्य-

ण्यं वाच्यं तत्र स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वम् एवञ्चावृत्तिगगनादेर्धर्ममात्रव्यापकत्वं स्यात् तादृशघटत्वाद्यभावाप्रतियोगित्वात् तदधिकरणाप्रसिद्ध्या च तदभावस्य स्वप्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वासम्भवात् तथा च तद्व्यावृत्तये व्यापके हेतुसामानाधिकरण्यं वाच्यम् । न चैवं हेतोर्व्यापकसामानाधिकरण्यापेक्षया लाघवमिति चेत् । अस्तु तावदेतमापाततः, तथापि वृत्तिमत्त्वमात्रमुपादेयम् । न चैवं

नधिकरणवृत्तित्वं च हेत्वधिकरणे ग्राह्यम् । नातः कपिसंयोगाभावस्य प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वेऽपि कपिसंयोगादेरेतत्त्वाद्यव्यापकत्वम् । तादृशेति । स्वप्रतियोग्यनधिकरणहेतुमन्निष्ठेत्यर्थः । तदधिकरणाप्रसिद्ध्या गगनाद्यधिकरणाप्रसिद्ध्या । न च स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणा यावन्तस्तदन्यत्वरूपस्य प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य प्रवेशात् संयोगादौ व्यापकत्वस्य गगनादौ तदभावस्य सम्भवः गगनाभावस्यापि तादृशभिन्नत्वादिति वाच्यम् । संयोगादेः सत्तादिव्यापकतापत्तेः । संयोगाभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणतया तदन्यस्य सत्त्वघटितघटाभावस्य प्रतियोगितायाः संयोगे विरहात् । न च स्वप्रतियोग्यधिकरणयावद्धेत्वधिकरणको यस्तदन्यत्वमभावस्य प्रवेश्यमित्यदोषः । तथापि व्यापकत्वादतिरिक्तस्य यावत्त्वस्य दुर्वचत्वादिति भावः । तद्व्यावृत्तये गगनादेर्व्यापकत्वव्यावृत्तये । न चैवमिति । व्याप्तौ हेतुनिष्ठसाध्यसामानाधिकरण्यस्यैव व्यापकतायामपि साध्यनिष्ठहेतुसामानाधिकरण्यस्य प्रवेशान्न लाघवमित्यर्थः । वृत्तिमत्त्वमात्रमिति । येन सम्बन्धेन साध्यता तेनैव वृत्तिमत्त्वमुपादेयम् । तेन समवायादिना वृत्तिमतोऽपि रूपादेः संयोगादिना न कस्यापि व्यापकत्वम् । वस्तुतः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्वावच्छिन्नाधिकरणताकत्वं तादृशसम्बन्धिताकत्वमेव वा व्यापकतावच्छेदकस्य प्रवेश्यम् । नातः समवायेन वृत्तिमतोऽपि विरुद्धघटत्वपटत्वयोस्तादृशोभयत्वेन कस्यापि व्यापकत्वमिति ध्येयम् । सिद्धान्तलक्षणोक्तदण्डदशाऽप्रसिद्धा गगनाद्यभावस्यापि प्र-

हेतोः साध्यसामानाधिकरण्यस्य संशये व्यतिरेकनिश्चये वा अनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । संशये इष्टत्वात्, व्यतिरेकनिश्चये च पक्षधर्मत्वाग्रहे परामर्शविरहात्, तद्ग्रहे च साध्यासमानाधिकरणधर्मान्तरग्रहस्येव तस्यापि विरोधित्वात् । अन्यथा त्विष्टत्वात् । पर्वतो वन्हिव्याप्यधूमवान् पाषाणमयः पाषाणमयावृत्तिश्च, वन्हिरिति ज्ञानेन च तुल्ययोगक्षेमं पर्वतवृत्तिधूमव्यापको वन्हिर्धूमवद-

---

तियोगिव्यधिकरणत्वादापात इति उक्तम् । एवं सामानाधिकरण्यज्ञानस्याहेतुत्वे । अनुमित्यापत्तिरिति । व्यापकतानिश्चयस्य तदानीमपि सम्भवादिति भावः । परामर्शविरहादिति । पर्वतवृत्तिधूमव्यापको वन्हिरित्येवं परामर्शाभावादित्यर्थः । ननु यत्रोक्तव्यापकतापरामर्शकाले वन्ह्यसमानाधिकरणधूमवान् पर्वत इत्याकारकः साधने साध्यसामानाधिकरण्याभावनिश्चयस्तत्राप्यनुमितिः स्यादत आह तद्ग्रह इति । साध्यासमानाधिकरणत्वेन हेतोः पक्षधर्मताग्रह इत्यर्थः । धर्मान्तरेति । साध्यवत्ताबुद्धिं प्रति साध्याभावस्येव साध्यासमानाधिकरणधर्मवत्ताया अपि निश्चयस्य विरोधितायाः प्रत्यक्षादौ क्लृप्तत्वादिति भावः । अन्यथेति । यदि साध्यासमानाधिकरणतया धर्मान्तरवत्ताधीर्न प्रतिबन्धिका तदा तादृप्येण हेतुमत्तानिश्चयेपि साध्यवत्तानुमितेरिष्टत्वादित्यर्थः । ननु पर्वतवृत्तिधूमव्यापको वन्हिर्धूमवद्वृत्तिरित्येवं निश्चयात्पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितेरनुपपत्त्या साध्यसाधनयोः सामानाधिकरण्यज्ञानं हेतुरत आह पर्वतो वन्हीत्यादि । तुल्येति । तथा च व्याप्यवत्तापरामर्शवादिनो यदि तादृशज्ञानादप्यनुमितिस्तदा ममाप्युक्तज्ञानादनुमितावविघ्नापत्तिः । यदि च पक्षे यद्धर्मवत्तानिश्चयः साध्ये तद्धर्मवद्वृत्तित्वनिश्चयः स्यात्तद्रूपेणानुमितिविरोधि तदा ममापि तुल्यं हेतोः पाषाणमयत्वादितुल्यत्वादिति भावः । तत्र व्यापकतापरामर्शवादिनां मते विरोधोऽसाधारण्यं वा न हेत्वाभासः, तद्बुद्धेरनुमितितत्कारणज्ञानान्यतराविरोधित्वादिति द्रष्टव्यम् ।

र्वतिश्चेति ज्ञानम् । न च साध्यप्रतियोगिकस्वसमानाधिकरणयावदत्यन्ताभावकत्वं साध्यप्रतियोगिकत्वावच्छेदकस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावत्वकत्वं वा व्याप्तिः, साध्यप्रतियोगित्वञ्च केवलान्वयिनि साध्यस्यान्योन्याभावे सम्बन्धविशेषावच्छिन्नात्यन्ताभावे वा प्रसिद्धमिति वाच्यम् । गौरवात् व्यापकत्वाद्यनन्तर्भावेन यावत्त्वस्य दुर्वचत्वात् प्रमाणाभावेन स्वरूपसम्बन्धविशेषरूपत्वा-

---

न चेति । वाच्यमित्यग्रेऽन्वयः । स्वं हेतुः । तथा च यत्समानाधिकरणा यावदत्यन्ताभावाः साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकभिन्नास्तत्त्वमित्यर्थः । साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेनाभावस्य लाभार्थमत्यन्तपदम् । तेन धूमवन्निष्ठस्य समवायावच्छिन्नवन्ह्यभावस्य वन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेपि नाव्याप्तिः । स्वाधिकरणवृत्तित्वं च निरवच्छिन्नं ग्राह्यम् । नातः कपिसंयोग्येतत्त्वादित्यादावप्रसङ्गः । व्यापकत्वादिपर्यवसन्नस्य यावत्पदस्याप्रवेशेन लघुलक्षणान्तरमाह साध्यप्रतियोगिकत्वेति । अत्रावच्छेदकत्वं स्वरूपसम्बन्धविशेष इत्यभिमानः । ननु वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्धिरत आह साध्येति । प्रमेयसाध्यके साध्यतावच्छेदकप्रमेयत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावासम्भवादाह सम्बन्धविशेषेति । संयोगादिसम्बन्धेन प्रमेयत्वावच्छिन्नात्यन्ताभाव इत्यर्थः । उभयत्र दूषणमाह गौरवादिति । यावत्त्वादिप्रवेशेन उक्तव्याप्तेर्व्यापकत्वापेक्षया गुरुत्वादित्यर्थः । प्रथमस्य गौरवं विवृणोति व्यापकत्वादीति । यावत्त्वं यद्यनेकत्वं तदा व्यभिचारिसाधारण्यमित्यशेषत्वरूपं तद्वाच्यं तच्च व्यापकत्वं पर्यवसन्नमिति भावः । व्यापकत्वादीत्यादिना अपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वाद्युपग्रहः । द्वितीयस्य तु गुरुत्वं व्याकरोति प्रमाणाभावेनेति । ननु धूमादेरपि वन्हिसमानाधिकरणघटाद्यभावप्रतियोगित्वात्तद्व्यापकत्वापत्त्या हेतुमन्निष्ठाभावीययावत्प्रतियोगित्वाभाव एव व्यापकत्वं वाच्यमिति तत्रापि यावत्त्वप्रवेशात्र लाघवमत आह व्यापकतायां

मत्वान् सोऽग्निमानित्युदाहरणवाक्ये साध्यायोगव्यवच्छे-

प्रतियोगित्वाभावो विधेयधर्मे तद्वति वा भासते न तु विधेयधर्मतद्वतोरत्यन्तान्योन्याभावानधिकरणत्वमुद्देश्यधर्मवति, यद्यदभिधेयं तत्तत्प्रमेयमित्यादावसम्भवादिति भावः । साध्येति।अयो-

---

गव्यवच्छेदोपसन्दानस्योपग्रहः । उद्देश्यस्य धूमवदादेर्यो धर्मः उद्देश्यतावच्छेदकीभूतो धूमादिस्तद्वद्वृत्तेरित्यर्थः । लाघवादाह अन्योन्याभावस्येति । अत्र समभिव्याहारवशादित्युक्तेः उपसर्गादेरिव वीप्सादेस्तात्पर्यग्राहकतामात्रं विधेयवाचकवह्न्यादिपद एव धूमादिव्यापकवह्न्यादौ लक्षणा तेन धूमादिव्यापकवह्निमानित्याकारक एव उदाहरणवाक्याद्बोध इति सम्प्रदायः । अभावे प्रतियोगितावच्छेदकत्वादौ च प्रत्येकमेव वीप्सायाः शक्तिर्नामार्थयोरपि च धूमवदभावयोरेकपदार्थयोरपि स्वाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वयोः पदार्थैकदेशेऽपि वह्न्यादावच्छेदकत्वाद्यभावस्य व्युत्पत्तिवैचित्र्येणान्वयः। अत एव विशिष्टव्यापकत्वस्य प्रागनुपस्थितावप्यन्वयबोध इत्यपि वदन्ति । ननु कल्प्यत्वाविशेषादुद्देश्यतावच्छेदकधर्मवत्येव विधेयधर्मवदन्यत्वाविरहो वीप्सया बोध्यतां तावतैवोदाहरणस्य साध्यवदन्यावृत्तित्वप्रदर्शकत्वसम्भवादत आह नन्विति । उद्देश्यधर्मवति भासत इति पूर्वेणान्वयः। असम्भवादिति । प्रमेयत्वतद्वतोरत्यन्ताभावान्योन्याभावाप्रसिद्धेरिति भावः । यद्यप्युद्देश्यधर्मवति विधेयधर्मात्यन्ताभावानधिकरणत्वभानेऽपि साध्यवदन्यावृत्तित्वस्याऽलाभात्तन्निरसनमप्रकृतं तथापि लघुनः साध्याभाववदवृत्तित्वस्य ज्ञानं यथा न हेतुः यद्यदभिधेयमित्युदाहरणेनोद्देश्यधर्मवति विधेयधर्मात्यन्ताभावाप्रसिद्ध्या तदनधिकरणत्वप्रत्ययासम्भवात् तथा साध्यवदन्यावृत्तित्वस्यापि धीर्नानुमितिहेतुः उक्तस्थल एव विधेयधर्मवदन्योन्याभावाप्रसिद्ध्या तदनधिकरणत्वप्रत्ययायोगात् इति दृष्टान्तविधया तन्निरसितम् । न च विधेयधर्मवत्तां यावतां भेद-

देन धूमव्यापकता वन्हेरुपदर्श्यते । अन्यथा वन्हिमानेव धूमवानित्यन्ययोगव्यवच्छेदेनोदाहरणशरीरं स्यात । दोषोऽपि व्यभिचारादिर्न पक्षधर्मव्यापकं साध्यमित्येवोद्भाव्यः । अथ पर्वतवृत्तिधूमव्यापको वह्निरितिपरामर्शो यदि तदा पर्वतीयधूमं प्रति व्यापकतायाः पर्वतधूमसामानाधिकरण्यनैयत्यात् पर्वतवह्निः परामर्शविषय एवेति किमनुमेयमिति चेत । तर्हि पर्वतीयधूमे नियतसाध्यसामानाधिकरण्यस्य व्याप्यत्वस्य भानं साध्यसामानाधिक-

---

गोऽभावप्रतियोगित्वं तथा च साध्ये साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वव्यवच्छेदेनेत्यर्थः । स्यादिति । न स्याच्च केवलान्वय्यनुमानमित्यपि द्रष्टव्यम् । न पक्षेति । एतच्च विरोधस्यातिस्फुटत्वमभि-

---

कूटात्यन्ताभाव एव वीप्सादिसमभिव्याहारादुद्देश्यतावच्छेदकावच्छिन्ने भासत इति प्रकृतेपि स्वसमानाधिकरण एव प्रसिद्धस्य प्रमेयव्यक्तीनां प्रत्येकभेदस्यात्यन्ताभावोऽभिधेयत्वावच्छिन्ने भासतामिति वाच्यम । तावतापि साध्यवत्त्वावच्छिन्नान्योन्याभाववदवृत्तित्वस्य प्रत्ययासम्भवात् । साध्यवद्भेदकूटस्य ताहशव्याप्यघटकत्वादिति भावः । हेतुव्यापकतायां साध्यायोगस्य व्यवच्छेदाप्रवेशादसङ्गतेराह अयोग इति । ननु साध्यवदन्यावृत्तित्वं बोधयदपि वन्हिमान् धूमवानित्यादिवाक्य नोदाहरणं किं तु व्यापकसंप्रदायानुरोधेन यो यो धूमवान् सोऽग्निमानित्येवोदाहरणशरीरम, अन्यथा त्वन्मतेपि सर्वं धूमवद्वन्हिमदित्याद्यपि वाक्यं व्यापकत्वबोधकतयोदाहरणं स्यात आह न स्याच्चेति । केवलान्वय्यनुमानमिति ।

रण्यभाननियतमिति व्याप्यत्वमानेऽपि तुल्यम् । यदि च स्मृता व्याप्तिर्धूमेऽवगम्यते तदा व्यापकत्वेऽपि समानम् । वस्तुतस्तु व्यापकत्वं तद्वन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं न तु धूमसामानाधिकरण्यं व्याप्यत्वन्तु सामानाधिकरण्यविशेष इति तत्रैवानुमितिरफला स्यात् । न चैवं परामर्शस्य चाक्षुषत्वं न स्याद्व्यापकस्य विशेष्यस्येन्द्रियासन्निकर्षादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । असन्निकृष्टधूमादाविव मानस एव हि सर्वत्र परामर्शः, चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधानञ्च पक्षवृत्तिधूमोपनयोपक्षीण-

---

सम्बन्धासाध्याभाववद्वृत्तित्वबुद्धेरपि व्यापकताधीविरोधित्वादिति वदन्ति । मानस एवेति प्रायिकत्वाभिप्रायेण । तेन क्व चित् चक्षुरादिना क्व चिच्च साध्येन्द्रियसन्निकर्षात् परामर्शेऽपि न क्षतिः, पक्षसाध्यसम्बन्धस्याग्रहात् ग्रहेऽप्यनुमित्साया अनुमि-

---

साध्यस्य केवलान्वयित्वमहद्दशायामनुमानं न स्यादिति भावः । अंतिस्फुटत्वमिति । धन्हाद्यव्यापकत्वनिश्चयस्य तद्धर्मिकव्यापकताधीप्रतिबन्धकत्वस्यानुभविकत्वमभिसन्धायेत्यर्थः । वदन्ति प्राञ्चः । प्रायिकत्वेति । एवकारस्य प्रायार्थकत्वाभिप्रायेणेत्यर्थः । तथा च सर्वत्र प्रायशो मानसः परामर्श इति मूलार्थः।नियमार्थकत्वे बाधकमाह तेनेति । परामर्शे साध्यधर्मिके । ननु साध्येन्द्रियसन्निकर्षदशायां पक्षेऽपि साध्यवत्त्वस्य निर्णयसम्भवात्कथमनुमितिरत आह पक्ष इति । ननु अनधिगतानोपसंसर्गस्य अन्यपरोक्षज्ञाने प्राधान्येन भानं नेति नियमो वक्तव्य इत्याशङ्क्याह मूले अन्यथेति । उक्तनियमसत्त्वे इ-

म् । अथ जनकज्ञाने उपसर्ज्जनतया भातस्य पक्षस्य पर्व्वतादेरनुमितौ प्राधान्येन भानं न स्यात्, न हि जनकज्ञाने उपसर्जनतयावगतं जन्यज्ञानं प्राधान्येन भासते, तथादर्शनात् । न चानुमितेस्तथात्वमसिद्धम्, पर्वतोऽयं वह्निमानित्यनुमितेर्लोकसिद्धत्वादिति चेन्न । पुरुषस्य दण्ड इति ज्ञानानन्तरं दण्डी पुरुष इतिज्ञानजन्यज्ञानदर्शनात् । अन्यथा तत्रापि कथं पक्षविशेष्यकत्वनियमः । न हि कारणीभूतज्ञाने यद्विशेष्यतया भासते तत्कार्य्यीभूतेऽपि तथा, इह भूतले घटो नास्तीति ज्ञानजन्ये घटाभाववद्भूतलमितिज्ञाने तत्र च व्यभिचारात् । तस्मात् पक्षवृत्तिलिङ्गपरामर्शस्यायं स्वभावो यत्स्वाश्रयविशेष्यिकामनुमितिं जनयति नाऽतथाभूताम्, एवं ममापि तुल्यमिति ।

तिसम्भवात् । व्यभिचारादितिन च यत्र यत्रयदुभयवैशिष्ट्याव-

त्यर्थः । त्वन्मतेपि लिङ्गविशेष्यकपरामर्शस्याप्यनुमितिजनकतया तत्रोपसर्जनस्य पक्षस्यानुमितौ प्राधान्येन भानासम्भवादिति भावः । ननु जनकज्ञानविशेष्यस्यैव जन्यीभूतज्ञानविशेष्यत्वादनुमितेः पक्षविशेष्यकत्वानुरोधेन लिङ्गविशेष्यकः परामर्शो हेतुरेव नेति कथं तदादाय व्यभिचार इत्यत आह न हीति । तत्र चेति । पुरुषस्य दण्ड इत्याद्युक्तस्थले चेत्यर्थः । तथा च लिङ्गधर्मिकपरामर्शस्य हेतु-

गाहि ज्ञानं कारणं तत्र तदेकतरोपसर्जनस्यान्यतरस्य जन्यज्ञाने प्राधान्येन न भानमिति वाच्यम् । मानाभावात् । अत्र चेदमस्वरसबीजम्, पक्षधर्मसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वेनाभावज्ञानं ग्रहपादाद्यभ्रान्तमसम्भवि, तादृशप्रतियोगित्वप्रतियोगिताकाभावावगाहि चातिप्रसक्तम्, पक्षधर्मधूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वेन च तज्ज्ञानं न व्यापकम्, येन रूपेण पक्षधर्मताग्रहस्तद्रूपावच्छि-

---

तायामुक्तव्याप्तिर्न बाधिकेति भावः । उक्तव्याप्तिं परिष्कृत्य शङ्कते दीधितिकारो न चेति । तत्र कारणतायाम् । सप्तम्यर्थः प्रविष्टत्वम् । तत्रोपसर्जनत्वान्वितम् । तेन तदन्यधर्मिकतत्प्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणतानिरूपितं ज्ञाननिष्ठकार्यत्वं च तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नं नेत्यत्र तात्पर्यात् लिङ्गधर्मिकसमूहालम्बनानुमितौ न व्यभिचारः । पक्षस्य हेतुतास्थले तत्प्रकारकनिश्चयत्वावच्छिन्नकारणताकानुमितौ पक्षस्य विशेष्यतया भानात्तदन्यधर्मिकत्वानुसरणमिति ध्येयम् । मूले स्वाश्रयः पक्षः । दीधितौ अत्र व्यापकतापरामर्शस्य हेतुत्वे । अभ्रान्तमिति । पक्षधर्मस्येन्धनादेः जलादावपि सत्त्वेन वह्न्यादौ तत्समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वस्यैव सत्त्वादिति भावः । केवलान्वयिसाध्ये सम्भवत्येवाभ्रान्तं तादृशज्ञानमतो वह्न्यादित्युक्तम् । अतिप्रसक्तमिति । धूमादेः पक्षधर्मवह्न्यादिसमानाधिकरणाभावीयघटादिनिष्ठप्रतियोगित्वाभावग्रहेऽपि पक्षे धूमाद्यनुमित्यापादकमित्यर्थः । न व्यापकमिति । यत्र वह्नौ धूमसामान्यव्यापकत्वं धूमे च पक्षवृत्तित्वं गृहीतं तत्र पक्षवृत्तिधूमान्तर्भावेन व्यापकत्वाग्रहेऽपि अनुमित्युपगमादिति भावः । अत्र धूमे पर्वतवृत्तित्वमुपलक्षणीकृत्य साध्ये धूमसामान्यव्यापकत्वावगाहिनः पक्षवृत्तिधूमव्यापको वह्निरित्येवं विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानस्य हेतुत्वं सुवचमेव । अत एव जातित्वमुपलक्षणीकृत्य जात्यवच्छिन्नाभावस्य प्रमात्मको ग्रहः घटादौ संमतः । अत एव वह्न्यादौ स्वर्गादौ च घेभावस्य स्वरूपतोऽनुपस्थितौ वह्नित्वादिसमानाधिकरणजातित्व-

स्व्यापकताज्ञानञ्च मीमांसकमतनिरासेनैव निरस्तमिति।स्वर्गकामो यजेतेत्यादावन्वयबोधं शब्दमणिदीधितौ विवेचयिष्यामः।

मुपलक्षणीकृत्य वह्नित्वादिसमानाधिकरणजात्यवच्छिन्नंनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वरूपं वह्न्यादिकारणतावच्छेदकत्वं तृणारणिमणित्वादौ सुग्रहमित्याशयेन तृणादौ वह्नित्वादिसामानाधिकरण्येन हेतुताग्रह इति मिथ्यैवोक्तमिति तु विभावनीयम्। मीमांसकेति। तथा च पुमन्तरीयं तत्पुंस एव वा कालान्तरीयं च पक्षधर्मताज्ञानमादायातिप्रसङ्गात् तत्पुरुषीयत्वादिप्रवेशेऽनन्तकार्यकारणभावापत्तिरिति भावः। अत्रोक्तदोषभयात्स्वव्यापकसाध्यस्य सम्बन्धमात्रमेवास्तु व्याप्तिः तथा च साधनवन्निष्ठाभावाप्रतियोगिसाध्यसम्बन्धहेतुमान् पक्ष इत्येवं परामर्शे साध्यसामानाधिकरण्यभानानियमात्तद्धियो हेतुत्वे मानाभावः साधनांशे तादृशसाध्यप्रकारतामात्रस्यापेक्षणीयत्वादिति चिन्तनीयम्। ननूक्तक्रमेण स्वर्गकामो यजेतेत्यादावप्यन्यथासिद्धनिरूपकस्वर्गव्यापकतावच्छेदकधर्मवत्तोपर्यवसितस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागादावभ्रान्तं ज्ञानमसम्भवि स्यात् यागत्वाश्वमेधत्वादेः स्वर्गवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादत आह स्वर्गकामेत्यादि। स्वर्गसाधनं याग इत्याकारको न तत्र बोधः किं तु यागसाध्यस्वर्गको याग इत्याकारक एव। तत्र यागवदन्यावृत्तित्वघटितं यागसाध्यत्वं स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येनैव भासत इति न कापि क्षतिः। आश्रयेऽन्यवृत्तित्वे अभावे च खण्डशो विधिशक्त्यैव मिथः तद्विशिष्टलाभसम्भवादिति भावः। केचित्तु स्वर्गप्रतियोगिकाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वलक्षणं स्वर्गसाधनत्वमेव विध्यर्थः। तच्च विजातीयस्वर्गत्वावच्छिन्नाभावस्यैव स्वर्गप्रतियोगिताकाभावत्वेन रूपेण यागत्वावच्छिन्नाभावप्रयुक्तत्वं सुग्रहम्। प्रयुक्तत्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेषः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिरूपितः कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिष्ठ एवेति नातिप्रसङ्गः। प्रयुक्तत्ववत्कारणत्वस्याप्यखण्डत्वे तु नानुपपत्तिलेशोऽपि। स्वर्गकारणतावान् याग इत्येव विधिबोधसम्भवात्, अतिरिक्तस्यापि

एवं लिङ्गपरामर्श एव कारणं न तु परामृश्यमानं लिङ्गम्। अथ परामर्शमात्रं न हेतुरपि तु लिङ्गपरामर्शः तथा च लिङ्गमपि हेतुः विशिष्टकारणताग्राहकमानेन बाधकं विना विशेषणस्यापि हेतुत्वग्रहात्। न च लिङ्गं परामर्शपरिचायकत्वेनान्यथासिद्धम्, परिचये विशेषणान्तराभावेन लिङ्गमेव विशेषकं तथा चानन्यथासिद्धत्वात् तदपि हेतुः। अन्यथा परिचायकतया संयोगेनान्यथासिद्धमिन्द्रियमपि करणं न स्यात्। अपि च धूमवान्

परिचायकत्वं परिचेयव्यावर्त्तकत्वं तच्च नोपलक्षणतयेत्याह परिचेय इति। विशेषणतया तत्त्वे पुनराह तथा चेति। अवच्छेदकतामात्रेण चान्यथासिद्धावाह अन्यथेति। अपि चेत्यादि। या

कारणत्वस्याप्यन्यथासिद्धिनिरूपकनियतपूर्ववर्त्तितावच्छेदकधर्म-व्याप्यतया वैजात्यादेः कल्पनीयत्वादिति प्राहुः ॥

मूले लिङ्गमपीति। विशेष्येण परामर्शेनान्यथापि यत्कारणत्वं त-दन्वितत्वे सत्येव लिङ्गस्य विशेषणत्वसम्भवादिति भावः। ननु प-रिचायकत्वं यदि परिचयजनकत्वं तदा विशेषान्तराभावादित्यभि-प्रायासङ्गतिरतो व्याचष्टे परिचयेति। यद्यपि परिचायकत्वं व्याव-र्त्तकत्वमित्येव वक्तुमुचितम्, तथापि विपर्ययितया व्यावर्त्तकत्वला-भाय परिचेयपदम्। नोपलक्षणतया न व्यावर्त्तकधर्मान्तरोपस्थाप-कतया। तथा च काकवत्त्वादिकं यथा स्मृततया धूपस्थापकतया गृहा-दिव्यावर्त्तकं न तथा लिङ्गं धर्मान्तरोपस्थितिद्वारा परामर्शस्य व्या-वर्त्तकं परामर्शे तादृशलक्षणान्तराभावादित्यर्थः। तत्त्वे व्यावर्त्तकत्वे।

स्वव्यापकताज्ञानञ्च मीमांसकमतनिरासेनैव निरस्तमितिस्वर्गकामो यजेतेत्यादावन्वयबोधं शब्दमणिदीधितौ विवेचयिष्यामः ।

मुपलक्षणीकृत्य वह्नित्वादिसमानाधिकरणजात्यवच्छिन्ननियतपूर्ववर्तितावच्छेदकत्वरूपं वन्ह्यादिकारणतावच्छेदकत्वं तृणारणिमणित्वादौ सुग्रहमित्याशयेन तृणादौ वन्हित्वादिसामानाधिकरण्येन हेतुताग्रह इति मिथ्यैवोक्तमिति तु विभावनीयम् । मीमांसकेति । तथा च पुमन्तरीयं तत्पुंस एव वा कालान्तरीयं च पक्षधर्मताज्ञानमादायातिप्रसङ्गात् तत्पुरुषीयत्वादिप्रवेशेऽनन्तकार्यकारणभावापत्तिरिति भावः । अन्योक्तदोषभयात्स्वव्यापकसाध्यस्य सम्बन्धमात्रमेवास्तु व्याप्तिः तथा च साधनवन्निष्ठाभावाप्रतियोगिसाध्यसम्बन्धहेतुमान् पक्ष इत्येवं परामर्शो साध्यसामानाधिकरण्यभानानियमात्तद्धियो हेतुत्वे मानाभावः साधनांशे तादृशसाध्यप्रकारतामात्रस्यापेक्षणीयत्वादिति चिन्तनीयम् । नन्वुक्तक्रमेण स्वर्गकामो यजेतेत्यादावप्यन्यथासिद्ध्यनिरूपकस्वर्गव्यापकतावच्छेदकधर्मवत्त्वपर्यवसितस्य स्वर्गसाधनत्वस्य यागादावभ्रान्तं ज्ञानमसम्भवि स्यात् यागत्वाश्वमेधत्वादेः स्वर्गवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वादत आह स्वर्गकामेत्यादि । स्वर्गसाधनं याग इत्याकारको न तत्र बोधः किं तु यागसाध्यस्वर्गको याग इत्याकारक एव । तत्र यागवदन्यावृत्तित्वघटितं यागसाध्यत्वं स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येनैव भासत इति न कापि क्षतिः । आश्रयेऽन्यवृत्तित्वे अभावे च खण्डशो विधिशक्त्यैव मिथः तद्विशिष्टलाभसम्भवादिति भावः । केचित्तु स्वर्गप्रतियोगिकाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वलक्षणं स्वर्गसाधनत्वमेव विध्यर्थः । तच्च विजातीयस्वर्गत्वावच्छिन्नाभावस्यैव स्वर्गप्रतियोगिताकाभावत्वेन रूपेण यागत्वावच्छिन्नाभावप्रयुक्तत्वं सुग्रहम् । प्रयुक्तत्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेषः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिरूपितः कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावनिष्ठ एवेति नातिप्रसङ्गः । प्रयुक्तत्वस्य कारणत्वस्याप्यखण्डत्वे तु नानुपपत्तिलेशोऽपि स्वर्गकारणतावान् याग इत्येव विधिबोधसम्भवात्, अतिरिक्तस्यापि

एवं लिङ्गपरामर्श एव कारणं न तु परामृश्यमाणं लिङ्गम्। अथ परामर्शमात्रं न हेतुरपि तु लिङ्गपरामर्शः तथा च लिङ्गमपि हेतुः विशिष्टकारणताग्राहकमानेन बाधकं विना विशेषणस्यापि हेतुत्वग्रहात् । न च लिङ्गं परामर्शपरिचायकत्वेनान्यथासिद्धम्, परिचये विशेषणान्तराभावेन लिङ्गमेव विशेषकं तथा चानन्यथासिद्धत्वात् तदपि हेतुः। अन्यथा परिचायकतया संयोगेनान्यथासिद्धमिन्द्रियमपि करणं न स्यात् । अपि च धूमवान्

परिचायकत्वं परिचेयव्यावर्तकत्वं तच्च नोपलक्षणतयेत्याह परिचेय इति । विशेषणतया तत्त्वे पुनराह तथा चेति । अवच्छेदकतामात्रेण चान्यथासिद्धत्वमाह अन्यथेति । अपि चेत्यादि । या

कारणतावच्छेदकस्याप्यन्यथासिद्धिनिरूपकनियतपूर्ववर्तितावच्छेदकधर्म-व्याप्यतया गौरवात्मकः कल्पनीयत्वादिति भावः ॥

मूले लिङ्गमपीति। विशेष्येण परामर्शेनान्यथासिद्धस्यापि कारणत्वं तदन्वितत्वे सत्येव लिङ्गस्य विशेषणत्वसम्भवादिति भावः । ननु परिचायकत्वं यदि परिचयजनकत्वं तदा विशेषणान्तराभावादित्यभिप्रायमूलासङ्गतिरतो व्याचष्टे परिचयेति । यद्यपि परिचायकत्वं व्यावर्तकत्वमित्येव वक्तुमुचितम्, तथापि विवक्षितया व्यावर्तकत्वपरताभावं परिचेयपदम् । नोपलक्षणतया न व्यावर्तकधर्मान्तरोपस्थापकतया । तथा च काकवत्त्वादिकं यथा गृहत्वाद्युपस्थापकतया गृहादिव्यावर्तकं न तथा लिङ्गं धर्मान्तरोपस्थितिद्वारा परामर्शस्य व्यावर्तकं परामर्शे तादृशलक्षणान्तराभावादित्यर्थः । तत्त्वे व्यावर्तकत्वे।

वन्हिमानिति धूमसमानकालवन्हिविषया धूमविशेषणिकानुमितिः ज्ञायमानविशेषणजन्या विशेषणसमानकालतया विशेष्यविषयेऽशाब्दविशिष्टज्ञानत्वात् दण्डी पुरुष इति प्रत्ययवत् । अत एव ज्ञायमानविशेषणजन्यत्वेन

यद्विशेषणसमानकालीनत्वेन तादृशी बुद्धिः सा ज्ञायमानतद्विशेषणजन्येति सामान्यव्याप्तौ पक्षधर्मतासम्पत्तये धूमविशेषणिकेत्यादि । ताद्रूप्यस्यानुमितिकत्वप्रदर्शनाय च धूमवानित्यादि। ज्ञायमानेति च तज्ज्ञानस्यापि जनकत्वलाभाय । साध्यविशिष्टानुमितेः साध्याजन्यत्वाद्विशेषणसमानकालतयेति। धूमकालीनवन्हिमान् धूमध्वंसादिरनुमितेः धूमजन्यत्वात् विशेष्येति।विशेष्ये विशेषणभा-

---

वन्यथेति मूलस्य विशेषणत्वेऽपि अन्यथासिद्धत्वे इति नार्थः स्फुटतरविरोधात् अतः प्रकारान्तरेणावतारयति अवच्छेदकतामात्रेणेति । कारणतावच्छेदकतामात्रेणेत्यर्थः । यथाश्रुते पक्षतावच्छेदकपर्वतत्वादिजन्यतामादायार्थान्तरत्वापत्तेः सामान्यमुखीं व्याप्तिमाक्षिप्य पदव्यावृत्तिमाह यदित्यादि । तादृशी बुद्धिः विशेष्यविषयकाऽशाब्दबुद्धिः । सामान्यव्याप्ताविति । तथा च धूमस्वरूपं विशेषणमादाय हेतुसत्त्वात्तज्जन्यत्वासिध्यैव नार्थान्तरमिति भावः । ननु धूमवति धूमसमानकालतया वन्ह्यवगाह्यनुमितित्वेनैव पक्षतासम्भवाद्धूमवान् वन्हिमानित्याकारप्रदर्शनं व्यर्थमत आह ताद्रूप्यस्येति । विशेषणीभूतधूमस्य समानकालीनतया वन्ह्यवगाहित्वस्येत्यर्थः । धूमवान्पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितेरनुव्यवसायेन तस्यां तादृशावगाहित्वस्य ग्रहादिति भावः । ननु तद्विशेषणजन्यत्वेत्युक्त्यैव लिङ्गजन्यत्वासिद्धौ ज्ञायमानत्वांशो व्यर्थ इत्यत आह ज्ञायमानेति चेति । ननु

विशेषणकालवृत्तितया विशेष्यभाननैयत्यं यथा दण्डी

वाक्यं यत्समानकालीनत्वेन धर्मान्तरवैशिष्ट्यावगाहीत्यर्थः । तदानीं धूमवान् पर्वतो धूमकालीनवह्निमान् धूमध्वंसवत्त्वादित्यादौ च विशेषणे विशेषणतापन्नस्यैव धूमस्य समानकालत्वं वह्नौ

या यद्विशेषणिकाऽशाब्दविशिष्टबुद्धिः सा तज्जन्यत्वेनव्याप्तिरस्तु कृतं समानकालीनत्वादिप्रवेशेनेत्यत आह साध्यविशिष्टेति । तथा चानुमितेः साध्यसमानकालीनत्वानवगाहित्वादेव न व्यभिचार इति भावः । इत्यनुमितेः एवं प्रयोगस्थलीयानुमितेः । अनुमितेरुक्ताकारत्वाभावात् । तथा च धूमध्वंसवान्पर्वतो धूमकालीनवह्निमानित्येवं धूमध्वंसहेतुकानुमितौ धूमसमानकालीनत्वावगाह्यशाब्दविशिष्टबुद्धित्वस्य हेतोः सत्त्वाद्धूमजन्यत्वरूपस्य साध्यस्य चासत्त्वाद्व्यभिचारः स्यादतो विशेष्यपदमिति भावः । यथाश्रुते व्यभिचारतादवस्थ्याद्व्याचष्टे विशेष्ये विशेषणमात्रेति । तथा चोक्तानुमितौ विशेष्ये पर्वते विशेषणतापन्नो न धूम इति तत्समानकालीनत्वावगाहित्वामपि तस्यां न व्यभिचार इति भावः । धर्मान्तरेणेति स्वरूपकथनं न तु तु विवक्षितं वैयर्थ्यात् । सम्बन्धभेदेनैकस्यैव लिङ्गसाध्यभावेनाऽनुमिताद्युक्तक्रमेण लिङ्गजन्यत्वस्याऽननुमानप्रसङ्गाच्चेति ध्येयम् । ननु तदानीं धूमवान्पर्वतो धूमकालीनवह्निमानित्याकारानुमितौ विशेष्ये विशेषणीभूतस्य धूमस्य समानकालीनत्वेन धर्मान्तरस्य वह्नेर्वैशिष्ट्यावगाहिन्या अपि धूमध्वंसाल्लिङ्गकत्वेन धूमाजन्यत्वाद्व्यभिचार इत्यत आह तदानीं धूमवत्पर्वते इत्यादि । ततः पक्षतावच्छेदकस्य अनुमितिहेतुत्वमिति मतेऽपि व्यभिचारसम्पत्त्यर्थं तदानीमित्युक्तम् । तेन विद्यमानध्वंसप्रतियोगिधूमवत्पर्वतत्वेन पक्षतावच्छेदकीभूतधूमस्याऽसत्त्वलाभः । विशेषण इति । साध्ये विशेषणीभूतो यः कालः तद्विशेषणतापन्नस्यैवेत्यर्थः । तथात्वापन्नस्य विशेष्ये विशे-

भासते न तु विशेष्ये तथात्वापन्नस्य, अनुभवसिद्धो ह्ययं विशिष्टवैशिष्ट्यबुद्धीनां विशेषणताविशेषः । विशेषणं धर्मितावच्छेदकं विशेष्यश्च विधेयम् । तथा च विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नं यद्धर्मविशिष्टे तत्समानकालीनत्वेनावगाहते या अशाब्दी बुद्धिः सा तद्धर्मजन्येति पर्य्यवसितोऽर्थः । धूमकालीनवन्हिमानसादौ न विधेयतावच्छेदकधूमकालीनवन्हित्वावच्छिन्नं न धूमकालीनत्वेन भासते परन्तु वन्हित्वावच्छिन्नम्, धूमवानयं धूमकालीनवन्हिमान् पर्वतो वन्हिमानालोकादिसादौ च न धूमवत्त्वविशिष्टे धूमकालीनवन्हिमत्त्वं भासते, किन्तु यादृशविशिष्टपक्षतावच्छेदकवति वन्हिमत्त्वं

यणत्वापन्नस्य धूमस्य समानकालीनत्वं वन्हौ भासत इति पूर्वेणान्वयः । यद्यपि विशेष्ये विशेषणत्वापन्नो यो धूमः तस्यैव समानकालीनत्वेन वन्ह्यवगाहित्वादुक्तानुमितौ धूमाजन्यायां व्यभिचारतादवस्थ्यम्, तथाप्यापन्नपदमहिम्ना या विशेष्यनिरूपितयद्धर्मनिष्ठविशेषणताप्रयुक्ततद्धर्मसमानकालीनत्वावगाहिताकशाब्दभिन्नबुद्धिः सा तद्विशेषणजन्येत्यत्र तात्पर्यम् । उक्तानुमितौ च पर्वते धूमस्य यद्विशेषणत्वं तत्प्रयुक्तं न धूमसमानकालीनत्वावगाहित्वं किं तु साध्यांशे विशेषणताप्रयुक्तमेवेति न व्यभिचारः । ननु धूमवान्पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितावपि विशेष्ये धूमस्य यद्विशेषणत्वं तत्प्रयुक्तं न धूमसमानकालीनत्वावगाहित्वमित्यसिद्धिरत आह अनुभवेति । अयं विशेष्ये विशेषणताप्रयुक्तः विषयताविशेषः समानकालीनत्वावगाहितारूपः । तादृशविषयत्वानुभवे विप्रतिपत्तेः कल्पान्तरमाह विशेषणमित्यादिना । विधेयतावच्छेदकावच्छिन्नमित्यस्य फलमाह धूमकालीनेत्यादि । विधेयतेति । विधेयतावच्छेदकं यद्धूमकालीनवन्हित्वं न तदवच्छिन्नं भासते किं तु वन्हित्वावच्छिन्नं तथा च तदानीं धूमवत्पर्वतो धूमकालीनवन्हिमानित्यनुमितौ धूमाजन्यायां

पुरुष इतिप्रलक्षे, तेन धूमसमानकालीनवह्निसिद्धिः । अन्यथा तत्तद्धूमकालवृत्तिवह्न्यनुमानं स्यात् । समयविशेषमन्तर्भाव्य व्याप्त्यग्रहात् । किञ्च लिङ्गकरण-

---

सम्बन्धमर्यादया यत्समानकालीनत्वमवगाहत इत्यपि वदन्ति । अत्र वा विशिष्टत्वं व्यावृत्तत्वं तच्च तत्समानकालीनत्वग्राह्यजन्यत्वं विशेषणविशेष्यपदं च धर्मद्वयमात्रोपदर्शके तथा चैकस्मिन् धर्मे

व्यभिचारवारणार्थं तदिति भाव।यद्धर्मविशिष्ट इत्यस्य फलमाह धूमवान्पर्वतमित्यादिना । धूमवत्त्वविशिष्टे धूमवत्त्वविशेष्यांश इत्यर्थः। उद्देश्यतावच्छेदककुक्षिनिक्षिप्तवस्तूनां परस्परमुद्देश्यविधेयभावविरहादिति भावः । किं त्विति । हेतुभूतालोकविशिष्टे यद्धूमवद्भिन्नधूमकालीनवह्निमत्पर्वतत्वरूपं पक्षतावच्छेदकं तद्रूपेण वह्निमत्त्व भासत इत्यर्थः । तथा च धूमाजन्यायां तादृशानुमितौ व्यभिचारवारणार्थं यद्धर्मविशिष्टपदम्।यद्धर्मनिष्ठविशेष्यतावच्छेदकताकत्वमित्यर्थः । कचित्स्थले तु धूमो न विशेष्यतावच्छेदकः साक्षाद्धर्मिणि प्रकारतापन्नस्यैव तथात्वात् किं तु विशेष्यतावच्छेदककुक्षिनिक्षिप्त एव धूमः । अत एव ग्रन्थकृतापि तादृशविशिष्टपक्षतावच्छेदकवतीत्युक्तम्। यद्धर्मप्रकारावच्छिन्नविशेष्यकत्वं तु नार्थः । पक्षभूतानुमितौ स्वरूपासिद्धिप्रसङ्गात् धूमविशिष्टपर्वतत्वस्यैव तत्तद्धर्मितावच्छेदकत्वादिति ध्येयम् । धूमकालीनवह्निमानित्याद्यनुमितौ व्यभिचारवारकं प्रकारान्तरमाह सम्बन्धेत्यादि । धूमवान्पर्वतो धूमवद्वह्निमान् धूमध्वंसादित्यादौ समानकालीनत्वसंसर्गेण धूमविशिष्टवह्न्यादिसाध्यकानुमितौ धूमाजन्यत्वेन व्यभिचारो वदन्तीत्युक्त्या सूचितः । ननु धूमवान्पर्वतो वह्निमानालोकादित्यादौ धूमसमानकालीनवह्निविशेष्यकभावप्रत्यासत्त्यादिबाधनिश्चयसहकारेण जनितायां धूमसमानकालीनवह्निविधेयकानुमितौ धूमाजन्यायां व्यभिचारः

यद्धर्मसमानकालत्वग्रहाजन्या या अशाब्दी तद्धर्मसमानकालीनत्वबुद्धिः सा ज्ञायमानतद्धर्मजन्येत्यर्थः । एवं न क्वापि व्यभिचारशङ्का। साध्यस्य पक्षतावच्छेदकसमानकालीनत्वं क्वापि नानुमितिविषयो मानाभावात् । नवीननये तु कालादेः पक्षतावच्छेदकत्वे तदवच्छिन्नत्वं साध्यस्य भासत इत्यन्यदेतत् । दण्डी पुरुषो गच्छ-

---

किं च विधेयतावच्छेदकत्वमात्रस्यातिप्रसक्तत्वात्स्वविधेयतावच्छेदकत्वाद्यन्तर्भावेणाननुगमोऽपीत्यत आह अथ चेति । भेदात्मनो व्यावृत्तत्वस्य व्यभिचारावारकत्वादाह तच्चेति । विशेषणत्वादेः प्रवेशवैयर्थ्यादाह विशेषणेति । ननु धूमकालीनः पर्वतो वन्हिमानित्याद्यनुमितेर्लिङ्गकालीनत्वग्रहाजन्यत्वविरहादसिद्धिरित्यत आह तथा चेति। तथा च या तत्र तत्कालीनत्वग्रहाजन्यत्वे सति तत्र तत्समानकालीनत्वावगाह्यशाब्दबुद्धिः सा तद्धर्मजन्येत्यर्थः । कथितानुमितावपि वन्हौ यो धूमकालीनत्वग्रहस्तदजन्यात्वसत्त्वान्नासिद्धिः।न च द्वितीयस्य तत्रेत्यस्य वैयर्थ्यम्, धूमाजन्यायां धूमकालीनः पर्वतो वन्हिमानालोकादित्यादिस्थलीयानुमितौ व्यभिचारवारकत्वात्।न चैवमपि धूमकालीनवन्हिमत्सधर्मा पर्वतो वन्हिमान् धूमादित्यादिस्थलीयानुमितावसिद्धितादवस्थ्यम्, तस्या अपि वन्हौ धूमसमानकालीनत्वग्रहेण जनितत्वादिति वाच्यम् । तत्र हेत्वन्तरेणैव लिङ्गजन्यत्वस्यानुमातव्यत्वादिति भावः । ननु पक्षतावच्छेदकीभूतपर्वतत्वादिसमानकालीनत्वेन साध्यावगाह्यनुमितौ पर्वतत्वाजन्यत्वाद्व्यभिचार इत्यत आह साध्यस्येति । ननु गन्धप्रागभावावच्छिन्नो घटो गन्धवानित्यादिस्थलीयानुमितौ पक्षतावच्छेदकीभूतस्यापि गन्धप्रागभावस्य समानकालीनत्वं गन्धे भासत एव, अन्यथा तत्रासंकीर्णबाधप्रदर्शनानुपपत्तेः।अतस्तत्रैव गन्धप्रागभावाजन्यायां व्यभिचार एवेत्यत आह नवीनेति । गन्धप्रागभावो न तत्र पक्षतावच्छेदकः किं तु तत्कालः, तदवच्छिन्नत्वमपि स्वरूपसम्बन्धात्मकमेव तत्रानुमितौ भासते न तु तत्कालवृत्तितामात्रं येन चरमव्याख्यायामप्युक्तानुमितौ गन्धप्रागभावाजन्यायां व्यभिचारः स्यादिति भावः । पक्षतावच्छे-

सीसादिशाब्दधीवारणाय अशाब्देति।तुल्यन्यायतयोपनीतभानवा-रणाय तदन्यत्वमपि वाच्यमित्यपि वदन्ति । एतन्मये चातीतत्वाग्रहेऽप्यतीतादिलिङ्गज्ञानान्नानुमितिरिति नातीतलिङ्गकालीनत्वाव-

---

दकावच्छेदेन साध्यस्यानुमितौ नाचार्यसंमतिरतो नवीनैरयुक्तम् । न च कालिकसम्बन्धेन धूमविशिष्टे काले तेनैव सम्बन्धेन वन्हेः साध्यत्वे धूमवत्कालो वन्हिमान् तत्कालत्वादित्यादिस्थलीयानुमितेर्वन्हौ धूमसमानकालीनत्वावगाहिन्यां धूमाजन्यत्वाद्व्यभिचार एवेति वाच्यम् । वस्तुगत्या धूमवन्ह्योरेककालवृत्तित्वमानेऽप्युक्तानुमित्या धूमकालवृत्तितात्वरूपेण वन्हौ तत्समानकालीनत्वानवगाहनात्।पर्वतो वन्हिमान् धूमादित्यादिस्थलीयानुमितौ धूमसमानकालीनत्वं ताद्रूप्येणैव वन्हौ संसर्गमर्यादया भासते धूमवान्पर्वतो वन्हिमानित्याकारकानुमितौ धूमकालीनवन्हीयसंयोगेनैव वन्हेः पर्वतांशे प्रकारत्वादिति भावः । वारणायेति । अन्यथा दण्डसमानकालीनत्वेन गमनवत्तावगाहिनि शाब्दबोधे दण्डाजन्यत्वाद्व्यभिचारः स्यादिति भावः । तुल्येत्यादि । एकधर्मविशिष्टे धर्मान्तरवैशिष्ट्यावगाहिबोधत्वावच्छेदेनैव धर्मितावच्छेदकसमानकालीनतया विधेयभानस्यानुभविकत्वात् । अनुभवार्थकज्ञानपदेन तादृशस्मृतौ व्यभिचारवारणेऽपि तादृशोपनीतप्रत्यक्षे व्यभिचारवारणार्थमुपनीतप्रत्यक्षान्यत्वमपि हेतौ देयमित्यर्थः । तत्राप्युपमितेस्तादृशावगाहित्वाभावादतिरिक्तायास्तस्या असत्त्वाद्वा तदन्यत्वं नोपात्तमिति ध्येयम् । अथातीतलिङ्गिकायां ' धूमकालीनत्वावगाह्यनुमितौ धूमाजन्यत्वादुक्तव्याप्तौ व्यभिचार इत्यत आह एतन्मय इति । आचार्याणां मत इत्यर्थः । अतीतत्वाग्रह इति । तद्ग्रहे तूपस्थितधूमध्वंसादिलिङ्गिकैव तत्रानुमितिर्भविता तस्यां च धूमकालीनत्वस्य कारणताघटकमानेन निरुक्तहेत्वभावादेव न व्यभिचार इति भावः । नानुमितिरिति । तत्समानकालीनत्वग्रहाजन्यतत्समानकालीनत्वावगाह्यनुमितौ परामृश्यमाणलिङ्गत्वेन हेतुत्वादिति भाव । अतीतलिङ्गिकायां तत्समानकालीनत्वावगाह्यनुमितौ व्यभिचारवारकं कस्य चिन्म-

गाह्यनुमितौ व्यभिचारः। कालोऽत्र वर्त्तमानो विवक्षितः। तद्वैशिष्ट्यांशे च प्रमात्वं वाच्यं वर्त्तमानत्वं वा तादृशधर्मविशेषणमित्यपि कश्चित्। केचित्तु विशेषणं विशेष्यतावच्छेदकं तथा च वर्त्तमानविशेष्यतावच्छेदकसमानकालीनतया धर्मान्तरवैशिष्ट्यावगाहिशाब्दज्ञानत्वादिरर्थः। सतश्च पक्षतावच्छेदकस्य हेतुत्वमिष्टमेव, समानका-

त्तमाह काल इति। अत्र समानकालीनत्वे। तथा चातीतलिङ्गकालीनत्वावगाहिन्यामनुमितौ वर्तमानकालानवगाहनात् निरुक्तहेत्वभावादेव न तत्र व्यभिचारः। ननु वर्तमानस्यैव कालस्य यत्रातीतलिङ्गाधिकरणतया तत्र भाने तादृशानुमितौ तथापि व्यभिचार एवेत्यत आह तद्वैशिष्ट्यांशे चेति। तयोर्लिङ्गवर्तमानकालयोर्वैशिष्ट्यांशे चेत्यर्थः। काले वर्तमानत्वं तद्वैशिष्ट्यांशे च प्रमात्वमित्युभयापेक्षया लाघवादाह वर्तमानत्वं वेति। तथा च वर्तमानयद्धर्मसमानकालीनत्वावगाहिनी या तादृशी बुद्धिः सा तद्धर्मजन्यैवेत्येव व्याप्तिरिति भावः। तल्लिङ्गसमानकालीनत्वावगाह्यनुमितौ परामृश्यमाणतल्लिङ्गत्वेन हेतुत्वादतीतलिङ्गिका तादृशानुमितिरव्यासिद्धेति व्यर्थं विशेषणमित्यस्वरसः कश्चिदित्युक्त्या सूचितः। मिश्रव्याख्यां परिष्कृत्याह केचित्त्वित्यादिना। सतोऽपि साध्यविशेषस्यानुमितावहेतुत्वादाह विशेष्यतावच्छेदकमिति। मुख्यविशेष्यतानिरूपितावच्छेदकमित्यर्थः। तेन पर्वतो धूमकालीनवह्निमानालोकादित्यादिस्थलीयानुमितेः कालीनत्वादिविशेष्यतावच्छेदकीभूतवह्नित्वाद्यजन्यत्वेऽपि न व्यभिचारः। एतन्मयेऽतीतलिङ्गज्ञानादप्यनुमित्युत्पादात्तत्र व्यभिचारवारणाय वर्तमानत्वं धर्मविशेषणमित्याशयेनाह तथा चेति। ननु पर्वतः पर्वतत्वकालीनवह्निमानित्यादिस्थलीयानुमितेर्विशेष्यतावच्छेदकीभूतपर्वतत्वाजन्यत्वात् व्यभिचार इत्यत आह सतश्चेति। वर्तमानस्येत्यर्थः। नन्वेवं या यद्विशेष्यतावच्छेदकविशिष्टधर्मान्तरावगाहिशाब्दबुद्धिः सा तद्विशेष्यतावच्छेदकजन्यैवेत्येव व्याप्तिरस्तु समानकालीनत्वप्रवेशो व्यर्थ इत्यत आह समानेति।

त्वपक्षे परामर्श एव तद्व्यापारः परामर्शस्य तु न व्यापारान्तरमस्ति चरमकारणत्वादिति न तत् करणम् ।

अत्रोच्यते । अतीतानागतधूमादिज्ञानेऽप्यनुमितिद-

लीनत्वानुसरणन्तु ताद्रूप्यविषयत्वे प्रतिज्ञायमानविशेष्यतावच्छेदकजन्यत्वस्य प्रयोजकत्वसूचनायेत्याहुः । परामर्श एवेति । न च कारणतावच्छेदकस्य तस्य न व्यापारता परामृश्यमाणत्वेन परामर्शाजननादिति वाच्यम् । व्यापारं प्रति रूपान्तरेण हेतुत्वेऽपि फलम्प्रति ताद्रूप्येण हेतुतायां विरोधाभावात् । लिङ्गत्वेनैवानुमितिहेतुता परामर्शस्तु व्यापारमात्रमित्यपि केचित् ।

ताद्रूप्यविषयत्वे तादृशप्रमाणकालीनत्वविषयत्वे प्रतिज्ञायमानत्वविशेष्यतावच्छेदकजन्यत्वं तस्य प्रयोजकत्वलाभाय इत्यर्थः । तथा च तत्त्वोपाधेयमेव हेताविति भावः । अनुमितेः पक्षतावच्छेदकजन्यत्वं नाचार्यसंमतमन्यथाऽनुमितिविषयत्वाविशेषाद्वर्तमानसाध्यतावच्छेदकादिजन्यत्वमपि तत्र स्यादिति विशेष्यतावच्छेदकादिप्रवेशोऽपि हेतौ व्यर्थः स्यात् । या वर्तमानधर्मावगाहिशाब्दबुद्धिः सा तद्धर्मजन्येत्यस्यैव सम्यक्त्वादित्यस्वरसः केचिदित्युक्त्या सूचितः । परामृश्यमाणत्वेनेति । फलं प्रति यद्रूपेण करणत्वं व्यापारं प्रत्यपि तद्रूपेणैव करणस्य हेतुत्वादिति भावः । रूपान्तरेण विषयित्वादिरूपेण । ताद्रूप्येणेति । परामृश्यमाणलिङ्गत्वेनेत्यर्थः । फलव्यापारौ प्रत्येकरूपेण करणस्य हेतुत्वमुपपादयितुमाह लिङ्गत्वेनैवेति । व्यापारमात्रमिति । मात्रपदेन कारणतावच्छेदकत्वव्युदासः । केचिदित्यस्वरसः । तद्बीजं तु परामर्शं प्रत्यपि लिङ्गत्वेन न हेतुत्वं सामान्यतः प्रत्यक्षे विषयत्वेन तत्तद्व्यक्तिगोचरप्रत्यक्षे तत्तद्व्यक्तित्वेन वा हेतुत्वात्ताद्रूप्येण चानुमितौ हेतुत्वं व्यभिचारीत्येकरूपेण फलव्यापारौ प्रति हेतुत्वमसम्भावितमेवेत्यादि ।

र्शनान्न लिङ्गं तद्धेतुः व्यापारपूर्ववर्त्तितयोरभावात् । न च विद्यमानं लिङ्गान्तरमेव तद्धेतुः । तदा तस्यापरामर्शात् परामर्शाविषयस्य कारणताग्राहकाभावात् । भाविनि पक्षे व्यक्त्यैक्यमेव वा यत्र लिङ्गं तत्र लिङ्गान्त-

---

परामर्शाविषयस्येति।विनिगमनाविरहो विशेषणत्वं वा तस्य हेतुत्वे बीजं न चेदमज्ञायमानेऽस्तीति भावः । न च विशिष्टस्य कारणत्वं गृह्णत् प्रमाणं विशेषणतावच्छेदकावच्छेदेनापि तत्परिच्छिनत्ति तथा चापरामृष्यमाणस्यापि लिङ्गत्वेन हेतुत्वमविरुद्धमिति वाच्यम् । यतो हि लिङ्गत्वं न साध्यव्याप्यत्वादिकं तदप्रसिद्धावपि गगनाद्यनुमानात् । नापि परामर्शविषयतावच्छेदकमात्रं तथा सति वस्तुमात्रस्यैवानुमितिहेतुतापत्तेः। न चेदं प्रामाणिकम्, तथान्वयव्यति-

---

विनिगमनेति । लिङ्गपरामर्शत्वेनेव परामृश्यमाणत्वेनापि हेतुतायां विनिगमकाभावः लिङ्गपरामर्शस्य विषयतया विशेषणत्वं वा लिङ्गस्यानुमितिहेतुतायां बीजं तच्चाज्ञायमाने न सम्भवतीति प्रमाणाभावादेव न तस्यानुमितिहेतुत्वमिति भावः । न चेति । वाच्यमित्यमेऽन्वयः । विशिष्टस्य लिङ्गविशिष्टपरामर्शस्य । लिङ्गत्वेनेति । तस्यैव परामर्शविशेषणतावच्छेदकत्वादिति भावः । व्याप्यत्वादीत्यादिना पक्षवृत्तित्वोपग्रहः । तदप्रसिद्धाविति । वृत्तितानियामकसम्बन्धेन साध्यतायां गगनादिसाध्यनिरूपितव्याप्तेर्गुणादिपक्षके संयोगेन हेतुतायां च पक्षवृत्तित्वस्याप्रसिद्धावित्यर्थः । वस्तुमात्रस्येति । परामर्शविषयतावच्छेदकस्याभाववत्त्वाधिकरणत्वादेः केवलान्वयित्वादिति भावः । एवं वस्तुमात्रस्यानुमितिहेतुत्वम् । तथेति । परामर्शविषयतावच्छे-

रेकादिविरहात्। अन्यथेच्छाशाब्दबोधादिकं प्रतीष्टसाधनत्वाकाङ्क्षादिकुक्षिनिक्षिप्तस्य जगत एव हेतुतापत्तेः। न वा वास्तवो विनिगमनाविरहोऽपि। प्रमेयत्वादिना ज्ञातादपि लिङ्गादनुमित्यापत्तेः। व्याप्तिपक्षधर्मत्वेन ज्ञानमात्रयोक्तौ च लाघवात्तादृशज्ञानत्वेनैव हेतुत्वात्। किञ्च कालान्तरीयतादृशज्ञानविषयादपि लिङ्गादनुमितिप्रसङ्गः कारणतावच्छेदकावलीढकारणसत्त्वस्यैव कार्य्योत्पत्तिनियामकत्वान्न तु तद्विशिष्टसत्त्वस्यैव, गौरवात्। इतोऽपि च प्रति-

---

दकीभूतेनाऽभावत्वादिनानुमितौ स्वतन्त्रान्वयाद्यनुविधानाभावादिति भावः। ननु विनापि स्वतन्त्रान्वयविधानं लिङ्गविशिष्टपरामर्शहेतुत्वमेव तद्विशेषणतावच्छेदकीभूतेनाभावत्वादिना हेतुताग्राहकमित्यत आह अन्यथेति। इच्छादाविष्टसाधनत्वादेर्यथासङ्ख्यमन्वयः। कुक्षिनिविष्टस्य तद्घटकीभूताभावत्वावच्छिन्नस्य। ननूक्तदोषाल्लिङ्गपरामर्शहेतुताग्राहकप्रमाणेन विशेषणीभूतस्य लिङ्गस्य हेतुत्वाग्रहेऽपि धूमादिलिङ्गकानुमितौ धूमादिलिङ्गकपरामर्शत्वेनैव विनिगमनाविरहेण परामृश्यमानधूमत्वादिनापि हेतुत्वमायास्यत्येवेत्यत आह न वेति। व्याप्तीति। व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयविषयत्वेनेत्यर्थः। तादृशज्ञानत्वेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वेन। तद्विषयत्वस्यापि प्रवेशे गौरवादिति भावः। ननु पक्षनिष्ठविशेष्यतानिरूपितव्याप्त्यवच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेनैव ज्ञानविशिष्टत्वेन हेतुत्वाद्विनिगमनाविरह एव, प्रमेयत्वादिप्रकारस्यापि तादृशसम्बन्धेन हेतुत्वाभावादेवातिप्रसङ्गाभावादत आह किं चेति। कालान्तरीयं यद्व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं तद्विषयीभूतादपि लिङ्गादित्यर्थः। ननु कारणतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नपूर्वसत्त्वस्य कार्योत्पत्तौ तन्त्रत्वात्तदानीं तु तादृशज्ञानविषयतापन्नस्य लिङ्गस्याभावान्नानुमितिरत आह कारणेति। अवलीढमुपलक्षितम्। तद्विशिष्टस्येति। कारणतावच्छेदकविशिष्टसत्त्वस्येत्यर्थः। कार्योत्पत्तिनियामकत्वमिति विप्रतिपत्तिलेनाऽन्वयः। गौरवादिति। दण्डादिमत्त्वापेक्षया दण्डत्वा-

बन्धकाभावादीनां न कारणतावच्छेदकत्वम्, परामर्शविशिष्टसत्त्वस्य चात्र प्रयोजकत्वाभिधाने लाघवादावश्यकत्वाच्च परामर्शस्यैव तथात्वं तत्र च नातिप्रसङ्गशङ्कापि । अथैवं संयुक्तेन्द्रियादीन्द्रियसंयोगाद्योः कारणतायामपीदमेव विनिगमकं स्यादिति चेत्,

---

दिविशिष्टसत्त्वस्य घटाद्युत्पत्तिनियामकत्वे गौरवादित्यर्थः । स्वरूपसम्बन्धात्मनो नियामकत्वस्य बाधकं विना लघुन्येव विश्रामादिति भावः । इतोपि चेति । कारणतावच्छेदकोपलक्षितपूर्वसत्त्वस्यैव कार्योपधाने तन्त्रत्वादपि चेत्यर्थः । अन्यथा मण्यादिसत्त्वदशायां मण्याद्यभावविशिष्टवन्हित्वावच्छिन्नस्यासत्त्वादेव दाहानुत्पत्तिसम्भवात् मण्याद्यभावत्वेन दाहादिहेतुत्वं न स्यादिति मुरारिमिश्र एव विजयी स्यादिति भावः । इतोपीत्यपिकारान्मण्याद्यभावविशिष्टवन्हित्वेनेव विनिगमनाविरहाद्वन्हिविशिष्टमण्याद्यभावत्वेन हेतुतापत्तिरतो वन्हित्वमण्यभावत्वाभ्यां स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकेण तादृशलघुधर्माभ्यां दाहादिहेतुत्वसिद्धौ न प्रतिबन्धकाभावस्य कारणतावच्छेदकत्वमित्यादिकमावेदितम् । प्रतिबन्धकाभावादीत्यादिना नैमित्तिककारणस्योपग्रहः । तेन घटादिकार्यसमवायित्वान्यथानुपपत्त्या तत्तद्घटादिकारणताकस्य कपालादेर्न दण्डादिविशिष्टकपालत्वादिना घटादिहेतुत्वं दण्डाद्युपलक्षितादपि तद्विगमदशायां केवलकपालाद्घटाद्यापत्तेरिति ध्येयम् । ननु कारणतावच्छेदकविशिष्टसत्त्वस्यैव कार्योत्पत्तौ नियामकत्वं वाच्यम्, अन्यथा कार्योत्पत्तेः पूर्वं तदवच्छिन्नस्याभावस्य सत्त्वे तेन रूपेण कारणत्वमेव दुर्वचं स्यात् अवच्छेदकधर्मस्य कार्याव्यवहितपूर्ववर्तितानवच्छेदकत्वादत आह परामर्शविशिष्टेति । अत्रानुमितौ । लाघवादिति । परामृश्यमाणत्वापेक्षया परामर्शत्वस्यावच्छेदकत्वे लाघवादित्यर्थः । सति व्यभिचारे लाघवस्याकिञ्चित्करत्वादाह आवश्यकत्वादिति । विशिष्टसत्त्वस्थले विशेषणसत्त्वस्यावश्यकत्वादित्यर्थः । तथा चाव्यभिचारित्वं तथाप्यनुमतमिति भावः । तथात्वमनुमितिहेतुत्वम् । यत्सत्त्वं कार्योत्पत्तिनियामकं तस्यैव कारणत्वादिति भावः । तत्र चेति । परामर्शत्वा-

स्यादेवं यदि न स्यातामिन्द्रियादेः स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकौ, स्याच्च व्यापारेण व्यापारिणोऽव्यवधानम्, न चानुमितिमात्रे तौ लिङ्गस्य, न चातीन्द्रियस्यापि तस्य परामर्शो व्यापार इति ।

वच्छिन्नस्यानुमितेः पूर्वमपेक्षणादिति भावः । परामर्शधर्मिकाप्रामाण्यज्ञानाभावस्य स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां पृथगेवानुमितिहेतुत्वात्पूर्वक्षणावच्छेदेनागृहीताप्रामाण्यकादपि धूमत्वेन गृह्यमाणपरामर्शादनुमितिरिति भावः । अथैवमिति । एवं कारणतावच्छेदकलाघवस्यादरे । इदमेवेति । संयुक्तचक्षुष्ट्वादिना चाक्षुषादिकं प्रति हेतुतायामेकद्रव्यसंयुक्तादपि चक्षुरादितो द्रव्यान्तरस्य प्रत्यक्षवारणाय तत्तद्द्रव्यसंयुक्तत्वविशिष्टचक्षुष्ट्वादिना तत्तद्द्रव्यचाक्षुषं प्रति हेतुत्वे गौरवात् द्रव्यचाक्षुषसामान्यं प्रत्येव सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या चक्षुस्संयोगत्वेन हेतुतायां लाघवमेव नियामकं स्यादित्यर्थः । तथा च चक्षुरादिसंयोगत्वेनैव संयुक्तचक्षुष्ट्वादिनापि विनिगमनाविरहाच्चाक्षुषादिहेतुत्वं स्यादिति चाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति चक्षुष्ट्वादिना चक्षुःसंयोगत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति चक्षुष्ट्वादिना द्रव्यत्वादिना वा हेतुत्वमिति प्रवादो भज्येतेति भावः । संयोगाद्योरित्यादिपदेन घटादिकं प्रति कपालतत्संयोगाद्योः परिग्रहः । विनिगमनाविरहो न चक्षुरादेः कारणत्वसाधकः किं तु अन्वयाद्यनुविधानमेवेत्यभिप्रेत्याह स्यादेवेत्यादि । अन्वयव्यतिरेकयोः स्वातन्त्र्यं कारणप्रमापकत्वम् । ननु चक्षुःसंयोगाद्यन्वयाद्यनुविधानोपक्षीणमेव चक्षुरादेः अन्वयाद्यनुविधानं न तु स्वातन्त्र्येणापि, चक्षुर्नाशकालेपि चक्षुःसंयोगसत्त्वे प्रत्यक्षोत्पादे क्षतिविरहादत आह स्याच्चेति । तथा च चक्षुरादिसंयोगस्य प्रत्यक्षहेतुत्वे चक्षुरादेस्तत्र हेतुत्वं व्यापारेण व्यापारिणो अन्यथासिद्ध्यभावात् । हेतुता च चाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति चक्षुष्ट्वादिना संयोगत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति चक्षुष्ट्वादिना द्रव्यत्वादिना वेत्यन्यदेतदिति भावः । व्यवधानमन्यथासिद्धत्वम् । नन्वेवं चाक्षुषादौ चक्षुरादेरिव अनुमितावपि लिङ्गस्य स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव हेतुत्वमापाद्यतीत्यत आह न चेति । धूमाद्यसत्त्वेपि

अपि च चैत्रेण परामृश्यमाणाल्लिङ्गादपरामृशतोऽपि मैत्रस्यानुमित्यापत्तिः । तत्पुरुषीयानुमितिं प्रति तत्तत्पुरुषपरामृश्यमाणलिङ्गत्वेन हेतुत्वे चानन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गः । इच्छाकृतिसुखदुःखस्मरणविशिष्टज्ञानशाब्दबोधादिषु ज्ञानेच्छाधर्माधर्मनिर्णयविशेषणभानपदार्थज्ञानादीनामिवानुमितौ परामर्शस्याप्येकार्थसमवायसत्त्वया हेतुत्वान्नातिप्रसङ्गशङ्कापीति कृतं पल्लवितेन । एकान्योन्याभावविशिष्टापरान्योन्याभावादेर्वर्त्तमान एव

तल्लिङ्गकानुमित्युत्पत्त्या व्यभिचारादनुमितिमात्रे लिङ्गस्य न स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकावित्यर्थः । नन्वेवं नित्यलिङ्गकानुमितिं प्रत्येवास्तु परामृश्यमाणलिङ्गस्य हेतुत्वमन्वयाद्यनुविधानसत्त्वादत आह न चेति । तस्य लिङ्गस्य । तथा च यद्यतीन्द्रियलिङ्गस्य मनस्त्वादेः परामर्शो व्यापारः स्यात्तदा तेन व्यापारेणान्यथासिद्धत्वसम्भवात्तादृशलिङ्गस्यानुमितिहेतुत्वं स्यात्, न चैवम्. लौकिकप्रत्यक्षस्यैव विषयजन्यत्वादतः परामर्शेनैवान्यथासिद्धं तत्रापि लिङ्गं न हेतुरिति भाव. । ननु कार्योत्पत्तेर्नियामकत्वं न स्वरूपसम्बन्धविशेषः किं तु तद्व्यापकत्वं तच्च लिङ्गपरामर्शसत्त्वस्यैव गुरोरपि परामर्शविशिष्टलिङ्गसत्त्वस्याक्षतमतः कारणतावच्छेदकविशिष्टसत्त्वस्यैव कार्योत्पत्तिनियामकत्वस्वीकारेण कालान्तरीयपरामर्शविषयाल्लिङ्गादनुमित्यापत्तिवारणाल्लिङ्गपरामर्शत्वेनेव परामृश्यमाणलिङ्गत्वेनापि हेतुतायां वाधको विनिगमनाविरह इत्यतो लिङ्गस्याजनकत्वे विनिगमकान्तरमाह अपि चेति । ननु तथाप्येकस्य पुंसः परामर्शादन्यस्यानुमित्यनुत्पत्त्या तत्पुरुषीयानुमितिं प्रति तत्पुरुषीयपरामर्शत्वेन हेतुत्वात्कार्यकारणभावानन्त्यमेवेत्यत आह इच्छेत्यादि । इच्छादिषु सप्तसु ज्ञानादिसप्तानां यथाक्रमं हेतुतान्वयः । एकार्थेति । यदा यत्रानुमितिः तत्प्राक्क्षणावच्छेदेन तत्र परामर्श इत्येव व्यापकताघटितायां कारणतायां कार्यकारणयोः समवाय एव सम्बन्धविधया प्रविष्ट इति यत्र कारणताघटकसम्बन्धेन कारण

राभावाच्च। यदि च वर्त्तमानमेव तत्र लिङ्गं तदा वर्त्तमानवह्न्यनुमानोपपत्तिः। अथ भावि भूतं वा धूमादि न लिङ्गं किन्तु तत्प्रागभावस्तद्ध्वंसश्च वर्त्तमान एव, त-

सर्वत्र हेतुः सम्भवतीत्यत आह यदि चेति। किन्तु तत्प्रागभाव इति। तस्य च विरोधिकालावच्छेदेन व्याप्यत्वग्रहान्न तत्कालीनसाध्यसिद्धिरिति भावः। अपि चेत्यभ्युपगमवादः। नियतसामानाधिकरण्यरूपाया व्याप्तेः प्रागभावादौ दुरपह्नवत्वात्। धूमप्रागभावत्वादिकं नावच्छेदकमिति चेत्। किञ्चातः, न चेत-

न्तत्र तस्यैव कार्यताघटकसम्बन्धेन कार्योपधायकत्वान्नैकस्य पुंसः परामर्शदशायामपरस्यानुमित्यापत्तिरित्यर्थः। साध्यवह्निभेदस्य केवलान्वयिसाध्यकेऽप्रसिद्धत्वाद्व्यतिरेकिसाध्यके च प्रसिद्धस्यापि साध्यात्मकस्य तस्य सर्वथानुमितौ वर्त्तमानत्वायोगाद्धत्वन्तरं दर्शयति एकेति। एकान्योन्याभावविशिष्टाः येऽपरेषामन्योन्याभावास्तदादिरित्यर्थः। तथा च भाविन्यपि पर्वते ह्रदान्यत्वे सति घटाद्यन्यत्वमेव विद्यमानं लिङ्गं वह्न्यादेः साधकं भविष्यतीति भावः। आदिना ह्रदत्वाद्यत्यन्ताभावविशिष्टस्य घटत्वाद्यत्यन्ताभावस्योपग्रहः। ननु वर्त्तमानस्य धूमप्रागभावादेर्हेतुत्वे तत्कालीनत्वेन वह्न्याद्यनुमानापत्तेस्तस्य लिङ्गत्वाभिधानमसङ्गतमत आह तस्य चेति। प्रागभावस्य ध्वंसस्य चेत्यर्थः। विरोधीति। यत्र धूमप्रागभावस्तत्र धूमप्रागभावानधिकरणकालावच्छेदेनैव वह्निरित्यादिक्रमेण व्याप्तिग्रहादित्यर्थः। दुरपह्नवत्वादिति। साध्यनियतस्य तत्सामानाधिकरण्यस्य च द्वयोरेव प्रागभावे सत्त्वादिति भावः। शङ्कते धूमप्रागभावत्वादिकमिति। किं चात इति। प्रागभावत्वस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वेऽपि प्रागभावे व्याप्तिपक्षधर्मतयोः परामर्शसम्भवादिति भावः। वस्तुगतिमनुरुध्याह न चैतदपीति। धूमप्रागभावत्वादेर्व्याप्यतानवच्छेदक-

योरपि वह्निसमानदेशत्वनियमादिति चेन्न । अतीतभाविदिनवृत्तितया निश्चितात् वर्त्तमानतया सन्दिग्धात् धूमादनुमितौ हि न प्रागभावध्वंसौ लिङ्गे, तयोः सन्दिग्धत्वात् । नापि धूमः, तस्यावर्त्तमानत्वात् । किञ्च भूतभाविवर्त्तमानत्वाविषयात् पर्वते इति ज्ञानाद्यतानु-

---

दपि, व्याप्तेरवच्छिन्नत्वनियमात परिशेषेण तस्यैव तथात्वात् । अन्यथा धूमादिवृत्तिव्याप्तीनामपि धूमत्वादिकमवच्छेदकं न स्यात् । अथ स्वव्यापकसमानाधिकरणं व्याप्यं व्यापकत्वञ्च तद्धर्मविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वादिकं स च विशेषणं धर्मो व्याप्यतावच्छेदकः । न च धूमप्रागभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वादिकं प्रतियोगितावच्छेदकम्, गौरवादपि तु धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वादिकमेव लाघवात् । एवञ्च न धूमप्रागभावो व्याप्यो न वा तत्त्वं

त्वमपि नेत्यर्थः। तस्यैवेति । धूमप्रागभावत्वस्यैवावच्छेदकत्वादिति भावः। अन्यथा व्याप्तेरवच्छेद्यत्वानियमे । प्रतियोगित्वत्वादीत्यादिना तादृशप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्याद्युपग्रहः। स चेति। यद्धर्मविशिष्टसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितात्वावच्छिन्नाभावो व्यापकत्वं स एव च विशेषणीभूतो धर्मो व्याप्यतावच्छेदक इत्यर्थः । प्रतियोगितात्वादिकमिति । प्रतियोगितावच्छेदकमिति पूर्वेणान्वयः । यद्यप्यव्याप्यवृत्तिवह्निसंयोगादेर्धूमादिव्यापकत्वोपपत्तये स्वानधिकरणहेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वाद्यभावकूटवत्त्वमेव व्यापकत्वं स्वस्वस्याननुगतत्वेन सामान्याभावासम्भवात् तच्च धूमप्रागभावस्य हेतुत्वेऽपि सुवचम्, तथापि व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थलाभिप्रायेणेदम् ।

मानं तत्र का गतिः । सर्वत्र प्रागभावाद्यन्यतमत्वं धूमाद्यत्यन्ताभावाभाववत्त्वं वा लिङ्गमिति चेत् । न । व्यर्थविशेषणत्वेन तेषामलिङ्गत्वात् । अन्यतमत्वाद्यज्ञानेऽपि धूमज्ञानादनुमितिसत्त्वाच्च । अपि च न धूमप्रागभावादि लिङ्गं न वा तद्धीरनुमितिकारणम्, प्रागभावादीनां व्यर्थत्वात् आवश्यकधूमज्ञानादेवानुमितिसम्भवाच्च ।

व्याप्यतावच्छेदकम् । अत एव प्रमेयधूमत्वादिकमपि नावच्छेदकमिति चेत् । एवं तर्हि जातिसमनियतोपाधिगुणादीनां व्याप्यत्वेन, लाघवेन गोजलादिनिष्ठाभावप्रतियोगितात्वादेरवच्छेदकत्वात् न तु सास्नास्नेहादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वादेर्गौरवात् । प्राप्तितश्च गोत्वादिवृत्तिधर्माणामवच्छेदकत्वेन, आपतितश्च ते नीलधूम-

---

तत्र वैयधिकरण्याप्रवेशादिति ध्येयम् । लाघवादिति । प्रागभावाप्रवेशेन लाघवादित्यर्थः । एवं चेति । धूमप्रागभावव्यापकत्वाप्रसिद्धेस्त्र स्वव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेस्तत्रासम्भवादिति भावः । तस्य धूमप्रागभावत्वम् । अत एवेति । धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वत्वाद्यपेक्षया प्रमेयधूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वत्वादेर्गुरुत्वात्तद्घटितप्राभावाप्रसिद्ध्यैव प्रमेयधूमत्वादिकं न व्याप्यतावच्छेदकमित्यर्थः । एकजातिव्याप्यस्यापरजातिव्यापकस्य च रूपादेस्तत्कर्मण व्याप्यताव्युदासस्यासम्भवात्समनियतेत्युक्तम् । गुणादीत्यादिपदेन वह्नित्वादिसमनियतस्योर्ध्वज्वलनादिकर्मणः परिग्रहः । तथा च द्रव्ये सास्नावत्त्वास्नेहादूर्ध्वज्वलनादेश्चादौ सास्नादिकं साध्यव्याप्यं न स्यादिति भावः । व्याप्यत्वाभावं व्युत्पादयति लाघवेनेत्यादि । जलादीत्यादिना वह्न्याद्युपग्रहः । अवच्छेदकत्वात् व्यापक-

किञ्च लिङ्गं नानुमितिमात्रे हेतुः लिङ्गं विनापि धूलीपटलात् लिङ्गभ्रमेणानुमित्युत्पत्तेः, नापि लिङ्गं प्रमानुमितौ, परामर्शोऽनुमितिमात्रं हेतुः तद्विशेषप्रमात्वाभ्यामेवानुमितितथात्वात्, यत्सामान्ये यत्सामान्यं प्रयोजकं तद्विशेषे तद्विशेषस्य प्रयोजकत्वात् । अथ प-

---

समानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वाद्यभावस्यातिरिक्तत्वात् । प्रमेयधूमत्वादिना वन्ह्याद्यव्यापकत्वार्थमिव स्नेहत्वादिना व्याप्यत्वार्थमपि लघुगुरुसाधारणस्यावच्छेदकत्वस्योपादाने कुतस्तद्व्युदास

ताप्रतियोगितावच्छेदकत्वात् । स्नेहादीत्यादिनोद्वेज्ज्वलनाद्युपग्रहः । सखण्डानामव्याप्यतामभिधायाऽखण्डानामपि तामाह प्रस्थितं चेति । गोनिष्ठाभावप्रतियोगित्वत्वापेक्षया गोत्वत्वविशिष्टद्विष्ठाभावप्रतियोगित्वत्वादेर्गुरुतया तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धा द्रव्यं गोत्वादित्यादौ गोत्वत्वादिकमपि व्याप्यतावच्छेदकं न स्यादित्यर्थः । उक्तक्रमेण व्याप्यतावच्छेदकनिरुक्ताव्याप्तिमुक्त्वातिव्याप्तिमाह आपतितं चेति । स्वयं नीलधूमत्वस्य व्याप्यवच्छेदकत्वोपगमादाहते इति । अतिरिक्तत्वादिति । तस्य नीलधूमादावपि सत्त्वेन धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नाभावतोऽतिरिक्तत्वादित्यर्थः । तथा चोक्तक्रमेण नीलधूमत्वे गौरवासम्भवादतिप्रसङ्ग इति भावः । ननु प्रमेयधूमत्वादिरूपेण वन्ह्याद्यव्यापकत्वरक्षार्थं गुरोरपि प्रमेयधूमत्वादेर्यथा प्रतियोगितावच्छेदकत्वं स्वीकृतं तथा प्रमेयधूमत्वादिप्रकारेण व्याप्यत्वरक्षार्थमपि स्नेहवन्निष्ठाभावप्रतियोगित्वत्वादेस्तथात्वं स्वीकार्यमतः स्नेहादौ नाव्याप्यत्वमत आह प्रमेयधूमत्वादिनेति । उपादाने उपगमे । कुत इति । तस्य धूमप्रागभावत्वनील-

रामर्शस्य प्रमात्वं विद्यमानलिङ्गविषयत्वं तथा चायातं लिङ्गस्य प्रमानुमितिहेतुत्वमिति चेन्न। भाविना भूतेन वा यदाकदाचिद्विद्यमानेनापि लिङ्गेन परामर्शप्रमात्वसम्भवान्नानुमितिपूर्वसमये तत्प्रमात्वानुरोधेन लिङ्गस्य सत्त्वं कारणत्वं वा धूमकालीनवह्न्यनुमानञ्च यदा यत्र धूमस्तदा तत्र वह्निरिति व्याप्तिज्ञानादेव। अथ वा धू-

---

इति। तथा चेति। तत्रैव क्लृप्तसामान्यकारणस्य विशेषरूपेण हेतुत्वं यत्र कल्प्यकारणतावच्छेदकमपेक्ष्य न गौरवम्, अन्यथा विशेषकारणकलापविलयप्रसङ्गादिति भावः। धूमकालीनेत्यादि। सामानाधिकरण्ये कालविशेषस्यापि सम्बन्धघटकतया प्रविष्टत्वा-

---

धूमत्वादेः कुतो व्याप्यतावच्छेदकत्वव्युदासः धूमप्रागभावादिभिन्नाभावप्रतियोगित्वत्वादेरपि गुरोः प्रतियोगितावच्छेदकत्वसम्भवादिति भावः। ननु यत्सामान्य इत्यादिन्यायेनानुमितिसामान्यहेतोः परामर्शस्यैव प्रमापरामर्शत्वेन प्रमानुमितौ विशिष्य हेतुत्वोक्तौ लिङ्गस्य तत्र कारणत्वखण्डनात्पुनः तदाशङ्कनं सन्दर्भविरुद्धमतो भावमाह तत्रैवेति। न गौरवमिति। तथा च लिङ्गस्यापेक्षया गुरुत्वादेव यथार्थलिङ्गपरामर्शत्वेन प्रमानुमितौ न हेतुत्वसम्भव इति भावः। अन्ययेति। सामान्यतः क्लृप्तत्वादेव विशेषतः कारणत्वे कार्यसामान्यहेतोः कालादेरनुमित्यादिकं प्रति परामर्शादिविशिष्टकालत्वादिना हेतुत्वापत्त्या परामर्शादिकमप्यनुमितौ हेतुर्न स्यादित्यर्थः। ननु यदा यत्रेत्यादिव्याप्तौ सामान्यतः कालनिवेशात्कथं धूमकालीनत्वेन वह्नेः सिद्धिरत आह सामानाधिकरण्य इति। नियतेत्यादिः। तथा च यत्र धूमस्तत्र धूमकालीनवह्निसंयोगेन वह्नि-

मकालः पक्षतावच्छेदकः पक्षतावच्छेदकधर्मसमानाधिकरणञ्च पक्षधर्मबलात् साध्यं सिध्यतीति धूमकालीनवह्निसिद्धिः । यत्तु व्यापाराभावान्न परामर्शः करणमिति, तथैव, किन्तु व्याप्तिज्ञानं करणं परामर्शो व्यापारः । न

दित्यर्थः । यदा यत्रेति कालिकदैशिकव्याप्तिद्वयज्ञानात्कालदेशयोः साध्यं सिध्यदमति बाधके लाघवादेकमेव सिध्यतीत्यपि वदन्ति । पक्षतावच्छेदकेति । पक्षतावच्छेदककालाद्यवच्छिन्नमित्यर्थः । किन्तु व्याप्तीति । न च स्मरणात्मकपरामर्शस्थले तदसम्भवः, तत्र व्याप्तिविशिष्टानुभवस्य संस्कारद्वारा परामर्शहेतुत्वात्

रित्येवं व्याप्तौ धूमकालीनवन्हिसंयोगेनैव साध्यस्य वन्हेः प्रविष्टत्वात् तादृशसम्बन्धेन पर्वतो वन्हिमानित्यनुमितिः सम्बन्धविधयैव धूमकालीनत्वं वन्हेरवगाहते निरुक्तसम्बन्धेन वन्हेः साध्यतालाभार्थमेव यदायत्रेत्युभयोर्मूलेऽभिधानादिति भावः । मतान्तरं दर्शयति यदा यत्रेत्यादि । यदा धूमस्तदा वन्हिर्यत्र धूमस्तत्र वन्हिरित्येवं व्याप्तिद्वयज्ञानाज्जायमानायां पर्वतो धूमकालश्च वन्हिमानित्यनुमितौ पर्वते धूमकाले चैक एव वन्हिर्भासत एवेत्यर्थः । वस्तुगत्या धूमकालीनस्यैव वन्हेः पर्वते भानेपि अपेक्षितस्य धूमकालीनत्वेन वन्हिज्ञानस्यासम्पादनाद्वदन्तीत्युक्तम् । पक्षतावच्छेदकोपलक्षिते पक्षे साध्यसिद्धावपि धूमकालीनत्वेन वन्हेः सिद्ध्ययोगात् व्याचष्टे पक्षेति । कालादीत्यादिना देशोपग्रहः । एतावताप्याचार्यसम्मतं धूमादिकालवृत्तित्वेन वन्ह्याद्यवगाहित्वं नानुमितेः सम्पादितम् । धूमकालस्य पक्षतावच्छेदकत्वे तदवच्छेद्यत्वस्यानुमितौ भानसम्भवेपि धूमसमानकालीनत्वभानासम्भवाद्धूमासमानकालीनवन्हेर्बाधावतारदशायामेव धूमसमानकालत्वेन वन्ह्याद्यनुमानं द्रष्टव्यमिति तत्त्वम् ।

च परामर्शस्य संस्कारो व्यापारः, परामर्शस्य च चरमकारणत्वेन संस्कारोत्पादनसमयेऽनुमित्युत्पादनात् । नापि

फलाजनकव्यापारस्य फलजनकव्यापारजनकत्वे विरोधाभावात् । न च विशिष्टपरामर्शत्वेन न कारणत्वं व्याप्तिज्ञानत्वेन च न तद्विशिष्टस्मृतिहेतुत्वं न वा विशिष्टस्मृतित्वेनानुमितिहेतुत्वमिति वाच्यम् । व्याप्तिविषयकज्ञानत्वस्मृतित्वाभ्यां विशिष्टविषयकतत्त्वा-

---

तदसम्भवः व्याप्तिज्ञानस्य करणत्वासम्भवः । ननु फलाजनकस्य तदीयव्यापाराजनकत्वनियमादनुमित्यजनकस्य संस्कारादेः कथं तद्व्यापारीभूतपरामर्शजनकत्वमत आह फलाजनकेति । विरोधाभावादिति । घटाद्यजनकस्यापि कपालादिकर्मणः तद्व्यापारीभूतकपालसंयोगादिजनकत्वादुक्तव्याप्तेर्व्यभिचारादिति भावः । न चेति वाच्यमित्यन्वयः । न करणत्वं नानुमितिकरणत्वम् । तथा च व्यापारजनकतावच्छेदकरूपेण फलजनकस्यैव करणत्वात् स्मरणात्मकपरामर्शजनकतावच्छेदकेन व्याप्यवत्तानिश्चयत्वेनैवानुमितावहेतुत्वात्स्मृत्यात्मकपरामर्शस्थले व्याप्तिविशिष्टानुभवस्यानुमितिकरणत्वासम्भवादिति भावः । ननु व्यापारीभूतस्मरणात्मकपरामर्शस्य व्याप्तिविशिष्टबुद्धित्वात्तज्जनकतावच्छेदकीभूतेन व्याप्तिज्ञानत्वेनैवानुमितिकरणत्वान्नोक्तदोष इत्यत आह व्याप्तिज्ञानत्वेन चेति । ज्ञानोपरमेऽपि व्याप्तिविशिष्टविषयोपधानेनेच्छाकृत्योः साक्षात्कारात् व्याप्तिविषयकत्वेनैव व्याप्तिविशिष्टज्ञानं प्रति हेतुत्वात् । न चानुमितावपि तादृप्येणैव कारणत्वम्, इच्छादावप्यतिप्रसक्तत्वादिति भावः । स्वनिष्ठकरणजन्यतावच्छेदकरूपेण फलजनकस्यैव व्यापारत्वात् पूर्वोत्पन्नव्याप्तिविशिष्टस्मृतित्वेनानुमितावजनकत्वात् स्मरणात्मकपरामर्शस्य न व्याप्तिविशिष्टानुभवव्यापारत्वसम्भव इत्याशयेनाह न चेति । उक्तनियमयोरप्रयोजकत्वमित्यभिप्रेत्य दूषयति व्याप्तिविष-

भ्यां वा हेतुहेतुमद्भावेऽपि व्यापारव्यापारिभावाविरोधात् । न हि द्वारद्वारिणोः फलजनकत्वं येन रूपेण तेन रूपेण तयोर्मिथो हेतुहेतुमद्भावेऽपि नियमः, मानाभावात् इन्द्रियतत्संयोगपदज्ञानपदार्थोपस्थित्यादिषु प्रत्यक्षशाब्दादिकरणव्यापारेषु व्यभिचाराच्च । न चैवं धारावहनस्थले पूर्वपूर्वेषां विशेषणज्ञानानामुत्तरोत्तरतद्द्वारा शिष्टप्रत्यक्षं प्रति करणत्वापत्तिः, यं जनयित्वैव यस्य यज्ज-

---

यकेत्यादि । एकधर्मिकव्याप्तिज्ञानात् अन्यधर्मिकव्याप्तिस्मरणानुत्पत्त्या धर्मिनिवेशस्यावश्यकत्वे व्याप्तिज्ञानत्वव्याप्तिस्मृतित्वाभ्यां कार्यकारणभावे मानाभावादाह विशिष्टविषयकेति । धूमादिधर्मिकव्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वतद्धर्मिकव्याप्त्यादिस्मृतित्वाभ्यां चेत्यर्थः । व्यापारेति । स्मरणात्मकपरामर्शतज्जनकव्याप्त्यवत्त्वात्तुभयोरनुमितौ व्यापारव्यापारीभावेऽपि विरोधाभावादित्यर्थः । अप्रयोजकत्वं स्पष्टयति न हीति । तयोर्व्यापारव्यापारिणोः । ननूक्तनियमे बाधकाभाव एव मानमत आह इन्द्रियेति । चक्षुःसंयोगाद्यात्मकव्यापारं प्रति द्रव्यत्वेन हेतुभूतस्य चक्षुरादेस्तज्जनकतानवच्छेदकीभूतचक्षुष्ट्वादिना चाक्षुषाद्यात्मकफलं प्रति करणत्वात् संयोगत्वेन चक्षुरादिकरणाजन्यस्य चक्षुःसंयोगादेस्तज्जन्यतानवच्छेदकीभूतेन चक्षुःसंयोगत्वादिना चाक्षुषाद्यात्मकफलं प्रति कारणत्वात् । एवं पदार्थोपस्थित्यादिव्यापारं प्रति सम्बन्धिज्ञानत्वेन हेतोः पदज्ञानस्य तज्जनकतानवच्छेदकीभूतपदज्ञानत्वेन शाब्दात्मकफलं प्रति करणत्वात् सम्बन्धिस्मृतित्वेन पदज्ञानात्मककरणजन्यायाः पदार्थोपस्थित्यादेस्तज्जन्यतानवच्छेदकीभूतपदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेन शाब्दात्मकफलं प्रति व्यापारत्वाच्च उक्तव्याप्तौ व्यभिचार एव बाधक इत्यर्थः । एवमुक्तनियमासत्त्वे । द्वारेति । उत्तरोत्तरविशेषणधीद्वारेत्यर्थः । अस्माकं तु प्रथमधीजन्यतावच्छेदकीभूतेन विशिष्टज्ञानत्वेन तृतीयज्ञानं प्रति मध्यमस्याहेतुत्वान्न तस्य तत्र तद्व्यापारत्वमतस्तद्द्वारा प्रथमस्य न तृतीये करणत्वमिति भावः । यमिति । यद्धर्मावच्छिन्नं जनयित्वैव

तर्कः, व्याप्तिग्राहकस्य विषयपरिशोधकस्य वा तस्य तदजन्यत्वादिति ॥

नकत्वं तस्यैव तत्र व्यापारत्वात् । यत्तु तथानियमेऽपि न क्षतिः विशिष्टस्मृतेरपि व्याप्तिविशिष्टज्ञानतया विशेषणव्याप्तिविषयकेण पूर्वानुभवेन संस्कारेण वा जननाद्व्याप्तिविषयत्वेनैव करणत्वादिति । तन्न । जन्यत्वविशेषितेन संशयसाधारणेन व्याप्तिविशिष्ट-

---

यद्धर्मावच्छिन्नस्य फलतावच्छेदकीभूतयद्धर्मावच्छिन्नोत्पादकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नस्यैव तादृशफले तद्व्यच्छिन्नस्य व्यापारत्वादित्यर्थः । तेन प्रथमज्ञानव्यक्तेर्द्वितीयव्यक्तिं जनयित्वैव तृतीयव्यक्त्युत्पादकत्वेऽपि न क्षतिः।न चैवं मन इवात्मापि जन्यज्ञानसामान्ये मनोयोगद्वारा करणं स्यात्,इष्टत्वात्।अत एवात्मानमात्मना वेत्तीत्यादौ आत्मनैव मया कृतमित्यादौ च करणे तृतीयापीति भावः । तथा नियमेपीति । व्यापारजनकतावच्छेदकरूपेण फलजनकस्यैव करणत्वं करणजन्यतावच्छेदकरूपेण फलजनकस्यैव व्यापारत्वमित्येवं नियमेपीत्यर्थः । विशिष्टेति । व्याप्यत्वतया पक्षस्मृतेरपीत्यर्थः । विशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रत्येव संस्कारसमवायान्यतरसम्बन्धेन विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वमभिप्रेत्याह पूर्वानुभवेनेति । संस्कारादिसाधारणसविषयकत्वेनैव समवायसम्बन्धेन लाघवाद्विशिष्टधीहेतुत्वमित्यभिप्रेत्याह संस्कारेणेति । जननादिति । तथा च स्मरणात्मकपरामर्शस्थले व्यापारजनकतावच्छेदकेन व्याप्तिविषयकत्वेन पूर्वानुभवस्यानुमित्यात्मकफलजनकत्वान्न तस्य करणत्वहानिः । नन्वेवं व्याप्तिज्ञानत्वेन करणत्वं न स्यादत आह व्याप्तिविषयकत्वेनैवेति । तथा च तत्रेष्टापत्तिरिति भावः । एतावतापि करणजन्यतावच्छेदकरूपेण फलजनकस्यैव व्यापारत्वनियमो नोपपादित इत्याशयेनाह तन्नेति । व्याप्तिविशिष्टबुद्धित्वस्य नित्यवृत्तित्वेन कार्यतानवच्छेदकत्वात् जन्यत्वघि-

ज्ञानत्वेन तज्जन्यत्वात्, नित्यसाधारणेन च व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपक्षनिश्चयत्वेनानुमितिहेतुत्वात् । यदि च विशिष्टव्याप्तेः प्रथममनुपस्थितत्वात्तदापि विशेष्ये विशेषणं तत्रापि विशेषणमिति रीत्या परामर्शादनुमितिस्तदा नियतपूर्वोपस्थितिकपदार्थोपस्थितेरेव करणत्वं वाच्यम् । यत्तु परामर्शजनकत्वेन तत्तद्विशेषणज्ञानानां करणत्वमिति । तन्न । अन्यम्प्रति पूर्ववर्त्तित्वं गृहीत्वैव तथात्वग्रहेणान्यथासिद्धत्वात् । न च तत्र फलाननुगुणमन्यं प्रतीति

शिष्टेनेत्युक्तम् । अनुमितिजनकतावच्छेदकीभूतस्य निश्चयत्वस्याप्रवेशं स्फोरयन्नाह संशयसाधारणेति । तज्जन्यत्वात् विशेषणीभूतव्याप्तिविषयकधीजन्यत्वात् । करणजन्यतावच्छेदकीभूतस्य जन्यव्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वस्याप्रवेशं सूचयितुमाह नित्यसाधारणेति । समवायिकारणस्थल एव नित्यस्येत्यादिव्याप्तेः सम्प्रदायसिद्धत्वात्तादृशनिश्चयवतोपीश्वरस्य हेत्वन्तरविलम्बादेवानुमित्यनुत्पत्तेरिति भावः । धूमव्यापकतावच्छेदकेन तद्भिन्नेन वा वन्हित्वेनावच्छिन्नस्य समानाधिकरणो धूम इत्याकारकस्य विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या उत्पन्नस्य व्याप्तिज्ञानस्यानुमित्यजनकत्वाद्व्याप्तिघटकीभूतप्रतिपदार्थमन्तर्भाव्य निश्चयत्वस्य जनकतावच्छेदकत्वे वाऽतिगौरवाद्व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिपरामर्शत्वेनैव स्वमतेऽनुमितिहेतुत्वमतो यदि चेत्युक्तम् । नियतेति । परामर्शपूर्वं नियतोपस्थितस्याभावत्वाद्ज्ञानमेव करणमित्यर्थः । मिश्रमतं निरसितुमाह यत्त्विति । परामर्शजनकत्वेनेति । व्यभिचारधीविरोधितावच्छेदकविषयतानिरूपकपक्षधर्मतानिश्चयजनकत्वेनेत्यर्थः । तेन विशेष्ये विशेषणं विशिष्टे वैशिष्ट्यमित्युभयसाधारणपरामर्शत्वस्यासत्त्वेपि न क्षतिः । अन्यमित्यादि । फलादन्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वं गृहीत्वा फलजनकत्वग्रहे तादृरूप्येण फलं प्रति अन्यथासिद्धत्वादित्यर्थः । तत्रान्यथासिद्धौ । वाच्यं निवेशनीयम् । तथा च परामर्शस्यानुमित्यात्मकफलानुगुणतया तत्पूर्ववर्त्तित्वग्रहेप्यनुमितौ न ताद्रूप्येणान्यथासिद्धिरपि भा-

वाच्यम्, गौरवात् । न चैवं भ्रमिजनकत्वलक्षणं दण्डत्वमपि दण्डे घटजनकतावच्छेदकं न स्यात्, इष्टत्वात् दण्डत्वेनैव तथात्वात् । क्व चिद्घटानुत्पादो भ्रमिरूपद्वारविरहात् क्षुद्रचक्रभ्रमिजननसमर्था-न्महाचक्रसमवहिताद्दण्डाद्घटानुत्पत्तौ तत्प्रयोजकतया आवश्य-कत्वात् भ्रमिविशिष्टत्वेन च जनकत्वे चक्रादीनामपि पृथक्कार-णत्वं न स्यात्, न स्याच्च घटार्थितया दण्डे निष्कम्पा प्रवृत्तिः, प्रथमं

वः । एवं फलाननुगुणं प्रतीत्यस्याप्रविष्टत्वे । इष्टत्वादिति । तर्हि किं दण्डस्य घटजनकत्वं निरवच्छिन्नमेव, तथात्वे चापसिद्धान्त इत्यत आह दण्डत्वेनैवेति । ननु भ्रम्यजनकादपि दण्डाद्घटोत्पत्तिः स्यादत आह क्व चिदिति । ननु भ्रमेरपि स्वातन्त्र्येण हेतुत्वमपेक्ष्य दण्ड-स्यैव भ्रमिजनकत्वेन हेतुत्वं लाघवादुचितमत आह क्षुद्रेति । सम-र्थादित्यन्तेन कारणतावच्छेदकीभूतभ्रमिजनकत्वस्य महाचक्रेत्यादि-ना भ्रम्यनुपधायकत्वस्य सूचनम् । तत्प्रयोजकतया इति । भ्रम्य-भावस्य प्रयोजकतया इत्यर्थः । ननु उपधायकतासम्बन्धेन भ्रमिवि-शिष्टदण्डत्वेनैव घटहेतुत्वात् कारणतावच्छेदकपूर्वसत्त्वस्यापि का-र्योत्पादकत्वाच्च भ्रमेः स्वातन्त्र्येण हेतुत्वं वाच्यमत आह भ्रमिविशिष्टत्वेनेति । भ्रमिविशिष्टत्वान्तर्भावेणेत्यर्थः । चक्रादी-नामपीति । तेषामपि भ्रम्युपधायकत्वरूपेणैव घटहेतुत्वसम्भ-वे चक्रत्वादिना हेतुत्वं न स्यादित्यर्थः । ननु मास्तु चक्रत्वादिना हेतुत्वमतः किमायातमत आह न स्याच्चेति । नि-ष्कम्पेत्युपलक्षणम् । घटार्थिप्रवृत्तिसामान्यं प्रत्येव घटजनकताव-च्छेदकधर्मात्मकतत्स्वरूपयोग्यतानिश्चयस्योपादानधर्मिकस्यापेक्ष-णीयत्वात् । फलोपधायकत्वसन्देहस्थल एव कृष्यादौ सकम्पप्रवृत्ते-रुपगमादिति ध्येयम् । ननु स्वर्णत्वपाषाणत्वधातुत्वकाष्ठत्वादिभिः साङ्कर्याद्दण्डत्वजात्या घटहेतुत्वासम्भवो यदि च घटजनकतावच्छे-दकतया सिद्धं स्वर्णत्वादिव्यापकमेव दण्डत्वं स्वर्णद्व्यणुकादि-तश्च घटानुत्पादो भ्रमिरूपव्यापारविरहादेवेत्युच्यते, तदा नानावि-

ज्जनकाकाङ्क्षादिज्ञानजनकत्वेनानुमानसंस्कारतत्तद्विशेषणज्ञानादीनां कार्यान्तरं प्रति च तज्जनकतत्तत्पदार्थकारणानां तत्तत्पदार्थकारणत्वेन हेतुत्वप्रसङ्गः । तज्जनकत्वेन हेतुत्वे तत्त्वेनैव हेतुत्वं प्रथमोपस्थितत्वादावश्यकत्वाल्लाघवाच्चेति चेत् । किमिदं प्रकृते पाणिपिहितम् । इदं पुनरिहावधेयम् । विशिष्टविषयकत्वेन कारणत्वे केवलविशेषणादिविषयत्वेन न हेतुत्वं तदवच्छिन्नका-

पि । तज्जनकेति । शाब्दधीजनकं पदाकाङ्क्षादिज्ञानं तज्जनकत्वेनेत्यर्थः । तद्विशेषणेति । आकाङ्क्षादिनिविष्टविशेषणज्ञानादीनामित्यर्थः । कार्यान्तरं घटादि । तथा च घटादिजनको यः कपालादिस्तज्जनकत्वेन कपालिकादीनामपि घटादिजनकत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । नियतपूर्ववर्तितावच्छेदकस्यान्यथासिद्ध्यनिरूपकत्वेन कारणतावच्छेदकत्वनियमादिति भावः । शङ्कते तज्जनकत्वेनेति । आकाङ्क्षाज्ञानादिजनकत्वेन शाब्दादिबोधहेतुत्वे आकाङ्क्षादिज्ञानत्वेनैव शाब्दादिहेतुत्वं युक्तमित्यर्थः । यद्वा व्यभिचारेण प्रथमोपस्थितत्वस्य वस्तुव्यवस्थापकत्वानियतत्वादाह आवश्यकत्वादिति । आकाङ्क्षाज्ञानाद्युत्पत्तिदशायां शाब्दबोधानुत्पत्त्या शाब्दबोधादिकं प्रति आकाङ्क्षाज्ञानत्वादिना हेतुत्वस्यावश्यकत्वाच्चेत्यर्थः । ननु स्वजन्याकाङ्क्षाज्ञानादिसम्बन्धेनैव आकाङ्क्षादिजनकस्य शाब्दबोधादिजनकत्वादाकाङ्क्षाज्ञानादेर्हेतुत्वमावश्यकमत आह लाघवाच्चेति । आकाङ्क्षाज्ञानादिजनकत्वेन हेतुतामपेक्ष्य आकाङ्क्षाज्ञानत्वादिना हेतुतायामवच्छेदकलाघवाच्चेत्यर्थः । इदं प्रथमोपस्थितत्वादि । प्रकृत इति । अनुमितावपि परामर्शहेतुत्वेन जनकत्वे प्रथमोपस्थितत्वादियुक्त्या परामर्शत्वेनैव हेतुत्वौचित्यादिति भावः । व्याप्तिज्ञानत्वेन कारणत्वं खण्डयितुमाह इदं पुनरिति । विशिष्टविषयेति । व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वेनानुमितिहेतुत्वे तद्व्यापकीभूतेन व्याप्त्यादिज्ञानत्वेन तत्र न हेतुत्वं तथा च सुतरां तद्रूपेण कारणत्वाभावो हेतुत्वगर्भत्वात्तस्येति भावः । तदवच्छिन्नेति । यद्धर्मावच्छिन्नकार्य-

येजनकतावच्छेदकान्तराव्यापकरूपेणैव तदवच्छिन्नं प्रति जनकत्वादर्शयिष्यते हि तथान्यथासिद्धत्वम्। अन्यथा घटत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति कपालतत्संयोगादीनां जन्यत्वविशेषितेन शुद्धेन वा द्रव्यत्वगुणत्वादिना विशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति च विशेषणतावच्छेदक-

---

तानिरूपितकारणतायाः स्वभिन्नयदवच्छेदकं तदव्यापकरूपेणैव तद्धर्मावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वादित्यर्थः। विजातीयरक्तत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकस्य पद्मरागत्वस्य व्यापकेनापि पृथिवीत्वेन रक्तत्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वात्तदवच्छिन्नेत्युक्तम्। न चैवं व्याप्तिज्ञानजन्यतायाः धूमलिङ्गकवन्ह्यनुमितित्वेन व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यपरामर्शजन्यतायाः पर्वतधर्मिकधूमलिङ्गकवन्ह्यनुमितित्वेनावच्छेदादेकधर्मावच्छिन्नं प्रति व्याप्तिज्ञानत्वेन विशिष्टपरामर्शत्वेन चाहेतुत्वादाशङ्केव निष्फलेति वाच्यम्। धूमधर्मिकव्याप्तिज्ञानत्वेन व्यापारीभूतपरामर्शप्रत्यासत्त्या अनुमितिकारणतायां पर्वतमहानसादिप्रत्येकधर्मिकधूमलिङ्गकवन्ह्यनुमितित्वादेरेव कार्यतावच्छेदकत्वात्। अन्यथा पक्षभेदेन परामर्शस्याननुगतत्वात्पर्वतमहानसादिप्रत्येकधर्मिकधूमलिङ्गकवन्हिव्याप्यवत्तापरामर्शप्रत्यासत्त्या धूमलिङ्गकवन्ह्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति धूमधर्मिकवन्हिव्याप्तिविशिष्टज्ञानत्वेन हेतुत्वेऽन्यपक्षकतादृशानुमितौ व्यभिचारादिति भावः। उक्तक्रमेणाहेतुत्वे बीजमाह दर्शयिष्यते इति। तथा तदवच्छिन्नजनकतावच्छेदकान्तरव्यापकधर्मेण नित्यस्येत्यादिव्याप्तिमङ्गीकृत्याह जन्यत्वविशिष्टेनेति। अन्यथा मनःप्रभृतिद्रव्यात्तदीयपरिमाणादिगुणाच्च घटादेरवश्यंभावापत्तेरिति भावः। तद्व्याप्तिमनङ्गीकृत्याह शुद्धेन वेति। गुणत्वादीत्यादिना मूर्तत्वसंयोगत्वादेः परिग्रहः। नन्वेतावता वरं द्रव्यत्वेन हेतुतायामवच्छेदकान्तरव्यापकरूपेणान्यथासिद्धिः कल्प्यतां ज्ञानहेतुतायां तु कुत इत्याह विशिष्टवैशिष्ट्येति। अथास्तु घटत्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यबोधं प्रति घटत्वादिप्रकारकज्ञानत्वेनैव घटादिज्ञानत्वेनापि हेतुर्न कोपि दोष इत्यत आह अनुमितीत्यादि। परामर्शस्याकाङ्क्षाकृतिसाध्यत्वादीनां ज्ञानस्य च विषयीभूतो विशिष्टोऽविशिष्टो वा

विषयत्वेन हेतुत्वप्रसङ्गात् अनुमितिशाब्दबोधचिकीर्षादिकं प्रति च परामर्शाकाङ्क्षाकृतिसाध्यत्वादिज्ञानविषयीविशिष्टाविशिष्टतत्तत्पदार्थविषयत्वेन हेतुत्वे अनन्तकार्य्यकारणभावप्रसङ्गाच्च। न चात्र करणान्तरासम्भवादगत्या परामर्शजनकज्ञानस्य तथात्वं कल्प्यते, चिकीर्षायामपि कृतिसाध्यताज्ञानजनकज्ञानस्य तथात्वापत्तेः। तत्र मन एव करणमिति चेत्, इहापि तदेवास्तु। मनोऽसाधारणकरणकज्ञानत्वेन मानसत्वापत्तिरिति चेत्, चिकीर्षादिसाधारणतत्करणकत्वस्यैव ज्ञानत्वविशेषितस्यापि तस्याप्रयोजकत्वात्। किं तर्हि मानसत्वे प्रयोजकमिति चेत्। किन्नाम प्रयोजकम्, कारणभेदश्च

तत्तत्पदार्थो धूमधूमत्वादिः तद्विषयकत्वेन यथाक्रममनुमित्यादौ हेतुत्वमित्यर्थः। तथा च एकधर्मावच्छिन्नं प्रत्येवानन्तधर्मैरेकस्यानन्तहेतुत्वापत्त्याऽवश्यमवच्छेदकान्तरव्यापकरूपेणान्यथासिद्धिरास्थेयेति भावः। अत्र अनुमितौ। तथात्वं जनकतावच्छेदकान्तरव्यापकेनापि व्याप्त्यादिज्ञानत्वेन हेतुत्वम्। शाब्दज्ञाने च पदार्थोपस्थितिद्वारा ज्ञानत्वेनैव करणत्वसम्भवान्नाकाङ्क्षादिघटकतत्तत्पदार्थज्ञानत्वेन हेतुत्वमुक्तक्रमेणान्यथासिद्धेरिति भावः। तथात्वापत्तेः। कृत्यादिज्ञानत्वेन हेतुत्वापत्तेः। शङ्कते तत्रेति। चिकीर्षायामित्यर्थः। इहापीति। धूमलिङ्गकपर्वतधर्मिकवह्न्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तथाविधपरामर्शप्रत्यासत्त्यानुमितिसामान्यं प्रत्येवात्ममनःसंयोगप्रत्यासत्त्या वा मन एव कारणमस्त्वित्यर्थः। शङ्कते मनोऽसाधारणेति। चाक्षुषादावपि मनःकरणत्वादसाधारणेति। मनस्त्वावच्छिन्नकरणतानिरूपितजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतावज्ज्ञानत्वेनेत्यर्थः। तत्करणत्वस्य मनोऽसाधारणत्वस्य। अप्रयोजकत्वादिति। मानसत्वाप्रयोजकत्वादित्यर्थः। पृच्छति किं तर्हीति। खण्डनदिशा निरस्यति किं नामेति। न किंचिदिति। मानसत्वजातेर्नित्यत्वेन तस्याः कारणासम्भवादिति भावः। तत्र प्रत्यक्षम्। प्रत्यक्षे विषयस्य हेतुत्वादिति भावः। शङ्कते कारणभेद इति। मानसानुमित्योः कारणभेदे कथं तयोर्जातिसाम-

किञ्चित्, कार्य्यञ्चेत्तत्प्रत्यक्षम्, व्यापकञ्चेत्प्रमेयत्वादि, व्याप्यञ्चेत्तत्सामग्रीजन्यत्वादि, तदवच्छिन्नोत्पत्तिनियामकञ्चेत्तत्सामग्री। कारणाभेदे कथं कार्य्यवैजात्यमिति चेत्। सामग्रीवैलक्षण्यात्। यथा मनःकरणकानामेव चिकीर्षासुखादीनां यथावाग्निकरणकानां पाकजानाम्। कथं तर्हि प्रमाणविभाग इति चेत्, करणविशेषकक्रियावैजात्यविशेषादिति विभाव्यताम्। अपरे तु व्याप्तिज्ञानत्वेन विशिष्टपरामर्शत्वेन वा नानुमितिमात्रं प्रति हेतुता साध्यादिभेदेन व्याप्तेर्भेदात्, किन्तु पक्षज्ञानत्वेनाभावज्ञानत्वेन ज्ञानत्वेन वा। पक्षोऽपि धर्मिमात्रं पक्षताया अप्यननुगमात्। तत्तत्प-

स्यर्थः। यथेति। अत्राऽऽन्तरबाह्यभेदेन दृष्टान्तद्वैविध्यम्। पाकजानां रूपादीनाम्। कथं तर्हीति। प्रत्यक्षकरणस्यैव मनसोऽनुमितिकरणत्वे प्रत्यक्षानुमानयोः कथं विभिन्नप्रमाणत्वेन व्यवहार इत्यर्थः। धर्म्यभेदेऽपि विभिन्नजातीयप्रमाकरणताप्रयुक्तस्तादृशो व्यवहारो नानुपपन्न इत्याशयेनाह करणविशेषकेति। क्रियावैजात्यम् अनुमितित्वप्रत्यक्षत्वादि। अनुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव व्याप्तिज्ञानस्याभावज्ञानसामान्यप्रत्यासत्त्या करणत्वात् तस्य चानुमितित्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकान्तराव्यापकत्वाप्रोक्तक्रमेणान्यथासिद्धिरनुमितिसामान्ये विशिष्टपरामर्शत्वादिना हेतुत्वस्य व्यभिचारेणासम्भवादित्याशयेन मतान्तरं दर्शयति परे त्विति। धर्मित्वपर्यवसायिनोऽपि प्रत्यक्षत्वस्याभावत्वापेक्षया गुरुत्वादाह अभावज्ञानत्वेनेति। अतिलाघवादाह ज्ञानत्वेन वेति। न चैवं सत्त्वगुणत्वादिनाप्यनुमितिकरणत्वापत्तिस्तुल्यशरीरत्वेऽपि नियता, जनकगगनादिसाधारणतया ताद्रूप्येणान्यथासिद्धेरिति भावः। पक्षताया अपीति। साध्यादिभेदेनेत्यनुषज्यते। नन्वेवमपि वन्ह्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति वन्हिव्याप्तिज्ञानत्वेन करणत्वं न स्यात् तादृशानुमितिजनकतावच्छेदकस्य वन्हिव्याप्यवत्तानिश्चयत्वस्य व्यापकतया वन्हिव्याप्तिज्ञानत्वेऽन्यथासिद्धेरत आह तत्तत्पक्षतावच्छेदकेति। आवश्यकत्व इति। अन्य-

सत्तावच्छेदकविशिष्टवन्ह्यनुमितिं प्रति तत्तद्विशिष्टे वन्हिव्याप्यव-त्तापरामर्शत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वे वन्ह्यनुमितिमात्रं प्रत्यपि न तादृशपरामर्शत्वेन हेतुता गौरवात्, किन्तु वन्हिव्याप्तिज्ञानत्वेन लाघवात्। वस्तुतो वन्हिज्ञानत्वेनैव तथा अतिलाघवात्। एवं व-न्ह्यभावानुमितिं प्रत्यपि। एतेनानुमित्यन्तरं व्याख्यातमिति वद-न्ति। कृतं पल्लवितेनेति॥

थानुमितौ धर्मिनियमो न स्यादिति भावः। तादृशपरामर्शत्वेन व-न्हिव्याप्यवत्तानिश्चयत्वमात्रेण हेतुत्वादिभेदेन वन्हिव्याप्तेरननुग-तत्वादाह वस्तुत इति। तथात्वं हेतुत्वम्। अतिलाघवादिति। का-र्यकारणयोस्तद्धेतुकत्वादिप्रवेशेन व्यभिचारवारणेपि वन्हिव्याप्ति-ज्ञानत्वमपेक्ष्य वन्हिज्ञानहेतुतायामवच्छेदकलाघवादित्यर्थः। अत एवाह एवमिति। प्रत्यपीति। वन्हिज्ञानत्वेनैव तथात्वमिति पूर्वेणा-न्वयः। वन्ह्यभावज्ञानत्वमपेक्ष्य वन्हिज्ञानत्वस्य लघुत्वात्प्राचाम-भावत्वस्याखण्डस्य विरहेणाभावत्वमात्रस्य वन्हिज्ञानत्वापेक्षया गु-रुत्वादिति भावः। व्याख्यातमिति। द्रव्यत्वाद्यनुमितावपि द्रव्य-त्वादिज्ञानत्वेन हेतुत्वं न तु व्याप्तिज्ञानत्वेनेत्यर्थः॥

इति श्रीजगदीशभट्टाचार्यतर्कालङ्कारविरचिता
परामर्शदीधितिटीका समाप्ता॥

चिन्तामणेः केवलान्वय्यनुमानम् ।

तच्चानुमानं त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात् । तत्रासद्विपक्षं केवलान्वयि । तथा

दीधित्याः केवलान्वय्यनुमानम् ।

केवलान्वयीत्यादि । केवलान्वयिसाध्यकादीत्यर्थः । तत्र तेषु मध्ये असद्विपक्षम् असत्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकं केवलान्वयि ।

जागदीश्याः केवलान्वय्यनुमानम् ।

केवलान्वयिहेतोस्तद्धर्मिकव्याप्तिज्ञानस्य वा विभजने वाच्यं घटत्वात् इत्यादौ घटत्वादिहेतोस्तज्ज्ञानस्य वा असंग्रहापत्तिः अत आह केवलान्वयिसाध्यकेति । यद्यपि केवलान्वय्यादिभेदादित्यत्र केवलान्वयितया परिभाषितस्वरूपं केवलान्वयित्वं वाच्यत्वादिसाध्यकघटत्वादेरपि अक्षतमेव अतः केवलान्वयिसाध्यकादीति व्याख्यानमफलम्, तथापि हेतुनिष्ठस्यैव केवलान्वयित्वपदार्थस्य प्रकान्तत्वे पश्चादुच्यत इत्यादिना साध्यनिष्ठस्य केवलान्वयित्वस्याभिधानं मूलकृतः सन्दर्भविरुद्धं स्यात् अतः साध्यनिष्ठस्यैव केवलान्वयित्वस्य उपक्रमार्थम् इत्थं व्याख्यातमिति ध्येयम् ।

तत्र केवलान्वयिनि इति योजनायां सप्तम्यर्थाधेयत्वस्य या-

एवमगृहीतान्वयव्यतिरेकिसाध्यकं केवलव्यतिरेकि, गृहीतान्वय-व्यतिरेकिसाध्यकमन्वयव्यतिरेकि ।

व्याप्तिग्राहकसहचारभेदाद्भेदे त्वन्वयसहचारमात्रगृहीतव्याप्तिकत्वं केवलान्वयित्वम् । तच्च प्रकृतव्याप्तिग्राहकज्ञानविषयस-

---

धितत्वात् सप्तम्या निर्द्धारणार्थकत्वं व्यनक्ति तेष्विति । असद्विपक्ष-मिति मूलं विपक्षस्य सिद्ध्यसिद्धिभ्यां व्याहतम् अत आह असदि-ति । अत्यन्तेति । अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यकानुमितिकरणमि-त्यर्थः । तेन लिङ्गस्य तज्ज्ञानस्य मनसो वा अनुमितिकरणत्वेऽपि न क्षतिः । केवलान्वयीतिपदन्तु मूलस्थमेव योजितं न तु स्वातन्त्र्येणो-क्तं मूलस्थस्य तस्य वैयर्थ्यापत्तेः । यद्यपि तत्र केवलान्वयिसाध्यके अ-सद्विपक्षम् अत्यन्ताभावाप्रतियोगि केवलान्वयीति व्याख्यानं स-म्भवति निर्द्धारणस्यान्तर्गतत्वेऽपि सप्तमीप्रयोगात्, तथापि द्वन्द्व-स्थानामेकं परित्यज्य अपरस्य परामर्शकत्वं तदादिशब्दस्य अव्युत्पन्न-मित्याशयेन एतत् परित्यक्तमिति भावः । न्यूनतां परिहरति एवमि-ति । प्रकृतहेतुधर्मिकसाध्यसहचारग्रहाजन्यायाः प्रकृतहेतुकव्यति-रेकिसाध्यकानुमितेः करणत्वं प्रकृतहेतुसाध्यककेवलव्यतिरेकित्व-मित्यर्थः । न च साध्यविशेषणस्य व्यतिरेकीत्यस्य वैयर्थ्यम्, अन्वय-सहचाराग्रहदशायाम् इदं वाच्यम् ज्ञेयत्वात् इत्यादौ अतिव्याप्तेः तदानीमपि तस्य केवलान्वयित्वात् । व्यतिरेकित्वञ्च अत्र अवच्छि-न्नवृत्तिकान्यस्य व्यतिरेकस्य प्रतियोगित्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदक-त्वं वा, नातः साध्यसहचाराग्रहदशायां संयोगाभावादिसाध्यकवा-च्यत्वादिहेतुककेवलान्वयिनि अतिव्याप्तिः । गृहीतेति । प्रकृतहेतुध-र्मिकसाध्यसहचारग्रहजन्यव्याप्तिज्ञानजन्यप्रकृतहेतुकव्यतिरेकिसा-ध्यकानुमितिकरणत्वं प्रकृतहेतुसाध्यकान्वयव्यतिरेकित्वमित्यर्थः । तत्रापि केवलान्वयिवारणार्थं व्यतिरेकित्वेन साध्यं विशेषितम् ।

दशाविशेषे वह्निसाध्यकधूमादिहेतोरपि केवलान्वयित्वम-ङ्गीकुर्वतामाचार्य्याणां मतमाह व्याप्तिग्राहकेति । सहचारभे-दादिति । ल्यब्लोपे पञ्चमी । तेन तादृशसहचारभेदमन्तर्भाव्य भेदे

हचारत्वव्यापकान्वयसहचारत्वकत्वं तादृशसहचारत्वव्यापकप्रकृतव्याप्तिघटकसहचारत्वकत्वं वा ।

विभजने इत्यर्थः । उभयसहचारगृहीतव्याप्तिकस्य अन्वयव्यतिरेकिणो व्युदासाय मात्रपदम् । तथा च साध्याभावगोचरस्वाभावसहचारग्रहाजन्यप्रकृतसाध्यव्याप्तिग्रहविशेष्यत्वमर्थः । तेन इन्द्रियादेरपि व्याप्तिग्राहकत्वात् नाप्रसिद्धिः, न वा अन्यदीयव्यतिरेकसहचारविषयकप्रकृतसाध्यसाधनान्वयसहचारगृहीतव्याप्तिकेऽव्याप्तिः । साध्यभावत्वादिकञ्च, वैज्ञानिकं ग्राह्यं न तु वास्तवम्. तेन इदं वाच्यं ज्ञेयत्वात् इत्यादौ साध्याभावादेरप्रसिद्धावपि [दशाविशेषे] नाव्याप्तिः । ननु वन्हिमान् धूमात् इत्यादौ अन्वयेन व्याप्तिग्रहस्यापि भागवतैव व्यतिरेकसहचारग्रहेण जननात् अव्याप्तिः [ननु इदानीं फलोपहितजन्यत्वं न निवेशितम्. अन्यथा भागवतज्ञाननिरूपितफलोपहितजन्यत्वाप्रसिद्ध्या भागवतव्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यत्वमादाय अव्याप्तिदानस्य अनौचित्यात् । एवञ्च प्रमेयत्वादिसाध्यकस्थलेऽपि भ्रमात्मकव्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यप्रसाद्योः सम्भव एव प्रसज्यते कथमव्याप्तिरिति चेन्न । स्वाव्यवहितपूर्ववृत्तिव्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यत्वरूपफलोपहितजन्यत्वाभावो विवक्षणीयः । एवञ्च यत्र केवलान्वयिसाध्यके व्यतिरेकसहचारभ्रमोऽप्रसिद्धः तत्र लक्षणगमनात् नासम्भव इति कश्चित् । तन्न । तादृशस्थलस्य प्रमाणत्वेऽपि व्यतिरेकसहचारत्वस्य अव्यावर्त्तकतया प्रकृतसाध्याभावगोचरस्वाभावसहचारग्रहाजन्यत्वस्यैव निवेशितत्वेन तादृशज्ञानाप्रसिद्ध्या तत्रापि लक्षणसमन्वयासम्भवाद्व्याप्तिः ।] तादृशसहचारग्रहत्वावच्छिन्नजनकताकत्वाभावस्य प्रवेशे च व्यतिरेकसहचारगृहीतव्याप्तिकेऽतिव्याप्तिरावश्यकम् । व्यभिचारधीविरोधिज्ञानत्वादिनैव आचार्यमते अन्वयव्यतिरेकसहचारज्ञानयोर्व्याप्तिधीजनकत्वात् । एवं तत्पुरुषीयतादृशव्यतिरेकसहचारग्रहाजन्यत्वस्य [प्रकृतव्याप्तिज्ञानसमानाधिकरणव्यतिरेकसहचारग्रहाजन्यत्वस्य च]प्रवेशे यत्र केवलान्वयिनि साध्याभावा-

दिग्रहोऽप्रसिद्धः सर्वत्र भ्रमे मानाभावात् तत्राव्याप्तिरत आह तच्चेति । इहापि प्रकृतत्वं ग्रहविशेषणम् । तथा च स्वजनकज्ञानविषयसहचारत्वव्यापकान्वयसहचारत्वकप्रकृतव्याप्तिज्ञानविशेष्यत्वमित्यर्थः । तेन धूमादिनिष्ठवह्न्याद्यन्वयव्याप्तेरेव कदाचिदुभयसहचारेणापि ग्रहात् अन्वयसहचारत्वस्य व्याप्तिग्राहकसहचारत्वाव्यापकत्वेऽपि नासम्भवः । स्वपदेन विशेषतोऽन्वयसहचारमात्रग्रहकालीनव्याप्तिग्रहव्यक्तीनामेव फलतः सङ्ग्रहात् अन्वयव्यतिरेकिण्यपि तादृशसहचारत्वसमानाधिकरणमन्वयसहचारत्वमतो व्यापकेति । यद्यपि प्रकृतव्याप्तिग्राहकज्ञानविषयसहचारत्वं घटादिसहचारस्यापीति तत्र साध्यान्वयसहचारत्वाभावादव्याप्तिः । सहचारपदेन अन्वयव्यतिरेकसहचारयोरन्यतरत्वेनोपादाने च वाच्यम् ज्ञेयत्वात् इत्यादावव्याप्तिः । तत्र व्यतिरेकसहचाराप्रसिद्धेः । न च प्रकृतव्याप्तिग्राहकज्ञानविषयसहचारत्वस्य प्रकृतव्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतायां विषयविधयाऽवच्छेदकीभूतसहचारत्वमर्थः तच्च न घटादिसहचारेऽस्तीत्यदोष इति वाच्यम् । सहचारविशिष्टबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रत्येव सहचारज्ञानत्वेन हेतुतया व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति ताद्रूप्येण हेतुत्वाभावात् । अन्यथा व्यतिरेकसहचारस्यापि तादृशत्वादसम्भवापत्तेः । गगनवान् धूमात् इत्यादौ साध्यसहचारभ्रमाधीने अन्वय्यनुमाने अव्याप्तिप्रसङ्गात् । अन्वयव्यतिरेकसाधारणस्य सहचारत्वस्य दुर्वचत्वाच्च । तथापि प्रकृतहेतुधर्मिकप्रकृतसाध्यव्याप्यतावगाहियज्ज्ञानजनकीभूतज्ञाननिष्ठप्रकृतहेतुधर्मिकसाध्यसामानाधिकरण्यावगाहित्वसाध्याभावधर्मिकहेत्वभावसामानाधिकरण्यावगाहित्वयोरन्यतरस्य तादात्म्येन व्यापकं हेतुधर्मिकप्रकृतसाध्यसहचारविषयित्वं तज्ज्ञानत्वं तज्ज्ञानविषयत्वविशिष्टप्रकृतहेतुत्वं वा प्रकृतहेतुसाध्यककेवलान्वय्यनुमानत्वं विवक्षितम् । साध्याभावत्वादिकञ्च इह वैज्ञानिकं ग्राह्यम् । तेन वाच्यं ज्ञेयत्वात् इत्यादौ साध्याभावस्य अलीकत्वेऽपि [दशाविशेषे] नाव्याप्तिः । न च अवगाहीत्यन्तदलवैयर्थ्यम्, साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुमत्तादिग्रहे अतिव्याप्तिवारकत्वात् । तादृशज्ञानजनकत्वञ्च इह फलोपहितं ग्राह्यम्, तेन साध्याभावधर्मिकहेत्वभावसहचरितत्वज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानसामान्यं प्रत्येव विशेषण-

गृहीतव्याप्तिभेदाद्भेदे तु प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यानुमितिहेतुज्ञानविषयव्याप्तित्वव्यापकप्रकृतसाध्यव्याप्तित्वकत्वं तत्त्वम् । जलं निर्गन्धं

ज्ञानविषया स्वरूपयोग्यत्वेऽपि नासम्भवः । न च यत्त्वतत्त्वयोर्विशेषत्व एव विश्रामादननुगमः । प्राचीनमते स्वत्वस्यैव तयोरनुगमात् । प्रकृतव्याप्त्यवगाहिस्वजनकज्ञाननिष्ठतादृशान्यतरविषयितात्वव्यापकान्वयसहचारविषयितात्वकप्रकृतव्याप्तिज्ञानत्वं तत्त्वमित्यस्यापि सुवचत्वाच्च । यदि च अनुमित्यजनकव्याप्तिज्ञानस्य न लक्ष्यत्वं तदा प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यकानुमितिफलोपहितकरणत्वेनापि तज्ज्ञानं विशेषणीयमिति सङ्क्षेपः । ननु यत्र पूर्वं साध्यसहचारस्य नोपस्थितिः किन्तु तद्घटकसाध्यादिप्रत्येकवस्तूपस्थित्यैव विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या अन्वयव्याप्तिधीः, तत्र उक्तलक्षणाव्याप्तिः, अतः प्रकारान्तरमाह तादृशसहचारश्चेति । प्रकृतव्याप्तिग्रहानुकूलसहचारत्वेत्यर्थः । तथा च उक्तस्थलेऽपि व्यापकताघटकप्रभावस्य हेतुसहचरितत्वमवश्यं भाग्ग्राह्यमिति तत्र लक्षणसमन्वयः । तत्रापि प्रकृतहेतुसाध्यकान्वयव्याप्त्यवगाहियज्ज्ञानजनकज्ञानवृत्तिविषयितात्वव्यापकं व्यतिरेकसहचारावगाहितान्यत्वं तज्ज्ञानविषयताविशिष्टप्रकृतहेतुलिङ्गत्वं केवलान्वयित्वमित्यत्र तात्पर्य्यम् । अतो न पूर्वलक्षणोक्तदोषाणामवकाश इति ध्येयम् ।

अन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योर्द्वयोरेव ज्ञानमनुमितिहेतुर्न तु व्यतिरेकसहचारान्वयसहचाराभ्यामेव अन्वयव्याप्तिमवगत्यैवानुमितिरिति चिन्तामणिकृतां मतमालम्ब्याह गृहीतेति । प्रकृतेत्यादि । प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयोत्तरप्रकृतसाध्यकानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नस्वनिष्ठकार्य्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकीभूतप्रकारितात्वव्यापकप्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तिप्रकारितात्वकानुमितिकरणत्वमित्यर्थः । तेनोभयसाधारणस्य एकस्य व्याप्तित्वस्य असत्त्वेऽपि न क्षतिः, न वा द्रव्यं सत्त्वात् इत्यादौ अखण्डव्याप्तेरप्रसिद्ध्या तादृशकेवलान्वय्यनुमानेऽव्याप्तिः । व्याप्तिघटकपदार्थानां परस्परोपश्लेषेण प्रकारितायास्तत्र अनपायादिति ध्येयम् । अत्र च स्वपदमनुमितिपरम् ।

पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादिसादौ हेतुतावच्छेदिका च व्याप्तिर्न प्रकृतसाध्यानुमित्यौपयिकी तद्विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानेऽपि व्याप्त्यन्तरबोधं विना निर्गन्धत्वानुमित्यनुदयादिति नाव्याप्तिः।

तज्जनकत्वमिह स्वरूपयोग्यतामात्रं न तु फलोपहितं ग्राह्यं वैयर्थ्यात् स्वपदेन अन्वयव्याप्तिज्ञानस्थलीयानुमितिव्यक्तीनामेव धृतत्वेन व्यतिरेकपरामर्शमादाय असम्भवायोगादिति ध्येयम्। व्यापकत्वोपादानादन्वयव्यतिरेकिव्युदासः। अत्र वन्हौ साध्ये तद्धूमत्वेन धूमहेतुकव्यतिरेकिण एव धूमत्वेन धूमहेतुककेवलान्वयित्वात् तत्राव्याप्तिः। वन्हिसाध्यकधूमव्यक्तिहेतुकानुमित्यौपयिकव्यतिरेकव्याप्तेः वन्हिसाध्यकान्वयव्याप्तित्वाभावात् अतो हेतौ प्रकृतपदम्। तथा च तद्धूमत्वावच्छिन्नव्यतिरेकव्याप्तेर्धूमत्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयोत्तरानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नं प्रति अनुकूलत्वविरहात् नाव्याप्तिः। साध्यांशे प्रकृतपदव्यावृत्तिस्तु ग्रन्थकृतैव वक्ष्यते। न च यत्र हेतुतावच्छेदकवह्निर्मावेण वन्हिमदव्यावृत्तिमान् पर्वत इति व्याप्तिज्ञानादेवानुमितिः तादृशान्वयिनि अव्याप्तिरिति वाच्यम्। व्यापकसामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तिमात्रस्यैव अन्वय्यनुमितिहेतुत्वमिति प्राचां मतेनैव लक्षणकरणात्। ननु प्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयोत्तरानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नकार्यता एव प्रवेश्यतां प्रकृतसाध्यकत्वनिवेशो व्यर्थ इत्यत आह जलं निर्गन्धमित्यादिना प्रकृतेति। न निर्गन्धत्वानुमितित्वावच्छिन्नस्य प्रकारविधया कारणतावच्छेदिकेत्यर्थः। विषयपदेन तादृशौपयिकत्वस्य विवक्षितत्वादिति भावः। तदौपयिकत्वाभावमेव विवृणोति तद्विशिष्टेति। पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टेत्यर्थः। व्याप्त्यन्तरबोधमिति। पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगित्वलक्षणहेतुव्यापकनिर्गन्धत्वसामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तिबोधं विनेत्यर्थः। तथा च पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वनिश्चयोत्तरानुमितित्वघटितपृथिवीत्वाभावानुमितित्वावच्छिन्नस्य जनकतावच्छेदिकायाः पृथिवीत्वव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपायाः पृथिवीत्वाभावीयव्यतिरेकव्याप्ते-

वन्ह्यभाववान् वन्हिव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वादित्यादावन्वयव्याप्तेरवच्छेदिका व्यतिरेकव्याप्तिर्न तु सैवेति नाप्रसङ्गः । अत एवेतरव्यापकाभावप्रतियोगित्वेनाभावप्रतियोगित्वेन वा यल्लिङ्ग-

---

निर्गन्धत्वरूपप्रकृतसाध्यान्वयव्याप्तित्वाभावात् तत्राव्याप्तेर्वारणार्थमेव प्रकृतसाध्यकत्वस्य प्रवेश इति भावः । इदमुपलक्षणम् । साध्यस्य प्रकृतत्वानुक्तौ वन्हित्वेन वन्हेः साध्यतायां व्यतिरेक्यात्मके द्रव्यत्वेन वन्हेः साध्यतायामन्वयिनि धूमलिङ्गकानुमानेऽपि अव्याप्तिः स्यात् । प्रकृतहेतुभूतधूमप्रकारकनिश्चयोत्तरवन्हिसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति अनुकूलाया धूमनिष्ठवन्हीयव्यतिरेकव्याप्तेः द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यकान्वयव्याप्तित्वाभावादिति द्रष्टव्यम् । नन्वेवमपि वन्ह्यभाववान् वन्हिव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमत्त्वात् इत्यन्वयिन्यव्याप्तिः, तत्र हेतुतावच्छेदकीभूताया वन्ह्यभावीयव्यतिरेकव्याप्तेरपि वन्हिव्यापकाभावप्रतियोगिरूपप्रकृतहेतुप्रकारकनिश्चयोत्तरवन्ह्यभावरूपसाध्यानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति अनुकूलत्वात् तस्यामेव वन्ह्यभावीयान्वयव्याप्तित्वाभावात् इत्याशङ्क्य तत्रान्वयव्याप्तेः प्रकृतसाध्यकप्रकृतहेतुकानुमित्यौपयिकत्वविरहात् लक्ष्यत्वमेव नास्ति, काव्याप्तिप्रसङ्ग इत्याशयेन समाधत्ते वन्ह्यभाववानित्यादि। अन्वयव्याप्तेरवच्छेदिका अन्वयव्याप्तिघटिका व्यतिरेकव्याप्तिरित्यत्र प्रकृतसाध्यानुमित्यौपयिकी इत्यनुषज्यते । न तु सैव न तु पुनरन्वयव्याप्तिरेव । प्रकृतसाध्यकानुमित्यौपयिकीत्यर्थः । अयं भावः । वन्हिव्यापकीभूताभावप्रतियोगिमत्तानिश्चयोत्तरवन्ह्यभावसाध्यकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति वन्हिव्यापकाभावप्रतियोगिमत्तानिश्चयत्वेनैव हेतुत्वं लाघवात् । न तु स्वव्यापकवन्ह्यभावसमानाधिकरणतादृशप्रतियोगिमत्तानिश्चयत्वेन, गौरवादिति तादृशहेतुसाध्यकानुमानस्य केवलव्यतिरेकितया न लक्ष्यत्वम् । यत्रानुमितौ अन्वयव्याप्तिप्रकारकनिश्चयत्वेन हेतुत्वं तत्करणस्यैव केवलान्वयित्वादिति । नाप्रसङ्ग इत्यस्य दूषणमिति शेषः । लक्ष्ये अप्रसङ्गो दूषणं भवेत् न चैतल्लक्ष्यमिति भावः । गृहीतव्याप्तिभेदेन अनुमानभेदे प्राचां संवादमाह अत एवेति । लिङ्गतावच्छेदकस्य लिङ्गस्य यज्ज्ञाने इतर-

ज्ञानं न प्रकृतसाध्यानुमितिहेतुस्तत्केवलान्वयीत्यपि वदन्ति । एवं केवलव्यतिरेकित्वादिकमपि निर्वाच्यम् ।

व्यापकाभावप्रतियोगित्वप्रकारकत्वानवच्छिन्नं प्रकृतहेतुसाध्यकानुमितिजनकत्वम्, [यज्ज्ञानीयेतरव्यापकाभावप्रतियोगित्वानवच्छिन्नलिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यता तादृशानुमितिजनकतावच्छेदिकेति यावत्] तत् केवलान्वयीत्यर्थः । तेन जलं निर्गन्धं पृथिवीत्वव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वात् इत्यादौ अन्वयिनि नाव्याप्तिः । ननु इतरव्यापकाभाव इत्यत्र इतरत्वावच्छिन्नव्यापकत्वप्रवेशोऽप्रसिद्धिः, गगनाभावादौ कथञ्चित् तत्प्रसिद्धावपि केवलव्यतिरेकिणि अतिव्याप्तिः, तत्र वह्न्यभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वप्रकारेणैव धूमज्ञानस्य अनुमितिहेतुतया इतरत्वावच्छिन्नव्यापकाभावप्रतियोगिमत्त्वाज्ञानत्वेनाऽहेतुत्वात् इत्यतो लाघवाच्च आह अभावप्रतियोगित्वेनेति । अत्रापि लिङ्गतावच्छेदकविशिष्टस्य यज्ज्ञानं प्रकृतानुमितौ अभावप्रतियोगित्वप्रकारकत्वानवच्छिन्नं हेतुरित्यर्थः । नातः प्रागुक्तदोषः । एवमिति । सहचारभेदात् भेदे व्यतिरेकसहचारमात्रगृहीतान्वयव्याप्तिकत्वं केवलव्यतिरेकित्वम् । यत्रान्वयव्याप्तिघटकप्रत्येकवस्तूनामुपस्थितौ सत्यां विशेष्ये विशेषणमितिन्यायेनैव अन्वयव्याप्तिधीः न तु साध्यसामानाधिकरण्यत्वप्रकारकज्ञानमपि प्रागपेक्षितम् तत्रैव अन्वयसहचारज्ञानाजन्यस्य व्यतिरेकसहचारधीजन्यान्वयव्याप्तिग्रहस्य सम्भवात् । एवमुभयसहचारगृहीतान्वयव्याप्तिकत्वम् अन्वयव्यतिरेकित्वं बोध्यम् । गृहीतव्याप्तिभेदात् भेदे तु प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यकानुमित्यौपयिकव्याप्तित्वव्यापकव्यतिरेकव्याप्तिधीकत्वं प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यकान्वयपरामर्शाजन्यप्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यकव्यतिरेकपरामर्शजन्यप्रकृतसाध्यकानुमितिकरणत्वं वा । यत्र स्थलविशेषे साध्यसाधनयोरन्वयपरामर्शो न प्रसिद्धः तत्र तदजन्यत्वं नोपादेयम् । अन्वयव्यतिरेकित्वन्तु प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यकान्वयव्यतिरेकोभयपरामर्शजन्यप्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यकानुमितिकरणत्वम् । न च यत्र वह्निव्याप्यधूमवान् वन्ह्यभावव्यापकीभूता-

हि, केवलान्वयिनोऽभिधेयत्वस्य न विपक्षः, अभिधानेऽनभिधाने च विपक्षत्वव्याघातात् । अथ यथा आकाशशब्दाच्छब्दाश्रयत्वमनभिधेयमप्युपतिष्ठते तथाऽभिधेयत्वविपक्षस्यानभिधेयत्वेऽपि पदादुपस्थितिः स्यात्, एवञ्चाभिधेयत्वं कुतोऽपि व्यावृत्तं धर्मत्वात् गोत्ववदिति चेन्न । व्यावृत्तत्वस्याऽव्यावृत्तत्वे व्यावृत्तत्वमेव

अभिधेयत्वं शब्दशक्यत्वम् । विपक्षत्वव्याघातो विपक्षत्वासिद्धिः । ननु

भावप्रतियोगिमांश्च पर्वत इति ज्ञानात् वन्ह्यनुमितिः तत्रान्वयव्यतिरेकिणि धूमेऽव्याप्तिः, धूमत्वविशिष्टव्यतिरेकव्याप्तेरपरामृष्टत्वेन तन्नानुमितेः प्रकृतहेतुकव्यतिरेकपरामर्शाजन्यत्वात्, व्यतिरेकपरामर्शादिति हेतोः प्रकृतत्वाप्रवेशे च वन्हिसाध्यकाभ्यां धूमस्यान्वयेन आलोकस्य च व्यतिरेकेण परामर्शाभ्यां यत्र वन्ह्यनुमितिः तत्रापि धूमस्यान्वयव्यतिरेकित्वापत्तिरिति वाच्यम् । वन्ह्यभावव्यापकाभावप्रतियोगितामात्रस्य अतिप्रसक्तत्वात् तादृशप्रतियोगितावच्छेदकीभूतधूमत्वादेरेव व्यतिरेकव्याप्तितया तदवच्छिन्नस्य परामर्शे प्रकृतहेतोरवश्यं प्रविष्टत्वात्, पक्षधर्मांशे प्रकृतहेतुतावच्छेदकातिरिक्तानवच्छिन्नविशेष्यताकव्यतिरेकव्याप्तिप्रकारिताशालिज्ञानस्यैव वा व्यतिरेकपरामर्शपदेन विवक्षितत्वात् । तादृशी हि प्रकारिता व्यतिरेकव्याप्त्यंशे विशेष्यतावच्छेदकस्य विरहे हेतुतावच्छेदकस्यैव वा तत्त्वे निर्वहतीति अतः सर्वसामञ्जस्यादिति ध्येयम् ।

अथाभिधेयत्वं यदि शब्दोपस्थाप्यत्वं तदा शब्दाश्रयत्वमनभिधेयमपीति अग्रिममूलासङ्गतिः अतो व्याचष्टे शब्दशक्यत्वमिति । अथ अभिधेयत्वाभाववत्त्वरूपस्य तद्विपक्षत्वस्य व्याघातो विरहः स च प्रतियोग्यप्रसिद्धत्वात् दुर्घट इत्यत आह विपक्षत्वेति । ननु

मत्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वे अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमेव केवलान्वयि, अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वे यन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोग्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तदेव केवलान्वयि । न चात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं व्यावृत्तत्वञ्च नानेति वाच्यम् । अनुगतप्रतीतिबलेन गोत्ववत्तयोः सिद्धेः । तत्र न तावदव्याप्यवृत्त्यत्यन्ताभावः केवलान्वयी, तस्य प्रतियोग्यवच्छिन्नेप्यत्यन्ताभावात् अत्यन्ताभावाप्रतियोगिनश्च केवलान्वयित्वात्, नाप्याश्रयनाशजन्यगुणनाशात्यन्ताभावः, तस्य नाशस्य सर्वत्रात्यन्ताभावादिति वाच्यम् । यत्र हि प्र-'

दात्मानैव अनुगतव्यवहारस्तु कथञ्चिद्विशेषणतावच्छेदकधर्मानुगमात् एतञ्च लक्ष्याप्रसिद्ध्या लक्षणासम्भव इत्याशङ्क्ते तत्रेत्यादि । यत्र हीत्याद्यभ्युपगमवादः । वस्तुतो भूतलादिदेशे समये च तस्य प्र-

---

त्वैव लक्ष्यान्तरमनुद्युतमिति भावः । ननु लक्ष्याप्रसिद्ध्या लक्षणासम्भवपरस्य न तावदित्यादिमूलस्यासङ्गतिः, अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वादेरेव लक्ष्यस्य व्यवस्थापितत्वात् अतस्तस्य लक्ष्यत्वे विघटयन्नाह मन्विति । प्रतियोगित्वादिकमित्यादिना व्यावृत्तत्वस्योपग्रहः । अभावादीत्यादिना प्रतियोगिव्यक्तीनामुपग्रहः । तेन यावत्त्वावच्छिन्नाभावस्यैकत्वेऽपि तस्य प्रतियोगित्वं नैकं येन तत् केवलान्वयि स्यादिति ध्येयम् । अनुगतेति । अभावप्रतियोगीत्यादिव्यवहारो विशेषणतावच्छेदकस्य अभावत्वादेरनुगमादित्यर्थः । अनुगतगोचरव्यव-

तियोगिप्रागभावो वर्त्तते तत्र न तदत्यन्ताभावो वर्त्तते तथा च नाशस्य प्रागभावो यत्र नाशप्रतियोगिसमानदेशे वर्त्तते तत्र कथं नाशात्यन्ताभावो वर्त्तताम्।तर्हि नाशस्य तत्र वृत्तिः स्यादिति चेन्न। पूर्वं तत्र नाशप्रागभावस्यैव सत्त्वादुत्तरकाले आश्रयस्यैवाभावात्। नाप्याकाशात्यन्ताभावः केवलान्वयी, तस्यापि प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्। अभावात्यन्ताभावस्य भाव-

---

र्त्तमानत्वादाकाशाभावतुल्यत्वाच्च। अभावाभावस्येति सावधारणम्। भावत्वात्। यदाहुराचार्य्याः, स्वाभावविरहात्मत्वं वस्तुनः

हार एव नास्ति अभावत्वादेरपि तत्तत्स्वरूपसम्बन्धरूपत्वादित्याशयेनोक्तं कथञ्चिदिति। एवञ्चेति। अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वादेर्नानात्वे चेत्यर्थः। इत्याशङ्क्य इति। एवञ्च मूले तत्र इत्यस्य अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वादीनां नानात्व इत्यर्थ इति ध्येयम्। अत्यन्ताभावस्य प्रागभावेन समं विरोधस्य नव्यैरुपेक्षितत्वादाह यत्र हीत्यादीति। तत् किं तादृशनाशात्यन्ताभावः केवलान्वय्यस्त्वतः स्वयं दूषणमाह वस्तुत इति। तस्येति। तादृशगुणनाशस्येत्यर्थः। तथा च इह भूतले घटनाशाद् गुणो नष्ट इत्यादिप्रतीत्या भूतलादावेव तादृशगुणनाशात्यन्ताभावस्य असत्त्वात् कुतस्तस्य केवलान्वयित्वमिति भावः।वर्त्तमानत्वादित्यस्य नापि तादृशगुणनाशात्यन्ताभावः केवलान्वयीति मूलेनान्वयः, नातः पञ्चम्यसङ्गतिः।ननु उक्तप्रतीतेरवच्छेदकतावच्छेदकपरम्पराकालिकसम्बन्धाभ्यामेव देशकालयोर्नाशवत्त्वावगाहित्वेनोपपत्तौ दैशिकविशेषणतया देशकालयोस्तादृशगुणनाशवत्त्वे मानाभावः, तथा च दैशिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तादृशगुणनाशस्य

त्वात्। अथाभावात्यन्ताभावो न प्रतियोगिरूपस्तथात्यन्योन्याभावात्यन्ताभावः प्रतियोगिरूप इति प्रतियोगिसमानदेशोऽन्योन्याभावो न स्यादिति चेन्न। अत्यन्ताभावात्यन्ताभावः प्रतियोग्येव अन्योन्याभावात्यन्ताभावस्तु प्रतियोगिवृत्तिरसाधारणो धर्म इति।

प्रतियोगितेति। प्रतियोग्येवेति। प्रागभावादेरत्यन्ताभावाभावरूपत्वनयेऽपि न क्षतिः। तन्मतेऽत्यन्ताभावस्यापि तदभावरूपतया तस्यापि प्रतियोगित्वात्। असाधारण इति। प्रतियोगितावच्छेदक इति तु तत्त्वम्।

अत्यन्ताभावः व्याप्यत्वेव अत आह आकाशेति। तस्येत्यनुपज्यते। तथा च आकाशात्यन्ताभावस्य इव प्रतियोगिस्वरूपात्यन्ताभावस्यैव प्रतियोगित्वं तादृशगुणनाशात्यन्ताभावेऽपि व्याप्स्यतीति तस्य केवलान्वयित्वं दुर्घटमिति भावः। यत्र यदभावस्य अभावत्वं तत्र तदभावप्रतियोगित्वम् इत्येवं नियमात् नाकाशस्य स्वाभावाभावत्वसिद्धिरत आह सावधारणमिति। तथा च अभावाभावस्यैव भावत्वादित्यन्वयात् भावत्वान्यथानुपपत्यैव गगनस्य स्वाभावाभावत्वसिद्धिरिति भावः। ननु अभावाभावस्यैवेति यथाश्रुतं प्रमेयत्वादौ व्यभिचारि, यो यदभावप्रतियोगी स तदभावाभाव इति भावत्वान्तर्भावेण व्याप्तौ चाप्रयोजकत्वं भावपदवैयर्थ्यञ्च अतो व्याचष्टे प्रतियोगित्वादिति। प्रतियोगित्वेन व्यवह्रियमाणत्वादित्यर्थः। नातः साध्याविशेषः। तदभावप्रतियोगित्वस्य तदभावाभावत्वव्याप्यतायां मानमाहुः यद्वाहुरिति। प्रतियोगिता प्रतियोगित्वव्यवहारप्रयोजकधर्मः। अथात्यन्ताभावात्यन्ताभावः प्रतियोग्येव इत्यसङ्गतम्, प्रतियोगिभि-

अथान्योन्यात्यन्ताभावसाधारणः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्ध एवाभावाभावः स च क्वचित्तादात्म्यं क्वचिच्च संयोगादिरिति चेत् । यद्वत्त्वे हि ज्ञाते यद्वत्त्वं न प्रतीयते तदभाववत्त्वञ्च व्यवह्रियते तस्यैव तदभावात्मकत्वमुपेयते प्रतियोगितदभाववत्त्वबुद्ध्योश्च मिथस्तथात्वमानुभविकम् । न च तत्सम्बन्धवत्त्वञ्च तद्विषयः । सम्बन्धसम्बन्धवत्ताबुद्धिवत् क्व-

---

ध्वंसयोर्ध्वंसप्रागभावयोरपि अत्यन्ताभावाभावत्वस्य प्राचीनैः स्वीकारात् अत आह प्रागभावेति। तदभावरूपतया प्रागभावात्यन्ताभावरूपतया। तस्यापि प्रागभावादेरपि । प्रतियोगित्वादिति । तथा च प्रतियोगित्वरूपेणैव प्रागभावादेरपि उपग्रहात् नैवकारार्थबाध इति भावः। एवं सत्त्वातिरिक्तस्य विशिष्टसत्त्वस्यातिप्रसक्त्या द्रव्यत्वस्यैव विशिष्टसत्ताभावाभावत्वस्वीकारेऽपि नैवकारार्थबाधः विशिष्टसत्ताभावस्यैव द्रव्यत्वाभावतया द्रव्यत्वस्यापि विशिष्टसत्ताभावप्रतियोगित्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । असाधारणस्यापि कम्बुग्रीवादिमत्त्वप्रभृतेर्घटादिभेदात्यन्ताभावत्वविरहादाह प्रतियोगितावच्छेदकेति । यद्यपि सर्वत्र अभावस्याभावः प्रतियोग्येव तस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव अभावविरोधित्वात् घटवत्यन्योन्याभाववत्यपि संयोगादिसम्बन्धेन प्रतियोगिनो घटादेः सत्त्वे बाधकाभावः इत्यपि सुवचम्, तथापि घटे घटभेदो नास्ति इत्याधाराधेयभावप्रतीतेः तादात्म्यसम्बन्धेन कर्तुमशक्यत्वात्, बहूनां प्रतियोगिनामन्योन्याभावाभावत्वकल्पनामपेक्ष्य लाघवेन एकस्य प्रतियोगितावच्छेदकस्यैव तथात्वौचित्यात् नैष प्रकारः सम्भवतीति भावः।

मिथोक्तमाशङ्कते अथेति। स चेति। प्रतियोगितावच्छेदकश्चेत्यर्थः। क्वचित् भेदस्थले। क्वचित् अत्यन्ताभावस्थले । न प्रतीयते इति। तस्यैव इत्यग्रिमान्वयि । ननु तद्वत्ताप्रतीतिविरोधिन एव तदभावात्मकत्वं तद्व्याप्यस्यापि तदभावाभावत्वापत्तिः अत आह तदभाववत्त्वञ्चेति । प्रतियोगितदभावयोरिति। भेदप्रतियोगितावच्छेदकयोरपि उपलक्षकम् । तथात्वं विरोधित्वम् । तत्सम्बन्धवत्त्वं

धित्वसम्बन्धबुद्धिर्विशेषदर्शनतयोपयुज्यते। न च स्वतः, मानाभावात्। अथ सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभाववति सम्बन्धान्तरेण प्रतियोगिनो वृत्तेर्न तदभावविरोधित्वमिति चेत्। प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्याभाववति सम्बन्धान्तरेण वृत्तेर्न तथात्वम्। सम्बन्धविशेषेण च विरोधित्वं तुल्यमेव। अनतिप्रसक्तये च स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वेनाभावत्वकल्पने क्वानुगमसम्भव-

---

प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धवत्त्वम्। तद्विषयः प्रतियोगिमत्ताबोधप्रकारः। तत्र सम्बन्धस्य संसर्गविधयैव भानादिति भावः। अथ अभावव्यावृत्तत्वेन ज्ञातस्य प्रतियोगिसम्बन्धवत्त्वस्यापि अभाववत्ताबोधविरोधित्वमस्त्येव अत आह सम्बन्धसम्बन्धवदिति। तथा च तद्व्यावृत्तत्वाद्यविषयकं यद्गोचरज्ञानं अभाववत्ताबोधप्रतिबन्धकं तस्यैव अभावविरहत्वं परेणापि वाच्यम्। अन्यथा तन्मतेनापि प्रतियोगिसम्बन्धीयसम्बन्धस्य अभावविरहत्वापत्तेः। न चेदं प्रतियोगिसम्बन्धेऽस्तीति भावः। उपयुज्यत इत्यस्य अभावधीप्रतिबन्ध इत्यादिः। न स्वतः न सम्बन्धवत्ताबुद्धित्वेन। तस्य प्रतियोगिनः। प्रतिबन्दिमुद्रया निराचष्टे प्रतियोगितेति। न तथात्वं नाभावविरोधित्वम्। तथा च घटाद्यभावप्रतियोगितावच्छेदकीभूतसंयोगादिसम्बन्धस्य कालिकसम्बन्धेन स्पन्दादौ वर्त्तमानत्वात् संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावोऽपि स्पन्दादौ न तिष्ठेदिति भावः। यदि च प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य संसर्गतानियामकसम्बन्धेन अभावविरोधित्वमुच्यते तदा मयापि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगिनस्तथात्वं वाच्यमित्याह सम्बन्धविशेषेण चेति। अन्योन्याभावात्यन्ताभावसाधारणेत्युक्तिलब्धमनुगतत्वं निरस्यति अनतीति। यथाकथञ्चित् प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धमात्रस्यैव तथात्वे संयोगेन घटाद्यभावः कपालादौ न स्यात्, अभावान्तरप्रतियोगितावच्छेदकीभूतस्यैव घटसमवायस्य तत्र सत्त्वात् अतः स्वप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्यैव तथात्वं वाच्यमिति क्वाऽनुगम इत्यर्थः।

नापीति। व्यधिकरणसम्बन्धस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वात्तद्रूपसन्ताभावविलयप्रसङ्गो भवताम्, तदभावविलोपप्रसङ्गो वेति।

ननु प्राचां मते स्वत्वमनुगतमेव इत्युक्तावपि आह व्यधिकरणेति। संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटाद्यभावस्थले प्रतियोगिनिरूपितस्यैव संयोगस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वमावश्यकत्वात् न तु प्रतियोग्यनिरूपितस्य, मानाभावादित्युक्तौ नैष दोषः सम्भवतीति व्यधिकरणपर्यन्तानुसरणम्। तद्वति व्यधिकरणसंयोगवति। तत्सम्बन्धावच्छिन्नरूपाद्यभावस्य विलयप्रसङ्ग इति भावः। अभावविरोधिनः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य तत्र सत्त्वादिति भावः। ननु प्रतियोगिनिरूपितस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धस्य तथात्वं वाच्यम्, न तु प्रतियोगिनिरूपितो व्यधिकरणसम्बन्धोऽस्तीति अतो न तदवच्छिन्नाभावस्य विलय इत्यत आह भवतामिति। तदभावेति। व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्याभावः त्वन्मते न स्यात् प्रतियोगिनिरूपिततादृशसम्बन्धस्य अप्रसिद्धत्वात्। अस्माकन्तु गगनस्य स्वाभावविरहत्ववत् प्रतियोगिन एव तादृशाभावविरहत्वं तथाविधाभावस्य अनभ्युपगम एव नेति भावः। न च प्रतियोगिनः स्वाभावविरहत्वेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावः कपाले नास्तीति प्रमा स्यात् घटात्मकतादृशघटाभावविरहस्य समवायेनैव कपाले सत्त्वात् इति वाच्यम्। कपालस्य समवायेन घटत्वाद्यवच्छिन्नवत्त्वेऽपि समवायेन संयोगसम्बन्धावच्छिन्नघटाभावाभावत्वावच्छिन्नवत्त्वाप्रसिद्धैव तादृग्रूप्येण प्रमात्वासम्भवात्। संयोगादिसम्बन्धेनैव तादृशघटाभावाभावत्वावच्छिन्नाधिकरणतायाः पारमार्थिकत्वात् तद्धर्मप्रकारेण प्रमात्वस्य तद्धर्मावच्छिन्नवद्विशेष्यकत्वघटितत्वात्। अन्यथा विशिष्टसत्तायाः सत्तानतिरिक्तत्वेन गुणो विशिष्टसत्तावान् इत्यादिप्रतीतेः प्रमात्वापत्तेरिति ध्येयम्।

इति केवलान्वय्यनुमानपूर्वपक्षः।

उच्यते। वृत्तिमदत्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं केवलान्वयित्वम्। आकाशात्यन्ताभावो यद्यपि प्रतियोगिरूपात्यन्ताभावप्रतियोगी तथापि स न वृत्तिमानित्याकाशात्यन्ताभाव एव केवलान्वयी। तथा प्रमेयत्वाभिधेयत्वादि केवलान्वयि। वृत्तिमतोऽत्यन्ताभावस्याप्रतियोगित्वात्।

लक्षणम्परिष्कुरुते वृत्तिमदित्यादि। आकाशस्य तदभावाभाववत्त्वमित्यभ्युपगममात्रम्। भाववति तदभावासत्त्वप्रतीत्या हि भावस्य स्वाभावाभाववत्त्वं कल्प्यते, न चेह तथा, अभावप्रतियोगित्वं स्वरूपसम्बन्ध एवेत्युक्तमधस्तात्, अभावप्रतियोगित्वञ्चाप्रयोजकम्। एवञ्च यत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रतियोगित्वं यस्य तस्य तेन सम्बन्धेन केवलान्वयित्वमिति सूचयितुं वृत्तिमदिति॥

परिष्कुरुते इति। लक्ष्याप्रसिद्धिनिबन्धनस्य असम्भवस्य विशेषणान्तरप्रक्षेपेण वारणमेवास्य परिष्कारः। न चेह तथेति। न ह्याकाशवति आकाशाभावस्य असत्त्वप्रतीतिः, आकाशवत एवाप्रसिद्धत्वादित्यर्थः। अन्यथा प्रमेयत्वाद्यभावत्वमपि गगनादेः स्यादविशेषादिति भावः। ननु प्रतियोगित्वान्यथानुपपत्त्यैव गगनस्य स्वाभावाभाववत्त्वं सेत्स्यतीत्यत आह अभावप्रतियोगित्वमिति। उक्तमिति। अभावविरहत्वस्य प्रतियोगितात्वे भेदप्रतियोगितत्त्वावच्छेदकयोरतिव्याप्त्यापत्तेरिति भावः। ननु यो यदत्यन्ताभावस्य प्रतियोगी सोऽवश्यं तदत्यन्ताभावस्याभाव इति सामान्यव्याप्त्या गगनाभावप्रतियोगित्वहेतुनैव गगनस्य स्वाभावाभाववत्त्वं साधनीयमत आह अभावप्रतियोगित्वमिति। अत्यन्ताभावप्रतियोगित्वमित्यर्थः। तेन भेदस्य प्रतियोगिनि न व्यभिचारः। अप्रयोजकमिति। यत्तद्-

अत एव ज्ञानस्य ज्ञानत्वस्य च समवायेन ज्ञानविषयत्वादेश्च व्यधिकरणसमवायादिना सम्बन्धेनाभावप्रतियोगित्वेऽपि विषयतया

———

र्थयोरननुगतत्वेन सामान्यव्याप्तेरसत्त्वादिति भावः। तत् किं वृत्तिमत्पदमफलमेव इत्याशङ्कायामाह एवञ्चेति। तथा च उद्धर्त्तौ हि ग्रन्थ इत्यादिन्यायात् सम्बन्धविशेषावच्छिन्नप्रतियोगितालाभार्थमेव वृत्तिमत्पदमिति भावः। नव्याः पुनराकाशाभावो यद्यपि विशिष्टस्वाभावात्मकस्वप्रतियोगिस्वरूपाभावस्य प्रतियोगी, तथापि विशिष्टाभावात्मकस्वप्रतियोगिस्वरूपाभावो न वृत्तिमान् न प्रतियोग्यनधिकरणे वृत्तिमान् वृत्तिमत्पदेन प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिमत्त्वस्यैव उक्तत्वात् इत्येवं क्रमेण मूलव्याख्याने गगनस्य स्वाभावाभावत्वविरहेऽपि न मूलासङ्गतिरित्याहुः। सम्बन्धनिवेशस्य फलमाह अत एवेति। ज्ञानस्य समवायसम्बन्धेन अभावप्रतियोगित्वेऽपि विषयतया केवलान्वयित्वमिति योजना। अत्र ज्ञानं सर्वगोचरं ग्राह्यम्। तत्तन्मात्रविषयकज्ञानस्य विषयतासम्बन्धेन सर्वत्र असत्त्वात् तस्य अलक्ष्यत्वादिति ध्येयम्। साक्षात्सम्बन्धेन केवलान्वयित्वमुक्त्वा परम्परासम्बन्धेन तमाह ज्ञानत्वस्येति। समवायेन अभावप्रतियोगित्वेऽपि स्वाश्रयविषयत्वरूपपरम्परासम्बन्धेन केवलान्वयित्वमित्यन्वयः। स्वाश्रयविषयत्वादिसम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया तादृशसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाप्रसिद्ध्या तत्सम्बन्धेन ज्ञानत्वादेः केवलान्वयित्वासम्भवमनुसृत्याह ज्ञानविषयत्वादेश्चेति। आदिना गगनाद्यभावस्य सङ्ग्रहः। तेन विषयभेदेन विषयताया अननुगतत्वेन अलक्ष्यत्वेऽपि न क्षतिः। वक्ष्यमाणावच्छेदकगर्भलक्षणाभिप्रायेण ज्ञानविषयत्वस्य उपादानमित्यपि कश्चित्। व्यधिकरणेत्युपलक्षणम्। समानाधिकरणकालिकादिसम्बन्धेनापि गगनादौ ज्ञानविषयत्वादेरभावसत्त्वे बाधकाभाव इत्यपि द्रष्टव्यम्। [वस्तुतो ननु केवलान्वयिताघटकान्यसमानाधिकरणसंसर्गानवच्छिन्नाया एव प्रतियोगिताया निवेश्यत्वाद् समवायेन ज्ञानादेरभावमादायाऽव्याप्तिरत आह ज्ञानविषयत्वादेश्चेति। आदिना ज्ञानज्ञानत्वाद्युपग्रहः।]

परम्परासम्बन्धेन स्वरूपसम्बन्धेन च केवलान्वयित्वम् । संयोगाद्यभावोपसंग्रहाय च प्रतियोग्यसमानाधिकरणत्वेनाभावो विशेष्यः । आकाशाभावोऽपि च यथा प्रतियोग्यसमानाधिकरणस्तथोक्तमधस्तात् । वृत्तिमतस्तादृशाभावाप्रतियोगित्वमिति वार्थः ।

संयोगाद्यभावेति । यद्यपि प्रमेयत्वादेरपि वैशिष्ट्याद्यवच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वात् असम्भववारणाय इत्येव वक्तुमुचितम्, तथापि विशेष्यादिमति विशिष्टाभावादेर्न विशेष्यादिप्रतियोगित्वमिति प्राचां मतेन वैशिष्ट्याद्यनवच्छिन्नप्रतियोगित्वनिवेशाभिप्रायेण वा संयोगाद्यभावानुसरणम् । प्रतियोग्येति । प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तित्वेनेत्यर्थः । तथा च स्वावच्छेदकसम्बन्धेन स्वाश्रयानधिकरणवृत्त्यभावीयतत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगित्वाभाव एव तत्सम्बन्धेन केवलान्वयित्वमिति फलितम् । तेन घटाद्यभावस्यैव घटादिविशिष्टवाच्यत्वाद्यभावत्वमतेऽपि न प्रतियोग्यनधिकरणवृत्त्यभावस्याप्रसिद्धिः स्वपदस्य आद्यप्रतियोगित्वपरत्वादिति ध्येयम् । ननु गगनस्याधिकरणस्य अप्रसिद्ध्या तदभावस्य प्रतियोगिवैयधिकरण्यविरहात् तादृशघटाद्यभावस्य अप्रतियोगित्वं गगनस्यापीति तत्रातिव्याप्तिः, स्वरूपसम्बन्धात्मनः प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिभेदेन भिन्नतया द्रव्यसामान्याभावीयस्यापि गगननिष्ठप्रतियोगित्वस्य अतथात्वात् तदाश्रयस्य गगनस्याधिकरणस्य अप्रसिद्धेः, अभावविरहस्वरूपप्रतियोगित्वस्य लक्षणघटकत्वे गगनादेर्द्रव्यसामान्याभावाभावत्वविरहेण तत्प्रतियोगित्वासम्भवाच्च इत्यत आह आकाशाभावोऽपीति । तथा च यादृशसम्बन्धसामान्ये यद्यत्प्रतियोगिताश्रयप्रतियोगिकत्वयत्किञ्चिदधिकरणानुयोगिकत्वोभयाभावः तत्तत्प्रतियोगित्वाभावकूटवत्त्वं तादृशसम्बन्धेन केवलान्वयित्वं वाच्यम् । गगनस्य तु तादृशप्रतियोगितासत्त्वात् न केनापि सम्बन्धेन तस्य केवलान्वयित्वमिति भावः । उभयाभावस्य अप्रवेशेन लाघवं वृत्तिमत्पदस्य सार्थक्यञ्च कुर्वन्नाह वृत्तिमत इति । तादृशेति । प्रतियोग्यधिकरणेत्यर्थः । तथा च यथाश्रुतमेव प्रतियोगिवैयधिकरण्यं निवेश-

व्याप्यवृत्तित्वार्थकं वृत्तिमत्पदमभावविशेषणमित्यपि कश्चित् । तादात्म्येनाभिधेयस्य केवलान्वयित्वसम्पत्तये व्याप्तिवदखिलमालोकनीयम् ।

नीयम् । वृत्तिमत्त्वविरहादेव च गगनादौ नातिप्रसङ्गः । वृत्तिमत्त्वञ्च केवलान्वयिताघटकसम्बन्धेन ग्राह्यम् । तेन समवायेन वृत्तिमतोऽपि घटत्वादेः संयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रतियोगित्वेऽपि न तस्य संयोगेन केवलान्वयित्वम् । यदि च ज्ञानत्वादेः स्वाश्रयविषयत्वादिसम्बन्धेन इव स्ववृत्तिप्रमेयत्ववत्त्वादिसम्बन्धेनापि केवलान्वयित्वम् एकशेषस्य दुःशक्यत्वात् तथा च तादृशसम्बन्धेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रसिद्ध्या तत्राव्याप्तिरिति विभाव्यते, तदा यत्सम्बन्धावच्छिन्नयद्वन्निष्ठप्रतियोगिव्यधिकरणाभावस्य प्रतियोगित्वाभाववत्त्वावच्छेदेन प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगित्वाभाववत्त्वं तत् सम्बन्धेन तत् केवलान्वयीति वाच्यम् । प्रतियोगिताद्वयञ्च तत्र विशेषणताविशेषावच्छिन्नं ग्राह्यमतो न कश्चिद्दोष इति ध्येयम् । व्याप्यवृत्तित्वेति । तथा च गगनाद्यभावो व्याप्यवृत्तिरेवेति गगने नातिप्रसङ्गः । संयोगरूपश्च अभावो न तथेति तत्प्रतियोगित्वेऽपि संयोगाद्यभावे न अप्रसङ्ग इति भावः । अत्र व्याप्यवृत्तित्वं यदि अनवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वं तदा संयोगस्य केवलान्वयित्वापत्तिः तदभावस्य अवच्छिन्नवृत्तिकत्वात् । न च निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वमेव व्याप्यवृत्तित्वं वाच्यम् । अवच्छेदकत्वादिसम्बन्धेनैव मूलादौ निरवच्छिन्नवृत्तिकस्य संयोगादेः प्रतियोगित्वेन संयोगाद्यभावाव्याप्तितादवस्थ्यात् । न च विशेषणताविशेषेण निरवच्छिन्नवृत्तिकत्वं तथा, घटाद्यभावस्यापि केवलान्वयित्वापत्तेः घटादिरूपस्य तदभावस्य विशेषणतया वृत्तित्वविरहात् । एवं द्वित्वावच्छिन्नस्यैव प्रमेयत्वादेरभावस्य व्याप्यवृत्तित्वात् तत्प्रतियोगित्वेन असम्भवश्च स्यात् इत्यस्वरसः कश्चिदित्युक्त्वा सूचितः । ननु वृत्त्यनियामकेन स्वविषयतादात्म्येन प्रतियोगिव्यधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या तेन सम्बन्धेन नित्यज्ञानादेरभिधेयस्य कुतः केवलान्वयित्वमत आह तादात्म्येनेति । स्वविषयतादात्म्येनेत्यर्थः ।

ननु प्रमेयत्वं प्रमाविषयत्वं तच्च न केवलान्वयि, प्रमाया विषयत्वस्य चाननुगमादिति वाच्यम्। प्रमात्वमेव हि परम्परासम्बन्धात् घटादौ प्रमेयत्वमनुगतं प्रमाजातीय-

---

प्रमाजातीयेति । तथा च तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वमर्थः । इत्यत्र प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नासामानाधिकरण्यमेवाभावविशेषणं तेन द्रव्यगुणभेदयोर्द्वित्वादिना न

यथाश्रुते अभिधेयमात्रस्य एव तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदप्रतियोगितया तादात्म्येन कस्यापि अभिधेयस्य न यावद्वृत्तित्वं कुत्राऽव्याप्तिशङ्का स्यादिति ध्येयम् । नव्यास्तु तथा च इत्यग्रिमग्रन्थोत्तरमेव अयं पाठः, तत्र अनवच्छेदकगर्भलक्षणे अभिधेयत्वादिप्रकारेण वस्तुमात्रस्यैव तादात्म्येन केवलान्वयित्वसम्भवादिति प्राहुः । अखिलमिति । प्रतियोग्यसमानाधिकरणेत्यत्र प्रतियोग्यसम्बन्धित्वं वृत्तिमत इत्यत्र च सम्बन्धितामात्रं निवेश्यम् अत्यन्ताभावत्वादिकञ्च न प्रवेश्यमिति भावः ।

मूले प्रमाजातीयेति । घटत्वाद्येकतरप्रमामुपादाय भ्रमसामान्यभिन्नत्वेन तत्सजातीयस्य ज्ञानस्य विषयत्वमेव प्रमेयत्वं वाच्यमित्यर्थः । प्रमाजातीयत्वोक्त्यापि न प्रतियोगित्वगर्भलक्षणस्य प्रतीकारः, विषयत्वस्य नानात्वात् अतः प्रमाजातीयत्वेन अनुगमं कुर्वाणस्य मूलकृतोऽनवच्छेदकत्वगर्भलक्षणे तात्पर्यमवधार्य व्याचष्टे तथा चेति । अत्र गुरुधर्मस्यापि प्रतियोगितावच्छेदकत्वोपगमात् न प्रमेयधूमत्वादिप्रकारेण धूमादेः केवलान्वयित्वम्, सिद्धान्तलक्षणोक्तरीत्या प्रतियोगितावच्छेदकानतिरिक्तवृत्तित्वमेव वा तदवच्छेदकत्वं वाच्यम् । इत्यत्रेति । अवच्छेदकत्वनिवेशे चेत्यर्थः । तेनेति । अन्यथा द्रव्यभेदगुणभेदोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य प्रतियो-

त्रिषयत्वं वा। तथापि केवलान्वयिनि संशयाभावात् कथमनुमितिः, प्रमेयत्वमत्र वर्त्तते न वेति संशयश्च न प्रमेयपक्षकः किन्तु प्रमेयत्वपक्षको भिन्नविषयकः, प्रमेयत्वपक्षके चास्तित्वसाध्यस्यान्वयव्यतिरेकित्वं तथा च घटः प्रमेयो न वेति संशयो मृग्यते स च नास्त्येव।

केवलान्वयित्वम्। न चैवं विरुद्धयोर्धर्मयोर्द्वित्वेन केवलान्वयित्वापत्तिः तदवच्छिन्नाधिकरणाप्रसिद्ध्या तदवच्छिन्नाभावे प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्यासम्भवादिति वाच्यम्। तादृशधर्मावच्छिन्नस्य यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तिताया विवक्षितत्वात्। क्व चिदपि तादृशोभयवत्त्वाप्रतीतिस्तस्याऽतथात्वात्। सन्दिग्धसाध्यत्वं पक्षत्वमित्याशयेनाशङ्कते तथापीति। अस्तित्वसाध्यस्य घटवृत्तित्व-

---

गित्वसमानाधिकरणत्वात् तदसामानाधिकरणस्य अभावान्तरस्य प्रतियोगितानवच्छेदकमेव तादृशोभयत्वमिति तद्रूप्येणापि केवलान्वयित्वं स्यात् इति भावः। वृत्तिमत इत्यादिद्वितीयमतमालम्ब्य शङ्कते न चेति। वाच्यमित्यग्रेऽन्वयः। एवमिति। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य असामानाधिकरण्यप्रवेशे इत्यर्थः। यथाश्रुते तु विरुद्धयोर्द्वयोरपि प्रतियोग्यनधिकरणवृत्तिप्रत्येकाभावप्रतियोगित्वेनैव अतिव्याप्त्यसम्भवात् इति भावः। तादृशधर्मावच्छिन्नस्येति। निरुक्तप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मावच्छिन्नस्येत्यर्थः। विवक्षितत्वादित्यस्य वृत्तिमत्पदेन इत्यादिः। तस्य। विरुद्धगोत्वाश्वत्वाद्युभयत्वस्य। अतथात्वात् यत्किञ्चिद्व्यक्तिनिरूपितवृत्तितानवच्छेदकत्वात्। वस्तुतः अत्रापि यत्सम्बन्धेन यद्रूपावच्छिन्नस्य अधिकरणे वर्त्तमानस्य अभावस्य दैशिकविशेषणतावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेद-

अथ पक्षः साध्यवान्न वा पक्षे साध्यमस्ति न वेति संशयौ समानविषयकावेव, तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुपो विधानादिति चेन्न।विशेषणविशेष्यभावभेदेनार्थभेदात्।मैवम्। य एव हि संशयः पक्षे साध्यसिद्धिविरोधी स एवानुमानाङ्गमावश्यकत्वात् लाघवाच्च न तु समानविषयकत्वमपि तत्र तन्त्रं गौरवात्। प्रमेयत्वं घटनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि न वेति संशयश्च घटः प्रमेय इति साध्य-

---

साध्यस्य। साध्यसिद्धिविरोधी साध्यसिद्धिनिवर्त्त्यः । विशेषण-

कसामान्यं दैशिकविशेषणतावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकं तत्सम्बन्धेन तद्रूपावच्छिन्नं केवलान्वयीत्येव वक्तव्यम्। अन्यथा स्ववृत्तिप्रमेयत्ववत्त्वादिसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिवैयधिकरण्याप्रसिद्ध्या तादृशसम्बन्धेन केवलान्वयिनि ज्ञानत्वादौ उक्तलक्षणस्य अव्याप्तिप्रसङ्गादित्यवधेयम्। ननु संशयस्य अनुमित्यनुपयुक्तत्वात् तथापीत्यादिमूलासङ्गतिः अत आह सन्दिग्धेति। तथा च सिद्धिदशायामनुमितेर्वारणाय पक्षताविघयैव संशयस्योपयोग इत्याशङ्कितुरभिप्रायः। कालसम्बन्धित्वरूपस्य अस्तित्वस्य केवलान्वयितया तत्साध्यकस्य अन्वयव्यतिरेकित्वं मूलोक्तमसङ्गतमतो व्याचष्टे घटास्तित्वेति । [घटवृत्तितेति तदर्थः ।] साध्यसंशयस्य निश्चयं प्रति अविरोधित्वात् व्याचष्टे साध्यसिद्धीति। तथा च मूले साध्यसिद्धेर्यो विरोधः प्रतिबन्धस्तद्वानित्यर्थः। न तु साध्यसिद्धिर्विरोधिनी यस्येति बहुव्रीहिः, परपदे पुंस्त्वायोगात् नित्यं कप्रत्ययापाताच्च। साध्यसिद्धिपदञ्च साध्यधर्मिकपक्षवृत्तित्वनिश्चयपरम्, नातः केवलान्वयिनि साध्याभावाप्रसिद्ध्या साध्या-

सिद्धिविरोधी भवत्येव। यद्वा संशययोग्यतैवानुमानाङ्गं संशयस्य तदानीं विनाशात्। न च सापि साधकबाधकप्रमाणाभावः प्रमेयत्वाभावासिद्धौ तत्प्रमाणासिद्धेस्तदभावासिद्धिरिति वाच्यम्। पक्षनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव साध्यसाधकत्वेन तदभावस्यैव योग्यतात्वात्।

विशेष्यभावभेदेऽपि विरोधिविषयतामात्रेण प्रतिबन्धकत्वमनुभवबलादास्थीयते न हीदं साध्यवदत्र वा साध्यमित्येकतरानिश्चयेऽत्र साध्यं न वा इदं साध्यवन्न वेति अन्यतरः सन्देह इति। पक्षनिष्ठेत्यादि। पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानविरोधिज्ञानस्य साध्यसा-

भावाप्रकारकसाध्यप्रकारकज्ञानपर्यवसितायाः साध्यसिद्धेः पुनरप्रसिद्धितादवस्थ्यमिति भावः। वस्तुतः साध्यनिष्ठप्रकारत्वान्यप्रकारत्वानिरूपितपक्षनिष्ठविशेष्यताकत्वमेव साध्यनिश्चयत्वं वाच्यम्। अन्यथा वाच्यं पक्षीकृत्य ज्ञेयस्य तादात्म्येन साध्यतायां तादृशसम्बन्धेन वाच्यवृत्तित्वाभावस्य अप्रसिद्ध्या कथितक्रमेण अप्रसिद्धितादवस्थ्यात्। [न चैवं साध्यतदितरोभयप्रकारतानिरूपितपक्षनिष्ठविशेष्यताकत्वरूपसाध्यसंशयत्वस्यैव निरुक्तौ सामञ्जस्ये साध्यनिश्चयनिवर्त्यत्वेन अनुगमोक्तिर्विफलेति वाच्यम्। पक्षः साध्यवान्न वेति संशयवत्साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेत्यादिसंशयादनुमित्युत्पादेन तदर्थमेवाऽगत्याऽभिधानादिति भावः।] ननु साध्य पक्षवृत्ति न वा इत्यादि संशयस्य असंग्रहः भिन्नप्रकारकतया तस्य साध्यवत्त्वनिश्चयानिवर्त्यत्वात् अतः प्राचां मतेनोपगृह्णाति विशेषणेत्यादि। भेदेऽपीत्यपिना प्रमेयत्वं पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगि न वा इत्यादिमूलोक्तस्थले विषयभेदस्यापि संग्रहः। विरो-

प्रमेयत्वमत्यन्ताभावप्रतियोगीति भ्राम्यतः संशय इत्यन्ये। नन्वेकरूपविकलमिदं कथं गमकं तत्त्वे वा व्यतिरेकविकलवत् रूपान्तरविकलमपि गमकं स्यादिति चेन्न। अन्वयव्यतिरेकव्याप्त्योरन्यतरनिश्चयेनानुमित्यनु-

---

धकत्वेन कथञ्चित्साध्यसिद्ध्यनुगुणत्वेन पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानाभावस्य वा साध्यस्य साधकत्वेन तदभावस्य तस्य साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानस्य साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वावगाहिज्ञानत्वेन साध्यविशिष्टपक्षज्ञानविरोधित्वेन वा रूपेणा-

---

धीति। विरोधिना तत्तत्संशयानुपपत्तिप्रयोजिका या विषयता तन्मात्रेणेत्यर्थः। न तु विरोधिना विषयतामात्रेणेत्यर्थः। तथा सति प्रमेयत्वं पक्षवृत्ति न वा पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगि न वा इत्यादिसंशयस्य पक्षः प्रमेयत्ववान् इत्यादिनिश्चयानिवर्त्यत्वे प्रकृतासङ्गतिप्रसङ्गादिति ध्येयम्। पक्षनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वज्ञानं [illegible] साध्यसाधकं अबाधितत्वबुद्धेरनुमित्यहेतुत्वात्, हेतुत्वेऽपि तदभावो न योग्यता इत्युभयथापि पक्षनिष्ठेत्यादिमूलासङ्गतिः अतो व्याचष्टे पक्षेत्यादि। अग्रे तदभावस्य इत्यत्र तच्छब्देन पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगित्वज्ञानस्यैव परामर्शे सामञ्जस्यम् अतो विरोधित्वलक्षणं नञर्थमन्तर्भाव्य आह प्रतियोगित्वज्ञानविरोधिज्ञानस्येति। कथञ्चित् बाधापनयनद्वारा। इदञ्च भावाभावकृतं विरोधित्वमनुसृत्य। वस्तुतः साध्यधर्मिकपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानविरोधिनः परामर्शस्यैव साध्यसाधकत्वसम्भवात् यथाश्रुतमेव ज्यायः। साध्यसाधकत्वं यथाश्रुतमेव विवक्षितुं विरोधार्थकस्यापि नञो ज्ञानविरोधित्वप्रकारेण बोधकतायाम् आधुनिकलक्षणापत्तेः पक्षान्तरमाह पक्षनिष्ठेति। तथा च घटानधिकरणमित्यादिप्रयोग इव अप्रतियोगित्वज्ञानेत्यत्रापि नञ्व्युत्पा-

भवात् युगपदुभयव्याप्त्युपस्थितौ विनिगमकाभावेन उभयोरपि प्रयोजकत्वे व्यतिरेकोपासना व्यतिरेकश्च विपक्षवृत्तित्वशङ्कानिवृत्तिद्वारा व्यतिरेकव्याप्तावुपयुज्यते अत्र तु विपक्षाभावेन शङ्कैव नोदेति ॥

भावस्य योग्यतात्वात् । व्यतिरेकः विपक्षे हेतोरभावः । व्यतिरेकव्याप्तौ साध्याभावहेत्वभावयोर्यौ व्यतिरेकौ साध्यहेतू तयोर्व्याप्तौ ।

सात् ज्ञानपदेनान्वय इति भावः । द्वितीयकल्पे तदात्मकस्य अभावस्य इत्यर्थसम्भवेऽपि उभयकल्पसाधारण्यार्थं प्रकान्तमेव पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानं तच्छब्देन परामर्शयन्नाह तस्येत्यादिना । धर्मान्तरे तादृशप्रतियोगित्वज्ञानदशायामपि साध्यानुमित्युत्पत्तेः साध्य इति पूरितम् । तादृशप्रतियोगित्वज्ञानप्रतियोगिताकाभावमात्रस्य तादृशप्रतियोगित्व[illegible]ज्ञानदशायामपि सत्त्वादाह तादृशप्रतियोगित्वावगाहिज्ञानत्वेनेति[illegible]तादृशानिश्चयत्वेनेत्यर्थः । तेन तादृशप्रतियोगित्वसन्देहदशायां न योग्यताहानिः । ननु एवं पक्षः साध्याभाववान् इत्यादिनिर्णयदशायामपि उक्तक्रमेण संशययोग्यता स्यात्, तथा च तत्रापि अनुमित्यापत्तिः अत आह साध्यविशिष्टेति । अभावमात्रात्मकस्य व्यतिरेकस्य विपक्षगामित्वशङ्कानिवर्त्तकत्वासम्भवात् व्यतिरेकश्च इत्यादिमूलासङ्गतिः अतो व्याचष्टे विपक्षे हेतोरभाव इति । ननु क चित् विपक्षे हेतोरभावग्रहेऽपि विपक्षवृत्तित्वशङ्कोत्पादात् विपक्षत्वावच्छेदेन हेत्वभाववत्त्वं वाच्यं तच्च व्यतिरेकव्याप्तिपर्य्यवसितं न स्वात्मिकायां व्यतिरेकव्याप्तौ उपयुज्यते इति मूलासङ्गतिः अतो व्याचष्टे साध्याभावहेत्वभावयोरिति । तथा च व्यतिरेकव्याप्तेः स्वस्मिन् अनुपयुक्तत्वेऽपि साध्यान्वयव्याप्तौ व्यभिचारशङ्कानिरासद्वारा उपयोगः भिन्नप्रकारकस्यापि ज्ञानस्य विरो-

अत्र वदन्ति । साध्याभाववदवृत्तित्वमेव व्याप्तिः, लाघवात् प्रायशः साधनभेदेऽप्यभेदाच्च । यत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाव-

धित्वोपगमादिति भावः । केचित्तु व्यतिरेको यदि अभावमात्रं व्यतिरेकव्याप्तिर्वा उभयथापि तदुक्तेर्न विपक्षवृत्तित्वशङ्कानिवर्त्तकत्वं भिन्नप्रकारकत्वात् अतो व्याचष्टे विपक्षे हेतोरभाव इति । हेतोर्विपक्षवृत्तित्वाभाव इति तदर्थः । व्यभिचारशङ्काया न व्यतिरेकव्याप्तिविरोधित्वं भिन्नप्रकारकत्वात् अतस्तन्निराशद्वारा विपक्षवृत्तित्वाभावस्य सुतरां व्यतिरेकव्याप्तौ उपयोगो न सम्भवति अतो व्याचष्टे साध्याभावहेत्वभावयोरितीत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । अत्रेति । शङ्का इयं नव्यनैयायिकानां न तु गुरूणाम्, तैरनौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वस्वीकारात् । अत एव गुरूणां व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्यैव अनुमितिहेतुतया प्रायशः साधनभेदेऽपि इत्याद्यग्रिमग्रन्थासङ्गतिरित्यपि परास्तमित्यपि ध्येयम् ।

साध्येति । अत्र साध्याभावस्य अधिकरणत्वं निरवच्छिन्नं ग्राह्यम् । तेन कपिसंयोगादिसाध्यकस्य एतद्वृक्षत्वादेर्नासंग्रहः । नद्यपि वा केवलान्वयिनां पचि प्रस्याप्यमित्यवृषाव्यतम् । व्याप्तिरिति । प्रकारतया अनुमितिजनकतावच्छेदकमित्यर्थः । व्याप्तिर्व्याप्तेः शाक्यम्, केवलान्वयिनि तु न व्याप्यव्यवहारोऽपीत्यपि कश्चित् । लाघवादिति । पक्षधर्मिकसाध्याभाववदवृत्तिमत्तानिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशनिश्चयत्वेन हेतुतायामवच्छेदकलाघवादित्यर्थः । पक्षधर्मिकस्वव्यापकसाध्यसमानाधिकरणहेतुमत्तानिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति तादृशहेतुमत्तानिश्चयत्वेन कारणतायान्तु पूर्वापेक्षया अवच्छेदकगौरवादिति भावः । साध्याभाववदवृत्तित्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेन एकरूपेण धूमालोकादिनानालिङ्गकपरामर्शस्य तादृशनिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वम् अतः साधनविशेषाप्रवेशप्रयुक्तलाघवमप्यस्ति इत्याह प्रायश इति । साध्याभाववदवृत्तित्वं न साध्याभाववति सम्बन्धसामान्येन अवर्त्तमानत्वम्, तद्धटेऽपि पक्षः साध्याभाववदसंयुक्तत्वात् साध्य-

वति हेतोरष्टत्वं गृह्यते तेन सम्बन्धेन साध्यसिद्धिः फलम्, सा-

---

भाववदसमवेतत्वात् इत्यादिज्ञानादेव साध्यानुमितेरानुभविकत्वात्, एवञ्च विभिन्नसम्बन्धेन हेतुतास्थले साध्याभाववद्वृत्तित्वमप्यस्माकं नाना इत्याशयेन प्रायश इत्युक्तम्। न च साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्य साधनविशेषमन्तर्भाव्य अहेतुत्वे वन्ह्यभाववदसंयुक्तधूमवान् पर्वत इत्यादिपरामर्शस्य धूमवत्त्वांशे भ्रमत्वग्रहेऽपि ततः पर्वतो वन्हिमान् इत्यनुमितिः स्यादिति वाच्यम्। इष्टत्वात्। यादृशवस्तुविषयकत्वेन अनुमितिहेतुत्वं तद्घटितभ्रमत्वग्रहस्यैव अनुमितिप्रतिकूलत्वात्। अन्यथा धूमसामान्यव्यापकवन्हिसमानाधिकरणनीलधूमवान् पर्वत इत्यादिपरामर्शस्य नीलांशे भ्रमत्वग्रहदशायां तन्मतेऽपि तादृशपरामर्शात् अनुमितेरुत्पत्तिप्रसङ्गात्। यादृशी विषयिताव्यक्तिः अनुमितिजनकतावच्छेदिका तद्घटकपदार्थगर्भाप्रामाण्यज्ञानस्यैव उत्तेजकतया निरुक्ताप्रामाण्यज्ञानस्यापि अनुमितिविरोधित्वसम्भवाच्च। तत्रत्यायाः साध्याभाववद्वृत्तिधूमत्वावच्छिन्नविषयताया एव तादृशवृत्तित्वावच्छिन्नविषयतात्वादिति ध्येयम्। यद्यपि धूमलिङ्गकवन्ह्यनुमितित्वावच्छिन्नं प्रति आलोकलिङ्गकानुमितिसामग्र्याः प्रतिबन्धकतया तदभावदशायां वन्ह्यभाववद्वृत्तिमान् पर्वत इत्येवं निश्चयादपि धूमलिङ्गकवन्ह्यनुमितिप्रसङ्गः। पक्षधर्मिकसाध्याभाववद्वृत्तिधूमवत्तानिश्चयोत्तरानुमितेरेव धूमलिङ्गकानुमितित्वेन तत्र तादृशानुमित्यनुत्पादस्य सर्वसिद्धत्वात्। तथा च तद्वारणाय पक्षधर्मिकसाध्याभाववद्वृत्तिधूमादिमत्तानिश्चयत्वेन तादृशनिश्चयोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वं वाच्यमिति साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्य हेतुत्वमतेऽपि साधनभेदेन भिन्न एव कार्यकारणभावः। तथापि तल्लिङ्गकानुमितौ तदन्यलिङ्गकानुमितिसामग्र्याः कामिनीजिज्ञासादिवत् स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकत्वे मानाभाव इति मतेनेदम्। पक्षता च गुरूणामिव नव्यानां नानुमितिहेतुः। यत्तु आलोकलिङ्गकेच्छासत्त्वेऽपि धूमालोकोभयपरामर्शदशायां धूमलिङ्गकानुमितेरुत्पादात् आलोकलिङ्गकपरामर्शाभावविशिष्टाया एव आलोकलिङ्गकानुमितिसामग्र्या धूमलिङ्गकानुमितिविरोधित्वं वाच्य-

ध्याभाववति येन सम्बन्धेन हेतोरवृत्तित्वं गृह्यते तेन सम्बन्धेन पक्षधर्मताधीः कारणमिति नातिप्रसङ्गः। आकाशादेस्तथात्वेऽपि पक्षधर्मताज्ञानविरहान्नानुमितिः। निविशतां वा तेन साध्यसामानाधिकरण्यं वृत्तिमत्त्वं वा। अथ साध्याभाववदवृत्तित्वं तद्वृत्तिभिन्नत्वादिरूपं व्यभिचारज्ञानविरोधिज्ञानविषयत्वेनानुगमनीयं तच्च व्यापकसामानाधिकरण्यसाधारणमिति चेत्। स्यादेवं यदि

म, तथा च पर्वतधर्मिकवह्न्यनुमितिसामान्यं प्रति धूमालोकभस्मादिप्रत्येकलिङ्गकपरामर्शाभावविशिष्टधूमालोकभस्मादिप्रत्येकलिङ्गकानुमितिसत्त्वेन प्रतिबन्धकत्वमेव सम्यक् इति धूमलिङ्गकत्वस्य कार्य्यतानवच्छेदकत्वात् तदवच्छिन्नस्य आपादनमेव दुर्घटमिति। तच्चिन्त्यम्। ननु व्यापकसामानाधिकरण्यव्याप्तेः प्रयोजकत्वे तत्र हेतोर्यादृशः सम्बन्धः प्रविष्टः तेन पक्षधर्मताज्ञानात् तत्र साध्यस्य यादृशः सम्बन्धो निविष्टः तेनैव पक्षे साध्यस्यानुमितिः, तथैव हेतुत्वकल्पनात् त्वन्मते त्वनियमः स्यात् अत आह यत्सम्बन्धेति। नातिप्रसङ्गः। नैकसम्बन्धेन निरुक्तव्याप्त्यादिग्रहात् अपरसम्बन्धेन साध्यानुमितिप्रसङ्गः। ननु यदि उक्तप्रकारिकैव व्याप्तिः तदा गगनादौ तत्प्रमातोऽपि व्याप्तिग्रहाधीनं फलं स्यात् इत्याशङ्क्य फलं यदि अनुमितिः तदा कारणान्तरविलम्बादेव न तत्सम्भव इत्याह आकाशादेरिति। पक्षधर्मतेति। अत्र आकाशस्य तत्त्वेन पक्षधर्मत्वाग्रहेऽपि साध्याभाववदवृत्तित्वेन पक्षधर्मत्वग्रहसम्भवात् अयुक्तमेतत्। साधनविशेषान्तर्भावेण व्याप्तिग्रहस्य हेतुतायाः साधनभेदेऽपि इत्यादिना परित्यक्तत्वादिति चिन्त्यम्। व्याप्यव्यवहारस्य फलत्वे तु आह निविशतामिति। तथा च साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टमेव तत् व्याप्यताव्यवहारौपयिकम् अतो न गगनादौ वह्न्यादिव्याप्यताव्यवहार इति भावः। लाघवादाह वृत्तिमत्त्वं वेति। साध्याभाववति येन सम्बन्धेन अवृत्तित्वं तेनैव वृत्तिमत्त्वं बोध्यम्। तेन समवायादिना वृत्तिमति द्रव्यत्वादौ संयोगादिना न वह्न्यादि-

व्यापकताज्ञानं व्यभिचारबुद्धिं विरुन्ध्यात्, न चैवम्, वन्ह्यभाववद्वृत्तिर्धूम इति ज्ञाने हि वन्हित्वं स्वरूपेण प्रतियोगित्वं तदवच्छेदकत्वञ्च सम्बन्धमर्यादया भासते धूमसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकं वन्हित्वमित्यत्र च वन्हित्वत्वेन वन्हित्वे प्रतियोगितात्वविशिष्टतदवच्छेदकत्वत्वविशिष्टाभाव इति विषयविरोधविरहात्। विशिष्टस्य वन्हित्वस्यावच्छेदकत्वेन प्रकारान्तरानुसरणे

व्याप्यत्वव्यवहारः। अत्र एवं सति घटत्वादेः साध्यतायां पर्य्याप्तिसम्बन्धेन घटपटोभयत्वादेर्व्याप्यत्वं स्यात्, पूर्वकल्पे तु तादृशसम्बन्धेन साध्यसामानाधिकरण्यविरहादेव व्याप्यत्वासम्भवात् तस्मात् आकारोऽनास्थायामिति तत्त्वम्। शङ्कते अथेति। भिन्नत्वादीत्यादिना साध्याभाववदवृत्तित्वात्यन्ताभावसङ्ग्रहः। व्यभिचारेति। व्यभिचारधीविरोधितावच्छेदकधर्मघटितत्वेनेत्यर्थः। तेन व्यापकताधियो विरोधिताखण्डकस्य यदीत्याद्युत्तरग्रन्थस्य नासङ्गतिः। अनुगमनीयमिति। यद्यपि तादृशभिन्नत्वादिप्रकारकनिश्चयस्य स्वस्वोत्तरानुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वात् अननुगमेऽपि न क्षतिः, तथापि अत्यन्तान्योन्याभावगर्भमन्तर्भाव्य कारणताद्वयकल्पनामपेक्ष्य लाघवात् साध्यव्यभिचारधीविरोधिधीविषयप्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वेन तादृशानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति एकमेव कारणत्वं युक्तमित्याशयेनेदम्। तच्च तादृशज्ञानविषयत्वञ्च। न चैवमिति च्छेदः। वन्ह्यभावेत्यादिविषयविरोधविरहादित्यन्तम् अविरोधित्वे हेतुः। स्वरूपेण धर्मान्तराविशेष्यत्वेन भासत इत्यन्वयः। तदवच्छेदकत्वञ्चेति। वन्हित्वस्यावच्छेदकत्वञ्चेत्यर्थः। निर्वन्हित्वबुद्धौ वन्हित्वावच्छिन्नप्रतियोगितात्वेन संसर्गतायां तेषामनुप्रवेशादिति भावः। तदवच्छेदकत्वत्वेति। प्रतियोगितावच्छेदकत्वत्वेत्यर्थः। विषयविरोधविरहादिति। समानप्रकारताकबुद्धेरेव प्रतिबन्धकत्वादिति भावः। विशिष्टस्य महानसीयत्वादिविशिष्टस्य। प्रकारान्तरेति। हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वावच्छेदेन यादृशधर्मावच्छेद्यत्वाभावः तादृशधर्मावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं

च सुतराम् । मणिमन्त्रादिन्यायेन च प्रतिबन्धकतायां मानाभा-

व्याप्तिरित्यनुसरणे चेत्यर्थः, न तु हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणान्यत्वानुसरणे इत्यर्थः । तथा सति महानसीयवह्निमान् धूमात् इत्यादौ महानसीयत्ववह्नित्वोभयोरेव तादृशावच्छेदकत्वपर्य्याप्त्यधिकरणतया तदुभयभिन्नेन महानसीयत्वविशिष्टवह्नित्वप्रकारेण धूमादिव्यापकताया दुरुद्धरत्वापत्तेः । महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नाभावस्यापि वह्नित्वावच्छिन्नाभावतया तद्वद्वृत्तित्वज्ञानस्यापि व्यापकताज्ञानप्रतिबन्धकत्वापत्त्या वह्नित्वपर्य्याप्तावच्छेदकताकवह्निनिष्ठप्रतियोगिताकाभाववद्वृत्तित्वस्यैव व्यभिचारतया तज्ज्ञानस्य विषयविरोधसम्भवाच्चेति ध्येयम् । यद्वा प्रकारान्तरानुसरणे इत्यस्य साध्यतावच्छेदकतदितरोभयानवच्छेद्या या हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगिता तदनवच्छेदकत्वस्य निवेशे इत्यर्थः । निर्वह्निवृत्तिर्धूम इत्यादिव्यभिचारज्ञाने वह्नित्वान्यधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितात्वेनैव प्रतियोगितायाः संसर्गतया भानसम्भवात् इति भावः । सुतरामिति । विषयविरोधविरहादिति पूर्वेणान्वयः । धूमवन्निष्ठाभावप्रतियोगितात्वावच्छेदेन वह्नित्वावच्छेद्यत्वाभावबुद्धौ निरुक्तप्रतियोगिताधर्मिकवह्नित्वाद्यवच्छेद्यत्वप्रहस्यैव विरोधित्वादिति भावः । केचित्तु प्रकारान्तरेति, हेतुमन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकतापर्य्याप्त्यधिकरणघटितान्यत्वाद्यनुसरण इत्यर्थः । सुतरामिति, निर्वह्निवृत्तिर्धूम इत्यादिप्रतीतौ वह्नित्वान्यधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगितात्वेनैव संसर्गतया वह्नित्वादौ अवच्छेदकतापर्य्याप्तेरप्रवेशादित्यभिप्राय इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । मणिमन्त्रादिन्यायः स्वातन्त्र्यम् । मानाभावादिति । इदमुपलक्षणम् । निरुक्तव्यभिचारधीविरोधिधीविषयत्वस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टहेतुकालीनत्वादौ अतिप्रसक्तत्वात् यत्प्रकारकनिश्चयत्वेन व्यभिचारधीविरोधित्वं तत्प्रकारकपक्षधर्मतानिश्चयत्वेनैव हेतुत्वं वाच्यम्, न चेदं व्यापकसामानाधिकरण्येऽप्यस्ति, व्यभिचारबुद्धिं प्रति व्यापकतानिश्चयत्वेन विरोधित्वस्य आवश्यकतया व्यापकसामानाधिकरण्यनिश्चयत्वेनापि तथात्वे मानाभावादित्यपि द्रष्टव्यम् ।

वात् । व्यापकताज्ञानादेवानुमितिरिति च नानुभविकं न वा यौक्तिकम्, ज्ञानत्वत्वादिना ज्ञानत्वादेर्व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहे ज्ञानादिमानित्यनुमितेरयोगात् । अन्यथा जातित्वेनानुभवत्वव्यापक-

वस्तुतः साध्याभाववद्वृत्तित्वात्यन्ताभावबोधस्य अनुमितिहेतुत्वं न तु साध्याभाववद्वृत्तिभिन्नत्वज्ञानस्य तथात्वम् । साध्याभाववद्वृत्तित्ववतां धर्मिणां कारणतावच्छेदकेऽनुप्रवेशे गौरवात् । अत एव साध्यवदन्यावृत्तित्वस्यापि ज्ञानं न हेतुः । साध्यवतां धर्मिणां प्रवेशेन साध्याभाववद्वृत्तित्वाभावापेक्षया गुरुत्वात् इत्यनुगम एव नोचित इति ध्येयम्।ननु यत्र साध्याभावाद्यनुपस्थितावपि व्यापकतागोचरज्ञानादेवानुमितिः तत्र व्यभिचारात् साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्य हेतुत्वं सम्भवत्येव नेत्यत आह व्यापकतेति । क्लृप्तकारणं विना कार्योत्पत्त्यसम्भवात् एतादृशस्थल एव मानाभाव इति भावः । यत्तु ननु व्यापकसामानाधिकरण्यस्य गुरुत्वेऽपि लघोर्व्यापकत्वधियः कारणतायां बाधकाभावात् केवलान्वयिखण्डनं दुर्घटमित्याशङ्क्य व्यापकतेत्यादिग्रन्थावतारणम्।तत्तुच्छम् । व्यापकत्वस्य साधनभेदाज्ञानात्वेन तदपेक्षया साध्याभाववद्वृत्तित्वे लाघवस्य प्रागेव दर्शितत्वेन सन्दर्भविरोधापत्तेः।व्यापकतावगाहिज्ञानस्य हेतुत्वे साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह न वा यौक्तिकमिति।अयोगादिति।यद्रूपावच्छिन्ने व्यापकतावच्छेदकत्वधीः तद्रूपावच्छिन्नप्रकारेणैव साध्यस्यानुमितेस्त्वयापि वाच्यत्वादित्याशयः । अत एवाह अन्यथेति।यद्रूपावच्छिन्ने व्यापकतावच्छेदकत्वं गृह्यते।तद्रूपानवच्छिन्नप्रकारेणापि साध्यस्यानुमितौ भाने इत्यर्थः।ननु तन्मात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नविशेष्यकव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्य स्वरूपतस्तद्रूपावच्छिन्नविधेयकानुमितिहेतुत्वात् जातित्वेन व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहात् न ज्ञानवान् इत्यनुमितिर्भविता जातित्वस्य ज्ञानत्वमात्रावृत्तित्वात् किन्तु ज्ञानत्वं व्यापकतावच्छेदकम् इत्याकारकग्रहादेव इत्यत आह अनुभवत्वेति । अनुभवत्वव्यापकजातित्वं सत्तादौ गुणत्वव्याप्यजातित्वञ्च रूपत्वादौ अतिप्रसक्तम् अतो जातित्वस्य ज्ञानत्वमात्रवृत्तित्वरक्षार्थं विशेषण-

गुणत्वव्याप्यजातित्वादिना वा तथात्वग्रहेऽपि तत्प्रसङ्गात् । एतेन केवलान्वयिसाध्यकत्वज्ञानमेवाऽनुमितिहेतुरित्यपि परास्तम् । सर्व-

---

द्व्यम् । तथात्वग्रहे व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहे । तत्प्रसङ्गादिति । ज्ञानवान् इत्यनुमितिप्रसङ्गादित्यर्थः । यद्यपि स्वरूपतस्तद्धर्मविशेष्यकं व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानं स्वरूपतस्तद्धर्मावच्छिन्नविधेयकानुमितौ कारणं ज्ञानत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकञ्च व्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानं ज्ञानत्वत्वविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितौ हेतुरित्युक्तौ न दोषः । न च एवं ज्ञानत्वत्वेन व्यापकतानवच्छेदकत्वग्रहदशायामपि ज्ञानवान् इत्यनुमितिप्रसङ्गः स्वरूपतो ज्ञानत्वधर्मिकव्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्य तदानीमपि सम्भवादिति वाच्यम् । त्वन्मते निर्वह्निवृत्तिर्धूम इत्याकारकव्यभिचारधियः सत्त्वेऽपि वन्ह्यभाववद्वृत्तिमान् पर्वत इत्याकारकज्ञानदशायामिव अस्माकमपि उक्तज्ञानदशायामनुमितेरिष्टत्वात् । ज्ञानत्वत्वावच्छिन्नधर्मिकव्यापकतानवच्छेदकत्वग्रहस्य तु ज्ञानत्वत्वविशिष्टज्ञानत्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितावेव विरोधित्वसम्भवात् । तथापि व्यापकताज्ञानस्य हेतुत्वे चैत्रीयज्ञानवान् महानसीयवन्हिमान् इत्याद्यनुमित्यनुपपत्तिः । चैत्रीयज्ञानत्वादेरखण्डत्वाभावेन स्वरूपतस्तद्विशेष्यकव्यापकतावच्छेदकत्वज्ञानसम्भवात् चैत्रीयज्ञानत्वत्वेन व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहे चैत्रीयज्ञानत्ववद्वान् इत्येवानुमितिप्रसङ्गादिति ध्येयम् । यादृशरूपावच्छिन्नाधिकरणतात्वे हेतुव्यापकतावच्छेदकत्वधीः तादृशरूपावच्छिन्नविधेयताकैव अनुमितिः फलम् अतो न कोऽपि दोषः । प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्य व्यापकतायां निवेशमपेक्ष्य साध्याधिकरणतायास्तद्घटितहेतुव्यापकत्वस्य व्याप्तौ प्रवेशेन लाघवादित्यपि वदन्ति । एतेनेति । एकरूपेण केवलान्वयित्वग्रहात् अन्यरूपेण अनुमित्युत्पत्तौ अतिप्रसङ्गेन इत्यर्थः । ननु गगनाभावत्वत्वादिना केवलान्वयित्वग्रहः ; गगनाभावत्वादिप्रकारेण अनुमितौ हेतुर्वाच्यः गगनाभावत्वत्वविशिष्टगगनाभावत्वप्रकारेण अनुमितौ गगनाभावत्वत्वाश्रयत्वप्रकारेणैव केवलान्वयित्वग्रहस्य हेतुत्वात् नैकदा अवच्छिन्नानवच्छिन्नगगनाभावत्वप्रकारताकानुमितिप्रसङ्ग इति यदि

जनानुभवसिद्धानुमितिभावे धूमादिदर्शनानन्तरं जायमाने गृह्य-
माणव्यतिरेकवह्न्यादिज्ञानेऽसम्भवाच्च । प्रमेयत्वादेश्च घटादिवृत्ति-
त्वं केवलान्वयित्वेन कथञ्चित्तद्वृत्तिधर्मव्यापकत्वेन वानुमेयं न
ज्ञेयत्वादिहेतुका तदनुमितिरानुभविकी ।

ब्रूयात् तदाप्याह सर्वजनेति । गृह्यमाणव्यतिरेकेति तदानीं केव-
लान्वयित्वाग्रहसम्पत्तये, तत एव तत्रानुमितिसम्भवादिति भावः ।
ननु एवं प्रमेयत्वादेरभावाप्रतियोगित्वग्रहदशायां घटादौ तद्वैशि-
ष्ट्यावगाह्यनुमितिर्न स्यात् कारणबाधात् अत आह प्रमेयत्वादेश्चे-
ति । तथा च तदानीं प्रमेयत्वादिसाध्यकानुमितिरसिद्धैवेति भावः ।
ज्ञेयत्वादौ घटादिवृत्तित्वाग्रहदशायां सहचारग्रहासम्भवात् केव-
लान्वयित्वेन घटादिवृत्तित्वानुमानासम्भवादाह कथञ्चिदिति । तथा
च तद्वृत्तियत्किञ्चिद्धर्मव्यापकत्वेन समं साध्यस्य सहचारो ज्ञा-
त्यन्यत्वादावेव सुलभ इति तद्वृत्तिधर्मत्वावच्छिन्नव्यापकत्वस्य
हेतुत्वे तद्दोषतादवस्थ्यमतः कथञ्चिदित्युक्तम् । केचित्तु तद्वृत्ति-
धर्मव्यापकत्वं तन्मात्रवृत्तिधर्मव्यापकत्वम् अन्यथा केवलान्व-
य्यन्तरे घटादिवृत्तित्वाग्रहदशायां सहचारज्ञानाभावात् तद्दोषता-
दवस्थ्यम्, तथा च हेतुग्रहदशायां साध्यस्यापि प्रायशो ग्र-
हसम्भवात् सिद्धसाधनम् अतः कथञ्चिदित्युक्तम् । तथा च
तद्वृत्तित्वाग्रहदशायामेव अनुमितिरिति भाव इत्याहुः । तद-
नुमितिः प्रमेयत्वसाध्यकानुमितिः । अत्रेदमवधेयम् अव्यापकसामाना-
धिकरण्यस्य हेतुत्वेऽपि वाच्यत्वस्य व्यतिरेकित्वभ्रमदशायां तद-
भाववद्वृत्तित्वस्य ग्रहात् तत्साध्यकानुमितिसम्भवेन केवलान्वयि-
साध्यकानुमितिखण्डनं दुर्घटं तार्किकैरन्यथाख्यात्यभ्युपगमात् । न
च वाच्यत्वादेः केवलान्वयित्वग्रहदशायां वाच्यत्वाभाववद्वृत्तित्व-
ग्रहासम्भवात् तदानीं वाच्यत्वाद्यनुमित्यनुत्पाद एव केवलान्वयि-
खण्डनस्यार्थ इति वाच्यम् । भिन्नप्रकारकज्ञानस्य अविरोधितया
साध्ये वृत्तिमदभावप्रतियोगित्वरूपकेवलान्वयित्वस्य ग्रहे सत्यपि
प्रतियोगितासंसर्गेण अभावे साध्यवैशिष्ट्यावगाहिनः साध्याभाव-

यद्वृत्तिर्हेतुरित्याकारकज्ञानस्य उत्पत्तौ बाधकाभावात्। न च अभावे धर्मिणि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगित्वसंसर्गेण साध्यीयत्वाभावग्रहदशायां साध्याभाववद्वृत्तित्वग्रहासम्भवात् तदानीं वाच्यत्वाद्यनुमित्यनुत्पाद एव केवलान्वयिखण्डनशब्दार्थ इति साम्प्रतम्। अभावत्वसामानाधिकरण्येन तादृशाभावग्रहेऽपि अभावधर्मिकस्य तादृशप्रतियोगितासम्बन्धेन साध्यीयत्वग्रहस्य सम्भवात् अभावत्वावच्छेदेन तादृशसाध्यीयत्वाभावग्रहस्य च प्रमात्मकस्य दुर्घटत्वात् संयोगादिसम्बन्धेन वाच्यत्वाद्यभाव एव तादृशसाध्यीयत्वाभावस्य असत्त्वात्। वस्तुतस्तु अभावत्वाविषयतामनन्तर्भाव्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितासंसर्गेण यः साध्यीयस्तद्वद्वृत्तित्वज्ञानमेव लाघवात् कारणमित्यभावत्वावच्छेदेन प्रतियोगितासम्बन्धेन साध्यीयत्वाभावभ्रमे सत्यपि तादृशज्ञानोत्पत्तौ बाधकाभावः धर्मितावच्छेदकविशेषान्तर्भावेणैव बाधबुद्धेर्विरोधित्वात्। यत्तु साध्यतावच्छेदकधर्मेण साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन च अवच्छिन्नं यत् प्रतियोगित्वमखण्डं तत्सम्बन्धेन अभावे साध्यवैशिष्ट्यावगाहिन एव साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्य अनुमितिहेतुत्वं लाघवात् न तु साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छेद्यत्वं प्रतियोगित्वञ्च विशेष्यविशेषणभावापन्नमवगाहमानस्य साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्य तथात्वं गौरवात्। तथा च स्वरूपसम्बन्धेन वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताव्यक्तेरलीकतया तत्सम्बन्धेन अभावे वाच्यत्ववैशिष्ट्यावगाहि वाच्यत्वाद्यभाववद्वृत्ति ज्ञेयत्वमित्याकारकज्ञानस्यापि अलीकत्वम्, असतः संसर्गस्यापि ख्यातिनिरासात् अतः कारणस्यैव बाधात् केवलान्वयिसाध्यकानुमानस्य खण्डनमिति। तन्न। घटादिपक्षकवाच्यत्वाद्यनुमितेरानुभविकत्वेन वाच्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नत्वं प्रतियोगित्वे प्रतियोगित्वञ्च अभावांशे संसर्गमर्यादया विषयीकुर्वाणस्यैव वाच्यत्वाभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्य अन्यथाख्यातिरूपस्य तत्र हेतुत्वसम्भवेन कारणबाधस्य असम्भवात्। साध्यादिभेदेन अनुमितिव्याप्तिज्ञानयोः कार्य्यकारणभावभेदात् वन्ह्याद्यनुमितौ वन्हित्वाद्यवच्छिन्नाखण्डप्रतियोगितासम्बन्धेन वन्हीयाभाववद्वृत्तित्वज्ञानत्वेनैव हेतुतालाघवस्य वाच्यत्वादिसाध्यकस्थले अकिञ्चित्करत्वात्। तस्मात् केवलान्वयिनो वाच्यत्वादेः साध्यविषयानुमि-

एवं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमपि नानुमित्यौपयिकं गौरवात् व्यभिचारज्ञानाविरोधित्वाच्च । वन्ह्यभावसमानाधिकरणाभावप्रतियोगी धूमाभाव इति ज्ञानं धूमाभावाभावत्वेन तत्र वन्ह्यभावसामानाधिकरण्यबुद्धिं कदाचिद्विरुन्ध्यात् न तु धूमत्वेन, भिन्नप्रकारकत्वात् । व्यति-

---

त्यनुभवाभाव एव केवलान्वयिखण्डनपदार्थः । तदुक्तं दीधितिकारैः न तु ज्ञेयत्वादिहेतुका तदनुमितिरानुभविकीति । एतेन साध्यादिभेदेन व्याप्तिज्ञानानुमित्योः कार्य्यकारणभावभेदात् वन्हिविधेयकानुमितौ वन्ह्यभाववदवृत्तित्वज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि ज्ञेयत्वादिलिङ्गकवाच्यत्वादिसाध्यकानुमितौ ज्ञेयत्वादिव्यापकवाच्यत्वादिसामानाधिकरण्यधियः कारणत्वे बाधकाभावः, कार्य्यकारणभावान्तरापत्तिभिया तदुपेक्षणे द्रव्यत्वादेरपि अनुमितिर्न स्यात्, द्रव्यत्वादिविधेयकानुमितिं प्रति द्रव्यत्वाद्यभाववदवृत्तित्वज्ञानस्य कारणतान्तरकल्पनायां गौरवात् इत्यस्यापि सुवचत्वात् इत्यपि निरस्तम् । द्रव्यत्वादिविधेयकानुमितेरानुभविकत्वेन तत्र कारणान्तरकल्पनस्य प्रामाणिकत्वात् । वाच्यत्वादिविधेयकानुमितेस्तु निष्प्रामाणिकत्वात् तत्र विशेषतोऽपि व्यापकसामानाधिकरण्यधियः कारणत्वस्य उन्मत्तमात्रकल्प्यत्वात् । अन्यथा निर्वन्हिधर्मिकवन्हिविधेयकानुमितिमपि अङ्गीकृत्य तत्रापि निर्वन्हिधर्मिकवन्हिव्याप्यधूमवत्तादिपरामर्शस्य हेतुतायाः कल्पनापत्तेरिति दिक् ।

केवलान्वयिनं निरस्य केवलव्यतिरेकिणं निरस्यति एवमिति । गौरवादित्यस्य साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानापेक्षया इत्यादिः । ननु साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानस्येव व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्यापि व्यभिचारधीविरोधित्वेन अनुमितिहेतुत्वं साधनीयम् अत आह व्यभिचारेति । अविरोधं व्युत्पादयति वन्ह्यभावेति । वन्ह्यभाववति धूमाभावो नास्तीति धीः अभावे धूमाभावप्रतियोगिकत्वावगाहिनी धूमाभावेऽपि वन्ह्यभाववदवृत्त्यभावप्रतियोगित्वमवगाहते इति तस्या एव विरोधिविषयकत्वमात्रेण व्यतिरेकव्याप्तिग्रहे कदाचित् प्रतिब-

रेकव्याप्तिग्रहाधीना च धीर्नानुमितित्वेनानुभवात् । क्लृप्तकारणाभावात् सामग्रीभेदकल्पनायाश्चानुभवैकाधीनत्वात् । किन्तु विजातीया । तत्करणमपि प्रमाणान्तरमर्थापत्तिरेव । क्लृप्तप्रमाणद्वयसमाहारमसहिष्णुश्च युगपदन्वयव्यतिरेकिधर्मद्वयप्रतिसन्धानम् । अथ निर्णीते विना सिद्धीच्छामर्थापत्तेरनुत्पादात् पक्षताजन्यत्वाद्

न्धकत्वमुचितम् । वस्तुतस्तु तदप्ययुक्तम्, संसर्गविधया प्रतियोगित्वग्रहे प्रतियोगित्वाभावप्रकारिकाया व्यतिरेकव्याप्तिधियो विरोधित्वासम्भवात् । वन्ह्यभाववति धूम इत्येवं व्यभिचारग्रहे तु व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्य विरोधित्वं सुदूरपराहतम् । वस्तुगत्या धूमाभावाभावात्मकस्य धूमस्य विषयत्वेऽपि धूमाभावाभावत्वेन अप्रकारत्वादित्याखण्डनार्थः । ननु व्यतिरेकव्याप्तिग्रहोत्तरं जायमानबुद्धेः प्रत्यक्षादिभिन्नानुभवत्वेन अनुमितित्वसिद्धौ अतादृश्या व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वं सेत्स्यतीति अतस्तत्रैव बाधकमाह व्यतिरेकेत्यादि । तत्त्वेन अनुमितित्वेन । क्रमिकानुमितिव्यक्तिपूर्वपूर्वानुमितौ परमते स्वमतेऽपि प्रवृत्तिजनकानुमितौ च व्यभिचारात् हेत्वन्तरमाह क्लृप्तेति । सामग्रीति । क्व चित् साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानं क्व चित् व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं हेतुरित्येवं कल्पनायाः फलीभूतज्ञाने अनुमितित्वानुभवाधीनत्वात् तस्य च प्रकृते अभावादिति भावः । विजातीयेति । धीरित्यनुषज्यते । वैजात्यम् अर्थापयामि नानुमिनोमि इत्यनुभवादेव सिद्धम् । व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्य जन्यतावच्छेदकत्वेनैव तत्सिद्धिः प्रत्यक्षादिभिन्नानुभवत्वस्य तथात्वे गौरवादित्यपि वदन्ति । नन्वेवं साध्याभाववदवृत्तित्वस्य व्यतिरेकव्याप्तेश्च युगपत् परामर्शे अनुमित्यर्थापत्त्योः सङ्करः स्यात् अत आह क्लृप्तप्रमाणेति । तथा च प्रत्यक्षानुमित्योर्युगपत् सामग्रीसमवधाने यथानुभवसिद्धं तदेकतरसामग्र्या अपरप्रतिबन्धकत्वं तथैव प्रकृतेऽपि वाच्यम् । यद्वा परैः ज्ञानद्वययौगपद्यस्य अङ्गीकारात् विजातीयज्ञानद्वयमेव तत्र उत्पद्यते इत्याशयः । नातः प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावान्तरकल्पनागौरवमपीति भावः ।

साध्यनुमितिर्लाघवेन पक्षताजन्यत्वस्यैवानुमितित्वे प्रयोजकत्वात् । न चैवं पक्षताप्रत्यक्षस्यापि तथात्वापत्तिः, इच्छासत्त्वेऽपि कालान्तरे प्रदेशान्तरे वा तद्विरहसत्त्वेनैककालीनत्वाद्यतीन्द्रियघटितप्रतियोगित्वेन तस्या अतीन्द्रियत्वादिति चेन्न । अनुमितावेव पक्षताया हेतुत्वस्य निरस्तत्वात् साध्यादिभेदेनाननुगतत्वात् तज्जन्यत्वस्याऽप्रयोजकत्वाच्च । प्रयोजकत्वञ्च न जनकत्वमसम्भवात् न

तत्रानुमितित्वमाशङ्कते अथेति । निर्णीत इति । सिद्धिसत्त्व इत्यर्थः । अनुत्पादादिति पक्षताजन्यत्वे हेतुः । सापि अर्थापत्तिरपि । लाघवेनेति । अन्वयपरामर्शसहितपक्षताजन्यत्वापेक्षया इत्यादिः । एवं पक्षताजन्यत्वमात्रस्य प्रयोजकत्वे । समवायसम्बन्धावच्छिन्नस्यैव पक्षताजन्यत्वस्य प्रयोजकत्वोक्त्या पक्षताजन्यत्वस्य धारणसम्भवेऽपि वस्तुगतिमनुरुध्य समाधत्ते इच्छासत्त्वेऽपीति । देशान्तरे इच्छाशून्यात्मनि । तस्याः पक्षतायाः । निरस्तत्वादिति । प्रसाध्याभावेनेत्यादिः । तथा च दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः । ननु सिद्धिकालीनायाः प्रत्यक्षादिसामग्र्यास्तत्तद्व्यक्तित्वेन अनुमितौ प्रतिबन्धकत्वकल्पनापेक्षया लाघवादेव सिद्ध्यभावरूपपक्षतायास्तद्धेतुत्वं सेत्स्यतीति अत आह साध्यादीति । आदिना सिषाधयिषोपग्रहः । तथा च साध्यादिभेदादिव अनुमितित्वार्थापत्तित्वादिप्रकारकसिषाधयिषाया भेदादपि पक्षताभेदात् अनुमितित्वादिप्रकारकेच्छाविरहघटितपक्षताजन्यत्वं यदि प्रयोजकं तदा हेत्वभावादर्थापत्तौ स्वरूपासिद्धिः, अर्थापत्तित्वादिप्रकारकेच्छाविरहघटितजन्यत्वस्य प्रयोजकत्वे च अनुमितौ दृष्टान्तासिद्धिरिति भावः । ननु प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तसाध्यज्ञानत्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धित्वघटितधर्मावच्छिन्नाभावत्वेन निरुक्तपक्षताद्वयमनुगमय्य तज्जन्यत्वमेव अनुमितित्वे प्रयोजकं वाच्यम् अतो नोक्तदोष इत्यतः प्रयोजकत्वपदार्थं वितर्क्य दूषयति प्रयोजकत्वञ्चेति । वस्तुतोऽर्थापत्तित्वावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्येन वा अनुमितित्वस्य साधने पक्षताजन्यत्वं प्रयोजकम्, तत्र नाद्य इत्याह साध्यादीति, तथा च भागासिद्धिरिति,

व्याप्यत्वे मानाभावादिसादेरसकृदावेदितत्वाच्च । एतेन व्याप्तिज्ञानादिजन्यत्वमनुमितित्वे प्रयोजकमित्यपि परास्तम् । साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिधर्मत्वेन साध्यव्याप्यत्वानुमानात् प्रसिद्धसाध्यकैवानुमितिरित्यपि केचित् । अथ वन्ह्याद्यभाववति धूमादेः समवायेन तन्तुत्वाद्यभाववति च पटादेः संयोगेन वर्त्तमानत्वात् साध्याभाववति संयोगेन समवायादिना वर्त्तमानत्वस्य विशिष्टस्यैवाभावो वाच्यः तथा च जलं जातिमत् गुणवत्त्वात् गुणवच्च घटादेरित्यादिकं विलीयेत जातिगुणाभाववतोः समवेतत्वसंयोगि-

---

द्वितीये तु आह प्रयोजकत्वञ्चेत्यादीति, युक्तमुत्पश्यामःप्राञ्चस्तु साध्यादीत्यादिपदेन पक्षाद्युपग्रहः । तेन साध्यपक्षभेदात् पक्षताया नानात्वात् न तज्जन्यता अनुमितित्वप्रयोजिका समव्याप्तस्यैव प्रयोजकत्वस्थितेरित्याशयः । ननु व्याप्यमात्रे प्रयोजकत्वमास्थेयं तत्तत्पक्षसाध्यकानुमितित्वे वा तत्तत्पक्षसाध्यकपक्षताजन्यत्वं प्रयोजकं वाच्यम् इत्यत उक्तं प्रयोजकत्वञ्चेतीत्यप्याहुःअसम्भवादिति । अनुमितित्वजातेर्नित्यत्वादिति भावः । इत्यादेरित्यादिपदेन व्यापकत्वामित्यादेः सूचनम् । एतेन उक्तदिशा प्रयोजकत्वस्य निरस्तत्वेन । व्याप्तिज्ञानेति । अन्वयव्यतिरेकान्यतरव्याप्त्यवगाहिज्ञानजन्यत्वमित्यर्थः । तेन न व्याप्त्यननुगमनिबन्धनः स्वरूपासिद्ध्यादिः । अर्थापत्यामित्यनुभयस्य व्यतिरेकिपरामर्शप्रयोज्यानुमितित्वावगाहित्वमङ्गीकुर्वतां व्यतिरेकव्याप्तिस्थलेऽपि अनुमितिमेव क्षणविलम्बेन कल्पयतां सिद्धान्तिनां मतमाह साध्यमावेत्यादि । साध्यव्याप्यत्वस्य वृत्तिमद्यगर्भत्वे गगनादौ व्यभिचारवारणार्थं धर्मपदम्, अन्यथा तु उपरञ्जकं तद्बोध्यम् । जलादौ धूमव्यापकाभावप्रतियोगिजलत्वादिपरामर्शात् अप्रसिद्धस्य धूमाद्यभावस्य अर्थापत्तौ उक्तगत्यसम्भवात् प्रसिद्धसाध्यकैव इत्युक्तम् । स एवं क्षणविलम्ब एव केचिदित्यत्र अस्वरसः । समवायेनेति । वर्त्तमानत्वादित्यन्वयि । गुणवदिति । यद्यपि जातिसाध्यक एव संयोगेन घटादिहेतौ अप्रसिद्धिः सम्भवति,

त्वयोरप्रसिद्धेरिति चेत्, उपदर्शयैनमपि केवलान्वयिनः सरणिं स्वीकुरु वा स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभावादिकत्वमेव व्याप्तिम्, स्वत्वा-

तथापि सम्बन्धविशेषेण वृत्तिमत्त्वमात्रप्रसिद्धिनिबन्धनानुमानविलयप्रदर्शनाय गुणवदिति साध्यान्तरमित्युक्तम्। पूर्वत्र तु समवेतत्वापेक्षया जातित्वस्य गुरुतया तदवच्छिन्नाभावस्य अप्रसिद्धयापि विलयसम्भवादिति द्रष्टव्यम्। उपदर्शयेति। तथा च तत्र जात्यादौ जलादिवृत्तित्वानुमानमेव प्रमात्मकव्याप्तिज्ञानादिति भावः। स्वाधिकरणेति। तथा च जात्यादिसामान्याभावस्य हेतुभूतगुणादिमद्वृत्तित्वात् नोक्तदोष इति भावः। ननु स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याभावकत्वव्याप्तौ स्वाधिकरणवृत्तित्वं न सम्बन्धसामान्येन वक्तव्यम्, जातिमान् द्रव्यत्वात् इत्यादौ अव्याप्तेः द्रव्यत्ववति काले जात्यभावस्य कालिकसम्बन्धेन वृत्तेः। नापि विशेषणतया, घटभिन्नं द्रव्यत्वात् इत्यादौ अतिव्याप्तेः। साध्याभावस्य घटत्वादेर्विशेषणतया वृत्तित्वविरहात् अभावीयस्वरूपसम्बन्धेन भावस्य वृत्तौ मानाभावात्। घटत्वाभावो घटे नास्ति इति बुद्धेः क्लृप्तसमवायेनैव सम्भवात्। न च्याभावत्वप्रतीतेः प्रमात्वानुरोधेन स्वमते अभावाभावस्य अतिरिक्तत्वात् न दोष इति वाच्यम्। तथापि घटत्वाभावस्य कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाभावे साध्ये गगनत्वादिहेतौ अव्याप्तिप्रसङ्गात्। घटत्वाभावरूपस्य साध्याभावस्य विशेषणतया गगनवृत्तित्वात्। अत एव न प्रकृतसाध्यवत्ताबोधविरोधिबोधघटकसम्बन्धेनापि अधिकरणवृत्तित्वनिवेशो युक्तः। कालिकसम्बन्धेन गगनवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या कथितस्थल एव अव्याप्तितादवस्थ्यात्, सत्त्वाभाववत्ताबुद्धिविरोधिताघटकसमवायसम्बन्धेन जातिवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या इदं सत्ताशून्यं जातित्वात् इत्यादौ अव्याप्तेश्च। किञ्च द्रव्यसामान्याभाववान् जातिसामान्याभाववान् वा घटसत्तान्यतरत्वात् इत्यादौ अतिव्याप्तिः। गगनाद्यात्मकस्य साध्याभावस्य हेत्वधिकरणावृत्तित्वात्। न च साध्याभावत्वावच्छेदेन स्वाधिकरणवृत्तित्वाभावो विवक्षितः। स्वाधिकरणत्वावच्छेदेन साध्यवत्त्वलक्षणव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्य-

ननुगमस्य प्रागेव स्वहस्तितत्वादिति । एतेन नीलेतररूपवान् नीलासमवेतत्वे सति गोत्वादिसाध्यकं विलीयेत, विशेष्यस्य व्यभिचारित्वात् विशिष्टस्य चानतिरिक्तत्वादिति परास्तम् । साध्या-

---

समपेक्ष्यापि गुरुत्वादिति चेन्न । उक्तास्वरसेनैव साध्याभावकत्वाद्दीत्यादिपदस्य उपन्यस्तत्वात् । तेन [साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वसामान्याभावस्य] साध्याधिकरणत्वसामान्याभावस्य साध्यसमानाधिकरणसामान्याभावस्य वा लाभः । तथा च [स्वाधिकरणावृत्तिसाध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वसामान्याभावकत्वं] स्वाधिकरणावृत्तिसाध्याधिकरणतासामान्याभावकत्वं स्वाधिकरणावृत्तिसाध्यसमानाधिकरणसामान्याभावकत्वं वा पर्यवसितम् । तत्र स्वाधिकरणवृत्तित्वं साध्यासामानाधिकरण्यं तदवच्छिन्नाभावश्च विशेषणताविशेषेणैव वाच्यम् । अतो न कश्चिद्दोषः । साध्याभाववद्वृत्त्यधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकधर्मवत्त्वे तात्पर्यम् इत्यपि कश्चिदिति कृतं पल्लवितेन । [यत्तु सत्ताभाववान् जातित्वादित्यादौ साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानमेव हेतु साधनभेदेन व्याप्त्यननुगमात् अत एव दीधितिकृता स्वीकुरु वा तत्रेत्युक्तम्, यत्र साध्याभाववद्वृत्तित्वं तत्रेत्यर्थात्, तथा च यत्र यत्प्रसिद्धं तत्र तदभाव एव हेतुरिति । तन्न । एवमपि घटाभावत्वविशिष्टघटाभावस्य कालिकसम्बन्धेनाभावे साध्ये आत्मत्वं हेतुस्तत्राभावत्वविशिष्टघटाभावस्य साध्यवत्ताग्रहविरोधितानियामकेन कालिकसम्बन्धेनाधिकरणे ध्वंसे हेतुतावच्छेदकसमवायेन वृत्तित्वस्य हेत्वधिकरणे कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वस्य चाऽप्रसिद्ध्या उभयथाप्यव्याप्तेः ।] ननु एवं स्वत्वप्रवेशे हेतुभेदात् अनन्तकार्यकारणभावापत्तिः अत आह स्वत्वेति । प्रागेव स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यधियो हेतुत्वस्वीकारदशायामेव । स्वहस्तितत्वादित्यस्य सङ्गतिरित्यादिः । अस्माभिस्तु हेतुमनन्तर्भाव्य साध्याभाववद्वृत्तित्वज्ञानस्यैव हेतुत्वं स्वीक्रियते इति भावः । एतेन स्वाधिकरणावृत्तीत्यादिमणीयव्याप्तिनिर्वचनेन । परास्तमित्यग्रेऽन्वयः । नीलरूपवान् नीलसमवेतत्वे

भावस्य विशिष्टहेत्वधिकरणावृत्तित्वात् परम्परासम्बन्धेन विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्यैव वा तत्र हेतुत्वादिति॥

सति गोत्वात् इत्यस्यैव सम्यक्त्वे साध्यसाधनकोटौ अभावप्रवेशो विफल इति चिन्तनीयम् । विशिष्टस्य गोत्वस्य । व्यभिचारित्वात् नीलगवादौ । विशिष्टहेत्विति परमते । स्वमते तु विशिष्टगोत्वादेः केवलान्वयिनः पथि प्रव्याप्यत्वमेव इत्याशयेनाह परम्परेति । विशेष्यविशेषणयोः प्रत्येकाधिकरणताद्वयमेव विशिष्टवत्त्वप्रतीतेर्विषयः अत एव प्रत्येकाधिकरणत्वस्य अभावनिश्चयेऽपि न विशिष्टवत्त्वबुद्धिरिति प्राचां मते विशिष्टनिरूपिताधिकरणत्वाप्रसिद्धौ आह परम्परेत्यादीत्यपि वदन्ति । परम्परा च अत्र स्वाश्रयाधिकरणत्वम् अवच्छेदकत्वाख्यस्वरूपसम्बन्धो वा बोध्यः । तत्रेति । यत्र विशिष्टस्य व्याप्यत्वव्यवहारः तत्र विशेषणविशेष्यसम्बन्धस्यैव व्याप्यत्वग्रहादनुमितिरिति भावः॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारकृता केवलान्वय्यनुमानदीधितिटीका समाप्ता।

चिन्तामणेः व्यतिरेक्यनुमानम् ।

केवलव्यतिरेकी त्वसत्सपक्षो यत्र व्यतिरेकसहचारेण व्याप्तिग्रहः । ननु व्यतिरेकी नानुमानं व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानस्य तत्कारणत्वात् अत्र व्यतिरेकसहचारात् तत्र व्याप्तिरन्वयस्य पक्षधर्मता । न च व्याप्तपक्षधर्मत्वं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिसत्त्वमुभयमप्यनुमितिप्रयोजकमिति वाच्यम् । अननुगमात् । न चान्यतरत्वं तथा, एकप्रमाणपरिशेषापत्तेः । न च तृ-

दीधित्याः व्यतिरेक्यनुमानम् ।

व्याप्तिग्रह इति साधारणोक्तिः । तत्र केवलान्वयिन्यभावा-

जागदीश्याः व्यतिरेक्यनुमानम् ।

ननु यत्र व्यतिरेकसहचारेण व्याप्तिग्रह इत्यत्र व्याप्तिपदस्य व्यतिरेकव्याप्तिमात्रपरत्वे व्यतिरेकसहचारेणेत्यस्य वैयर्थ्यम्, अन्वयव्याप्तिमात्रपरत्वे च नञ्विस्वार्थप्रमताङ्गानुत्पादनापत्तिः अत आह साधारणेति । तथा च व्याप्तिग्रहपदमनुमितिकारणज्ञानपरमतो न्यद्वयोपपत्तिरिति भावः।सावधारणोक्तिरिति पाठे अन्वयव्यतिरे-

णारणिमणिन्यायेनानुमितिविशेषे तद्धेतुत्वमिति वाच्यम् । व्यतिरेकिसाध्येऽनुमितित्वासिद्धेः उभयसिद्धक्लृप्ततत्कारणस्याभावात् । न च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वमेवानुमितिप्रयोजकमिति वाच्यम् । गौरवात् केवलान्वयिन्यभावाच्च । अथ साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन साध्यव्याप्यत्वमनुमेयम्, एवं व्यतिरेकव्याप्त्यान्वयव्याप्तिमनुमाय यत्रानुमितिः स एव व्यतिरेकीत्युच्यते । तन्न । अन्वयव्याप्तेर्गमकत्वे व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासस्यार्थान्तरतापत्तेः । अन्वयव्याप्त्यनुकूलतया च तदुपन्यासे अन्वयव्याप्तिमनुपन्यस्य तदुपन्यासस्याप्राप्तकालत्वमिति । उच्यते । निरुपाधिव्यतिरेकसहचारेणान्वयव्याप्तिरेव गृह्यते, प्रतियोग्यनुयोगि-

---

च्च साध्यव्याप्यत्वं तद्वदन्यावृत्तित्वादिरूपमन्ततः साध्य एव प्रसिद्धम् । निरुपाधीति । उपाधिज्ञानाहितव्यभिचारनिरासाय

धिवारणाय व्यतिरेकसहचारेणैवेत्यवधारणमन्तर्भाव्योक्तिरित्यन्वयः । व्याप्तिग्रहपदमनुमितिजनकज्ञानपरमेव तत्रापीति भावः । मीमांसकैः केवलान्वय्यनुमानास्वीकाराद्व्याप्त्यभिधानं तन्मते विरुद्धमतस्तत्पदं पूरयित्वा समाधत्ते तत्र केवलान्वयिन्यभावाच्चेति । तथा च न्यायमतानुसारेणैव तन्मतमास्कन्दितमिति भावः । स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपान्वयव्याप्तेः साध्यत्वे तदप्रसिद्ध्या साध्यप्रसिद्धिः प्रसिद्धौ वाऽनुमानवैफल्यमतो व्याचष्टे सा-

भावस्य नियामकत्वात् अन्वयव्यतिरेकिवत् । नन्वेवं व्याप्तिग्रह एव पृथिवी इतरभिन्नेति भापितम्, नियतसामानाधिकरण्यरूपत्वाद्व्याप्तेरिति । सत्यम्, गन्धवत्त्वावच्छेदेनेतरभेदस्य साध्यत्वात् । अत एवाचार्य्यैः पक्षतावच्छेदकस्य न हेतुत्वमनुमेने । पृथिवीत्वमितरभेदव्याप्यमितिप्रतीतावपि सर्वा पृथिवी इतरभिन्नेति पृथिवीवि-

---

पृथिवीत्वमिति । पृथिवीत्वमितरभेदव्याप्यमित्यत्र हि पृथिवीत्वत्वविशिष्टे पृथिवीत्वे इतरभेदसामानाधिकरण्यं भासते पृथिवी इतरभिन्नेत्यत्र शुद्धपृथिवीत्वविशिष्टे तदवच्छेदेनेतरभेद इति न सिद्धसाधनमित्यर्थः । सर्वेति च पृथिवीत्वस्यावच्छेदकत्वस्फोरणाय । अत्र च पृथिवीत्वत्वं पृथिवीतरासमवेतत्वमात्रं न तु पृथिवीवृत्तित्वघटितमित्यतोऽपि नोपनयवैयर्थ्यम् । अथान्वयव्याप्तिघटकताव-

---

च्छेदकव्याप्यत्वमिति । भ्रान्त इति साध्यव्याप्यान्तरस्याऽप्रतिसन्धानदशामधिकृत्य । निरुपाधित्वज्ञानस्य व्याप्तिग्रहे मत्यहेतुत्वादाह निरुपाधीत्यादि । पृथिवीविशेष्यकेत्यभिधानात्समानाकारसिद्धेरनुमितिविरोधित्वं मूलाभिमतमित्याशयेन प्रकृतसिद्धेरनुमितिसमानाकारत्वमेव नास्तीति व्युत्पादयति पृथिवीत्वमित्यादिना । तदवच्छेदेन पृथिवीत्वावच्छेदेन । इतरभेदो भासत इति पूर्वेणाऽन्वयः । पृथिवीत्वेन पक्षतायामप्युक्तदिशा सिद्धसाधनासम्भवात्सर्वेति पक्षविशेषणं प्रयमत आह सर्वेति चेति । तथा चानुमितौ न सर्वत्वं प्रकार इति भावः । ननु पृथिवीत्वत्वं पृथिवीतरावृत्तित्वे सति सकलपृथिवीवृत्तित्वं तथा च तावतैव पृथिवीत्वहेतोः पक्षधर्मतालाभादुपनयस्य कथास्थले वैयर्थ्यमिया तादृशपृथिवीत्वं हेतुरेव ने-

त्पदार्थोपस्थित्यादिकं विना न तद्ग्रहसम्भवः, तत्सत्त्वे च तत एव व्याप्तिग्रहसम्भवे व्यतिरेकसहचारज्ञानस्य हेतुत्वे मानाभावः। न च व्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकत्वेनैवान्वयव्यतिरेकसहचारग्रहयोरुपयोगित्वम्, तद्ग्रहेऽपि शङ्कातादवस्थ्यात्, अधिकरणविशेषे च तन्निवृत्तौ साध्यवत्त्वसाधनाभाववत्त्वयोरन्यतरग्रहस्यैव तन्त्रत्वात्, व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासेऽर्थान्तरादितादवस्थ्याच्च। यत्तु सहचार-

---

स्येतमाह अत्र चेति। न त्विति। व्यतिरेकव्याप्तेर्गमकत्वमभ्युपेत्य कदाचिद्वैयर्थ्यवारणेऽप्यनतिप्रयोजनकत्वादिति भावः। सकलपृथिवीवृत्तित्वस्य हेतौ प्रवेशेऽपि न क्षतिः यद्रूपावच्छिन्ने व्याप्तिर्गृहीता तद्रूपावच्छिन्नस्य पक्षधर्मताया उपनयादेव लाभात्साध्यव्यापकतानतिरेकेण पृथिवीत्वव्यापकत्वपर्यवसन्नसकलपृथिवीवृत्तित्वे पक्षधर्मत्वस्याप्रवेशाच्चेत्यादि बोधयितुमधिकार उक्तः। पदार्थोपस्थित्यादीत्यादिना बाधविरहाद्युपग्रहः। तत्सत्त्वे तावत्पदार्थोपस्थित्यादिसत्त्वे। तद्ग्रहेऽपीति। जलादौ धूमाभाववह्न्यभावयोः सहचारग्रहेऽपि तप्तायःपिण्डे व्यभिचारसंशयादिति भावः। ननु यदधिकरणव्यक्तौ सहचारधीस्तदन्तर्भावेण व्यभिचारग्रहं प्रति तस्य विरोधित्वं वाच्यमत आह अधिकरणविशेषे चेति। साधनसाध्याभावान्यतरवत्तया निर्णीताधिकरणे चेत्यर्थः। तन्निवृत्तौ व्यभिचारशङ्कानिवृत्तौ। साध्यवत्त्वेति। साधनवत्त्वेन निश्चितेऽधिकरणे साध्यवत्त्वग्रहस्य साध्याभाववत्तया निश्चितेऽधिकरणे च साधनाभाववत्त्वग्रहस्यैव व्यभिचारशङ्कानिवर्तकत्वादित्यर्थः। ननु व्यतिरेकसहचारज्ञानत्वेन व्यभिचारधीविरोधिज्ञानत्वेन च व्यतिरेकसहचारग्रहस्यान्वयव्याप्तिबुद्धावहेतुत्वेऽपि विशेषणज्ञानविधया हेतुत्वमस्त्येव तथा चान्वयसहचारग्रहाजन्यव्यतिरेकसहचारग्रहजन्यानुमितित्वरूपं केवलव्यतिरेकित्वं सुवचमेव, न चान्वयसहचारग्रहाजन्यत्वमन्वयव्याप्तिग्रहस्य न सम्भवतीति वाच्यम्। यत्रान्वयव्याप्तिघटकवस्तूनां प्रत्येकोपस्थितौ विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनान्वयव्याप्तिधीस्तत्रैवान्वयसहचारग्र-

शेष्यकबुद्धेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वाच्च । यद्वा व्यतिरेकव्याप्ते-

---

मात्रलाभायैव सर्वत्रोदाहरणोपन्यास इति । तन्न । अर्थान्तराद्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् यच्छब्दादिवैयर्थ्याच्च । व्युत्पादयिष्यते च तस्य व्याप्तिबोधकत्वम् । न चान्वयिन इव व्यतिरेकिणोऽप्युदाहरणात् स्वरससिद्धान्वयव्याप्तिधीरानुभविकी, येन तदर्थमपि प्रकारान्तरमास्थेयमत आह यद्वेति । साध्याभावेति । नन्विच्छादौ साध्ये आत्मत्वादेर्व्यतिरेकित्वं न स्यात्, स्याच्च संयोगादेरात्मत्वे तथा-

---

प्रकारकग्रहाऽसम्भवात् तादृशव्याप्तिग्रहस्याप्यनुमितिहेतुतायाः प्राचीनसम्मतत्वाद्दिति स्वरसादाह व्यतिरेकेति । अर्थान्तरेति । अन्वयव्याप्तिज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वं व्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्य तत्राऽनुपयुक्तत्वादिति भावः । मिश्रमतमुपन्यस्यति यद्वेति । सहचारमात्रपदेन व्याप्तिव्युदासः । सर्वत्र अन्वयिनि व्यतिरेकिणि च । अर्थान्तरादीति । सहचारग्रहस्य कारणीभूतान्वयव्याप्तिग्राहकतया कथञ्चिदनुमित्युपयुक्तत्वेऽपि तदानीमनाकाङ्क्षितत्वात्प्रथमतस्तदुपन्यासेऽप्राप्तकालत्वमापादयकमित्याशयेन आदिपदमुपात्तम् ।अर्थान्तरादिरूपं निग्रहस्थानमुक्त्वा अधिकरूपं तदाह यच्छब्दादीति।यत्तदादिशब्दं विनैव सहचारलाभसम्भवादिति भावः । अथाधिकस्यापि यदादिशब्दस्य कथकसम्प्रदायानुरोधेन प्रयोगाच्च वैयर्थ्यम्, अन्यथा लाघवात्साध्यव्याप्यो हेतुरित्येवोदाहरणशरीरं तन्मतेऽपि स्यादत आह व्युत्पादयिष्यत इति । तस्य उदाहरणस्य । धीप्सितपदानां व्याप्त्यनुशिष्टत्वात्तद्बोधने बाधकाभाव इति भावः । अथान्वयिन इव व्यतिरेकिणोऽप्युदाहरणस्य लक्षणयान्वयव्याप्तिबोधकत्वात्तदुपन्यासे अर्थान्तरत्वादेर्नावकाश इत्यत आह न चेति । स्वरससिद्धेति।तथात्वे निरूढलक्षणयाप्युपपत्तिः स्यात् तस्याः शक्तितुल्यत्वात्, आधुनिकलक्षणया प्रयोगस्य तु जल्पे असम्भवात्, अन्यथा विवादस्य पर्यवसानापत्तेरिति भावः । तदर्थमपि अन्वयव्याप्तिबोधार्थमपि । प्र-

त्वमिति चेन्न । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनासमानाधिकरणत्वेन साध्याभावस्य साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसाधनासमानाधिकरणत्वेन च साधनाभावस्य विशेषितत्वात्। संयोगाभावे साध्ये विभागाभावः केवलान्वयी । प्रतियोगिवैयधिकरण्यावच्छिन्ने च तत्र स तादृशो व्यतिरेक्यपि । व्याप्यव्यापकभावश्च साध्याभावत्व-

---

कालावच्छेदेनापि घटादौ संयोगवदन्यत्वाभावोपगमात् तस्य संयोगात्मकत्वाभावात् । अन्यथा संयोगवदन्यत्वस्यैव तदानीं घटादौ सत्त्वेन व्यभिचारित्वापातादिति दिक् । साध्यतावच्छेदकेत्यादि । प्रतियोग्यसामानाधिकरण्यस्य प्रतियोग्यंशे यत्किञ्चित्त्वयावत्त्वविकल्पप्रसक्त्या तदपहाय साध्यहेत्वोरेवाऽसामानाधिकरण्यं निवेशितम्। तत्र च सत्त्वासमानाधिकरणसाध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगितया विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादावतिव्याप्तेः, द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ च सत्त्वासामानाधिकरण्यविशिष्टहेत्वभावस्य साध्याभावव्यापकत्वविरहादव्याप्तेश्च साध्यत्वसाधनत्वयोरवच्छेदकावनुप्रवेशितौ । इदं त्ववधातव्यम् । अव्याप्यवृत्तिसाध्यकादिस्थले साध्यासामानाधिकरण्यव्यापकीभूतसाधनासमानाधिकरणत्वकत्वं न तु साध्याभावसाधनाभावयोः प्रवेशः, वैयर्थ्यात् । साध्यासमानाधिकरणत्वस्य व्यापकत्वस्य च स्वरूपसम्बन्धेन लाभार्थमेव तदुपादानात् । न चैवं साध्याभावत्वादिकं चेत्युत्तरग्रन्थविरोधः, व्याप्यवृत्तिसाध्यकस्थले केवलसाध्याभावमात्रस्यैव निवेशनीयतया तदभिप्रायेणैव तद्ग्रन्थावतारात् । साध्याधिकरणत्वाभावव्यापकस्वाधिकरणत्वाभावकत्वे तात्पर्यान्नोक्तग्रन्थविरोधः इत्यपि कश्चित् । ननु संयोगाभाववान् विभागाभावादित्यादावव्याप्तिः साध्यासमानाधिकरणसाध्याभावाप्रसिद्धेरतस्तस्याः अलक्ष्यत्वमाह संयोगाभाव इति । तत्र संयोगाभावे साध्ये इत्यनुषज्यते । सः विभागाभावः । तादृशः प्रतियोगिवैयधिकरण्यविशिष्टः । व्यतिरेक्यपीति । संयोगाभावासामानाधिकरण्याप्रसिद्धावपि , संयोगादिवैयधिकरण्यावच्छिन्नसंयोगाद्यसा-

अथैवं न सानुमितिः, क्लृप्तहेतुलिङ्गपरामर्शाभावात्, अन्यथाऽननुगम इति चेन्न । अनुमितिमात्रे व्याप्तिज्ञा-

---

म्भावश्चाऽसति प्रतिबन्धके । अत्र च यद्रूपावच्छिन्नं प्रति व्यापकता गृह्यते तद्रूपावच्छिन्नीयत्वेनाभावसिद्धिः फलम्, येन रूपेण व्यापकता गृह्यते तद्रूपावच्छिन्नीयत्वेन व्यापकत्वविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नीयत्वेन चाभाववत्ताज्ञानं हेतुरिति मन्तव्यम् । व्यापकप्रतियोगिकस्याभावस्यातिप्रसक्तत्वात् व्यापकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य च सम्बन्धविशेषावच्छिन्नस्य सम्भवतोऽप्यसार्वत्रिक-

---

धनिश्चयं प्रति हेतुत्वे तद्ग्राहकतदीयान्वयव्यतिरेकौ वक्तुमुचितौ न तु तद्विषयीभूतयोरवश्यम्भाव इत्यतस्तत्परतया व्याचष्टे अभावनिश्चयाविति । तथा च व्यापकीयतयाऽभावनिश्चयेन व्याप्यीयतयाऽभावनिश्चयस्यावश्यकत्वादिति मूलार्थः । न च धूमव्यापकवन्ह्यभाववान् ह्रदइत्यादौ पूर्वमनुपस्थितस्य धूमाभावस्य पक्षे निश्चयासम्भवः, तथापि विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनैव ह्रदो धूमाभाववानितिनिश्चयस्य सम्भवात् । अत एवाग्रेऽपि तदभिप्रायेणैव निर्धूमोऽयमित्याकारिकामनुमितिं वक्ष्यतीति ध्येयम् । सत्यपि व्यापकाभावस्य निश्चये तदप्रामाण्यग्रहदशायां बाधावतारदशायां वा व्याप्याभावस्य सिद्ध्यनुपपत्तेराह अवश्यंभावश्चेति । तद्रूपावच्छिन्नीयत्वेनेति । अभाववत्ताज्ञानमित्यन्वयः । तज्ज्ञानद्वयसाधारणरूपेण कारणत्वमुक्त्वा तत्र मीमांसकमतोक्तदूषणाद्विशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वे लाघवाच्चाह व्यापकत्वविशिष्टेति । व्यापकतावच्छेदकतद्रूपावच्छिन्नीयत्वेनेत्यर्थः । तेन प्रमेयत्वाद्यवच्छिन्नं यद्धूमव्यापकत्वं तद्विशिष्टजलत्वावच्छिन्नाभाववत्यपि पर्वतादौ न धूमाभावस्यानुमितिरिति ध्येयम् । व्यापकाभावत्वमुपेक्ष्य व्यापकत्वविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नाभावत्वप्रवेशस्य

नस्य प्रयोजकत्वात् । न चैवमतिप्रसङ्गः, अनुमितिसामान्यसामग्र्यां सत्यामप्यनुमितिविशेषसामग्रीविरहादनु-

---

त्वात् । कारणानुगमः परं परिचिन्तनीयः । एवञ्च वन्हिर्धूमव्यापको वन्ह्यभाववांश्चायमिति ज्ञानाद्धूमव्यापकवन्ह्यभाववानयमिति ज्ञानाद्वा निर्धूमोऽयमिति धीरिति धूमव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववानयमिति ज्ञानादिरपि कश्चित् । व्याप्तिज्ञानस्येति । अत्र व्याप्तिपदेनान्वयव्यतिरेकव्यापकताग्रहनिय-

---

फलमाह व्यापकप्रतियोगिकेति । अतिप्रसक्तत्वादिति । व्यापकघस्यापि द्वित्वाद्यवच्छिन्नव्यापकाभावसत्त्वाद्व्याप्यवत्तानिश्चयदशायामपि व्याप्याभावस्यानुमित्यापत्तेरिति भावः । सम्बन्धविशेषेति । स्वरूपाद्यतिरिक्तसम्बन्धावच्छिन्नस्येत्यर्थः । स्वरूपसम्बन्धेन धूमादिव्यापकत्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्धावपि संयोगादिना धूमादिव्यापकत्वावच्छिन्नाभावस्य गुणादावेव सम्भवात्तत्र निर्धूमत्वाद्यनुमितेरुत्पादनेऽपि ह्रदादौ निर्धूमत्वाद्यनुमितिर्न स्यात् प्रमेयत्वादिना धूमव्यापकस्य जलादेः संयोगेन तत्र सत्त्वादिति भावः । नन्वेवं धूमव्यापकवन्ह्यभाववान् धूमव्यापकद्रव्यत्वाभाववानित्यादिनानाबुद्धीनां निर्धूमत्वानुमितावनुगतरूपाभावेन हेतुत्वं दुर्ग्रहमत आह कारणेति । तथा च तादृशज्ञानाव्यवहितोत्तरत्वादेः कार्यतावच्छेदकेनुप्रवेशाददोष इति भावः । प्रथमं पक्षमनुसृत्याह वन्हिरित्यादि । व्यापकत्वविशिष्टतद्रूपावच्छिन्नेत्यादिद्वितीयकल्पमनुसृत्याह धूमव्यापकेत्यादि । धूमव्यापकतावच्छेदकवन्हित्वावच्छिन्नाभाववानयमित्यर्थः । निर्धूमोयमितीति । धूमाभावत्वेन प्रागनुपस्थितावपि पक्षांशेऽभावस्य तत्र च धूमस्य विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन प्रकारत्वसम्भवादिति भावः । ज्ञानादिति । निर्धूमोयमिति धीरित्य-

मित्यनुत्पत्तेः, विशेषसामग्रीसापेक्षाया एव सामान्यसामग्र्या जनकत्वात् । अन्वयिव्यतिरेकिविशेषद्वयसामग्री च नास्त्येव ॥

तद्विषयताकोऽर्थोऽभिमतः । पक्षस्य पक्षतावच्छेदकस्य वा ज्ञानमनुमितिमात्रे हेतुरित्यपि वदन्ति । अन्वयीति । अन्वयिनि तादृप्येण वह्नित्वादिना, व्यतिरेकिणि तु इतरप्रतियोगिकत्वेन वन्ह्यभावादि-

---

नुपपद्यते। अत्र व्यापकतावच्छेदकत्वं यदि प्रतियोगितावच्छेदककोटौ निविष्टं तदा पक्षे धूमव्यापकतावच्छेदकीभूतप्रमेयत्वावच्छिन्नवत्तानिश्चयदशायां निर्धूमत्वानुमित्यनुत्पत्तिप्रसङ्गः, तदनिवेशे च कारणानुगमतादवस्थ्यमित्याद्यस्वरसः कश्चिदित्युक्त्या सूचितः । अन्वयव्यतिरेकोभयव्याप्त्यनुगतस्य व्याप्तित्वस्य दुर्वचत्वादाह अत्रेति । तथा चाभावत्वज्ञानत्वादिनाऽनुमितिसामान्ये हेतुत्वमिति भावः । अनुमितिमात्रे पक्षधर्मतैव प्रयोजिकेति व्याप्तिवादोक्तमनुपपन्नत्वादाह पक्षस्येति । स्वधर्मिण इत्यर्थः । अनुमितिधर्मिणो नानात्वादाह पक्षतावच्छेदकस्य वेति । तथा चानुमितिसामान्यं प्रति स्वधर्मितावच्छेदकावगाहिज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति भावः । स्वत्वस्याऽनुगतत्वाभावात्तद्भावज्ञानत्वेन हेतुत्वापेक्षया गौरवाच्च नेदं युक्तमित्याशयेन वदन्तीत्युक्तम् । ननु वन्ह्याद्यनुमितावन्वयव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानयोः प्रत्येकस्य कार्यतावच्छेदकत्वं दुर्वचमिति तयोर्विशेषसामग्रीत्वमेव दुर्घटमत आह अन्वयिनीति । तादृप्येणेत्यस्य विवरणं वन्हित्वादिनेति । सिद्धिरिति परेणान्वयः । आदिना वन्हित्वावच्छिन्नाभावत्वादेः परिग्रहः । इतरत्र वन्ह्यभावादि । तत्प्रतियोगित्वमात्रेण । न तु वन्ह्यभावत्वावच्छिन्नाभावत्वादिनेत्यर्थः । इतरेत्यादेर्विवरणं वन्ह्यभावनिषेधतयेति । अनुभवसिद्ध इति । तथा च स्वव्यापकवह्निसमानाधिकरणधूमवान् स्वव्यापकनिर्वन्हित्ववि-

निषेधतया सिद्धिरित्यनुभवसिद्धः कार्य्यगतो विशेषः कारणविशेषजन्यतावच्छेदकम्। अत एव तत्र तत्र सर्वत्र व्यतिरेकिणि तस्मान्न तथेत्येव निगमनशरीरम्। अन्वयिना वन्ह्यभावेन धूमाभावसिद्धौ धूमाभाववत्त्वं प्रकारः व्यतिरेकिणि तु तत्सिद्धौ प्रत्यक्ष इव प्रतियोगितया धूमः प्रकार इति वदन्ति। इत्थञ्च ह्रदो धूमाभाववान्न वा पर्वतो वन्हिमान् न वेत्यादिजिज्ञासायां विप्रतिपत्तावुद्देश्यायाः साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यवत्त्वप्रतीतेरनुपयोगिना व्यति-

रहसमानाधिकरणधूमवानित्यन्वयव्याप्तिग्रहस्य वन्हित्ववन्ह्यभावसामान्यविरहत्वावच्छिन्नविधेयकानुमितित्वं कार्यतावच्छेदकम्, आलोकाद्यन्यलिङ्गकस्यापि जन्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशसत्त्वाच्च नालोकादिलिङ्गकतादृशानुमितौ व्यभिचार इति भावः। वन्ह्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमवानित्यादिव्यतिरेकव्याप्तिग्रहस्याभावांशे वन्ह्यभावप्रतियोगिकत्वावगाह्यभावत्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वमेवालोकाद्यन्यलिङ्गकत्वविशेषितं कार्यतावच्छेदकं वन्ह्यभावसामान्याभावत्वेनानुपस्थितावपि तादृशव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाद्विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनैव वन्ह्यभावाभाववानित्यनुमितेरुपगमादिति भावः। कारणविशेषेति। अन्वयव्याप्तिज्ञानादिरूपकारणेत्यर्थः। अत एव। कार्यतोक्तविशेषसत्त्वादेव। तत्र प्राचीनग्रन्थे। शरीरमिति। निगमनस्य साध्यांशेऽनुमितिसमानाकारत्वनियमादिति भावः। भावसाध्यकेऽन्वयव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानयोः प्रत्येकस्य कार्यतावच्छेदकत्वं निरुच्याऽभावसाध्यके तन्निर्वक्तुमाह अन्वयिनेति। स्वव्यापकधूमाभावसमानाधिकरणतया निश्चितेनेत्यर्थः। धूमाभाववत्त्वमिति। तथा च धूमाभावत्वावच्छिन्नविधेयकानुमितित्वमेव स्वव्यापकधूमाभावसमानाधिकरणनिर्वन्हित्ववत्तानिश्चयस्य कार्यतावच्छेदकं जलत्वाद्यन्यलिङ्गकत्वस्य प्रवेश्यतया च न तल्लिङ्गकनिर्धूमत्वानुमितौ व्यभिचार इति भावः। व्यतिरेकिणीति। धूमव्यापकीभूतवन्ह्याद्यभाववत्ताग्रह इत्यर्थः। तत्सिद्धौ धूमाभावस्य

रेक्युदाहरणादेः कथमवतार इति विभावनीयम्। के चित्तु अन्वयव्याप्तिज्ञानानन्तरत्वादिकमेवानन्यगतिकतया जन्यतावच्छेदकमित्याहुः। अन्यतरत्वेन तादृशपरामर्शयोः कारणत्वमित्यपि कश्चित्॥

सिद्धौ। धूमः प्रकार इति। तथा चाभावांशे धूमावगाह्यभावत्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वमेव धूमव्यापकवन्ह्यभाववत्तानिश्चयस्य जन्यतावच्छेदकं धूमसामग्रीशून्यत्वाद्यलिङ्गकत्वस्य निवेदयत्वाच्च न तल्लिङ्गके व्यतिरेकिणि व्यभिचार इति भावः। उक्तक्रमेण जन्यतावच्छेदकत्वोपगमे दूषणमाह इत्थं चेति। अभावसाध्यकमुक्त्वा भावसाध्यकव्यतिरेकिण्याह पर्वत इति। अनुपयोगिन इति। प्रतिज्ञायां यद्रूपावच्छिन्नं साध्यवत्त्वं पक्षस्यावगतं तद्रूपावच्छिन्नविधेयताकानुमित्यनुकूलव्याप्तिरेव तदोदाहर्तव्यतया धूमाभावत्वाद्यवच्छिन्नविधेयताकानुमितौ यत्र धूमस्तत्र वन्हिरित्यादिव्यतिरेकव्याप्तेरनुपयुक्तत्वादुक्तस्थले तादृशव्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासो न स्यादित्यर्थः। तादृशव्याप्तेरभावांशे धूमप्रतियोगिकत्वावगाह्यभावत्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिं प्रत्येव हेतुत्वस्योक्तत्वादिति भावः। अनन्यगतिकतयेति। तथा च धूमव्यापकवन्ह्यभाववानित्यादिनिश्चयोत्तरमनुमितित्वावच्छिन्नं प्रत्येव तादृशनिश्चयत्वेन हेतुत्वादुक्तस्थलेऽपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाद्धूमाभावत्वावच्छिन्नविधेयताकैवानुमितिरतो नोदाहरणस्यानुपपत्तिरिति भावः। अन्यतरत्वेनेति। अत्रान्वयेन व्यतिरेकेण वा यावद्भ्यः परामर्शेभ्यो यत्पक्षकयत्साध्यकानुमितेरुत्पादस्तावतां परामर्शानामन्यतमत्वेन तत्पक्षकतत्साध्यकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वमित्यत्र तात्पर्यम्, तेन परामर्शानां हेतुभेदेन भिन्नतया एकलिङ्गकपरामर्शस्योपादानेऽन्यलिङ्गकानुमितौ व्यभिचारः, तल्लिङ्गकत्वस्य कार्यतावच्छेदकेऽनुप्रवेशे तु पूर्वमताभेद इति निरस्तमित्यास्तां विस्तरः॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारविरचिता व्यतिरेक्यनुमानदीधितिटीका समाप्ता॥

अधिकरणप्रतियोगिनोः पृथिवीजलाद्योरनुमानात् प्रागेव सिद्धेः । नापि वैधर्म्यं जलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम्, तद्धि पृथिवीत्वादिकं तच्च सिद्धमेव । न च जलादिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन पृथिवीत्वं न सिद्धमिति वाच्यम् । जलादौ पृथिवीत्वात्यन्ताभावग्रहदशायां पृथिवीत्वेऽपि तत्प्रतियोगित्वग्रहात् । अन्योन्याभावस्तु भेदो यद्यपि साध्यं सम्भवति वैधर्म्यज्ञानसाध्यत्वादन्योऽन्याभावग्रहस्य, तथापि जलादिप्रतियोगिकान्योन्याभावस्याप्रसिद्धिः । न च जलादिप्रत्येकान्योन्याभावः साध्यः, असाधारण्यप्रसङ्गात् । अथ पृथिवी तेजोभिन्ना

किं गुरुतरव्यतिरेकसहचारज्ञानस्य हेतुत्वेनेति भावः । इदमुपलक्षणम्, प्रागुक्तव्यतिरेकलक्षणस्याप्यसम्भव इत्यपि बोध्यम् । ननु अनवगमेऽपि वस्तुगत्या नासाधारण्यं किन्तु तद्ग्रह एवेत्यस्वरसादाह किञ्चेति । स्वरूपम् । अधिकरणप्रतियोगिनोः स्वरूपम् । प्रागेव सिद्धेरिति । इदम् आपाततः । स्वरूपसिद्धावपि इतरभेदत्वेन पृथिव्यां तदसिद्धेः वस्तुतोऽनुगतधीबलात् अन्योन्याभावस्यातिरिक्तस्यावश्यकत्वे तत एव प्रतीतिव्यवहारयोरुपपत्तेश्च स्वरूपस्याभेदत्वकल्पने गौरवान्मानाभावाच्चेत्येव तत्त्वम् । वैधर्म्यमित्यस्यैव विवरणं जलादीति । तद्धीति । तादृशप्रतियोगित्वं हीत्यर्थः । प्रतियोगित्वस्य प्रतियोगिरूपत्वादिति भावः । जलादावपीति । व्यतिरेकव्याप्तिग्रहार्थं तस्यावश्यकत्वादिति भावः । ननु अन्योन्याभावरूपो भेदः साध्य इत्यत आह अन्योन्याभावस्त्विति । वैधर्म्येति । प्रकृते च पृथिवीत्वमेव वैधर्म्यमिति भावः । तथापीति । जलादिप्रतियोगिकत्वावच्छिन्नत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामान्यान्योन्याभावस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः । जलादिप्रत्येकेति ।

न वेति संशयेन तेजोभिन्नत्वेऽवगते पृथिवी तेजोभिन्ना सती जलादिद्वादशभिन्ना न वेति संशये तेजोभिन्नत्वे सति जलादिद्वादशभिन्नत्वं प्रसिद्धं तदेव साध्यम्, एकविशेषणविशिष्टे विशेषणान्तरबुद्धेरेव विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वात्, एवञ्च संशयप्रसिद्धं साध्यमादाय व्यतिरेकादिनिरूपणम्। यद्वा पृथिवीजलभिन्ना न वेत्यादि प्र-

जलत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिकेत्यर्थः। असाधारण्येति। जलभेदवत्तया निश्चिते वाय्वादौ पृथिवीत्वस्य वर्त्तमानत्वादिति भावः। क्वचिच्च अतिप्रसङ्गादिति पाठः। तत्र वाय्वादावतिप्रसक्तत्वादित्यर्थः, तथाचासाधारण्यमिति भावः। तेजोभिन्ना न वेति। तेजोभिन्नत्वञ्च जलादौ प्रसिद्धमिति भावः। तेजोभिन्नत्वेऽवगते तेजोभिन्नत्वप्रकारेण पृथिव्यामवगतायामित्यर्थः। एतेनाग्रिमसंशयोपयुक्तधर्मितावच्छेदकविशिष्टधर्मिज्ञानं सम्पादितम्। पृथिवी तेजोभिन्ना पृथिवी जलादिद्वादशभेदवती न वेत्यर्थः। अत्र द्वादशभेदाः कोटयः। जलादिभिन्नत्वमिति। जलादिद्वादशभिन्नत्वमित्यर्थः। ननु तेजोभिन्नत्वविशिष्टजलादिद्वादशभिन्नत्वं कथमुक्तसंशयेन प्रसिद्धं तेन विशृङ्खलस्य तेजोभिन्नत्वस्य जलादिद्वादशभिन्नत्वस्य चावगाहनेऽपि विशिष्टस्य पूर्वमप्रसिद्धेरित्यत आह एकेति। तथा चोक्तसंशयस्यापि विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानरूपतया विशेष्यतावच्छेदकीभूतं तेजोभिन्नत्वं सामानाधिकरण्यसंसर्गेण विधेये जलादिद्वादशभिन्नत्वे प्रकारीभूय भासते विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेष्यतावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्यसंसर्गेण विधेये प्रकारत्वनियमादिति भावः। व्यतिरेकादीति। आदिना पक्षे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यवैशिष्ट्यस्य परिग्रहः। तदिदं तेजोभिन्नत्वविशिष्टजलादिद्वादशभेदाः साध्या इत्यभिप्रेत्योक्तम्। तेजोभिन्नत्वविशिष्टजलभेदः तद्विशिष्टो वायुभेद इति क्रमेण परस्परविशिष्टभेदः साध्य इत्यभिप्रेत्याह यद्वेति। पृथिवी जलभिन्ना न वेत्या-

सेकं त्रयोदशसंशयविषयाणां त्रयोदशान्योन्याभावानां समुदायः पृथिव्यामवगतो व्यतिरेकादिनिरूपकः । न चैवं पृथिव्यामेव साध्यप्रसिद्धेर्व्यतिरेकिवैयर्थ्यम्, साध्यनिश्चयार्थं व्यतिरेकिप्रवृत्तेः । न चासाधारण्यम्, समुदितान्योन्याभावानां साध्यत्वे सपक्षाभावादिति चेत् । न । साध्यनिश्चये हि साध्यव्यतिरेकनिश्चयो भवत्येव साध्यसन्देहे तद्व्यतिरेकसंशयस्य वज्रलेपत्वात्, तथा च संशय-

---

दिति । आदौ पृथिवी जलभिन्ना न वेति संशयः ततो जलभिन्ना पृथिवी तेजोभिन्ना न वेति संशयेन जलभिन्नत्वविशिष्टतेजोभिन्नत्वे प्रसिद्धे जलभिन्नत्वविशिष्टतेजोभेदवती पृथिवी वायुभेदवती न वेति संशय इति क्रमेण त्रयोदशसंशयविषयेत्यर्थः । समुदाय इति । समुदायः एकाधिकरण्यम् । एकाधिकरण्यविशिष्टत्रयोदशान्योन्याभावा इत्यन्वयः पृथिव्यामवगत इति । पृथिव्यां प्रसिद्धाः सन्तो व्यतिरेकादिनिरूपका इत्यर्थः । साध्यनिश्चयार्थमिति । पृथिव्यां साध्यप्रसिद्धेः संशयरूपत्वादिति भावः । समुदितेति । एकाधिकरण्यावच्छिन्नेत्यर्थः । तद्व्यतिरेकसंशयस्येति । तथा च जलादावपि साध्यव्यतिरेकसन्देहात् कथं तत्र व्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयः स्यादिति भावः । इदमापाततः । पृथिव्यां साध्यसन्देहसत्त्वेन तत्र व्यतिरेकनिश्चयासम्भवेऽपि जलादौ तद्व्यतिरेकनिश्चये बाधकाभावात्, न ह्येकत्र सन्देहे सर्वत्र सन्देहः, पृथिव्यां रूपादिसन्देहेऽपि वायौ तदभावनिश्चयस्यानुभविकत्वात्, जले जलभेदाभावग्रहसत्त्वेन विशेषदर्शनसत्त्वाच्च एकदेशविरहनिश्चयस्यापि समुदायसंशयविरोधित्वात् । न च प्रतियोगिमत्तानिश्चयस्याभावनिश्चयहेतुत्वात् कथं जले तद्व्यतिरेकनिश्चय इति वाच्यम् । तादृशकार्यकारणभावान्तरे मानाभावात् लाघवेन प्रतियोगितावच्छेदकनिश्चयमात्रस्याभावप्रत्यक्षहेतुत्वात् । अथ ज-

रूपासाध्यसिद्धिरिति शिष्यबन्धनम् । एतेन पृथिवी जलादिभ्यो भिन्नेति विप्रतिपत्तिरूपवादिवाक्यादाकाङ्क्षादिमतोऽपूर्वार्थप्रतिपादकात् साध्यप्रसिद्धिरिति परास्तम्। वाक्यादेव पृथिव्यां साध्यसिद्धेर्व्यतिरेकिवैयर्थ्यात् । न च तद्बुद्धौ वादिवाक्यजन्यत्वेनाप्रामाण्यसंशयात् नि-

त्वादौ साध्याभावनिश्चयः कथं स्यात्, मनोभेदस्यापि प्रविष्टत्वेनायोग्यतया प्रत्यक्षासम्भवात् । न च जलं तेजोभिन्नत्वविशिष्टजलादिद्वादशभेदाभाववत् जलभेदाभाववत्त्वादित्यनुमानात् तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । एतस्यापि व्यतिरेकरूपत्वेन तादृशद्वादशभेदाभावाभावस्य क्वाप्यनिश्चितत्वेन व्यतिरेकव्याप्तिनिश्चयासम्भवादिति चेत् । न । साध्याभावोपस्थितिजलेन्द्रियसन्निकर्षयोः सत्त्वेनोपनीतनिश्चये बाधकाभावादिति । वस्तुतस्तु पृथिवी तेजोभिन्ना न वेति संशयानन्तरं तेजोभिन्ना पृथिवी जलादिद्वादशभिन्ना न वेति संशयो हि तेजोभिन्नत्वांशे संशयाकार एव भविष्यति संशयसामग्रीसत्त्वात्, तथा चापसिद्धान्तः धर्मितावच्छेदकांशे संशयाकारसंशयस्याऽस्माभिरनङ्गीकारात् । अत एव धर्मिणि धर्मितावच्छेदकप्रकारकनिश्चयो गुरुरपि प्राचीनैः संशये हेतुरुच्यते । किञ्च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेष्यतावच्छेदकं सामानाधिकरण्यसंसर्गेण विधेये प्रकारीभूय भासते इत्यत्र मानाभावः । किन्तु विशेष्यतावच्छेदकविशिष्टे विधेयवैशिष्ट्यमात्रं तद्विषयः तथा च कथमुक्तसंशयेन साध्यतावच्छेदकप्रकारेण विशिष्टसाध्यप्रसिद्धिरित्येव दूषणं सारम् । एतेनेति जलादिभ्योभिन्नेतीति।विप्रतिपत्तिरूपेति । प्रतिवाद्यभिमतसाध्यविरोधिकोटिप्रतिपादकेत्यर्थः । वादिवाक्यादिति । वाद्युक्तप्रतिज्ञावाक्यादित्यर्थः।अपूर्वार्थप्रतिपादकादिति । पूर्वाप्रतीतस्यापि विशिष्टार्थस्य विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या प्रतिपादकादित्यर्थः।व्यतिरेकिवैयर्थ्यादिति । व्यतिरेकिणो व्यतिरेकसह-

श्रयेऽपि संशय इति तन्निश्चयार्थं व्यतिरेकीति वाच्यम्। तर्हि संशयप्रसिद्धं साध्यं तस्य च न व्यतिरेकनिश्चाय-कत्वमित्युक्तत्वात्, स्वार्थानुमाने तदभावाच ॥

अथ केवलव्यतिरेक्यनुमानसिद्धान्तः ।

उच्यते। घटादाविवेतरसकलभेदस्य प्रत्यक्षतः प्रसिद्धिः घटो न जलादिरिति प्रतीतेः । नन्वयमन्योन्याभा-

---

धारज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानस्य तत्रानुमितिजनकत्वाभ्युपगमवैयर्थ्यादित्यर्थः। संशयः। तदुत्तरं संशयः स्यादित्यर्थः। तन्निश्चयार्थम्। अगृहीताप्रामाण्यकतन्निश्चयार्थम्। व्यतिरेकी व्यतिरेकिणो यथोक्तव्याप्तिज्ञानस्य तत्रानुमितिजनकत्वाभ्युपगमः । संशयप्रसिद्धमिति। अप्रामाण्यसंशयाक्रान्तनिश्चयविषयीभूतमित्यर्थः। तस्य च तादृशनिश्चयस्य च । उक्तत्वात् सकलप्रामाणिकैरुक्तत्वात्। तदभावाच्चेति । वादिवाक्यात् साध्यप्रसिद्धरसम्भवाच्चेत्यर्थः ॥

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश—विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये केवलव्यतिरेक्यनुमानपूर्वपक्षरहस्यम् ।

इतरसकलभेदस्येति। पृथिवीतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्येत्यर्थः। न जलादिरिति । न पृथिवीतर इत्यर्थः । यद्यपि पृथिवीतरत्वस्य पृथिवीसामान्यभेदरूपस्य भेदविशेषणतया अतीन्द्रियपृथिवीघटितत्वात्तदवच्छिन्नान्योन्याभावो घटादौ कथं लौकिकप्रत्यक्षगम्यः, अन्यथा गुरुतरघटान्योन्याभावोऽपि लौकिकप्रत्यक्षगम्यः स्यात् । तथापि स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन पृथिवीत्वावच्छेद एव पृथिवीतरत्वं तत्र च पृथिव्या न प्रवेश इति भावः । इदमुपलक्षणम्।

वो न प्रत्यक्षः अतीन्द्रियप्रतियोगिकाभावत्वात् परमाणुसंसर्गाभाववत् योग्यानुपलब्धेरभावग्राहकत्वात् नय-

पृथिवीतरत्वरूपेण पृथिवीतरस्य भेदत्वरूपेण भेदस्य च खण्डशः प्रसिद्धत्वेन विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन पृथिवीतरभेद इति निरधिकरणकसिद्धिसम्भव इत्यपि बोध्यम् । अयोग्यधर्मानवच्छिन्नयोग्यमात्रवृत्तिप्रतियोगिताकत्वमभावप्रत्यक्षे तन्त्रमिति प्राचीनमते शङ्कते नन्विति।अतीन्द्रियप्रतियोगिकाभावत्वादिति । अतीन्द्रियप्रतियोगिकत्वेन पृथिवीतरत्वस्यापि अतीन्द्रियतया अतीन्द्रियधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम्।परमाणुसंसर्गाभाववदिति। परमाण्वन्योन्याभाववच्चेत्यपि बोध्यम् । ननु परमाणुसंसर्गाभावादेरपि घटादौ न कथं लौकिकाध्यक्षगम्यत्वं तत्र तदधिकरणविशेष्यकप्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसंसर्गकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिमत्त्वोपलम्भसामान्याभावस्यैव तत्तदधिकरणेऽभावग्राहकत्वात्तस्य च तत्रापि सम्भवादित्यत आह योग्यानुपलब्धेरिति । तत्तदिन्द्रिययोग्यतासहिताया एव निरुक्तानुपलब्धेस्तत्तदिन्द्रियजाभावलौकिकप्रत्यक्षजनकत्वादित्यर्थः । तत्तदिन्द्रिययोग्यधर्मावच्छिन्नतत्तदिन्द्रिययोग्यमात्रवृत्तिप्रतियोगिताकाभावत्वमेव चाभावस्य तत्तदिन्द्रिययोग्यत्वं तच्च विषयनिष्ठतया अभावत्वावच्छिन्नलौकिकविषयतासम्बन्धेन चाक्षुषादिरूपतत्तदिन्द्रियजाभावप्रत्यक्षोत्पत्तौ हेतुः परमाणुसंसर्गाभावादेः प्रत्यक्षानुत्पत्त्या तथैव कल्पनात् । गुरुतरत्वविशिष्टघटत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकगुरुतरघटाभावादेः चाक्षुषादिलौकिकसाक्षात्कारवारणाय अवच्छिन्नान्तं प्रतियोगिताविशेषणं, घटत्वत्वपटत्वत्वादेः प्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्यातीन्द्रियतया गुरुतरघटाभावादिवत्तादृशधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकजात्यभावमात्रस्यैवाप्रत्यक्षत्वं सर्वसिद्धमेव।दीधितिकृतापि पदार्थखण्डने तथा लिखनात् अन्यथा सिद्धान्तेऽप्यगतेः, किन्तु घटत्वपटत्वादिजातीनां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाव एव लौकिकप्रत्यक्षगम्यः जात्यभावप्रत्यक्षत्वप्रतिपादकः प्राचां ग्रन्थो-

नोन्मीलनानन्तरं स्तम्भः पिशाचो न भवतीति प्रतीतेर्बाधकबलेन वायुर्नास्तीति वह्लिङ्गग्रहोपक्षीणत्वादिति चेत् । न । यो ह्यनुपलम्भोऽधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वविरोधी सोऽभावं ग्राहयति न तु योग्यानुपलब्धिमात्रम्, अन्यथा वायौ रूपाभावप्रतीतिवत् जलपरमाणौ पृथि-

---

ऽपि तादृशजात्यभावपरः इत्यतो न तद्विरोधोऽपि । जातिनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वञ्च तादात्म्यसम्बन्धेन तत्तज्जातिरेवेति तद्योग्यमेव । तत्तद्गन्धतत्तद्रसत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तद्द्रव्यव्यक्त्यभावस्य घ्राणजरासनादिसाक्षात्कारवारणाय वायौ रूपसामान्याभावस्य चाक्षुषसाक्षात्कारवारणाय च वृत्त्यन्तं प्रतियोगिताविशेषणम्। तत्तद्गन्धवत्त्वतत्तद्रसवत्त्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकतत्तद्द्रव्यव्यक्त्यभावस्य चाक्षुषत्ववारणाय प्रथमं तत्तत्पदम् । द्वितीयतत्तत्पदञ्च तादृशस्यैवाभावस्य घ्राणजरासनादिप्रत्यक्षतापत्तिताद्वस्थ्यवारणायेति भावः । नन्वेवं नयनोन्मीलनानन्तरं स्तम्भः पिशाचो न भवतीति प्रत्ययो न स्यादित्यत आह नयनेति। लिङ्गग्रहोपक्षीणत्वादिति। लिङ्गग्रहजन्यत्वादित्यर्थः । नयनोन्मीलनानुविधानन्तु लिङ्गग्रहार्थमिति भावः । निरुक्तयोग्यत्वस्य व्यतिरेकव्यभिचाराच्च कारणत्वसम्भव इत्याह यो ह्यनुपलम्भ इति । हि यस्मात् यः देशः अनुपलम्भः प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसंसर्गकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिमत्तानिश्चयाभावविशिष्टः न विद्यते उपलम्भो यत्र इति व्युत्पत्तेः । अधिकरण इति निर्द्धारणे सप्तमी।तथा।चाधिकरणेषु मध्ये निरुक्तनिश्चयाभावविशिष्टो यो देशः प्रतियोगिसत्त्वविरोधी प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धसंसर्गकाधिकरणत्वसम्बन्धेन प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिमत्तया आपादितसाक्षात्कारकः, सः देशः अभावं ग्राहयति अतीन्द्रियप्रतियोगिकस्याप्यभावस्य लौकिकसाक्षात्कारविषयो भवति । यथा योग्यद्रव्यवृत्तिगुणकर्मसामा-

वीत्वाभावप्रत्ययप्रसङ्गात् अधिकरणे प्रतियोगिसत्त्वञ्च

न्यादिकं रूपसामान्याभावस्य, घटादिः स्नेहसामान्याभावस्य, उद्भूतरूपवान् परमाणुर्महत्त्वसामान्याभावस्य, महान् वायुरुद्भूतरूपसामान्याभावस्य च लौकिकप्रत्यक्षविषयः। अयं गुणादिर्यदि चक्षुःसंयुक्तमहत्त्ववदुद्भूतरूपवत्समवेतत्वे सति रूपवान् स्यात् चाक्षुषवान् स्यात्, घटो यदि महत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वे चक्षुरादिसंयुक्तत्वे च सति स्नेहवान् स्यात् चाक्षुषवान् स्यात् पृथिवीपरमाणुर्यदि उद्भूतरूपवत्त्वे चक्षुरादिसंयुक्तत्वे च सति महत्त्ववान् स्यात् चाक्षुषवान् स्यात् महान्वायुर्यदि महत्त्वे सति चक्षुरादिसंयुक्तत्वे च सत्युद्भूतरूपवान् स्यात् चाक्षुषवान् स्यात् इत्यापादने मूलशैथिल्यविरहादित्यर्थः। न त्विति। तु शब्दः अत इत्यर्थे। नातो निरुक्तयोग्यतासहितैव निरुक्तानुपलब्धिरभावलौकिकप्रत्यक्षे कारणं व्यतिरेकव्यभिचारादित्यर्थः। ननु योग्यद्रव्यवृत्तिगुणकर्मसामान्यादिषु रूपसामान्याभावादीनां लौकिकप्रत्यक्षमेवासिद्धं परमाणुसंसर्गाभावलौकिकप्रत्यक्षवारणाय लाघवान्निरुक्तयोग्यताया एवाभावनिष्ठतया अभावलौकिकप्रत्यक्षकारणत्वकल्पनादन्यथा तत्र तेषां लौकिकप्रत्यक्षाभ्युपगमे मनोवाय्वादावपि तेषां लौकिकप्रत्यक्षापत्तिवारणाय यत्राधिकरणे तादृशापादनं न सम्भवति अनन्ततत्तदधिकरणभेदस्याधिकरणनिष्ठतया वक्ष्यमाणक्रमेण तत्तदभावलौकिकप्रत्यक्षकारणत्वकल्पने महागौरवापत्तिरित्यत आह अन्यथेति। निरुक्तयोग्यताया एवाभावलौकिकप्रत्यक्षकारणत्वे इत्यर्थः। रूपाभावप्रतीतिवदिति। रूपाभावपदं महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपाभावपरं घटादिवृत्तितद्रूपाभावपरं वा। पूर्वपक्षिनये तस्यातीन्द्रियप्रतियोगिकत्वेनाप्रत्यक्षत्वात् सिद्धान्तिनयेऽपि वायौ तत्प्रत्यक्षानभ्युपगमात्। पृथिवीत्वाभावप्रत्ययेति। तत्सङ्ख्यावत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकपृथिवीत्वाभावलौकिकचाक्षुषप्रसङ्गादित्यर्थः। निरुक्तयोग्यतायास्तादृशपृथिवीत्वाभावे सत्त्वात्। ननु परमाणौ पृथिवीत्वाभावलौकिकचाक्षुषः किं परमाण्वंशेऽलौकिकरूप आपाद्यते स्थूलजले पृथिवीत्वाभावेन समं लौकिकसन्नि-

कर्षदशायां परमाण्वंशे उपनीतभानात्मकस्य पृथिवीत्वाभावलौकिकचाक्षुषस्येष्टत्वात् । न च परमाणुघटितचक्षुःसन्निकर्षेण पृथिवीत्वाभावलौकिकचाक्षुष आपाद्यत इति वाच्यम् । चक्षुःसंयुक्तमहदुद्भूतरूपवद्विशेषणतायाः पृथिवीत्वाद्यभावग्राहकतया तद्घटितसन्निकर्षेण तच्चाक्षुषासम्भवात्, परमाणुसन्निकर्षदशायां पृथिवीत्वशून्ययोग्यपदार्थान्तरसन्निकर्षस्यावश्यकतया तदानीं पृथिवीत्वाभावसाक्षात्कारस्यावश्यकत्वेन तत्र परमाणुघटितसन्निकर्षजन्यत्वाभावस्य शपथनिर्णेयत्वाच्चेति चेत् । न । परमाण्वाद्यंशे उपनीतभानात्मकोऽपि परमाण्वादिवैशिष्ट्यावगाहिपृथिवीत्वाद्यभावलौकिकचाक्षुषो न भवति इति सिद्धान्तात् । परमाणौ पृथिवीत्वाभावसाक्षात्कारो न भवति वायौ रूपसामान्याभावसाक्षात्कारो न भवतीत्यादिसकलप्रामाणिकसिद्धान्तप्रवादान्यथानुपपत्त्या तथैव सिद्धान्तस्य निर्णीतत्वादिदं सर्वत्र । न चैवं सिद्धान्ते स्थूलजले पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षानन्तरं पृथिवीत्वाभावसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या पृथिवीत्वाभावप्रकारेण परमाणोश्चाक्षुषो न स्यात् इति वाच्यम् । तत्र पृथिवीत्वाभावनिष्ठलौकिकप्रकारतानिरूपितविषयताया एव परमाणावभ्युपगमात् तन्निष्ठलौकिकप्रकारतानिरूपितविषयतायास्तु सन्निकृष्टस्थूलजलमात्रवृत्तित्वादिति भावः।एतच्चोपलक्षणम्। निरुक्ततत्तदिन्द्रिययोग्यत्वं तत्तदिन्द्रियजन्यलौकिकसाक्षात्कारविषयत्वं तत्तदिन्द्रियजन्यलौकिकसाक्षात्काराप्रतिबन्धकत्वं वा । नाद्यः, भूतलादौ घटादिसामान्याभावस्याप्यचाक्षुषतापत्तेः दैवात् त्वगादिमात्रगृहीतघटादिव्यक्तेरपि तत्प्रतियोगिकुक्षिनिक्षिप्तत्वात् । न द्वितीयः, प्रतिबन्धकत्वाननुगमेनाऽननुगमतादवस्थ्यात् तत्तद्गन्धघटत्वतत्तद्रसघटत्वावच्छिन्नतत्तद्द्रव्यव्यक्त्यभावस्यापि घ्राणजरासनादिप्रत्यक्षविषयतापत्तेः ।द्रव्यस्य घ्राणजादिप्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् गन्धतत्समवेतघ्राणजादिकं प्रति घ्राणसंयुक्तसमवायघ्राणसंयुक्तसमवेतसमवायादेर्हेतुतयैव द्रव्यस्य घ्राणजप्रत्यक्षापादनासम्भवात् । ननु समानेन्द्रियजन्यप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोग्याहार्यारोपस्याभावलौकिकप्रत्यक्षहेतुतया तदभावादेव जलपरमाणौ न पृथिवीत्वाभावलौकिकप्रत्यक्षं परमाणोरयोग्यतया तत्र चक्षुषा पृथिवीत्वारोपासम्भवादित्यत आह अधिकरण इ;

तिजलपरमाणावित्यर्थः। प्रतियोगिसत्त्वञ्च पृथिवीत्वाभावस्य प्रतियोगिसत्त्वञ्च पृथिवीत्वाभावस्य प्रतियोगिसत्त्वमपि। तर्कितं विशेष्यतया सम्भवदाहार्यारोपकम्। नन्वेवं तव नयेऽपि योग्याधिकरणमादाय लौकिकसन्निकर्षदशायामुपनीतपरमाणुप्रकारको न कुतः पृथिवीत्वाभावलौकिकचाक्षुषः, कुतो वा वायौ रूपं नास्ति वायौ स्नेहो नास्तीत्याद्युपनीतवायुप्रकारको रूपसामान्याभावस्नेहसामान्याभावयोर्न लौकिकचाक्षुषः, कुतो वा परमाणौ महत्त्वं नास्तीति मनसि महत्त्वं नास्तीत्युपनीतपरमाणुमनःप्रकारको न महत्त्वाभावलौकिकचाक्षुषः, कुतो वा मनसि पवनीयपरमाणौ वा नोद्भूतरूपाभावस्य लौकिकचाक्षुषः अभावानां योग्यत्वात् अन्यथा अन्यत्रापि तल्लौकिकचाक्षुषानुपपत्तेः. विना च कारणाभावं कार्याभावानभ्युपगमात्। *अथ यस्मिन्नधिकरणे पक्षवृत्तिधर्मविशेषितेन प्रतियो*गिग्राहकतावच्छेदकावच्छिन्नातिरिक्तविशेषितेन च तत्संसर्गकाधिकरणत्वसम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नत्वेन हेतुत्वात्तदिन्द्रियजन्यसाक्षात्कारवत्त्वमापादयितुं शक्यते तदधिकरण एव तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावनिष्ठलौकिकविषयतासम्बन्धेन तदिन्द्रियजन्यतादृशाभावप्रत्यक्षमुत्पद्यते न तु अन्यत्राधिकरण इति नियमः। यत्राधिकरणे तादृशापादनादिकं न सम्भवति तत्तदधिकरणभिन्नत्वस्वरूपस्याधिकरणयोग्यत्वस्याधिकरणनिष्ठतया तादृशविषयतासम्बन्धेन तत्तदिन्द्रियजन्यतत्तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षोत्पत्तौ हेतुत्वात्। इत्थञ्च परमाण्वादावेव तादृशपृथिवीत्वादिमत्त्वे च चाक्षुषत्वापादनासम्भवान्न तत्र चक्षुरादिना तदभावस्य योग्यस्यापि ग्रहः किन्तु योग्यजलादावेव तद्ग्रहः। घटादौ समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्नेहादिसामान्याभावस्तु चक्षुरादिना गृह्यत एव, घटो यदि चक्षुरादिसंयुक्तत्वे सति महत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वे च सति स्नेहवान् स्यात् चाक्षुषवान् स्यात् इत्यापादनस्य मूलशैथिल्यविरहात्। व्यर्थविशेषणत्वेष्टापत्त्योः सम्भवेऽपि मूलशैथिल्यविरहादेवापादनादियोग्यतानपायात् आपत्त्यादेः सर्वत्रासम्भवात् व्याप्त्याद्यारोपजन्यापाद्यव्यतिरेकादिभ्रमजन्यापत्त्यादेरतिप्रसक्तत्वाच्च योग्यताया एव यथोक्तनियमघटकत्वात्। सा च प्रकृते व्याप्तिमात्रम्। नन्विष्टापत्त्यादिविरहेऽपीति चेत्-

तर्कितं यदि हि स्तम्भः पिशाचः स्यात् स्तम्भवदुपलभ्येत न पिशाचानुपलम्भः स्यात् । न च पृथिवीजलाद्भिद्यते जलावृत्तिधर्मवत्त्वात् तेजोवत् एवमन्येभ्योऽपि भेदसिद्धौ द्वादशभिन्नेति विशेषणं दत्त्वा समवायभेदसाधनादन्वयिन एव पृथिव्यां त्रयोदशभेदसिद्धिरिति किं व्यतिरेकिणेति वाच्यम् । जलादिभिन्ना सती समवाय-

---

हि चक्षुरादिना वाय्वादौ तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तम्भत्वात्यन्ताभावप्रत्यक्षमपि न स्यात् वाय्वादौ स्तम्भत्ववत्त्वेन साक्षात् साक्षात्कारवत्त्वापादनासम्भवात् गृहादिधारकस्यैव स्तम्भपदवाच्यतया चक्षुःसंयुक्तत्वे पिशाचात्मकस्तम्भे मूलशैथिल्यादिस्वतश्चाह यदि हीति । स्तम्भः पिशाचः स्यात्, चक्षुःसंयुक्तः कश्चित् पिशाचः स्तम्भः स्यात्। स्तम्भवदुपलभ्येतेति।सोऽपि पिशाचः पिशाचस्तम्भान्तरवच्चाक्षुषः स्यादित्यर्थः । स्तम्भत्वस्य महत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वनियतत्वादिति भावः । न पिशाचानुपलम्भः स्यात्, न सर्वः पिशाचो लौकिकसाक्षात्काराविषयः स्यात् । पिशाचत्वं लौकिकसाक्षात्काराविषयत्वव्याप्यं न स्यादिति यावत् । तथा च पिशाचत्वस्य लौकिकसाक्षात्काराविषयत्वव्याप्यत्वान्यथानुपपत्त्या स्तम्भत्वं न पिशाचवृत्तीति यथोक्तनियमे न किमपि बाधकमिति भावः । वस्तुतस्तु पनसाम्रादिस्तम्भसाधारणस्य स्तम्भत्वस्य पिशाचवृत्तित्वे पनसत्वाम्रत्वपिशाचत्वमादाय साङ्कर्य्यापत्तेः किन्तु स्तम्भत्व आम्रत्वपनसत्वादिव्याप्यं नाना, तच्च न पिशाचवृत्ति पिशाचोऽपि यदि स्तम्भस्तदा तद्व्याप्यस्तम्भत्वं पिशाचत्ववदतीन्द्रियमेव तदत्यन्ताभावो न क्वापि लौकिकाध्यक्षगम्य इति यथोक्तनियमे न किमपि बाधकमित्येव तत्त्वम् । यथोक्तनियमस्य प्रवृत्त्ययव्याप्तिरस्मत्कृते सिद्धान्तरहस्ये अभावग्राहकयोग्यताविचारे अनुसन्धेया । द्वादशभिन्नेति विशेषणमिति।

भिन्नेति बुद्धावपि त्रयोदशभिन्नेति बुद्धेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वात् । न च घटस्यापि पक्षत्वादंशतः सिद्धसाधनम्, सर्वा पृथिवीतरभिन्नेत्युद्देश्यप्रतीतेरभावात्, पक्षतावच्छेदकनानात्वे हि तत्, अत एवानित्ये वाङ्मनसे इत्यत्र

द्वादशभेदान् पक्षे विशेषणीकृत्येत्यर्थः । समवायभेदसाधनादिति । समवायावृत्तिधर्मवत्त्वादिरूपसमवायभेदसाधकाद्धेतोरित्यर्थः । अन्वयिन एवेति । अन्वयसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानादेवेत्यर्थः । भेदसिद्धिरिति । आस्त्विति शेषः । किं व्यतिरेकिणेतीति । किं व्यतिरेकसहचारज्ञानजन्यव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिकरणत्वेनेत्यर्थः । जलादिभिन्ना सतीति । विशिष्टाधिकरणकवैशिष्ट्यबुद्धौ सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन विशेष्यतावच्छेदकस्य विधेये प्रकारत्वादित्यभिमानः । त्रयोदशभिन्नेतीति । पृथिवीतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिकभेदप्रकारकबुद्धेरित्यर्थः । व्यतिरेकिसाध्यत्वात् व्यतिरेकिण एव साध्यत्वात् । एवकारात् यथोक्तहेतुकान्वयिव्यवच्छेदः । सर्वा पृथिवीति । पृथिवीत्वस्यावच्छेदकत्वस्फोरणाय सर्वपदम् । इत्युद्देश्यप्रतीतेः इत्याकारकफलीभूतानुमितिसमानाकारप्रतीतेः । पृथिवीत्वावच्छेदेन पृथिवीत्वधर्मितावच्छेदककपृथिवीतरभेदप्रकारकप्रतीतेरिति यावत् । तथा च तद्धर्मावच्छेदेन तद्धर्मधर्मितावच्छेदककानुमितिं प्रति तद्धर्मावच्छेदेन तद्धर्मधर्मितावच्छेदककसिद्धेरेव प्रतिबन्धकतया घटत्वावच्छेदेन घटे सिद्धिसत्त्वेऽपि पृथिवीत्वावच्छेदेन पृथिवीत्वधर्मितावच्छेदककानुमितौ अविरोध इति भावः। ननु तद्धर्मावच्छेदेन तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकानुमितिं प्रति तदन्यधर्मावच्छेदेन तदन्यधर्मावच्छिन्नस्वसमानविशेष्यताकसिद्धिरपि प्रतिबन्धिका अनित्ये वाङ्मनसे वाङ्मनसोऽन्यतरत्वादित्यादौ वाक्यत्वावच्छेदेन वाक्यत्वावच्छिन्नविशेष्यकसिद्धेरपि मनस्त्वावच्छेदेन मनस्त्वावच्छिन्नविशेष्यकसमूहालम्बनानुमितिप्रतिबन्धकत्वात्, तथा च घटत्वावच्छेदेन घटत्वावच्छिन्नविशेष्यकसिद्धिसत्त्वे पृथिवीत्वाव-

नित्या वागितिबुद्धेरुद्देश्याया: सिद्धत्वादंशत: सिद्धसाधनम्, अन्यथानुमानमात्रोच्छेदात् पक्षस्य सिद्धस्यैव साध्यत्वात् । न च घट: कथं पक्ष: साध्यनिश्चयेन संशयसिषाधयिषयोरभावादिति वाच्यम् । सर्वा पृथिवी इतरभिन्ना न वेति संशयस्य तत्प्रकारकसिषाधयिषायाश्च सामान्यतो घटविषयत्वात् घटत्वेन विशेषदर्शनं सिद्धिर्वा।

च्छेदेन घटत्वावच्छिन्नविशेष्यकसिद्धिमत्त्वे पृथिवीत्वावच्छेदेन पृथिवीत्वरूपेण घटे कथमनुमितिरित्यत आह पक्षतावच्छेदकनानात्वे हीति । तद्धर्मावच्छेदेन तद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वे सति तदन्यधर्मावच्छेदेन तदन्यधर्मावच्छिन्नविशेष्यकानुमितौ हीत्यर्थ: । तत्र तदन्यधर्मावच्छेदेन तदन्यधर्मावच्छिन्नस्वसमानविशेष्यकसिद्धे: प्रतिबन्धकत्वम् । उद्देश्याया: उद्देश्यानुमितिविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यिकाया: । उद्देश्यानुमितिश्च मनस्त्वावच्छिन्नविशेष्यकसमूहालम्बनानुमिति: । सिद्धत्वात् । सत्त्वात् । अंशत: सिद्धसाधनम् अंशत: सिद्धेरेवोपधायकं साधनं वाक्यत्वमनस्त्वावच्छिन्नविशेष्यकसमूहालम्बनानुमितेरनुपधायकं साधनमिति यावत् । ननु लाघवात्तद्धर्मिकसिद्धित्वेनैव तद्धर्मिकानुमितिसामान्यं प्रति प्रतिबन्धकता धर्मिविशेषान्तर्भावस्यावश्यकत्वादित्यत आह अन्यथेति । यदि तद्धर्मिकसिद्धित्वेनैव तद्धर्मिकानुमितिसामान्यं प्रति विरोधित्वं तदेत्यर्थ: । अनुमानमात्रेति । हेतुसाध्यसहचारघटकतया अधिकरणत्वरूपेण निखिलसाध्याधिकरणे साध्यवत्त्वविषयकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितिमात्रोच्छेदापातादित्यर्थ: । पक्षस्येति । सप्तम्यर्थे षष्ठी । सिद्धस्यैव सहचारघटकतया निश्चितस्यैव । साध्यत्वात् तादृशानुमितौ विधेयत्वात् । न चेति । सन्देहसिषाधयिषयोरन्तरस्य पक्षतात्वया-

अतस्तेन रूपेण संशयसिषाधयिषे न स्तः पृथिवीत्वेन ते भवत: एव, धूमवान् वह्निमानिति धूमवत्त्वेन वह्निनिश्चयेऽपि पर्वते वह्निसंशयवत् । यद्वा सर्वत्वेन रूपेण न पक्षता सर्वत्राविप्रतिपत्तेः घटाद्येकदेशे इतरभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात् तथा चैकदेशे विप्रतिपत्तौ सामान्ये इतरभेदसाधने अर्थान्तरम्, किन्तु सामान्येन पृथिवीत्वेन यावदेव विप्रतिपत्तिविषयस्तावतामेव पक्षता विशेष्याननुगमात् । तर्हि पृथिवी इतरभिन्ना पृथिवीत्वाद्घटवदित्यन्वयिनैवेतरभेदस्य सिद्धत्वात् किं व्यतिरेकिणा, घट-

---

त्विनां प्राचां नय इति शेषः। पक्षः अनुमित्युद्देश्यः । सर्वा पृथिवीति। सकलपृथिव्या विशेष्यत्वस्फोरणाय सर्वपदम्। पृथिवीत्वरूपेण सकलपृथिवीविशेष्यकेतरभेदसंशयस्येत्यर्थः । तत्प्रकारकेति । पृथिवीत्वावच्छिन्नसकलपृथिवीविशेष्यकसिद्धित्वप्रकारकसिषाधयिषायाश्चेत्यर्थः। सामान्यत पृथिवीत्वरूपेण।ननु घटे विशेषदर्शनसिद्धिसत्त्वेन कथं संशयसिषाधयिषयोस्तद्विषयत्वं ज्ञानादेः स्वरूपसत एव स्वविषयकेच्छाविरोधित्वादित्यत आह घटत्वेनेति। सिद्धवेति। अत इति पर्वते पर्वतत्वविशिष्टे। इदमुपलक्षणम्। प्रत्यक्षतः सिद्धिसत्त्वेऽपि अनुमितित्वादिरूपेण संशयसिषाधयिषयोर्बाधकाभावाच्च। समानधर्मिकनिश्चयस्यैव संशयविरोधित्वमते ममाधत्ते यद्वेति। सर्वत्वेनेति। तस्याः पृथिव्या न पक्षतेत्यर्थः। अविप्रतिपत्तेः असंशयात्। विप्रतिपत्तौ संशये। सामान्य इति। सन्देहाविशिष्टेऽपीति शेषः। इतरभेदसाधने इतरभेदानुमित्यभ्युपगमे। अर्थान्तरं सिद्धान्तान्तरम्। अपसिद्धान्त इति यावत् तद्धर्मिकानुमितौ तद्धर्मिकसंशयस्यैव प्राचीनमते पक्षतात्वादिति भावः।

साधारणपक्षत्वेऽप्यभेदानुमानवत् पक्षस्यापि दृष्टान्तत्वाविरोधात् पक्षान्यत्वं हि तत्रातन्त्रं, किन्तु साध्यवत्तया निश्चितत्वं प्रयोजकम्। न च पृथिवीत्वाग्रहे पूर्वं गृहीतं यत्र साध्यं पश्चात् स्मर्य्यते तत्र हेतुसाध्यसामानाधिकरण्याग्रहाद्व्यतिरेक्यवतारं इति वाच्यम्। हेतोरेव पक्षतावच्छेदकत्वेन घटे पृथिवीत्वग्रहदशायामितरभेदसामानाधिकरण्यग्रहावश्यम्भावादिति चेत्। सत्यम्, अ-

---

अविप्रतिपत्तेरिति यथाश्रुतन्तु न सङ्गच्छते, स्वार्थानुमाने विप्रतिपत्त्यभावेन विप्रतिपत्त्यभावस्य पक्षतात्वाभावाप्रयोजकत्वात्। सामान्येति। सकलपृथिवीनिष्ठेनेत्यर्थः। विप्रतिपत्तिविषयः संशयविषयः। पक्षता पृथिवीत्वेनानुमित्युद्देश्यता। अननुगमादिति। सर्व्वत्रेतरभेदस्यानिश्चयादित्यर्थः। शङ्कते तर्हीत्यादिना चेदित्यन्तेन। किं व्यतिरेकिणेति। किं व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासेनेत्यर्थः। अत एवाग्रे व्याप्त्युपन्यासस्येति संगच्छते। पूर्व्वमतेऽप्यनुमितित्वमुपपादयति अभेदानुमानवदिति। अयं घटः पूर्व्वानुभूतघटाभिन्नः तद्घटवृत्तिविलक्षणसंस्थानवत्त्वादित्यादिस्थैर्य्यसाधकाभेदानुमानवदित्यर्थः। पृथिवीत्वाग्रह इति। यत्र स्थले पूर्व्वं गृहीतं साध्यमुद्बोधकमहिम्ना पृथिवीत्वाग्रहे पश्चात् स्मर्य्यते इत्यर्थः। साध्यस्य प्रत्यक्षतादशायां पृथिवीत्वस्यापि प्रत्यक्षमावश्यकमतः स्मरणपर्य्यन्तानुधावनम्। व्यतिरेक्यवतारः व्यतिरेक्यव्याप्त्युपन्यासः। घट इति। इदञ्च घटसाधारणपक्षतादशायामित्युक्तमन्यथा तु अन्यस्मिन् पक्षे बोध्यम्। पृथिवीत्वग्रहेति। पक्षतावच्छेदकप्रकारेण पक्षज्ञानस्यावश्यकत्वात् इति भावः। इतरभेदेति। तथा च पक्षस्यैव अन्वयिदृष्टान्तत्वं सम्भवतीति भावः। न च प्रत्यक्षतः पृथिवीत्वग्रहदशायामितरभेदग्रहो नावश्यकः प्रतियोगिज्ञानस्य तदा अभावादिति वाच्यम्। व्यतिरेकव्याप्तिग्राहकत्वेन तज्ज्ञानस्य तदानीमावश्यकत्वादिति

न्वयितुल्यतया व्यतिरेकिणोऽपि सामर्थ्यादन्वयाप्रतिसन्धानदशायां व्यतिरेक्युपन्यासस्यापर्य्यनुयोज्यत्वात् तदुक्तम् । आस्तां तावदयं सुहृदुपदेशः, केवलव्यतिरेकिलक्षणं तावन्निर्व्यूढम् । अथ वा जलादीनां त्रयोदशान्योन्याभावाः त्रयोदशसु प्रसिद्धाः पृथिव्यां साध्यन्ते, अत एवाकाशे व्यतिरेकिणा जलादिमिलितप्रतियोगिकान्योन्याभावाप्रतीतावपि त्रयोदशान्योन्याभावाः साध्या इति

भावः । अन्वयितुल्यतयेति । यथा अन्वयव्याप्तिज्ञानस्य व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानविरहस्थलेऽनुमितिजनकत्वमनुभवसिद्धं तथा अन्वयव्याप्तिज्ञानविरहस्थले व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिजनकताया अनुभवसिद्धतयेत्यर्थः । अन्वयाप्रतिसन्धानेति । अन्वयानुपन्यासदशायामित्यर्थः । तदुपन्यासदशायान्तु अधिकेन निग्रहात् पर्य्यनुयोगो भवत्येव इति भावः । अयमिति । अन्वयिनैव इतरभेदसिद्धौ किं व्यतिरेकव्याप्त्युपन्यासेनेति सुहृदुपदेश इत्यर्थः । एतदाशङ्कया असद्युक्तिकत्वादिति भावः । केवलव्यतिरेकिलक्षणमिति केवलव्यतिरेकस्वरूपमित्यर्थः । निर्व्यूढमिति । अन्वयाप्रतिसन्धानदशायामपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादनुमितेरनुभवसिद्धत्वेन तस्यापि हेतुत्वादिति भावः । प्रसिद्धाः प्रत्येकवैधर्म्यलिङ्गकानुमित्यादिना प्रसिद्धाः । पृथिव्यां साध्यन्त इति । पृथिव्यां त्रयोदशत्वरूपेण साध्यन्ते इत्यर्थः । प्रत्येकरूपेण साध्यत्वे अग्रे नान्वयित्वासाधारण्ये इत्यसङ्गतेः । न च त्रयोदशान्योन्याभावानां प्रातिस्विकरूपेण त्रयोदशप्रसिद्धत्वेऽपि साध्यतावच्छेदकत्रयोदशत्वप्रकारेण सिद्ध्यभावात् कथमनुमितिरिति वाच्यम् । भिन्नभिन्नाधिकरणस्थानामप्यभावानां त्रयोदशत्वादिना ज्ञानसम्भवात् भिन्नाधिकरणस्थघटयोर्द्वौ घटाविति प्रतीतिवत् । जलादिमिलि-

नान्वयित्वासाधारण्ये । यद्वा जलं तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववत् द्रव्यत्वात्तेजोवदित्यनुमानात्त्रयोदशभिन्नस्य सामान्यतः सिद्धौ पृथिव्यां त्रयोदशभिन्नत्वं साध्यम् । न चान्वयित्वमसाधारण्यं वा, पक्षादन्यत्र साध्याप्रसिद्धेः । वस्तुगत्या पृथिव्यामेव साध्यसिद्धेः किं व्यतिरेकिणेति चेत् । न । पृथिवी त्रयोदशभिन्नेति व्यतिरेकिणं विना अप्रतीतेः । नन्वेवं पृथिवी जलादित्रयोदशभिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभाववती द्रव्यत्वादिति पृथिवीभिन्नतद्भिन्नादिसिद्धिः स्यादिति चेत् । न । अप्रयोजकत्वात् प्रकृते चानुभूयमानजलादिवैधर्म्यस्य पृथिवीत्वशब्दाश्रयत्वादेः अतिरिक्तं विनानुप-

---

नेति। आकाशेतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकान्योन्याभावानुमित्यसम्भवेऽपीत्यर्थः। आकाशस्यैकव्यक्तित्वेन तद्भेदकदेशे साध्यप्रसिद्ध्यसम्भवादिति भावः। त्रयोदशभेदानां त्रयोदशप्रत्येकं प्रसिद्धिमुक्त्वा एकत्रैव तेषां प्रसिद्धिमाह जलमिति। तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्ननिष्ठभेदप्रतियोगीत्यर्थः। यथाश्रुते पृथिव्यां साधनीयस्य त्रयोदशभेदस्यास्मादसिद्धेः जलभेदस्यैवासिद्धत्वात्। इदञ्च प्रमाणान्तरेण पृथिव्यां द्वादशभिन्नत्वस्य प्रसिद्धिदशायां बोध्यम्। त्रयोदशभिन्नत्वमिति। त्रयोदशस्वरूपेणेत्यर्थः। शङ्कते वस्तुगत्येति। पृथिवी त्रयोदशभिन्नेतीति। पृथिवी जलादित्रयोदशभिन्नेत्यर्थः। प्रकृते चेति। यद्वा जलमित्यत्रेत्यर्थः। अनुभूयमानेति। तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्नपृथिव्यादौ अनुभूयमानस्येत्यर्थः। पृथिवीत्वेति तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्नपृथिवीनिष्ठान्योन्याभावानुमानमधिकृत्य। शब्दाश्रयत्वेति।

पत्तेः । नन्वितरभेदो यद्यन्योन्याभावस्तदा भावाद्भेदो न सिद्ध्येत अभावस्याभावान्तराभावात्, यदि च तेन समं स्वरूपभेद एव साध्यः तदाननुगमादनुमानाप्रवृत्तिः, भावो न भवतीत्यबाधितप्रतीतिबलादभावस्यापि अन्योन्याभावोऽस्तीति केचित्, तन्न, अपसिद्धान्तात् । अनतिप्रसक्ताधिकरणस्वरूपमात्रेणैवाभावप्रतीत्युपपत्तौ चाधिकाभावे मानाभावाच्च इति चेत् । न । इतरभावान्योन्याभावस्य साध्यत्वात् । न चैवमभावादविवेकतादवस्थ्यं, तेन समं स्वरूपभेदस्यान्वयिना व्यतिरेकिणा वा साध्यत्वात् ।

आकाशेतरभेदानुमानस्थले तेजःप्रभृतिद्वादशभिन्नाकाशनिष्ठान्योन्याभावानुमानमभिकृत्येति । अतिरिक्तमिति । पृथिव्यादिजलाद्यतिरिक्तत्वं विनेत्यर्थः । त्रयोदशत्वरूपेण त्रयोदशभेदाः साध्या इति द्वितीयकल्पे शङ्कते नन्विति । इतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकसामान्याभावस्य साध्यत्वे एतदाशङ्कया असङ्गतेः तस्याभावाभावप्रतियोगिकस्यैकत्वादिति मन्तव्यम् । अभावान्तरेति । अधिकरणातिरिक्तभेदेत्यर्थः । स्वरूपभेद इति । अधिकरणस्वरूपभेद इत्यर्थः । अननुगमादिति । अधिकरणानामनन्तत्वेन चतुर्दशत्वरूपेण साध्यत्वासम्भवादित्यर्थः । अत्र कस्यचित् समाधानमाशङ्कते अबाधितेति । अभावत्वांशे अबाधितप्रत्ययेत्यर्थः । अस्ति अतिरिक्तोऽस्ति । अयमेकदेशिनं प्रति नापसिद्धान्त इत्यत आह अनतिप्रसक्तेति । मानाभावादिति । न चाभावत्वांशे अबाधितोक्तप्रत्यय एव मानमिति वाच्यम् । इदमिदं भवतीति प्रतीतिसाक्षिकस्याभावत्वस्य भावे स्वीकारात् अतिरिक्तधर्मिकल्पनामपेक्ष्य लाघ-

अन्ये तु पृथिवीत्वभिन्नधर्मात्यन्ताभाव एव साध्यः जलत्वादिप्रतियोगिकास्तावन्तोऽत्यन्ताभावा वा तत्तदसाधारणतत्तद्धर्मात्यन्ताभावयोगो वा एते चाभावा जलत्वं न घटादौ घटादिजलात्यन्ताभाववदिति प्रत्यक्षादेः क्व चित्तद्वैधर्म्यादेव प्रसिद्धा इति नाप्रसिद्धिः । तावतामभावानां वैशिष्ट्यं न प्रसिद्धमिति चेत् । किं तावता, न हि तावद्वैशिष्ट्यमत्र साध्यते, किन्तु जलत्वादीनां यावन्तोऽभावा इह साध्यास्ते च तत्र तत्र प्रसिद्धा एव तावद्वैशिष्ट्यधीस्तु फलम, अन्यथा सिद्ध-

---

ध्यादिति भावः । स्वरूपभेदस्येति । अभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदस्वरूपेणेत्यर्थः । अन्वयिनेति । भावत्वहेतुकान्वयिनेत्यर्थः । व्यतिरेकिणेति । पृथिवीत्वादिहेतुकव्यतिरेकिणेत्यर्थः । न चासाधारण्यम्, अन्यत्र साध्यानिर्णयदशायामनुमानप्रवृत्तेः । इदमुपलक्षणम् । अभावत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदवत्त्वे सति जलादित्रयोदशान्योन्याभावस्य साध्यत्वे प्रथमानुमानेनाप्यभावभेदः सिध्यतीति मन्तव्यम् ।

पृथिवीत्वाभिन्नेति । पृथिवीत्वासमानाधिकरणेत्यर्थः । नन्वप्रास्यसिद्धिरित्यस्वरसेनाह जलत्वादीति । तावन्तः त्रयोदशेत्यर्थः । तत्तदसाधारणेति । जलाद्यसाधारणेत्यर्थः । योग इति पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यसम्बन्धाभिधानं न तु सम्बन्धपर्यन्तं साधनं, तथा सति न हि तावद्वैशिष्ट्यमित्यग्रिमग्रन्थविरोधात् । न चैवं पूर्वाभेदः । अत्र जलत्वादिनियतस्नेहाद्यभावोऽपि साध्य इति पूर्वतो भेदात् । क चित् मनस्त्वात्यन्ताभावादौ । शङ्कते तावतामिति । अन्यथेति । पक्षधर्मताबललभ्यस्य पक्षे साध्यवैशिष्ट्यस्य प्रसि-

साधनात्, मिलितानामपि साध्यत्वे नाप्रसिद्धिः किञ्चिदेकधर्मावच्छेदो हि बलादिवन्मेलकार्थः, स च नासिद्धः। न च हेतोरसाधारण्यं, तावदभावयोगी ह्यत्र सपक्षो भवति न तु तदेकदेशकतिपयाभाववान्, साध्यतायास्तावत्यपर्य्याप्तेः। यद्वा जलत्वात्यन्ताभावस्तेजस्त्वात्यन्ताभावाधिकरणवृत्तिः अत्यन्ताभावत्वात् घटत्वात्यन्ताभाववत्, एवमत्यन्ताभावान्तरसामानाधिकरण्यमपि तत्र साध्यमिति क्वाप्रसिद्धिः।

द्धिरपि यथाश्रुतं तदेवेत्यर्थः। ननु जलत्वादिप्रतियोगिकतावदत्यन्ताभावाः प्रत्येकमेव साध्याः अनुमितिः परामर्शश्च समूहालम्बनरूप इत्युक्तौ असाधारण्यं मिलितत्वरूपेण साध्यतायान्तु अप्रसिद्धिः तेन रूपेण कुत्राप्यसिद्धेरित्यत आह मिलितानामपीति। त्रयोदशत्वाद्यवच्छिन्नानामपीत्यर्थः। यत्किञ्चिदेकेति। यत्किञ्चिदेकधर्मावच्छिन्नत्वमित्यर्थः। स च प्रकृते त्रयोदशत्वादिसंख्यासमानकालीनमपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वमेवेति भावः। स चेति। भिन्नभिन्नाधिकरणस्थानामप्यभावानां मानसोपस्थित्या अपेक्षाबुद्धिविषयत्वप्रकारेण ज्ञानसम्भवात् भिन्नाधिकरणस्थघटयोर्द्वौ घटाविति प्रतीतिवदिति भावः। तावदभावयोगीति। तावदभाववत्तया निश्चित इत्यर्थः। कतिपयाभाववान् कतिपयाभाववत्तया निश्चितः। साध्यताया इति। साध्यतावच्छेदकस्येत्यर्थः। साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नवत्तया निश्चितश्च सपक्ष इति भावः। अत्यन्ताभावत्वादिति। तेजस्त्वानियतात्यन्ताभावत्वादित्यर्थः। तेन तेजोऽन्यत्वप्रकारकप्रमाविशेष्यत्वाभावादौ वस्तुतस्तेजोऽविषया च या चतुर्दशविषया धीव्यक्तिस्तद्विषयत्वात्यन्ताभावादौ च न व्यभिचारः। पदार्थविभाजकधर्मात्यन्ताभावत्वादित्यर्थः इति कश्चित्। तत्रेति।

किञ्चेतरे तावत् प्रसिद्धा एव ते च भेदप्रतियोगिनो मेयत्वादितीतरभेदोऽपि सुग्रह एव । ननु पृथिवी नेतरभेदवती गुरुत्वादिभ्यो जलवदिति प्रतिरोध इति चेत् । न । इतरभेदनिषेधो हीतराभेदः न तु तेजःप्रभृत्यभेदः, जल इति दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यात्।चतुर्दशाभेदानां चैकत्र विरोधेनासम्भवात् चतुर्दशभेदानां चैकत्र वृत्तौ न विरोधः । यत्तु साध्यप्रसिद्धौ पृथिवीतरभिन्ना तत्साध्याधिकरणपृथिव्यन्यतरत्वात्तदधिकरणवत् पृथिव्यां तत् साध्यमन्वयिन एव सेत्स्यतीति। तन्न। अन्यतरत्वस्यालिङ्गत्वादित्युक्तत्वात्, लिङ्गत्वे वा जलादावपि तत्सिद्धिप्रसङ्गात् । एवं तर्हि पृथिवी जलं

जलत्वात्यन्ताभाव इत्यर्थः । काप्रसिद्धिरिति । तेजस्त्वात्यन्ताभाववायुत्वात्यन्ताभावादिसमानाधिकरणजलत्वात्यन्ताभावस्यैव साध्यत्वादिति भावः ।

अन्येतुमतं समाप्य प्रकारान्तरेण साध्यप्रसिद्धिं दर्शयति किञ्चेति । ते चेति । पृथिवीतरत्वं भेदप्रतियोगितावच्छेदकं व्यतिरेकिधर्मत्वात् इत्यत्र तात्पर्य्यम्, अन्यथा इतरप्रतियोगिकभेदप्रसिद्धावपि तेजस्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाप्रसिद्धेरिति ध्येयम्। ननु तेज प्रभृतीति । प्रातिस्विकरूपेण चतुर्दशभेदानामभावः साध्य इत्यभिप्रायेणेदं दूषणम् । अन्यथा पृथिवीतरभेदाभावस्य पृथिवीतरत्वस्य जले सत्त्वादसङ्गतेः । बाधमप्याह चतुर्दशेति । अभावमादाय चतुर्दशत्वं बोध्यम् । स्थापनानुमाने बाधमुद्धरति चतुर्दशेति । जलादावपीति । तत्रापि तत्साध्याधिकरणजलाद्यन्यतरत्वस्य लि-

पृथिवीत्वात् यन्न जलं तन्न पृथिवी यथा तेज इति सत्प्रतिपक्षोऽस्त्विति चेत् । न । अजलस्य घटादेः प्रत्यक्षत एव पृथिवीत्वनिश्चये व्यतिरेकव्यभिचारादस्य न्यूनत्वात् तदनवधारणे तु सत्प्रतिपक्षत्वमिष्टमेव । ननु जीवच्छरीरं सात्मकं प्राणादिमत्त्वात् इच्छादिकार्य्यवत्त्वाद्वेति व्यतिरेकिणि साध्याप्रसिद्धौ कथं व्यतिरेकादिनिरूपणं, नैरात्म्यञ्च घटस्य न प्रत्यक्षवेद्यं तस्य तत्रासामर्थ्यात्, नानुमानगम्यं नैरात्म्याप्रतीतावन्वयिनोऽभावात् सात्मकत्वप्रतीतिं विना व्यतिरेकिणोऽनुपपत्तिः । अथेच्छा समवायिकारणजन्या कार्य्यत्वात् तच्च समवायिकारणं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यभिन्नं पृथिव्यादित्वे बाधकसत्त्वादिति पृथिव्यादिभिन्नात्मसिद्धौ तद्वत्त्वं जीवच्छरीरे साध्यत इति चेत् । यदि सात्मकत्वमात्मसं-

---

ङ्गत्वसम्भवादिति भावः । इदमापाततः, जले पृथिवीतरभेदस्य बाधेनासिद्धेः जलेतरभेदसिद्धौ च इष्टापत्तेः । वस्तुतस्तु पृथिवीतरभेदस्य विशिष्य कुत्राप्यधिकरणेऽसिद्धेः सिद्धौ चान्वयप्रतिसन्धानदशायां व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानहेतुत्वावश्यकत्वाद्दोषस्यैव द्रष्टव्यम् । एवं व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे । व्यतिरेकव्यभिचारादिति । साध्याभावस्य हेत्वभावव्यभिचारित्वादित्यर्थः।इदमुपलक्षणम् । असाधारण्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । तदनवधारणे त्विति।पृथिवीत्वस्यानवधारणे त्वित्यर्थः । इच्छादीति । अवच्छेदकतासम्बन्धेन हेतुरिति भावः । साध्याप्रसिद्धाविति । सात्मकत्वस्य जीवच्छरीरमात्रवृत्तित्वात्तस्य पक्षत्वादिति भावः । व्यतिरेकादीति । आदिना सा-

योगवत्त्वन्तदा घटादौ तदस्तीति ततो हेतुव्यावृत्तावसाधारण्यं, ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानकारणीभूतसंयोगाश्रयकार्य्यत्वं सात्मकत्वं शरीरात्मसंयोगस्य ज्ञानकारणत्वात् आत्ममनसोस्तथात्वेऽप्यकार्य्यत्वादिति चेत् । न । शरीरादन्यत्रासिद्धेः, तत्र प्रसिद्धौ सिद्धसाधनात् । इच्छाया असमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वस्याभावो घटादौ दृष्टः तद्व्यतिरेकः शरीरे साध्यत इति चेत् । न । इच्छाया असमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वस्य शरीर एव प्रसिद्धेः सिद्धसाधनात्, अन्यथा असिद्धिव्यतिरेकाद्यनिरूपणात् । अप्रसिद्धसाध्यसंसर्गमिव साध्यमप्रसिद्धं साधयति व्यतिरेकीति चेत् । न । व्यति-

---

ध्यवैशिष्ट्यस्य परिग्रहः । तस्येति । तदभावस्यातीन्द्रियत्वादिति भावः । अप्रसिद्धाभावसाध्यके व्यतिरेकमस्त्वित्यत आह सात्मकत्वेति । कार्यत्वादिति । भावकार्यत्वादित्यर्थः । शङ्कते ज्ञानेति । चक्षुःसंयोगाश्रयत्वेन घटादेः सात्मकत्ववारणाय ज्ञानसमानाधिकरणेति । आत्मघटादिसंयोगादिमादाय तद्दोषतादवस्थ्यमतः ज्ञानकारणेति । तादृशसत्त्वादेर्घटादौ सत्त्वात् तद्दोषतादवस्थ्यमतः संयोगेति । आत्ममनसोर्वारणाय कार्यत्वमिति । न च प्राणेऽतिप्रसङ्गः, आत्मप्राणसंयोगस्याऽहेतुत्वादिति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । शरीरादन्यत्रेति । न च राहोः शिरसि तत्प्रसिद्धिरिति वाच्यम् । पक्षादन्यत्राप्रसिद्धेरित्यर्थात् चेष्टावत्त्वेन तस्यापि पक्षत्वात् । शङ्कते इच्छाया इति । दृष्टः ज्ञातः । तद्व्यतिरेक इति । स एव च सात्मकत्वमिति भावः । अप्रसिद्धसाध्यसंसर्गमिवेति । यद्यपि व्याप्ति-

रेकाद्यनिरूपणात् असाधारणधर्मेणाप्रतीतपदार्थानुमाने घटत्वादिनापि स्वेच्छाकल्पितडित्थाद्यनुमानप्रसङ्ग इति। उच्यते । इच्छाऽसमवायिकारणसिद्धाविच्छात्वं संयोगासमवायिकारणकवृत्ति नित्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवृत्तिगुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वात् शब्दत्ववत् स चासमवा-

---

ज्ञाने साध्यसंसर्गस्यावश्यं भानात् कथं साध्यसंसर्गोऽप्रसिद्धः । न च निरधिकरणकसाध्यप्रसिद्ध्या साध्याभावहेत्वभावयोर्व्यापकत्वग्रहसम्भवाच्च संसर्गप्रसिद्धिरावश्यकीति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याभावस्य व्याप्तिघटकत्वेन तद्भानावश्यंभावात् । न च तथापि अप्रसिद्धाभावसाध्यकव्यतिरेकिणि अप्रसिद्ध एव साध्यसंसर्गो भासत इति वाच्यम् । पूर्वपक्षिणा तदनङ्गीकारात् तस्य च मतान्तरत्वात् । तथापि साध्यसंसर्गप्रसिद्ध्यसहकारेण साध्यसंसर्गमिव साध्यप्रसिद्धिं विनैव साध्यमपि साधयति व्यतिरेकीत्यर्थः । साध्यसंसर्गस्य प्रसिद्धिसत्त्वेऽपि तत्त्वेनासह्कारादिति भावः । असाधारणेति । इच्छाऽसमवायीति । भावकार्यत्वादिति शेषः । एतत्सिद्धिश्च वक्ष्यमाणानुमाने ससमवायिकारणवृत्तित्वस्य सन्दिग्धोपाधित्वनिरासार्थं साधनव्यापकत्वज्ञानायोपयुज्यते । केचित्तु इच्छासमवायिकारणेति अकाररहितः पाठः तत्सिद्धिश्च समवायिकारणवृत्तित्वस्य सन्दिग्धोपाधित्वनिरासार्थं साधनव्यापकत्वज्ञानायोपयुज्यते इत्याहुः । इच्छात्वमिति । व्यक्तिपक्षके विभागजे च शब्दे व्यभिचारः स्यादिति जातेः पक्षत्वमुक्तम् । नित्येन्द्रियेति । संख्यात्वपृथक्त्वत्वादौ व्यभिचारवारणाय वृत्यन्तम् । स्नेहत्वे व्यभिचारवारणाय नित्येन्द्रियग्राह्येति विशेषणगुणविशेषणम् । नित्येन्द्रियग्राह्यत्वञ्च तन्मात्रग्राह्यत्वमतो न मनसो ग्राह्यत्वेन तस्य तद्घटनादवस्थम् । आत्मैकत्वप्रत्यक्षत्वपक्षे संख्यात्वे व्यभिचारादाह विशेषेति । शब्दजशब्दादिमात्रवृत्तिजातिविशेषे व्यभिचारादाह गुण-

यिकारणं संयोगः किञ्चिदवच्छिन्नः संयोगत्वात् आत्मसंयोगमात्रस्येच्छाजनकत्वेऽतिप्रसङ्गादितीच्छाऽसमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वं सात्मकत्वं शरीरे साध्यते। यद्वा आत्मनीच्छाधारता महत्संयोगावच्छेद्या जन्यविभुविशेषगुणाधारतात्वात् वाय्वादिसंयोगाद्यवच्छेद्यशब्दाधारत्ववदिति सामान्यतः सिद्धमिच्छाधारताघटके-

---

त्वसाक्षाद्व्याप्येति। तत्त्वञ्च गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वव्याप्यत्वम्। अन्यथा गुणत्वव्याप्यान्यतरत्वादिव्याप्यत्वादसिद्ध्यापत्तेः। जातिपदञ्च शब्दजशब्दसंख्यान्यतरत्वादौ व्यभिचारवारणाय समवायसम्बन्धेन विशेषगुणवृत्तित्वलाभाय वा। अन्यथा जन्यमात्रस्य कालोपाधितया संख्यात्वं व्यभिचारताद्वस्थ्यादिति संक्षेपः। अतिप्रसङ्गादिति। अन्यावच्छेदेनापीच्छोत्पत्त्यापत्तेरित्यर्थः। असमवायिकारणसंयोगावच्छेदकत्वस्यैव इच्छाद्यवच्छेदकत्वनियामकत्वादित्यभिमानः। इच्छाऽसमवायिकारणेति। न च तादृशसंयोगाद्यवच्छेदकत्वेन प्रकारेण साध्यं नोक्तानुमानात् प्रसिद्धमिति वाच्यम्। तदनन्तरं मनसा तथा प्रसिद्धेः। यद्वेति। इच्छाधारताया शरीरव्याप्यवृत्तेर्न महत्संयोगोऽवच्छेदक इत्यत आत्मनीति। महत्संयोगेनेति महत्पदं मनोयोगावच्छेद्यत्वेनार्थान्तरवारणाय। ईश्वरज्ञानादव्याप्यवृत्तेराधारताया वारणाय जन्येति। रूपाद्याधारतावारणाय विभ्विति। आत्मवृत्तिद्वित्वाद्याधारतावारणाय विशेषेति। आधारता च समवायावच्छिन्ना विवक्षिता, नातः शरीरवृत्तीच्छाद्याधारतायां व्यभिचार इति मन्तव्यम्। सामान्यत इति सिद्धसाधनशङ्कावारणाय इच्छाधारतेति। इच्छाधारताघटकः इच्छाधारतावच्छेदकः य इच्छासमवायिद्रव्यनिरूपितसंयोगस्तद्द्रत्वमित्यर्थः। आत्मन्यतिप्रसक्तेर्वारणाय निरूपितेत्यन्तम्। स्वनिरूपितसंयोगवत्त्वञ्च स्वाश्रयवृत्तीति भावः। अत्रापि साध्यतावच्छेदकप्रकारेण प्रसिद्धिर्मनसा द्र-

च्छासमवायिकारणद्रव्यसंयोगवत्त्वं सात्मकत्वम्, अत एव ज्ञानसमानाधिकरणज्ञानकारणीभूतसंयोगाश्रयकार्य्यत्वं वा सात्मकत्वं स्वशरीरे प्राणादिमत्त्वस्य इच्छादिमत्त्वस्य च चेष्टावयवोपचयादिव्याप्यत्वग्रहात् घटादौ चेष्टादिविरहेण प्राणादिमत्त्वेच्छादिमत्त्वविरहानुमानमिच्छादिविरहात् इच्छादिप्रयोजकेच्छाद्याधारताघटकेच्छाद्यसमवायिकारणसंयोगविरहानुमानं कार्य्याभाववति कारणाभावनियमात् । न च सात्मकत्वं शरीरवृत्ति शरीरे बाधकाभावात् शरीरत्ववदित्यन्वयिनैव साध्यसिद्धेः किं व्यतिरेकिणेति वाच्यम् । शरीरं सात्मकमिति शरीरविशेष्यकबुद्धेर्व्यतिरेकिणं विनानुपपत्तेः उपायान्तरस्योपायान्तरादूषकत्वाच्च । यद्वा चेष्टा संयोगासम-

एव्या । अत एवेति । ज्ञानाधारता महत्संयोगावच्छेद्या शरीरवत्त्वात्। स च महत्संयोगो ज्ञानसमानाधिकरणः तत्तद्वृत्त्यवच्छेदकत्वात् ज्ञानकारणञ्च अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकात् तदाश्रयो महान् कार्य्यः आत्मसंयोगिमहत्त्वादित्यनुमानेन प्रसिद्धिसम्भवादेवेत्यर्थः । ननु सात्मकत्वस्य साध्यस्य प्रसिद्धावपि नैरात्म्यस्य साध्याभावस्य घटादावसिद्धत्वात् कथं व्यतिरेकव्याप्तिग्रह इत्यत आह स्वशरीर इति । चेष्टेति । चेष्टावयवोपचयाद्यन्यतमव्याप्यत्वग्रहादित्यर्थः । तेन निष्क्रियविनष्टशरीरे न व्यभिचारः । चेष्टादिविरहेण चेष्टाद्यन्यतमसामान्याभावेन शरीरबाधकाभावेन । शरीरे बाधकेति। शरीरवृत्तित्वाभाववत्तया अप्रमितत्वादित्यर्थः । संस्काराजन्येति

वायिकारणिका संस्काराजन्यक्रियात्वादिति चेष्टाया असमवायिकारणसंयोगसिद्धौ प्रयत्नवदात्मसंयोग एव पर्य्यवस्यति प्रयत्नान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्, एवं चेष्टाया असमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वे सति शरीरत्वं सात्मकत्वं जीवच्छरीरे साध्यं चेष्टावत्त्वादिति हेतुः चेष्टाविरहश्च घटादौ प्रत्यक्षसिद्धः चेष्टाविरहात्तदसमवायिकारणसंयोगविरहोऽपि सुग्रहः । यद्वा जीवच्छरीरं तदवयवो वा आत्मभिन्नत्वे सत्यात्मविशेषगुणकारणभोगानधिकरणावृत्तिसंयोगवत् प्राणान्यत्वे सति ज्ञानकारणीभूतप्राणसंयोगवत्त्वात् यन्नैवं

वेगजकर्मणि व्यभिचारवारणाय । गुरुत्वद्रवत्वाजन्येत्यपि बोध्यम् । तेन पतनस्यन्दनयोर्न व्यभिचारः । पवश्चेति । सत्यन्तमात्रस्यात्मन्यपि सत्त्वात्तद्व्यावृत्तये शरीरत्वमिति । तेन शरीरावयवे न व्यभिचारः । आत्मभिन्नेति । आत्मनः सात्मकत्ववारणाय सत्यन्तम् । मृतशरीरस्यापि कदाचिद्भोगाधारतया तद्व्यावृत्तये आत्मविशेषगुणकारणेति । कारणत्वं फलोपधायकत्वं तेन शरीरात्मसंयोगत्वेन तस्य स्वरूपयोग्यत्वेऽपि न क्षतिः । मृतशरीरात्मसंयोगजनकं तदवयवात्मसंयोगमादाय मृतशरीरावयवस्य मृतशरीरावयवात्मविभागकारणमृतशरीरात्मसंयोगमादाय मृतशरीरस्य च सात्मकत्ववारणाय विशेषेति । भेरीदण्डसंयोगवच्छब्दजनकं मृतशरीरे शरीरान्तरसंयोगमादाय मृतशरीरे सात्मकत्ववारणाय आत्मेति । यद्यपि तस्यापि स्वगोचरप्रत्यक्षजनकत्वेन जीवच्छरीरे मृतशरीरसंयोगस्य दुःखजनकत्वेन च तद्दोपतादवस्थ्यम्, तथापि आत्म-

तत्रैवं यथा घटः, आत्मप्राणसंयोगः प्राणमनःसंयोगो वा शरीरप्राणसंयोगेनैवान्यथासिद्धो न कारणं, भोगाधारत्वं भोगसमवायिकारणातिरिक्तवृत्ति सकल-

विशेषगुणपदं प्रयत्नपरमित्यदोषः। आत्मवृत्तित्वेन संयोगो विशेष्य इत्यपि केचित्। मनसः सात्मकत्ववारणाय भोगानधिकरणावृत्तीति। नञ्द्वयस्याप्येतदेव फलमिति संक्षेपः। प्राणान्यत्वे सतीति। प्राणे व्यभिचारवारणाय सत्यन्तमानाद्यादौ व्यभिचारवारणाय ज्ञानकारणीभूतेति। चक्षुःसंयोगादिमादाय तद्दोषतादवस्थ्यमतः प्राणेति। नन्वात्ममनसोरपि हेतुत्वेन व्यभिचार इत्यत आह आत्मप्राणेति। न च शरीरप्राणसंयोगस्य न शरीरप्राणसंयोगत्वेन हेतुत्वं गौरवात् किन्तु प्राणसंयोगत्वेनैव यत्रावच्छेदकतासम्बन्धेन ज्ञानं तत्र समवायेन प्राणसंयोग इति सामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिः तथा चात्मप्राणसंयोगादिरपि ज्ञानस्वरूपयोग्य एवेति व्यभिचारस्तदवस्थ इति वाच्यम्। फलोपधानस्य विवक्षितत्वात्। तच्च कार्यकारणभावघटकसम्बन्धेन ज्ञानसमानाधिकरणत्वे सति ज्ञानजनकत्वमिति न कोऽपि दोष इति भावः। ननु भोगाधिकरणावृत्तिः संयोगोऽसिद्धः भोगसमवायिकारणस्यैव भोगाधारत्वात् संयोगस्य तन्मात्रावृत्तित्वादित्याशङ्क्य उक्तसाध्योपपत्तये शरीरस्यापि भोगाधारत्वं साधयति भोगाधारत्वमिति। भोगासाधारणाधारत्वमित्यर्थः। तेन कालादिवृत्तितया न सिद्धसाधनम्। सकलेति। न च भोगाधिकरणत्वस्य स्वरूपासिद्धिवारकतया वैयर्थ्यमिति वाच्यम्। समुदायस्य भोगाधिकरणत्वव्यापकत्वादित्यर्थत्वात्। नन्विदं सन्दिग्धानैकान्तिकं साध्याभाववत्तया निश्चिते संसार्यात्मनि एतदनुमानात्पूर्वं हेतोः सन्देहादित्यत आह तार्किकेति। अनुभवमूलिका रीतिरित्यर्थः। शरीरे सुखमित्यनुभवात् शरीरेऽपि भोगाधारत्वसिद्धौ संसार्या-

भोगाधिकरणवृत्तित्वात् प्रमेयत्वादिवदिति तार्किकी रीतिः। अथेच्छाऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे सति गुणत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाऽनाश्रितमष्टद्रव्याश्रितं वेति कथं व्यतिरेकी अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यस्य तद्वृत्तित्वस्य चाप्रतीतेर्व्यतिरेकाद्यनिरूपणात्। स्यादेतत्, इच्छाया द्रव्याश्रितत्वेऽनुमिते पृथिव्यादौ बाधानवतारदशायां विप्रतिपत्तिवाक्यादाश्रितत्वादिसाधारणधर्मदर्शनाद्वा तद्द्रव्यमष्टद्रव्यातिरिक्तं न वेति सन्देहेनाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्योपस्थितिः। यद्वा इच्छाऽष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रिता न वेति संशयात् इच्छाया अष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रयोपस्थितौ पश्चादिच्छाश्रयोऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यं न वेति संशयादष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्योपस्थितिः। अ-

---

रमत्वे हेतोर्व्यतिरेकानिर्णयेन व्यभिचारसन्देहाभावादिति भावः। अनुमित इति। गुणत्वेनेति शेषः। आश्रितत्वादीति। आश्रयत्वादीत्यर्थः। द्रव्योपस्थितिरिति। तद्वृत्तित्वञ्च इच्छायां द्रव्यत्वे च प्रतीतमेवेति भावः। नन्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वेन साध्यतावच्छेदकप्रकारेण यथोक्तसंशयाद्य प्रसिद्धिः प्रसिद्धौ वा साध्यतावच्छेदकांशे निश्चयात्मकसाध्यज्ञानं विना कथं व्यतिरेकव्याप्तिग्रह, तस्य साध्यतावच्छेदकांशे विशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपत्वादित्यस्वरसादाह अथ वेति। ननु कोटितावच्छेदकप्रकारेण कोटिप्रसिद्ध्यभावात् कथमयं संशयः तत्प्रसिद्धौ च तत एवानुमानसम्भवे किमन्तर्गतेनात्र तत्संशयेनेति चेत्। न। इच्छायामष्टद्रव्यातिरि-

स्यादष्टानाश्रिता सती द्रव्याश्रिता न स्यात् रूपवदिति साध्यविपर्ययकोटौ प्रतिकूलतर्कसहकृतः साध्यसंशय एव निश्चयकार्य्यं करोति, अत एवैतादृशसंशयोपस्थितकल्पितडित्थादिसाधनमप्यपास्तम्, तद्विपर्य्यये प्रतिकूलतर्काभावादिति वाच्यम् । साध्यनिश्चयं विना साध्यव्यतिरेकनिश्चयतन्मूलतर्कानवतारात्, अन्यथा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वनिरूपणे तर्कोदयस्तर्कोदये च तत्सहकृतसाध्यसंशयस्य साध्यव्यतिरेकनिश्चायकत्वमिति । उच्यते । इच्छाश्रयद्रव्यसिद्धौ पृथिव्यादाविच्छाधारताऽभावे तद्द्रव्यं पृथिव्याद्यष्टद्रव्यभिन्नम् अष्टद्रव्यावृत्तिधर्मवत्त्वात् पृथिव्यादित्वे बाधकसत्त्वाद्वेत्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यसिद्धाविच्छायामष्टद्रव्यातिरिक्तद्र-

---

रकस्य तस्यात्रापि भावात् । व्यापकाभावादिति । साध्यव्यापकाभावादित्यर्थः । साध्यस्य व्यतिरेकनिरूपणमिति शेषः । भ्रान्तः शङ्कते न चेति । रूपवदितीति । प्रतिकूलतर्कस्यनेनान्वयः । एतादृशसंशयेति । प्रागुक्तक्रमेण इच्छा नवद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता न वेति संशयेनोपस्थितेत्यर्थः । साध्यव्यतिरेकनिश्चयेति । आपादकनिश्चयस्य तर्कं प्रति हेतुत्वात् इति भावः । इच्छाश्रयेति । गुणत्वहेतुकद्रव्याश्रितत्वानुमानेनेति शेषः । इच्छाधारताभाव इति । इदंश्चाग्रिमहेतुसिद्ध्यर्थम् । पृथिव्यादीति । पृथिवीत्वाभावादिव्याप्यधर्मवत्त्वादित्यर्थः । स च गन्धाभावादिरिति शेषः । द्रव्यवत्त्वमिति । वृत्तितासम्बन्धेनेत्यर्थः । प्रसिद्धिरिति । उक्तानुमानानन्तरं मनसा तादृशद्रव्यवृत्तित्वत्वेन साध्यतावच्छेदकप्रकारेण साध्यप्रसिद्धि-

तत्सत्त्वात् । अत एव यावदेकत्रानुकूलतर्को नावतरति तावदेव दशाविशेषेऽसाधारण्यं दोष इत्युक्तम् । सुवर्णतैजसत्वसाधकव्यतिरेकिणि शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादावपि तथा । अथाष्टद्रव्यबाधानन्तरमिच्छादौ गुणत्वादेवाष्टद्रव्यातिरिक्तवृत्तित्वं सिद्ध्यति पक्षधर्मताबलात् प्रसिद्धविशेषबाधे सामान्यज्ञानस्य तदितरविशेषविषयत्वनियमात्, अत एवाऽसर्वविषयानित्यज्ञानबाधानन्तरं क्षित्यादौ कार्य्यत्वेन ज्ञानजन्यत्वं सिद्ध्यन्नित्यसर्वविषयत्वं ज्ञानस्यादायैव सिद्ध्यतीति चेत् । न । बाधानन्तरं ह्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यविषयाप्यनुमितिर्द्रव्याश्रितत्वप्रकारिका स्यात् अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकमात्रप्रकारकत्वनियमात्, न त्वष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यवृत्तित्वप्रका-

---

विना द्रव्याश्रितत्वस्यैवानुपपत्तेरिति भावः । एकत्रेति । एकमात्रे इत्यर्थः । सुवर्णतैजसत्वेति । सुवर्णं तेजः अत्यन्ताग्निसंयोगेनानुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वादित्यर्थः । अष्टद्रव्यबाधेति । पृथिव्याद्यष्टद्रव्येषु इच्छाधारता बाधानन्तरमित्यर्थः । गुणत्वादेवेति । इच्छा द्रव्याश्रिता गुणत्वादित्यनुमानेनेत्यर्थः । पक्षधर्मताबलादिति । अष्टद्रव्यवृत्तित्वबाधसहकारादित्यर्थः । तथा च किं व्यतिरेकिणेति भावः । बाधानन्तरं हीति । बाधानन्तरमनुमितिरष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यविषयापि द्रव्याश्रितत्वप्रकारिका स्यादित्यर्थः । व्यापकतावच्छेदकेति । येन रूपेण व्यापकत्वग्रहस्तेनैव रूपेणानुमितौ भाननियमादित्यर्थः । यथाश्रुते धूमलिङ्गस्य स्थले व्यभिचारात् । पूर्व्वमप्रतीतत्वेनेति । पूर्व्वं व्यापकतावच्छेदकतया अप्रतीतत्वेनेत्यर्थः । नन्वेवमभि-

दर्शनादिति चेत् । न । मानान्तराग्नियमेनानुपस्थितेः ।

ये चेच्छाश्रये पृथिव्यादिभिन्नत्वं न जानन्ति इच्छायाश्च पृथिव्याद्यनाश्रितत्वं न जानन्ति तेषामप्यनुमानादित्यप्याहुः।अथ व्यतिरेकी नानुमानं सर्वत्र प्रमेयत्वादिना सत्प्रतिपक्षग्रस्तत्वादिति चेत्। न। विपक्षबाधकेन व्यतिरेकिणो बलवत्त्वात् ।

अन्ये तु व्यतिरेकिण्यभाव एव साध्यः स चाप्रसिद्ध एव सिद्ध्यति यस्याभावस्य व्यापको हेत्वभावो

साध्यविपयकत्वनियमात् अनुमितावुपनीतभाने मानाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् ।

केषाञ्चित्समाधानमाह ये चेति । जानन्तीति । न वा सामान्यतोदृष्टानुमानेन इच्छाया अपि द्रव्याश्रितत्वं जानन्तीति शेषः । पृथिव्याद्यनाश्रितत्वमिति । इदञ्च व्यतिरेकिणि सत्यन्तविशेषणसिद्ध्यर्थम् । अनुमानादिति।इच्छायामष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वानुमितेरित्यर्थः । सा च व्यतिरेकिणं विना न सम्भवति पूर्वं सामान्तोदृष्टानुमानाभावेन तेन तत्सिद्ध्यसम्भवादिति भावः । इत्यप्याहुरित्यस्वरसोद्भावनम्।तद्बीजन्तु यदीच्छाया द्रव्याश्रितत्वेन तदाश्रयस्य चाष्टद्रव्यभिन्नत्वेन न ज्ञानं तदा साध्याप्रसिद्ध्या व्यतिरेकिणोऽप्यनवकाश इति तत्समर्थनमप्यनाश्रयं स्यादिति ध्येयम् । बलवत्त्वादिति । सत्प्रतिपक्षानवतारदशायां व्यतिरेकिसाम्राज्याद्धेस्यपि बोध्यम् ।

अभाव एवेति । अभावत्वरूपेणाभाव एव साध्य इत्यर्थः । अत एव व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाद्धूमाभावाभावत्वेनैव वन्ह्यनुमितिरिति भावः । अप्रसिद्ध एवेति । अप्रसिद्धोऽपीत्यर्थः । ननु तस्याप्रसिद्धत्वे हेत्वभावे तदभावव्यापकत्वग्रहासम्भवात् कथमनु-

गृहीतस्तस्याभावः पक्षे व्यापकाभावाभावरूपेण हेतुना सिद्ध्यति व्यापकाभाववत्तया ज्ञाते व्याप्याभावज्ञानावश्यम्भावात्, तथा हि पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यत्र इतरस्य जलादेर्व्यापकः पृथिवीत्वाभावो गृहीत इति पृथिवीत्वाभावाभावरूपेण पृथिवीत्वेन पृथिव्यामितरान्योन्याभावोऽप्रसिद्ध एव सिद्ध्यति प्रतियोगिज्ञानस्य वृत्तत्वात् प्रत्यक्षेण भूतले घटाभाववत् । एवमन्यत्राप्यव्याप्यवृत्तीच्छायाः स्वाश्रयत्वे सिद्धे स्वाश्रये योऽत्यन्ताभावस्तदवच्छेदकं घटादि सर्वं तदवच्छेदेनेच्छानुपलम्भात् जीवच्छरीरन्तु न तथा तदवच्छेदेन तदाश्रये इच्छोपलम्भात् तथा चेच्छात्यन्ताभावाश्रयतावच्छेदकत्वरूपस्य नैरात्म्यस्य घटादौ प्राणादिमत्त्वाभावो व्यापको गृहीत इति जीवच्छरीरे प्राणादिमत्त्वेन इच्छात्यन्ताभावाश्रयत्वावच्छेदकत्वस्याभावः सात्मकत्वं साध्यते, एवं प्रामाण्यसाधकव्यतिरेकिण्यपि व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वस्य व्यापकः समर्थप्रवृत्तिजनकत्वा-

---

मितिरत आह यस्याभावस्येति । यस्य प्रतियोगिना व्यापकतया हेत्वभावे गृहीत इत्यर्थः । तथा च तत्र हेत्वभावे प्रतियोगिव्यापकताज्ञानमेव हेतुरिति भावः । व्यापकाभाववत्तयेति । व्यापकाभावत्वरूपेण व्यापकाभाववत्तया ज्ञाने इत्यर्थः । तथा हीति । तथा चेत्यर्थः । इतरस्य जलादेरिति । तादात्म्यसम्बन्धेनेत्यादिः । पक्षविशेषणक इ-

भावोऽप्रमायां गृहीतोऽतो विवादाध्यासितानुभवे समर्थप्रवृत्तिजनकत्वेन व्यधिकरणप्रकारावच्छिन्नत्वस्याभावः सिद्ध्यति व्यधिकरणप्रकारानवच्छिन्नत्वमेव प्रमात्वम्। ननु साध्याप्रसिद्धौ कथं साध्यविशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यत्वाद्विशिष्टज्ञानस्येति चेत्। न। पक्षे साध्यानुमितिसामग्रीसत्त्वात्पक्षविशेषणकः साध्यविशेष्यक एव प्रत्ययो जायते भूतले घटो नास्तीत्यभावविशेष्यकप्रत्ययवत्, तथापि साध्याभावव्यापकाभावरूपहेतुमत्तया पक्षज्ञानं व्यतिरेकिणि गमकतौपयिकम्। न च साध्यप्रसिद्धिं विनापि तादृशप्रतिसन्धानं सम्भवति, स च वस्तुगत्या यः साध्याभावस्तद्व्यापकाभावप्रतियोगिमत्तया ज्ञानं मृग्यत इति वाच्यम्। व्यतिरेक्याभासानुप-

---

ति। पृथिव्यां पृथिवीतरभेद इत्याकारकः प्रत्ययो जायत इत्यर्थः। नन्विदमपि ज्ञानं न सम्भवति पृथिवीतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदत्वस्य विशेष्यीभूते भेदे विशेषणतया तज्ज्ञानाभावात्। न चेतरस्य भेदत्वस्य च खण्डशः प्रसिद्धिसत्त्वेन विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन तादृशधीसम्भव इति वाच्यम्। तथा सति पक्षविशेषणकपर्यन्तानुधावनवैयर्थ्यात् इतरत्वावच्छिन्नस्य भेदस्य च खण्डशः प्रसिद्धिसत्त्वेन विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन पक्षविशेष्यकसाध्यविशेषणकज्ञानस्यापि सम्भवादिति चेत्। न। भेदत्वरूपेण पृथिवीतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदव्यक्तेर्ज्ञानाभावदशायामस्याभिधानात् तज्ज्ञानदशायान्तु पक्षविशेष्यकमपि सम्भवतीति ध्येयम्। व्यतिरेक्याभासेति। वस्तुगत्येत्यादेरभाव-

पत्तेरिति चेत् । न । योऽभावो यस्य भावस्य व्यापकत्वेन गृहीतः तदभावाभावेन तस्य व्याप्यस्याभावः पक्षे साध्यत इत्यनुगतानतिप्रसक्तस्य गमकतौपयिकत्वात्, अयञ्च व्यतिरेकिप्रकारः स्वार्थ एव, परं प्रति साध्याप्रसिद्ध्या प्रतिज्ञाद्यसम्भवादिति सर्वं समञ्जसम् ।

स्याप्रसिद्ध्या व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानान्मेयत्वाननुमानापत्तेरित्यर्थः ।

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीशविरचित तत्त्वचिन्तामणि-रहस्ये अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये केवलव्यतिरेक्यनुमानसिद्धान्तरहस्यं सम्पूर्णमिदम् ।

चिन्तामणेः अर्थापत्तिः ।

व्यतिरेक्यनुमानसिद्धावर्थापत्तिर्न मानान्तरं तेनैव

अथ अर्थापत्तिरहस्यम् ।

व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिजनकत्वं व्यवस्थाप्य प्रसङ्गसङ्गत्या अर्थापत्तेरतिरिक्तप्रमाणत्वं मीमांसकाभिमतं निराचष्टे व्यतिरेक्यनुमानसिद्धाविति। व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानुमितिजनकत्वसिद्धावित्यर्थः। अर्थापत्तिः अर्थापत्तिशब्दवाच्यं ज्ञानम्। तथाच मन्मते व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितिरेव तन्मते चातिरिक्तमिति ध्येयम्। न मानान्तरमिति। नानुमितिभिन्नामित्यर्थः। तेनैव अनुमानेनैव। तस्य अर्थापत्तिशब्दवाच्यज्ञानस्य। सिद्धेः उत्पत्तेरित्यर्थः। तथा चानुमितिसामग्रीभिन्नसामग्र्यजन्यत्वे सति जन्यत्वादिति हेतुरिति भावः। न चानुमितिसामग्रीजन्यत्वादित्येव सम्यक्। यथासन्निवेशे वैयर्थ्याभावात्। अर्थापत्तिशब्दवाच्यं ज्ञानमनुमितिभिन्नं न वेति विप्रतिपत्तिः, यद्वा व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं व्यतिरेकव्याप्त्यविषयकानुमितिभिन्नप्रमितिकरणं न वेति विप्रतिपत्तिः। व्याप्तिविशिष्टबुद्धे- व्याप्तिज्ञानानुव्यवसायस्य च वारणाय व्यतिरेकव्याप्त्यविषयकेति।

अत्राभिनवमीमांसकाः। शृणोमीत्यनुभवसिद्धशाब्दत्वादिजातिवत् अर्थापादयामीत्यनुभवसिद्धमर्थापत्तित्वमपि जातिविशेषः सिद्ध्यति। न च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमितित्वमेव तद्विषय इति वाच्यम्। अननुगतत्वाद्विलक्षणोपस्थितिकत्वेन तदुपस्थितिं विनापि तादृशानुगतमतेर्जायमानत्वात्। अथास्तु अर्थापत्तित्वनामा जातिविशेषः स चानुमितित्वव्याप्य एव, न च तस्य तद्व्याप्यत्वे

तदर्थसिद्धेः । स्यादेतत्, ज्योतिःशास्त्रात्तत्कथितलिङ्गाद्वा देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वमवगतं चरमं शतवर्षजीवी गृह एवेति नियमे प्रत्यक्षेणावगते पश्चाद्योग्यानुपलब्ध्या निश्चितो गृहाभावो जीवननियमग्राहकप्रमाणयोर्बलाबलानिरूपणाद्बहिःसत्त्वकल्पनं विना नियमद्वयविषयकं संशयं जनयित्वा जीवति न वेति संशयमाधाय जीव-

---

मानाभावः, व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यज्ञाने अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्यानुमितिसामग्रीजन्यत्वस्य च मानत्वादिति चेत् । न । तत्र तादृशानुव्यवसायस्यैवासिद्धेः प्रत्युत इदन्त्वसाक्षात्कृतं न वा अनुमितं परन्तु अर्थापत्त्या अवगतमिति वैपरीत्येनैवानुभवात् । अत एवानुमितिसामग्रीजन्यत्वमप्रसिद्धं तत्र तादृशव्यवसायाभावे लाघवात् साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वात् अर्थापत्तिं प्रति गुरुणोऽपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यानायत्या हेतुत्वकल्पनात् लघुनोऽप्यसम्भवात् । न चार्थापत्तिं प्रति लाघवात् साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानं हेतुः अनुमितौ च व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमित्येव किन्न स्यादिति वाच्यम् । अन्वयव्याप्तिज्ञानजन्यज्ञाने अर्थादापादयामीत्यनुव्यवसायाभावात् अनुमिनोमीत्यनुव्यवसायात् व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्ये च तादृशानुव्यवसायादिति प्राहुः ।

हेतोः स्वरूपासिद्धिमाशङ्कते स्यादेतदिति । देवदत्तः शतवर्षजीवीति न ज्योतिःशास्त्रोक्तं किन्तु यत् केन्द्रस्थबृहस्पतिकं भवति तत् शतवर्षजीवीति व्याप्तिमात्रग्राहकमत आह तत्कथितेति । शतवर्षजीवी गृह एवेति । देवदत्तः शतवर्षजीवी सन् गृहान्यावृत्तिरिति नियमे इत्यर्थः । निश्चितो गृहाभाव इति । शतवर्षमध्ये एव गृहे देवदत्ताभावस्य निश्चय इत्यर्थः । जीवननियमग्राहकेति । जीवित्वनिश्चयगृहान्यावृत्तित्वनिश्चययोः प्रामाण्याप्रामाण्यान्यतरानिश्चयादित्यर्थः । बहिःसत्त्वकल्पनमिति । बहिःसत्त्वनिश्चयाभावेन

नसंशयापनुत्तये जीवनोपपादकं बहिःसत्त्वं कल्पयतीति यथोक्तसामग्र्यनन्तरं बहिरस्तीति प्रतीतेः तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यां संशयद्वारा गृहाभावः तदुत्पादितनियमद्वयविषयकसंशयो वा करणं जीवनसंशय एव वा, करणे सव्यापारकत्वानियमात् । प्रमाणयोर्विरोधज्ञानं तदाहितसंशयद्वारा करणमिति कश्चित् । तदा जीवित्वस्य लिङ्गविशेषणस्य सन्दिग्धत्वेनानुमानासम्भवाद्-

---

त्यर्थः । नियमद्वयविषयकमिति । नियमद्वयविषयकनिश्चयद्वयविषयकं प्रामाण्यसंशयं जनयित्वेत्यर्थः । आपाद्य उत्पाद्य । अपनुत्तये निवृत्तये । जीवनोपपादकमिति । शतवर्षमध्ये गृहस्थतः शतवर्षजीवित्वस्य व्यापकमित्यर्थः । कल्पयति ज्ञापयति । अत्र मानमाह यथोक्तेति । संशयद्वारा प्रामाण्यसंशयद्वारा । गृहाभावः गृहे देवदत्तस्याभावनिश्चयः । गृहाभावनिश्चयस्य प्रामाण्यसंशयं प्रत्यहेतुत्वेन तस्य तद्द्वारत्वासम्भवादाह तदुत्पादितेति । तत्प्रयोज्यनिश्चयद्वयविषयकप्रामाण्यसंशय इत्यर्थः । सोपि न जीवनकारणं जीवनसंशयं नान्यथासिद्धत्वात् तस्य तद्व्यापारत्वे मानाभावादत आह जीवनसंशय एव वेति । करणमित्यनुपपद्यते । ननु जीवनसंशयस्य व्यापाराभावात् कथं करणत्वमित्यत आह करण इति । फलायोगव्यवच्छिन्नत्वस्य करणलक्षणत्वात् इति भावः । प्रमाणयोः देवदत्ते शतवर्षजीवित्वगृहान्यावृत्तित्वनिश्चययोः । विरोधज्ञानं विरुद्धार्थविषयकत्वज्ञानम् । शतवर्षमध्ये गृहनिष्ठाभावप्रतियोगिनि शतवर्षजीवित्वं गृहान्यावृत्तित्वञ्च धर्मद्वयं विरुद्धमुभाभ्यां तन्निश्चयाभ्यां तदुभयविषयीकृतं ज्ञानमिति यावत् । तदाहितेति । तादृशविरोधज्ञानाहितप्रामाण्यसंशयद्वारेत्यर्थः । तादृशविरोधज्ञानं विना प्रामाण्यसंशयासम्भवेन उपजीव्यत्वादिति भावः । कश्चिदित्यस्वरसोद्भावनम् नन्वसौजन्तु

. र्थापत्तिर्मानान्तरम् । ननु संशयस्य कल्पकत्वे स्थाणुपुरुषसंशयादपि तदेककोटिनिर्वाहकल्पनापत्तिः, न च प्रमितसंशयः कल्पनाङ्गम्, जीवनस्य तदानीं प्रमितत्वे संशयाभावप्रसङ्गात् जीवित्वनिश्चयेऽनुमानादेव बहिःसत्त्वनिश्चयाच्च । कदाचित् प्रमितत्वे च प्राक्प्रमितपुरुषत्वस्यान्तरा तत्संशये कल्पना स्यात् । किञ्च जीवनसंशयस्य मृतेऽपि दृष्टत्वान्न व्यभिचारेण बहिःसत्त्वगमकमिति चेन् । न । यथोक्तसामग्रीप्रभवसंशयस्य कल्पनाङ्गत्वात्, अत एव मृतजनिष्यमाणयोर्गृहाभावनिश्चयो न यथोक्तसंशयमापादयतीति न बहिःसत्त्वकल्पकः ।

आन्तरालिकस्य प्रामाण्यसंशयस्य तद्व्यापारत्वे मानाभाव इति । लिङ्गविशेषणस्येति । जीवित्वे सति गृहासत्त्वस्यैव हेतूकरणीयत्वादिति भावः । अनुमानासम्भवात् । अनुमितिसामग्र्यसम्भवात् । कदाचित् प्रमितत्व इति । यदा कदाचिन्निश्चितविषयकसन्देहस्यैव कल्पनाङ्गत्व इत्यर्थः । कल्पना स्यात् । जीवनतदुपपादककल्पना स्यात् । जीवनसंशयस्येति । जीवनसंशयो यस्मादिति व्युत्पत्त्या गृहासत्त्वनिश्चयस्येत्यर्थः । यथाश्रुते समाधाने गृहाभावनिश्चय इत्यसङ्गतेः तच्चानुपदं स्फुटीभविष्यति । मृतेऽपि मृतत्वेन निश्चितेऽपि । व्यभिचारेण अन्वयव्यभिचारेण । यथोक्तेतिसंशयस्य जीवनसंशयस्येत्यर्थः । कार्यकारणभावस्तु फलबलात्तद्घटकत्वेन विलक्षणशक्तिमत्त्वेनैव चेति । किञ्चेत्युक्तदोषमुद्धरति अत एवेति । यथोक्तसामग्रीप्रभवसंशयस्य कल्पनाङ्गत्वादेवेत्यर्थः । मृतजनिष्यमाणयोरिति । मृतत्वजनिष्यमाणत्वेन निश्चितयोरित्यर्थः । गृहाभावनिश्चयः गृहासत्त्वनिश्चयः । यथोक्तेति । यथोक्तरूपेण जीवित्वसंशयं जनयतीत्यर्थः ।

गृहाभावश्च योग्यानुपलब्धिनिश्चितो न संशय इति। अथ जीवननियमग्राहकप्रमाणयोर्यदि च तुल्यबलत्वमवगतम्, क्व तर्हि बहिःसत्त्वकल्पना, विशेषदर्शनविरहात्, कल्पने वा प्रमितजीवननिर्वाहकबहिःसत्त्ववद्गृहनियमनिर्वाहकमरणस्याप्युचितत्वेन तत्कल्पनापि स्यात् जीवन-

के चित्तु जीवनसंशयस्येति । यथा कथञ्चित् जीवनसंशयस्येत्यर्थः । मृतेऽपीति । बहिःसत्त्वनिश्चयाभावोऽसिद्ध एवेति भावः । एतेन दूषणद्वयमेव निराकृतम् । ननु तथापि मृतत्वादिना निश्चिते गृहासत्त्वनिश्चयः बहिःसत्त्वं न कल्पयतीति अत आह अत एवेति । अर्थस्तु पूर्ववदित्याहुः। ननु जीवित्वनिश्चये प्रामाण्यसंशयात् जीवित्वसंशय इव योग्यानुपलब्धिजनितगृहाभावनिश्चयेऽपि प्रामाण्यसंशयात् कथं न गृहाभावसंशय इत्यत आह गृहाभावश्चेति । तथा च तत्र योग्यानुपलब्धिजनितज्ञानमेव विशेषदर्शनतया प्रामाण्यसंशयविरोधीति भावः । जीवननियमेति । देवदत्ते शतवर्षजीवित्वगृहान्यावृत्तित्वनिश्चययोरित्यर्थः । तुल्यबलत्वमिति । उभयथैव सन्दिग्धप्रामाण्यकत्वमित्यर्थः । अवगतं प्रमाणसिद्धम् । बहिःसत्त्वकल्पना बहिः सत्त्वनिश्चयः । विशेषदर्शनेति । बहिःसत्त्वव्याप्यस्य शतवर्षमध्ये गृहासत्त्वे सति शतवर्षजीवित्वस्य निश्चयविरहादित्यर्थः । व्याप्यनिश्चय एव तदनुपपत्त्या व्यापककल्पनादिति भावः। ननु संशयकरणकार्थापत्तिस्थले व्याप्यनिश्चयो न हेतुः किन्तु व्याप्यसंशय एव तथा कल्पकात् तथैव कल्पनादित्यस्वरसादाह कल्पने वेति । जीवनेति। शतवर्षमध्ये गृहासत्त्वे सति शतवर्षजीवित्वस्य व्यापकेत्यर्थः। गृहनियमेति। गृहासतो गृहान्यावृत्तित्वस्य व्यापकेत्यर्थः। उचितत्वेन स्वदभिमतनिश्चायकसामग्रीविशिष्टत्वेन । व्याप्यसंशयमात्रं न व्यापकार्थापत्तिहेतुः किन्तु विलक्षणसंशय एवेत्यत आह जीवनेति । जीवनमरणयोः जीवित्वतदभावयोः । संशयेति । गृहान्यावृत्तित्वसं-

मरणयोः संशयाविशेषात् । अथ तयोरेकं बलीयोऽपरमबलं तदैकेनापरस्य बाध एवेति न संशयः तस्माद्यत्र शतवर्षजीवित्वमवधारितं गृहाभावश्च निश्चितः तत्र बहिःसत्त्वकल्पनं न तु जीवनसंशये, एवञ्च देवदत्तो बहिः सन् जीवित्वे सति गृहनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादिति व्यतिरेकिणा बहिःसत्त्वज्ञानेनार्थापत्त्या लिङ्गविशेषणजीवित्वसंशये बहिःसत्त्वकल्पना च नास्त्येव । किञ्च गृहाभावनिश्चयः प्रमाणद्वयविषयसंशयं जनयित्वा जीवनसंशयमापाद्य बहिःसत्त्वं कल्पयतीति न

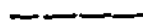
शयतोऽवैलक्षण्यादित्यर्थः । एकं गृहान्यावृत्तित्वज्ञानम् । बलीयः निश्चितप्रामाण्यकम् । अपरं शतवर्षजीवित्वज्ञानम् । अबलं गृहीताप्रामाण्यकम् । एकेनेति।शतवर्षमध्ये गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेन निश्चितस्य देवदत्तस्य गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयेनेत्यर्थः । अपरस्य अपरविषयीभूतस्य शतवर्षजीवित्वस्य । बाधः अभावनिश्चयः । शतवर्षमध्ये गृहासत्त्वे सति गृहान्यावृत्तेः शतवर्षजीवित्वाभावनिश्चयाद्विति भावः । न संशय इति । न शतवर्षजीवित्वसंशय इत्यर्थ. । अवधारितमिति । निश्चितमित्यर्थः । गृहान्यावृत्तित्वञ्च सन्दिग्धमित्यपि बोध्यम् । गृहाभाव. गृहेऽभावः । नन्वेवमेव वक्तव्यमित्यत आह एवञ्चेति । जीवित्वे सतीति । एतच्छतवर्षमध्ये गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादित्यर्थः । व्यतिरेकिणेति इदमुपलक्षणम् । देवदत्तभिन्ने मैत्रादौ साध्यहेतुनिश्चयदशायामन्वयिनापि सम्भवतीति बोध्यम् । लिङ्गेति।अग्रे कल्पना चेति चकारोऽप्यर्थ इत्यर्थे, यतो लिङ्गविशेषणजीवित्वसंशये बहिःसत्त्वकल्पना नास्त्येवेत्यर्थः । प्रमाणद्वयेति।निश्चयद्वयविषयकप्रामाण्यसंशयमित्यर्थः । जीवनसंशयमिति। जीवनगृहा-

पुक्तं, न हि यत एव यत्संशयः स एव तन्निश्चयाय प्रभवति, अतिप्रसङ्गात्। मैवम्। यथोक्तसामग्रीजनिततसंशयवानेव तर्कयति योग्यानुपलब्धिगृहीतो गृहाभाव इति तन्निश्चयः सुदृढ इति जीवननियमग्राहकयोरेकं बाध्यं विरुद्धयोरप्रमाणत्वात्। तदिह मरणं कल्पयित्वा जीवनग्राहकं बाध्यतां नो वा बहिःसत्त्वं कल्पयित्वा गृहनियमग्राहकं तत्र बहिःसत्त्वकल्पने गृहनियमग्राहकमात्रबाधा, मरणकल्पने तु शतवर्षजीवी देवदत्तः शतवर्षजीवी गृह एवेति नियमद्वयस्यापि बाधा स्यात्, तदा-

---

न्यावृत्तित्वयोः संशयमापाद्येत्यर्थः। तन्निश्चयायेति। गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्यैव बहिःसत्त्वसंशयत्वादिति भावः। अतिप्रसङ्गादिति। सर्वत्रैव तत्संशयोत्तरं तन्निश्चयापत्तेरित्यर्थः। पूर्वं तत्संशयस्य तदुपपादकनिश्चयहेतुत्वे सर्वत्रैव तत्संशयानन्तरं तदुपपादककल्पनापत्तिरित्युक्तम्, अत्र तु तत्संशायकस्यैव तन्निश्चयहेतुत्वे सर्वत्र तत्संशयानन्तरं तन्निश्चयापत्तिरित्युच्यते इति न पौनरुक्त्यम्। यद्यपि यथोक्तसामग्रीप्रभवसंशयसहकारेण तत्संशायकस्य तन्निश्चयहेतुत्वाभ्युपगमान्नातिप्रसङ्गः, तथापि स्फुटत्वात् तदनुपेक्ष्य पक्षमेव समाधानमुभयत्राह मैवमिति। एवं तर्कयतीति। एवं लाघवगौरवतर्कमवतारयतीत्यर्थः। योग्यानुपलब्धीति लाघवगौरवज्ञानशरीरं भवति। तथा च शतवर्षमध्ये गृहासति पुरुषे शतवर्षजीवित्वं गृहान्यावृत्तित्वञ्च द्वयं विरुद्धमिति भावः। मरणं कल्पयित्वेति। मरणसत्त्वेन जीवनज्ञानमप्रमेत्यर्थः। बहिःसत्त्वं कल्पयित्वेति। बहिःसत्त्वसत्त्वेनेत्यर्थः। बहिःसत्त्वकल्पन इति। बहिःसत्त्वसत्त्वे इत्यर्थः। गृहनियमेति गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयेत्यर्थः। बाधा अप्रमात्वम्। शतवर्षजीवी गृह ए-

ह जीवनबाधे तन्नियमबाधस्यावश्यकत्वादिति । किञ्च अद्य जीवति श्वो जीविष्यतीत्यादिबहुतरक्षणलवमुहूर्त्तादिसमयोपाधिनियतं जीवनमुपलब्धमिति तद्बाधे बहुतरव्याप्तिबाधः, देवदत्ततदवयवगृहसत्त्वव्याप्तिश्चाल्पा तथा अभावस्वरूपमरणापेक्षया बहिःसत्त्वस्य भावस्य

येति । शतवर्षजीवित्वे सति गृहान्यावृत्तिरित्यर्थः । नियमद्वयस्यापि बाधा स्यादिति । निश्चयद्वयस्य विभिन्नरूपाप्रमात्वं स्यात् । शतवर्षजीवी देवदत्त इत्यस्य शतवर्षजीवित्वाभाववति शतवर्षजीवित्वप्रकारकत्वरूपशतवर्षजीवित्वाप्रमात्वं स्यात् शतवर्षजीवित्वे सति गृहान्यावृत्तिरित्यस्य शतवर्षजीवित्वस्य विशेषणस्याभावेन विशिष्टस्याप्यभावाच्छतवर्षजीवित्वविशिष्टगृहान्यावृत्तित्वप्रकारकत्वरूपविशिष्टाप्रमात्वं स्यादिति यथाश्रुतेऽर्थे न तत्र विशिष्टबाधो विशेष्यबाधात् इत्यग्रिमग्रन्थासङ्गतेः तस्य तत्रैव व्यक्तिर्भविष्यति । तन्नियमबाधस्येति । देवदत्तः शतवर्षजीवित्वे सति गृहान्यावृत्तिरिति निर्णयप्रमात्वाभावस्येत्यर्थः । तद्बाध इति तेषामप्रामाण्य इत्यर्थः । बहुतरव्याप्तीति । ज्योतिःशास्त्रजनितदृढीकृतबहुतरव्याप्तिज्ञानानामप्रामाण्यमित्यर्थः । देवदत्ततदवयवेति । गृहसत्त्वव्याप्तिः तादात्म्यसम्बन्धेन गृहसत्त्वस्य व्याप्तिधीः गृहान्यावृत्तित्वधीरिति यावत् । न च एकस्य देवदत्तस्य तावत्कालोपाधिनिश्चयापेक्षया देवदत्ततदवयवादिपरस्परार्थगृहान्यावृत्तित्वनिश्चयानां कथमल्पत्वमिति वाच्यम् । तावत्कालोपाधिजीवित्वनिश्चयस्यापि देवदत्ततदवयवादिपरस्परार्थयावत्त्वे जीवनग्राहकस्य बहुत्वात् । न च तथापि बहिःसत्त्वकल्पने देवदत्ततदवयवादिपरस्परार्थग्रहनियमवत्तेषु तदवयवादिपरस्परनियमनिश्चयानामप्यप्रमात्वं स्यादिति कथमल्पत्वमिति वाच्यम् । मरणकल्पने गृहतदवयवादिपरस्पराणां देवदत्ततदवयवादिपरस्पराणामपि कालोपाधितया तत्तज्जीवित्वनिश्चयायां कालो-

लघुत्वम् । यदि च गृहान्योन्याभावाश्रयबहिःपदार्थवृत्तिसंयोगाश्रयत्वं बहिःसत्त्वमिति तदपेक्षया मरणमेव लघु, तथापि मरणापेक्षया जीवनमात्रं लघ्विति तदेव कल्पयितुमर्हम् । ततोऽर्थापत्तिकल्पितं जीवित्वमुपजीव्यानुमानादपि बहिःसत्त्वज्ञानं भविष्यतीत्येतावत्तर्कसहकृतो यथोक्तसामग्रीप्रभवः संशयो बहिःसत्त्वं कल्पयति । न

पाध्यन्तरजीवित्वनिश्चयानामप्यप्रमात्वं स्यादिति भावः । अभावस्वरूपेति । तत्पुरुषीयशरीरसंयोगाधिकरणक्षणावृत्तितत्पुरुषीयशरीरप्राणसंयोगध्वंसरूपेत्यर्थः । गृहान्योन्याभावाश्रयेति । गृहतदभावान्योन्याभावकूटघटितत्वेन च बहिःसत्त्वं गुर्विति भावः । अदृष्टविरोधध्वंसो मरणमित्यभिप्रायेणैतदभिप्राय इत्यपि कश्चित् । तदेवेति । बहिःसत्त्वमेवेत्यर्थः । बहिःसत्त्वकल्पने लघुतरं जीवनमायास्यति मरणकल्पने च बहिःसत्त्वापेक्षया गुरुतरं गृहान्यावृत्तित्वमायास्यतीति गौरवादिति भावः । तथा सति जीवनमात्रमेव कल्प्यतां किं बहिःसत्त्वकल्पनेनेत्याशङ्कायामाह तत इति । उपजीव्य हेतूकृत्य । अनुमानादपीति । तथा चैतस्याल्पत्वात् तर्कत्वमपि कल्प्यत इति भावः । एतावत्तर्केति । एतावल्लाघवज्ञानेनेत्यर्थः । बहिःसत्त्वं कल्पयति बहिःसत्त्वं निश्चाययतीत्यर्थः । मरणे च लाघवज्ञानाभावाच्च तन्निश्चयं जनयतीति भावः । एतेन किश्चिंद्युक्तमपि प्रत्युक्तम् । तत्संशायकमात्रस्य तन्निश्चायकत्वे एवातिप्रसङ्गात् सहकारिविशेषमासाद्य तस्य तथात्वे चातिप्रसङ्गाभावादिति हृदयम् । न च संशयसामान्यमेव कल्पकमस्तु कृतं यथोक्तसामग्रीप्रभवत्वविशेषणेनेति वाच्यम् । अयं पुरुषो न वेति संशयस्यापि पुरुषत्वं भावरूपं तदभावापेक्षया लघ्विति तर्कसहकृतस्य पुरुषत्वकल्पकत्वापत्तेः, अतेष्टापत्तौ न देयमेवोक्तविशेषणमिति ध्येयम् । विपर्ययेति । विपर्ययः गुर्वर्थविपरीतः लाघवार्थ इति यावत् । तदपर्यवसायित्वे तदनुमि-

च वाच्यं तर्काणां विपर्ययापर्य्यवसायित्वे आभासत्वम्, तत्पर्य्यवसाने च तदेवानुमानमेतत्तर्कसहायं बहिःसत्त्वमनुमापयिष्यतीति यतो लाघवगौरवतर्काणां विपर्ययापर्य्यवसायिनामेव प्रमाणसहकारित्वमत एव प्रत्यक्षशब्दादावपि सहकारी सः। न च तस्यां दशायामेव प्रमाणान्तरमस्ति, ततोऽर्थापत्तिसहकारित्वं तर्कस्य। ननु स्वकारणाधीनस्वभावविशेषात्तर्कानुगृहीतयथोक्तसंशयस्य यदि बहिःसत्त्वप्रमापकत्वं तदा शून्ये गृहस्थिते वा तादृशसंशयाद्यत्र बहिःसत्त्वकल्पना सापि प्रमा स्यादिति चेत्। न। यथा हि प्रमापकस्येन्द्रियस्य दोषेण प्रमाशक्तितिरोधानादैन्द्रियकभ्रमः तथा यथोक्तसंशयस्यापि दो-

---

तिजनकसामग्र्यसहकृतत्वं। आभासत्वं लघ्वर्थनिश्चयाजनकत्वम्। ईश्वरानुमानादौ लाघवज्ञानस्य लघ्वर्थानुमितिजनकसहकारेण लघ्वर्थनिश्चयजनकत्वदर्शनादिति भावः। तत्पर्य्यवसाने चेति। देवदत्तएतत्कालीनबहिःसत्त्वमरणान्यतरप्रतियोगी एतत्कालीनप्रागभावाप्रतियोगित्वे सति गृहासत्त्वादित्यनुमितिजनकसामग्र्याः सहकारित्वे चेत्यर्थः। विपर्ययेति। लघ्वर्थानुमितिजनकसामग्र्यसहकृतानामपीत्यर्थः। ननु लाघवज्ञानस्य प्रमाणान्तरसहकारित्वे प्रमाणान्तरादेव बहिःसत्त्वज्ञानं भविष्यति किमर्थापत्त्येत्यत आह न चेति। तस्यामिति। लाघवज्ञानदशायामित्यर्थः। स्वभावविशेषात् विशेषशक्तिविशेषात्। प्रमाशक्तीति। प्रमाजनकशक्त्युद्बोधनाशादित्यर्थः। उद्भवश्च शक्तिनिष्ठपदार्थान्तरम्। अग्रहरूपेति। धर्मधर्मिणोर्भेदाग्रहरूपेत्यर्थः। गुरुभिरन्यथाख्यात्यनभ्युपगमादिदमुक्तम्। जीवनगृ-

पेण प्रमाशक्तितिरोधानादग्रहरूपभ्रमसम्भवात् । परोक्षज्ञानानां जनकज्ञानाविभ्रमत्वे यथार्थत्वनियम इति चेत्। सत्यम्, प्रकृतेऽपि जीवनगृहाभावनियमग्राहकप्रमाणयोरन्यतराभासत्वेनाभासत्वसम्भवात् । यद्वा दोषाभावसहकृतस्य यथोक्तसंशयस्य बहिःसत्त्वप्रमापकत्वमिति ॥

हाभावग्राहकप्रमाणयोरिति। शतवर्षजीवित्वनिश्चययोग्यानुपलब्धिजनितगृहाभावनिश्चययोरित्यर्थः । मृतस्थले जीवननिश्चयस्याभासत्वादिति भावः । क्वचित् जीवननियमग्राहकयोरिति पाठः। अत्रापि नियमग्राहकपदेन योग्यानुपलब्धिजनितः देवदत्तो गृहे नास्त्येवेति निश्चयो विवक्षितः न तु जीवी गृह एवेति निश्चयः । तथासति बहिःसत्त्वं कुत्रापि न स्यात् । गृह एवेति निश्चयस्य कुत्राप्याभासत्वादिति ध्येयम् । दोषेण प्रमाशक्तेरच्छादनाशामुक्त्वा दोषाभावस्य प्रमाहेतुत्वमाह यद्वेति ॥

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये संशयकारणकार्थापत्तिपूर्वपक्षरहस्यम् ।

उच्यते । अनयोरेकं बाध्यं विरुद्धार्थग्राहकत्वादिति सामान्यतोदृष्टादेव तर्कसहकृताद्गृहनियमग्राहकबाधे लिङ्गविशेषेण जीवित्वनिश्चयेऽनुमानाद्बहिःसत्त्वसिद्धिः। तथा हि, जीवनप्रमाणबाधे गृहनियमप्रमाणोत्थापितलिङ्गेन मरणानुमानात् प्रमाणत्वाभिमतयोर्द्वयोरपि

अथ संशयकारणकार्थापत्तिसिद्धान्तरहस्यम ।

अनयोरिति। देवदत्तः शतवर्षजीवी देवदत्तो गृहान्यावृत्तिरिति निश्चयद्वयान्यतरत्वं शतवर्षजीवित्वभ्रमगृहान्यावृत्तित्वभ्रमद्वयान्यतरवृत्ति शतवर्षजीवित्वगृहान्यावृत्तित्वोभयविरोधिनिरूपकाधिकरणविशेष्यकशतवर्षजीवित्वप्रकारकज्ञानवृत्तित्वे सति तद्विशेष्यकगृहान्यावृत्तित्वप्रकारकज्ञानवृत्तित्वादित्यर्थः। तदुभयविरोधिनिरूपकत्वन्तु तदुभयस्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववत्त्वं यत् तदुभयविरोधिनिरूपकाधिकरणविशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानवृत्तित्वे सति तादृशाधिकरणविशेष्यकतत्प्रकारकज्ञानवृत्ति तत्तद्भ्रमतद्भ्रमद्वयान्यतरवृत्ति यथा सत्तावान् गुणः द्रव्यत्ववान् गुण इतिनिश्चयद्वयान्यतरत्वमिति सामान्यमुखी च व्याप्तिरिति भावः। यथाश्रुते शतवर्षजीवी देवदत्त इत्यत्र व्यभिचारात् तस्य प्रमात्वात् बाधत्वस्य सामान्यतो दुर्वचत्वाच्च। तर्कसहकृतादिति। लाघवज्ञानसहकृतादित्यर्थः। गृहनियमग्राहकबाध इति। गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्याप्रमात्वनिश्चये इत्यर्थः। जीवनप्रमाणबाध इति। शतवर्षजीवित्वनिश्चयस्याप्रमात्वे इत्यर्थः। गृहनियमप्रमाणेति। गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयान्वितेन एतत्कालीनप्रागभावप्रतियोगिप्राणित्वे सति गृहान्यावृत्तित्वविशिष्टगृहासत्त्वेन लिङ्गेनेत्यर्थः। मरणानुमानात् मरणस्यानुमानप्रमाणसिद्धत्वात्। प्रमाणत्वाभिमतयोरिति। शतवर्षजीवी देवदत्तः शतव-

बाधा स्यात् गृहनियमग्राहकमानबाधे च निष्परिपन्थिजीवनप्रमाणाल्लिङ्गविशेषणजीवित्वनिश्चये बहिःसत्त्वानुमानादेकप्रमाणबाधैवेत्यादितर्कसहकृतात् सामान्यतोदृष्टादेवानयोरेकं बाध्यमिति जायमानानुमितिः परम्परामरणज्ञापकं विषयीकरोति, न तु बहिःसत्त्वपरम्परासाधकं जीवनप्रमाणं, तथा च सामान्यतोदृष्टादेव गृहनियमग्राहकबाधे जीवनप्रमाणाल्लिङ्गविशेषणजीवित्वनिश्चयेऽनुमानादेव बहिःसत्त्वज्ञानमिति किमर्थापत्त्या । ननु बहिःसत्त्वज्ञानं विना जीवी गृह एवेत्यस्य ब्रह्मणापि बाधितुमशक्यत्वात् प्रथमं बहिःसत्त्वज्ञानं न तु गृहनि-

---

र्षजीवी देवदत्तो गृह एवेति निश्चयद्वयोरित्यर्थः । बाधा स्यात् अप्रमात्वं स्यात् । शतवर्षजीवी देवदत्तो गृह एवेति निश्चयेऽपि शतवर्षजीवित्वस्य देवदत्ते प्रकारकत्वादिति भावः । निष्परिपन्थीति । प्रतिबन्धकासमवहितेत्यर्थः । जीवनप्रमाणात् केन्द्रस्थबृहस्पतिकत्वादिनिष्ठप्रमात्मकजीवित्वव्याप्तिनिश्चयात् । जीवित्वनिश्चये जीवित्वसिद्धौ । बहिःसत्त्वानुमानात् बहिःसत्त्वस्यानुमानप्रमाणसिद्धत्वात् । एकप्रमाणबाधैवेति । गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्यैवाप्रमात्वं स्यादित्यर्थः । परम्परेति । गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयमित्यर्थः । जीवनप्रमाणं शतवर्षजीवित्वम् । बाधे अप्रमात्वनिश्चये । जीवनप्रमाणादिति । बहिःसत्त्वज्ञानं विनेति । देवदत्ते बहिष्ट्वनिश्चयं विनेत्यर्थः । बाधितुमिति । अप्रमात्वेन निश्चेतुमित्यर्थः । गृहनियमनिश्चयस्याप्रमात्वं हि बहिःसत्त्वघति देवदत्ते गृहान्यावृत्तित्वप्रकारकत्वं बहिःसत्त्वस्यैव गृहान्यावृत्तित्वाभावत्वादिति देवदत्ते तन्निश्चयस्यावश्यकत्वादिति भावः । बाधानन्तरम् । अप्रमात्वनिश्चयानन्तरम् । तत् देवदत्ते बहिःसत्त्वज्ञान-

यमग्राहकबाधानन्तरं तत् येन निष्परिपन्थिजीवनग्राहकाज्जीवित्वनिश्चयेऽनुमानं स्यात्, न प्राथमिकबहिःसत्त्वज्ञानमर्थापत्तिं विना। न च गृहनियमग्राहिणि तुल्यबले जागरूके कथमर्थापत्त्यापि बहिःसत्त्वज्ञानमिवाच्यम्। तर्कसहकारेणार्थापत्तेर्बलवत्त्वात् बहिःसत्त्वज्ञानमुत्पाद्य गृहनियमग्राहकमानबाधादिति चेत्। न। तर्कसहकारेण सामान्यतोदृष्टस्य बलवत्त्वेन गृहनियमग्राहकबाधसम्भवात्, तस्माद्यथोक्तसंशयदशायां जीवनबाधे तन्नियमबाधस्यावश्यकत्वादिति तर्कानन्तरमेव बहिःसत्त्वज्ञानमित्यविवादम्। तत्र कल्पनीयप्रमाणा-

---

म्। गृहनियमेति। गृहान्यावृत्तित्वसंशये इत्यर्थः। जीवित्वसंशयकालोत्पन्नप्रामाण्यसंशयाहितगृहान्यावृत्तित्वसंशयात्मककोटिद्वयोपस्थितिसत्त्वादिति भावः। अर्थापत्तेर्बलवत्त्वादिति। अर्थापत्तिजनकीभूतस्य जीवित्वसंशयस्य गृहान्यावृत्तित्वसंशये प्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः। अलौकिकप्रत्यक्षसामग्र्या मानससामग्र्याः सर्वतो बलवत्त्वात् गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्याऽप्रमात्वग्रहसम्भवादिति भावः। जीवनबाध इति। जीवित्वनिश्चयस्याऽप्रामाण्ये इत्यर्थः। तन्नियमेति। शतवर्षजीवी देवदत्तो गृह एवेति निर्णयाप्रमात्वस्यावश्यकत्वादित्यर्थः। कल्पनीयप्रमाणाभाव इति। कल्पनीयप्रमितिजनकताकेत्यर्थः। गृहनियमग्राहकद्वारेति। गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्य प्रामाण्यद्वारेत्यर्थः। अनिर्द्धारितैकेति। सामान्यतोऽन्यतरनिश्चयस्याप्रामाण्यनिश्चयेत्यर्थः। एकबाधानुकूलेति। गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्याप्रामाण्यानुकूलबहिःसत्त्वकल्पनायामित्यर्थः। एकबाधप्राप्तिः सामान्यतोऽन्यतरनिश्चयस्याप्रामाण्यनिश्चयः। ननु सामान्यतोऽन्यतराप्रामाण्यनिश्चयं विनैव

भावे यथोक्तसंशये तर्कस्य न सहकारित्वं गौरवात् किन्तु नियमग्राहकबाधद्वारा बहिःसत्त्वपरम्परासाधके सामान्यतोदृष्टे लाघवात्। न च सामान्यतोदृष्टावतार एवात्र नास्तीति वाच्यम्। अनिर्द्धारितैकबाधप्राप्तौ ह्येकबाधानुकूलकल्पनायां विनिगमकस्तर्को भवति, न चैकबाधप्राप्तिः सामान्यतोदृष्टं विना। किञ्च विरोधज्ञानानन्तरमेकमप्रमाणमिति यदि धीर्नास्ति तदा प्रामाण्यसंशयो न स्यात्, न स्याच्च जीवनसंशयः द्वयोरपि जीवनमरणनिश्चायकत्वात्। अथैकमनयोरप्रमाणमिति

इदमप्रामाणमिति संशयो यथोक्तलाघवतर्कसहकाराद्बहिःसत्त्वनिश्चयं जनयिष्यति किं सामान्यतोदृष्टेनेत्यत आह किञ्चेति। विरोधज्ञानानन्तरं विरुद्धार्थविषयकज्ञानानन्तरम्। एकमप्रमाणमिति। अनयोरन्यतरदप्रमाणमिति धीर्यदि नास्तीत्यर्थः। तदा प्रामाण्येति। गृहाभावनिश्चयात् प्राक् द्वयोर्विरुद्धार्थविषयकत्वानुपस्थित्याऽप्रामाण्यनिश्चितप्रामाण्यकत्वान्यतरस्याप्रामाण्यज्ञाने च तत्र च प्रामाण्यनिश्चयेऽप्रामाण्यसंशयादिति भावः। ननु मा भूत् प्रामाण्यसंशयो जीवनसंशयादेव बहिःसत्त्वकल्पना भविष्यतीत्यत आह न स्याच्चेति। द्वयोरिति। जीवनग्राहकप्रमाणगृहान्यावृत्तित्वग्राहकप्रमाणयोरित्यर्थः। जीवनमरणेति। मरणपदं मरणनिर्वाह्यगृहान्यावृत्तित्वपरम्। जीवित्वगृहान्यावृत्तित्वनिश्चयोपस्थितत्वादित्यर्थः। तथा चागृहीताप्रामाण्यकजीवित्वनिश्चयसत्त्वात् कथं तत्संशय इति भावः। इदमापाततः, यत्र द्वयोः प्रामाण्य पूर्वं न निश्चितं तत्र सामान्यतोदृष्टं प्रति प्रामाण्यसंशयादिसम्भवादिति ध्येयम। नन्वेतावता भवत्वप्रामाण्यसंशयात् पूर्वं सामान्यतोदृष्टाभावः तथापि तस्यानयोरे-

ज्ञानं जनयित्वा सामान्यतोदृष्टस्य पर्य्यवसितत्वात्तज्ज-
नितनियमद्वयसंशयाहितजीवनसंशयानन्तरं तर्कावतारे
बहिरस्तीज्ञानं जायमानं संशयस्य कारणत्वं व्यवस्था-
पयतीति चेत् । न । यदेव हि विरुद्धार्थग्राहकत्वं तर्क-
विनाकृतमनिर्द्धारितैकाप्रामाण्यानुमितिमजीजनत्तदेव त-
र्कसहकृतं पुनरनुसन्धीयमानं गृहनियमग्राहकप्रमाण-
मित्यनुमितिं बहिःसत्त्वज्ञानानुकूलां जनयति सहका-
रिवैचित्र्येणैकस्यापि विचित्रफलजनकत्वात् । न च

कमप्रमाणमिति ज्ञानं जनयित्वा विनाशात् तज्जनितप्रामाण्यसंशया-
हितजीवित्वसंशयानन्तरं तर्कावतारे बहिरस्तीति ज्ञानं स्यात् तत्र
जीवित्वसंशयस्य कारणत्वादित्याशङ्कते अथेति । पर्य्यवसितत्वात्
विनाशात् । नियमद्वयेति । निश्चयद्वयप्रामाण्यसंशयाहितेत्यर्थः । अ-
निर्द्धारितेति । सामान्यतोऽन्यतरनिश्चयस्याप्रामाण्यानुमितिमित्य-
र्थः । पुनरिति । जीवनसंशयानन्तरं पुनरनुसन्धीयमानमित्यर्थः । वि-
रुद्धार्थग्राहकत्वं विना तज्ज्ञानं विना । बहिःसत्त्वकल्पेऽपीति पञ्च-
ऽर्थे सप्तमी । अबाधप्रसङ्गादिति । बाधः असत्त्वम् । तदभावप्रसङ्गात्
सत्त्वप्रसङ्गादिति यावत् । तदनुसन्धानं विना । तस्यासत्त्वन्तु अनु-
भवसाक्षिकमिति भावः । पर्य्यवसन्नमपीति । विशिष्टमपीत्यर्थः । अष्ट-
द्रव्यवृत्तित्वबाध इति । अष्टद्रव्यवृत्तित्वाभावनिश्चय इत्यर्थः । व्यति-
रेकिणेति । इच्छा अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रिता अष्टद्रव्यानाश्रितत्वे
सति गुणत्वादिति व्यतिरेकिणेत्यर्थः । तत्सिद्धेरिति । अष्टद्रव्याति-
रिक्तद्रव्यसिद्धेः सम्भवादित्यर्थः । तत्प्रकारकेति । अष्टद्रव्यातिरिक्त-
द्रव्यत्वप्रकारकेत्यर्थः । ननु लाघवबाधसहकारेण व्यापकतानवच्छे-
दकमपि प्रकारीभूय भासते ईश्वरानुमानादौ तथा दर्शनादित्यत
आह व्यतिरेकिणोऽपीति । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यापीत्यर्थः । ननु

जीवनसंशयानन्तरं तदनुसन्धानमसिद्धम्, गृहनियमग्राहकस्य जीवनग्राहकविरुद्धार्थग्राहकत्वं विना बहिःसत्त्वकल्पनेऽप्यबाधप्रसङ्गात् । अथ यदि पर्य्यवसन्नमपि प्रमाणं पुनरनुसन्धीयमानं सहकारिविशेषात् फलान्तरजनकं तदेच्छा द्रव्याश्रिता कार्य्यत्वादिति सामान्यतोदृष्टद्रव्याश्रितत्वानुमितौ पश्चादष्टद्रव्यवृत्तित्वबाधे व्यतिरेकिणात्मसिद्धिरिति भज्येत अष्टद्रव्यवृत्तित्वबाधसहकृतात् सामान्यतोदृष्टादेव पुनरनुसन्धीयमानात् तत्सिद्धेरिति चेत् । न । अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमेन तत्प्रकारकबुद्धेर्व्यतिरेकिसाध्यत्वात् व्यतिरेकिणोऽप्यन्यत्र सामर्थ्यावधारणेनोपायान्तरस्यादोषाच्च । अपि च देवदत्तो जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वान्मद्वदिति सामान्यतोदृष्टं लाघवसहकारेण जीवनप्रतियोगित्वं विषयीकरोति तथा च लिङ्गविशेषणनिश्चयादनु-

---

विरुद्धार्थग्राहकत्वप्रतिसन्धानं विना बहिःसत्त्वनिश्चयस्यासत्त्वमेवासिद्धं तस्य पुनरनुसन्धानं विनापि यथोक्तसामग्रीप्रभवसंशयानन्तरं लाघवावतारादूबहिःसत्त्वनिश्चयस्यानुभवसिद्धत्वादित्यस्वरसादाह अपि चेति । सामान्यतोदृष्टमिति । जीवित्वसंशयानन्तरोत्पन्नमित्यर्थः । न च प्रामाणिकप्रतिसन्धानाभावेऽपि यथोक्तसामग्रीप्रभवसंशयानन्तरं बहिःसत्त्वासिद्धेरर्थापत्तिरतिरिच्यते इति वाच्यम् । कन्द्रस्थितवृहस्पतिकत्वस्य घटादिसाधारणतया प्रामाणिकत्वोपस्थितिं विनापि यथोक्तसामग्रीघटकस्य शब्दत्वनिश्चयस्यैवास-

मानदेव बहिःसत्त्वसिद्धिः । अथ लाघवसाचिव्यात् सामान्यतोदृष्टस्यापि विशेषविषयत्वात् नियमग्राहकप्रमाणोत्थापितलिङ्गकमरणानुमानेन जीवनग्राहकस्यैव सत्प्रतिपक्षत्वम् एकेनापि भूयसामपि प्रतिबन्धसम्भवात् । न च तर्कात्सामान्यतोदृष्टस्य बलवत्त्वम्, व्याप्तिपक्षधर्म्मते हि बलं तच्च तुल्यमेव ज्ञातं लाघवाख्यतर्कस्य विशेषमात्रपर्य्यवसायकत्वेन व्याप्तिग्राहकत्वस्य तुल्यत्वादिति चेत् ।तर्हि पक्षधर्म्मताबलाद्विशेषसिद्धिः क्वापि न स्यात् सर्वत्र सामान्यमुखप्रवृत्तप्रमाणस्य विशेषपर्य्यवसानेऽन्यसाधर्म्येण सत्प्रतिपक्षसम्भवात्, अप्रयोज-

---

म्भवादिति भावः । विशेषविषयत्वादिति । जीवनत्वप्रकारेण जीवनविषयकत्वादित्यर्थः । अन्यथा अन्यतरत्वरूपेण जीवनविषयकत्वे मरणानुमानेन न सत्प्रतिपक्षः सम्भवति भिन्नप्रकारकत्वेन विरोधकत्वाभावादिति भावः । नियमग्राहकप्रमाणेति । गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयनिश्चितलिङ्गपरामर्शेनेत्यर्थः । तच्च देवदत्तो मृतः गृहान्यावृत्तित्वे सति गृहावस्थानस्याप्रामाणिकत्वादित्याकारकमिति भावः । जीवनग्राहकस्यैवेति । देवदत्तः शतवर्षजीवी केन्द्रस्थबृहस्पतिप्रामाणिकत्वादित्यादेरेवेत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षितत्वमिति । ननु जीवनग्राहकस्य केन्द्रस्थबृहस्पतिकप्रामाणिकत्वकेवलप्राणित्वादिरूपतया भूयस्त्वेन बलवत्त्वमित्यत आह एकेनेति । विशेषमात्रे जीवित्वप्रकारेण जीवित्वानुमितौ हेतुत्वेनेत्यर्थः । भूयसामपीति । तर्हीति । विशेषपर्यवसाने इति । लाघवादिसहकारेण विशेषप्रकारेणानुमितिजनन इत्यर्थः । अन्यसाधर्म्येणेति । पर्वतो न पर्वतीयवन्हिमान् पर्वतीयवन्हिमदन्यत्वात् इति सत्प्रतिपक्षसम्भवादित्यर्थः । अभिसन्धिमुद्घाट-

कत्वान्न विपरीतसाधनमिति तुल्यं नियमग्राहकस्याप्रयोजकत्वात् जीवनग्राहकस्य तु सामान्यतोदृष्टस्य ज्योतिःशास्त्राद्यथार्थत्वमेव विपक्षबाधकं व्याप्तिग्राहकमस्ति तस्मात् सामान्यमुखप्रवृत्तस्य सहकारिविशेषात् विशेषपरस्यानुमानस्य तद्विशेषविलक्षणग्राहकप्रमाणेन सत्प्रतिपक्षत्वम् । न च प्रमाणविरोधेनास्य तर्को न सहका-

---

यति अप्रयोजकत्वादिति । अप्रयोजकत्वात् अनुमितिप्रयोजकरूपशून्यत्वात् हेतौ पक्षधर्मतानिश्चयविरहात् इति यावत् । न विपरीतसाधनमिति । न पक्षधर्मताबललभ्यविशेषविरहव्याप्यत्वनिश्चय इत्यर्थः । तुल्यमिति । गृहान्यावृत्तित्वस्य देवदत्ते सन्दिग्धत्वादिति भावः । नियमग्राहकस्येति । पूर्वोक्तपक्षस्य गृहान्यावृत्तित्वनिश्चयस्येत्यर्थः । अप्रयोजकत्वात् अनुमित्यजनकत्वात् । तत्र प्रामाण्यसन्देहादिति भावः । नन्वेवं जीवित्वे सति गृहासत्त्वेन बहिःसत्त्वानुमितिरेव कथं स्यात् गृहान्यावृत्तित्वानिश्चयवत् लाघवसहकारेण उत्पन्नजीवित्वविषयकानुमितेरपि प्रामाण्यसंशयेन लिङ्गविशेषणजीवित्वसन्देहात् व्याप्तिपक्षधर्मतानिश्चयविरहादित्यत आह जीवनग्राहकस्येति । ज्योतिःशास्त्राद्ययथार्थत्वमेव जीवनग्राहकस्य सामान्यतोदृष्टस्य लाघवतर्कसहकारेण जीवनविषयकस्य सामान्यतोदृष्टस्य । विपक्षबाधकम् । अप्रामाण्यग्रहे बाधकम् । व्याप्तिग्राहकमस्तीति । जीवित्वलिङ्गकबहिःसत्त्वानुमाने व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मतानिश्चायकमस्तीत्यन्वयः । विशेषग्राहकप्रमाणेनेति । अतुल्यबलेनेति शेषः । गृहान्यावृत्तित्वस्य निश्चयासत्त्वेऽपि मरणव्याप्यत्वेन धर्मान्तरनिश्चय एव प्रतिबन्धकः स्यादित्याशङ्कते न चेति । प्रमाणविरोधेन । प्रमाणान्तरविरोधेन मरणव्याप्यत्वेन भयत्वादिलक्षणयत्किञ्चिद्धर्मान्तरस्य निश्चयेन प्रतिबन्धेनेति यावत् । यद्यपि मरणव्याप्यत्वेन यत्किञ्चिद्धर्मान्तरस्य निश्चयो न सर्वत्र, तथापि यत्र तद्-

रीति वाच्यम्। तर्कानवतारे विशेषपरत्वाभावेनाविरोधात् तदवतारे तदधिकबलत्वादेव, अन्यथा तर्कानवतारे सत्प्रतिपक्षस्य तदवतारेऽपि तत्त्वं न निवर्त्तेत । किञ्चैवमर्थापत्तावपि तद्विरोधेन न सहकारी स्यात । यदुक्तं मरणकल्पने शतवर्षावच्छिन्नजीवी गृह एवेत्यस्यापि वाध इति, तत्र विशिष्टबाधो न विशेष्यबाधात् मरणेऽपि जीवी गृह एवेत्यस्य विशेष्यस्याबाधात किन्तु विशेषणबाधात्, स च शतवर्षजीवित्वबाध एव । विशेषणाभा-

---

वतारस्त्वर्थापत्तिरायास्यतीति भावः। विशेषपरत्वाभावेनेति । विशेषप्रकारकानुमितिजनकत्वाभावेनेत्यर्थः । अविरोधात् मरणव्याप्यवत्तानिश्चयस्याप्रतिबन्धकत्वात् । तदधिकबलत्वादेवेति । तदपेक्षया सामान्यतोदृष्टस्याधिकबलत्वादेवेत्यर्थः । तर्केण तत्र प्रामाण्यसंशयादिति भावः । अन्यथेति । तर्कस्याधिकबलत्वासम्पादकत्वे इत्यर्थः । तद्विरोधेनेति । बहिःसत्त्वाभावव्याप्यत्वेन यत्किञ्चिद्धर्मनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेनेत्यर्थः । किञ्चेत्यापाततः । बहिःसत्त्वाभावव्याप्यत्वेन यत्किञ्चिद्धर्मनिश्चयसत्त्वे बहिःसत्त्वनिश्चयाभावे इष्टापत्तेः मयापि तदानीं तदनभ्युपगमादिति ध्येयम् । बाधः अप्रामाण्यम् । तत्र विशिष्टबाधः तत्प्रतिपाद्यं विशिष्टविषयकज्ञानस्याप्रामाण्यम् । न विशेष्यबाधात् न विशेष्याभाववति विशेष्यप्रकारकत्वात्, न गृहान्यावृत्तित्वाभाववति गृहान्यावृत्तित्वप्रकारकत्वादिति यावत् । अबाधादिति । गृहान्यावृत्तित्वांशे बाधासम्भवादित्यर्थः । किन्तु विशेषणबाधादिति । किन्तु शतवर्षजीवित्वाभाववति शतवर्षजीवित्वप्रकारकत्वादित्यर्थः । धर्मिणि विशिष्टस्य प्रकारत्वे विशेषणस्यापि प्रकारत्वनियमात् । अत एव गुणान्यत्वविशिष्टसत्तावान् गुण इत्यस्याप्यप्रमात्वं गुणे विशिष्टसत्तायाः प्रकारत्वे गुणान्यत्वस्यापि प्रकारत्वादिति भावः । शतवर्षजीवित्वबाध एवेति । वि-

वायत्तो विशिष्टाभावोऽप्यस्तीति चेत् । न । विशेष्यवति विशिष्टाभावस्य केवलविशेषणाभावात्मकत्वात् विशिष्टस्यातिरिक्तस्यानभ्युपगमात् ।

अन्ये तु शतवर्षजीवी देवदत्तो जीवी गृह एव, गृहे नास्तीतिप्रमाणेषु द्वयोरविरोधेऽपि तृतीयमादाय विरोधज्ञानमस्ति तत्र जीवी गृह एवेत्यप्रमाणघटितप्र-

---

तवर्षजीवित्वाप्रमात्वमेवेत्यर्थः । तथा च निश्चयद्वयस्याप्रमात्वद्वयकल्पना नास्तीति भावः । विशेषणाभावायत्त इति । तथा च विशिष्टाभाववति विशिष्टप्रकारकत्वरूपाप्रमात्वद्वयकल्पनापत्तिरिति भावः । विशिष्टाभावस्येति । विशिष्टाभावव्यवहारविषयस्येत्यर्थः । इदमापाततः, विशिष्टाभावस्यातिरिक्तस्याभावेऽपि विशिष्टं नास्तीतिप्रतीत्या विशिष्टस्य प्रतियोगित्वावगाहनाद्विशेषणाभावस्यैव विशिष्टप्रतियोगिकत्वाभ्युपगन्तव्यत्वात् विशिष्टप्रकारकत्वरूपाप्रमात्वमादायाप्रमात्वद्वयकल्पना भवत्येवेति ध्येयम् ।

यदि गृहान्यावृत्तित्वशतवर्षजीवित्वयोः संशयाविशेषेऽपि जीवित्वोपपादकं बहिःसत्त्वमेव कल्प्यं न तु गृहान्यावृत्तित्वोपपादकं मरणमित्यत्र तर्को विनिगमक उच्यते, तदा त्वत्कृतादेव,देवदत्तो जीवनमरणाद्यन्यतरप्रतियोगीति सामान्यतोदृष्टात् जीवित्वं लिङ्गविशेषणं निश्चित्यानुमानादेव बहिःसत्त्वज्ञानं स्यादिति त्वया वाच्यम्, न चैवम्, किन्तु यथोक्तसंशयस्यायमेव स्वभावो निश्चयं विनापि धर्मिणि वस्तुगत्या अबाधितत्वं यत्तदेव कल्पयति न तत्र बाधितत्वमिति कल्पनेति केचिन्मीमांसका वदन्ति तन्मतमुपन्यस्यति अन्ये त्विति । जीवी गृह एवेति । शतवर्षजीवित्वे सति गृहान्यावृत्तिरित्यर्थः । गृहे नास्तीति । शतवर्षमध्ये गृहे नास्तीत्यर्थः । प्रमाणेषु निश्चयत्रयेषु । द्वयोः शतवर्षजीवित्वनिश्चयशतवर्षमध्यगृहासत्त्वनिश्चययोः । अविरोधेऽपि परस्परविरुद्धार्थविषयकत्वाभावेऽपि । विरोधज्ञानमस्तीति। तृतीये विरुद्धार्थविषयकत्वज्ञानमस्ती-

माणद्वयविरोधज्ञानजनिताप्रामाण्यसंशयाहितजीवनसंशयात् प्रमाणयोरविरोधोपपादकमप्रमाणाविरोधि वहिःसत्त्वं कल्प्यते यथोक्तसंशयस्यायमेव स्वभावो यद्वस्तुगत्या अप्रमाणं तद्विरोधि कल्पयति विरोधघटकस्य वस्तुगत्या अप्रमाणत्वमेव विनिगमकत्वमिति। तत्तुच्छम् । अप्रमाणस्यापि प्रमाणत्वेन ज्ञानात्, तर्कादिभिर्विशेषदर्शनं विना यथोक्तसंशयानन्तरं वहिरस्तीति ज्ञानमसिद्धमतो न फलबलेन तथार्थापत्तिकल्पनम् । किञ्च मृते गृहास्थिते वहिःस्थिते तादृशसंशयादेव वहिःसत्त्वं गृहसत्त्वं मरणञ्च कल्प्येत कस्य चित् क्व चिद्वस्तुगत्या अप्रमाणत्वात्, अर्थापत्त्याभासश्चैवं न स्यात् ॥

त्यर्थः । तत्र तस्मिन् ज्ञाने सति । अप्रमाणघटितेति । अप्रमात्मकनिश्चयघटितेत्यर्थः । प्रमाणद्वयेति । विरुद्धद्वयेत्यर्थः । विरोधज्ञानेति । विरुद्धार्थविषयज्ञानेत्यर्थः । अप्रामाण्यसंशयेति । देवदत्तः शतवर्षजीवी शतवर्षजीवी देवदत्तो गृह एवेति निश्चयद्वयनिष्ठाप्रामाण्यसंशयेत्यर्थः । प्रमाणयोः प्रमात्मकनिश्चयद्वयोः । अविरोधोपपादकं भ्रमत्वाभावोपपादकम् । अप्रमाणाविरोधि अप्रमात्मकनिश्चयविषयविरोधि । तद्विरोधि कल्पयतीति । तद्विषयीभूतस्य विरोध्येव कल्पयतीत्यर्थः । विरोधघटकस्य विरुद्धार्थविषयकत्वज्ञानघटकस्य । प्रमाणत्वेन ज्ञानादिति । प्रमाणत्वेन निश्चयसम्भवादित्यर्थः । फलबलेनेति । तर्कं विनापि वहिःसत्त्वज्ञानोत्पत्तिबलेनेत्यर्थः ॥

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीशविरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये संशयकारणकार्थापत्तिसिद्धान्तरहस्यम् ।

स्यादेतत्, मा भूत् संशयः करणमर्थापत्तावनुपपत्तिस्तु स्यात्, तथा हि जीवी देवदत्तो गृहे नास्तीति ज्ञाने सति बहिःसत्त्वं विना जीवतो गृहासत्त्वमनुपपन्नमिति ज्ञानानन्तरं बहिरस्तीति धीरस्ति तत्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामनुपपत्तिज्ञानं करणम् । न च देवदत्तो बहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहासत्त्वात् घटवदित्यनुमानाद्विद्यमानत्वे सति यत्र यन्नास्ति तदन्यदेशे तदस्ति यथा गृह एव कोणेऽसन्नहं मध्ये तिष्ठामीति व्याप्तिप्रभवानुमानाद्वा बहिःसत्त्वसिद्धेः किमर्थापत्त्येति वाच्यम् । हेतुसाध्ययोः सहचाराज्ञानदशायामनुपपत्तिज्ञानेऽपि बहिःसत्त्वज्ञानात् । सामान्यतो व्याप्तिश्चानुमाने उपसंहर्त्तु-

---

अथानुपपत्तिकरणकार्थापत्तिरहस्यम् ।

संशयकरणकार्थापत्तिं निराकृत्यानुपपत्तिकरणकार्थापत्तिमाशङ्कते स्यादेतदिति । अनुपपत्तिरिति । गृहे नास्तीति ज्ञानमित्यर्थः । जीवतो गृहासत्त्वमिति । जीवित्वविशिष्टं गृहासत्त्वमित्यर्थः । व्याप्तिप्रभवेति । व्याप्तिप्रभवात् सामान्यतोव्याप्तिप्रभवात् । अनुमानादिति । देवदत्तो बहिरस्ति विद्यमानत्वे सति गृहासत्त्वादित्यनुमानादित्यर्थः । पूर्वं विद्यमानत्वे सति तद्गृहासत्त्वात् तद्बहिःसत्त्वमिति विशेषतो व्याप्तिरिदानीन्तु सामान्यतो व्याप्तिरिति भेदाद्विकल्पः । विशेषव्याप्तिमूलकमनुमानं दूषयति हेतुसाध्ययोरिति । यथोक्तहेतुसाध्ययोरित्यर्थः । सामान्यतो व्याप्तिमूलकमनुमानं दूषयति सामा-

मशक्येति तदन्यदेशसिद्धिरर्थापत्त्यैव। ननु जीविनो गृहासत्त्वमनुपपन्नं किं देवदत्तबहिःसत्त्वं विना, उत बहिःसत्त्वमात्रं विना। नाद्यः, प्रथमं देवदत्तबहिःसत्त्वाप्रतीतौ तेन विनेदमनुपपन्नमिति ज्ञानाभावात् प्रतीतौ वा किमर्थापत्त्या अर्थापत्तित एव तत्प्रतीतावन्योन्याश्रयः, तदुक्तं यतोऽन्यत्वं तत्सिद्धेरग्रे तदसिद्धेरिति। नान्त्यः, अन्यदीयबहिःसत्त्वज्ञानं विनानुपपत्त्यभावात् बहिःसत्त्वमात्रसिद्धावपि देवदत्तबहिःसत्त्वासिद्धेश्चेति चेत्। न। सामान्येन हि विनानुपपत्तिज्ञानं कारणं सामान्याकारेण विशेषज्ञानं फलम्। तथा हि, जीविनो बहिःसत्त्वं विना गृहासत्त्वमनुपपन्नमिति ज्ञानं यस्य गृहासत्त्वमनु-

---

ष्यत इति। अनुमाने अनुमितिकरणे। उपसंहर्त्तुं प्रवेशयितुम्। अशक्यया सामान्यमुखी व्याप्तिर्नाऽनुमितिकरणमित्यर्थः। यत्त्वतरत्त्वयोरनुगतयोरभावात् सामान्यतो व्याप्तेरभावादिति भावः। तदन्यदेशेति। गृहान्यदेशसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः। ज्ञानाभावादिति। प्रतियोगिज्ञानं विना व्यतिरेकज्ञानासम्भवादिति भावः। नन्वर्थापत्तित एव तत्प्रतीतिरतोऽर्थापत्तिरावश्यकीत्यत आह अर्थापत्तित इति। अन्योन्याश्रय इति। अर्थापत्तितस्तत्प्रतीतौ तेन विना नानुपपत्तिज्ञानमनुपपत्तिज्ञानेऽर्थापत्तिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः। स्वोक्तदूषणे खण्डनसम्पत्तिमाह तदुक्तमिति। यतोऽन्यत्वमिति। यतोऽन्यत्वं यस्य व्यतिरेकः। तत्सिद्धेः तस्य सिद्धेः। अग्रे तदसिद्धेः एतद्व्यतिरेकेणेदमनुपपन्नमिति ज्ञानासिद्धेरित्यर्थः। बहिःसत्त्वमात्रपदेन यावद्बहिःसत्त्वं बहिःसत्त्वत्वावच्छिन्नं वा, नाद्य इत्याह अन्यदीयेनि। नान्त्य इत्याह बहिःसत्त्वमात्रेति। बहिःसत्त्वत्वा-

पपन्नं तत्र बहिःसत्त्वं कल्पयति नान्यत्र देवदत्तश्च तथेति सिद्धे देवदत्ते बहिःसत्त्वं कल्प्यत इति देवदत्तबहिःसत्त्वं पर्य्यवस्यति, न तु तेन रूपेण कल्पना न वा तेन विनानुपपत्तिज्ञानं कारणं, यथा वह्निमात्रव्याप्ताद्धूमात् पर्व्वते वह्निसिद्धिरेव पर्व्वतीयवह्निसिद्धिर्न तु पर्व्वतीयत्वेनैव धूमात्तत्सिद्धिः तेन रूपेण व्यापकत्वाग्रहात्। अथोपपादकाभाववत्युपपाद्याभावनियमोऽनुपपत्तिर्न त्वभावमात्रमतिप्रसङ्गात् एवञ्च व्यतिरेकव्याप्तिमत उपपाद्याद्व्यतिरेक्यनुमानमुद्रयैव साध्यसिद्धेःकिमर्थापत्त्या, तथा हि देवदत्तो बहिः सन् जीवित्वे सति गृहासत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा मृतो गृहस्थितो वा। न चान्यव्याप्त्याऽन्यस्य गमकत्वेऽतिप्रसङ्गः, साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य नियामकत्वात्। न चार्थापत्तौ सरूपसती, व्याप्तिर्लिङ्गं नाऽनुमान इति वाच्यम्। अनुपपत्तेर्ज्ञानं विना कल्पनानुदयात् अर्थापत्त्याभासानव-

---

वच्छिन्नेत्यर्थः। पर्य्यवस्यतीति। पक्षधर्मताबलादिति भावः। तेन रूपेण देवदत्तबहिःसत्त्वस्वरूपेण। कल्पना ज्ञानम्। तेन विना तद्रूपावच्छिन्नेन विना। उपपादकाभाववतीति। उपपादकाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधर्मावच्छिन्नस्येत्यर्थः। अभावमात्रमिति। उपपाद्याभावमात्रमित्यर्थः। अतिप्रसङ्गादिति। केवलधूमाभावज्ञानादपि धूमार्थापत्त्यापत्तिरित्यर्थः। अर्थापत्त्याभासेति। व्यभिचारिणार्थापत्तिरेव

मशक्येति तदन्यदेशासिद्धिरर्थापत्त्यैव। ननु जीविनो गृहासत्त्वमनुपपन्नं किं देवदत्तबहिःसत्त्वं विना, उत बहिःसत्त्वमात्रं विना। नाद्यः, प्रथमं देवदत्तबहिःसत्त्वाप्रतीतौ तेन विनेदमनुपपन्नमिति ज्ञानाभावात् प्रतीतौ वा किमर्थापत्त्या अर्थापत्तित एव तत्प्रतीतावन्योन्याश्रयः, तदुक्तं यतोऽन्यत्वं तत्सिद्धेरग्रे तदसिद्धेरिति। नान्त्यः, अन्यदीयबहिःसत्त्वज्ञानं विनानुपपत्त्यभावात् बहिःसत्त्वमात्रसिद्धावपि देवदत्तबहिःसत्त्वासिद्धेश्चेति चेत्। न। सामान्येन हि विनानुपपत्तिज्ञानं कारणं सामान्याकारेण विशेषज्ञानं फलम्। तथा हि, जीविनो बहिःसत्त्वं विना गृहासत्त्वमनुपपन्नमिति ज्ञानं यस्य गृहासत्त्वमनु-

---

ष्यत इति। अनुमाने अनुमितिकरणे। उपसंहर्त्तुं प्रवेशयितुम्। अशक्यया सामान्यमुखी व्याप्तिर्नोऽनुमितिकरणमित्यर्थः। यत्त्वतत्त्वयोरनुगतयोरभावात् सामान्यतो व्याप्तेरभावादिति भावः। तदन्यदेशेति। गृहान्यदेशसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः। ज्ञानाभावादिति। प्रतियोगिज्ञानं विना व्यतिरेकज्ञानासम्भवादिति भावः। नन्वर्थापत्तित एव तत्प्रतीतिरतोऽर्थापत्तिरावश्यकीत्यत आह अर्थापत्तित इति। अन्योन्याश्रय इति। अर्थापत्तेस्तत्प्रतीतौ तेन विना नानुपपत्तिज्ञानमनुपपत्तिज्ञानेऽर्थापत्तिरित्यन्योन्याश्रय इत्यर्थः। स्वोक्तदूषणे खण्डनसम्पतिमाह तदुक्तमिति। यतोऽन्यत्वमिति। यतोऽन्यत्वे यस्य व्यतिरेकः। तत्सिद्धेः तस्य सिद्धेः। अग्रे तदसिद्धेः पतद्व्यतिरेकेणेदमनुपपन्नमिति ज्ञानासिद्धेरित्यर्थः। बहिःसत्त्वमात्रपदेन यावद्बहिःसत्त्वं बहिःसत्त्वत्वावच्छिन्नं वा, नाद्य इत्याद्यन्यदीयेति। नान्त्य इत्याद्य बहिःसत्त्वमात्रेति। बहिःसत्त्वत्वा-

पपन्नं तत्र बहिःसत्त्वं कल्पयति नान्यत्र देवदत्तश्च तथेति सिद्धे देवदत्ते बहिःसत्त्वं कल्प्यत इति देवदत्तबहिःसत्त्वं पर्य्यवस्यति, न तु तेन रूपेण कल्पना न वा तेन विनानुपपत्तिज्ञानं कारणं, यथा वह्निमात्रव्याप्ताद्धूमात् पर्व्वते वह्निसिद्धिरेव पर्व्वतीयवह्निसिद्धिर्न तु पर्व्वतीयत्वेनैव धूमात्तत्सिद्धिः तेन रूपेण व्यापकत्वाग्रहात्। अथोपपादकाभाववत्युपपाद्याभावानियमोऽनुपपत्तिर्न त्वभावमात्रमतिप्रसङ्गात् एवञ्च व्यतिरेकव्याप्तिमत उपपाद्याद्व्यतिरेक्यनुमानमुद्रयैव साध्यसिद्धेः किमर्थापत्त्या, तथा हि देवदत्तो बहिः सन् जीवित्वे सति गृहासत्त्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा मृतो गृहस्थितो वा। न चान्यव्याप्त्याऽन्यस्य गमकत्वेऽतिप्रसङ्गः, साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वस्य नियामकत्वात्। न चार्थापत्तौ सरूपसती. व्याप्तिर्लिङ्गं नाऽनुमान इति वाच्यम्। अनुपपत्तेर्ज्ञानं विना कल्पनानुदयात् अर्थापत्त्याभासानव-

---

वच्छिन्नेत्यर्थः। पर्य्यवस्यतीति। पक्षधर्मताबलादिति भावः। तेन रूपेण देवदत्तबहिःसत्त्वरूपेण। कल्पना ज्ञानम्। तेन विना तद्रूपावच्छिन्नेन विना। उपपादकाभाववतीति। उपपादकाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमापाद्यस्येत्यर्थः। अभावमात्रमिति। उपपाद्याभावमात्रमित्यर्थः। अतिप्रसङ्गादिति। केवलधूमाभावज्ञानादपि धूमार्थापत्त्यापत्तिरित्यर्थः। अर्थापत्त्याभासेति। व्यभिचारिणार्थापत्तिरेव

काशाच्च । नैवम् । अत्र हि व्यतिरेकव्याप्तिरन्वयस्य पक्षधर्म्मत्वमिति व्याप्तिधीजन्यमपि बहिःसत्त्वज्ञानं नानुमितिः तस्या व्याप्तपक्षधर्म्मताज्ञानजन्यतानियमात् । न च साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन पक्षधर्म्मस्य ज्ञानमनुमितिप्रयोजकं तच्चेहाप्यस्तीति वाच्यम् । केवलान्वयिनि तदसम्भवात् तदपेक्षया साध्यव्याप्यत्वज्ञानस्य लघुत्वाच्च । अथ व्यतिरेकसहचाराद्धेतोरेव व्याप्तिर्गृह्यते एवञ्चान्वयस्य व्यतिरेकस्य उभयस्य वा सहचाराद्व्याप्तिग्रहत्रैविध्येऽनुमानत्रैविध्यम्, अत एव धूमो दशाविशेषेऽन्वयी व्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकी चेति चेत् । अस्तु तावदेवं तथापि जीविदेवदत्ताभावो गृहे वर्त्तमानो न बहिःसत्त्वलिङ्गं देवदत्तावृत्तित्वात् बहिःसत्त्वगृह-

---

न स्यादित्यर्थः । अत्र हीति । व्यतिरेके हेत्वभावे । व्याप्तिः व्यापकताज्ञानम् । अन्वयस्य हेतोः । पक्षधर्मत्वं पक्षधर्मताज्ञानमित्यर्थः । व्याप्तिधीजन्यमिति । व्यतिरेकव्याप्तिधीजन्यमित्यर्थः । व्याप्तेति । अन्वयव्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानेत्यर्थः । केवलान्वयिनीति । तत्र मत इति शेषः । साध्यव्याप्यत्वेति साध्यस्यान्वयव्याप्तिज्ञानस्येत्यर्थः । यद्यप्येवमपि यत्र नान्वयव्याप्तिग्रहः व्यतिरेकमात्रप्रतिसन्धानं तत्रापत्यवकाशः, न च तत्रार्थनिश्चय एव जनयिष्यत इति वाच्यम्, अनुभवविरोधात्, तथापि तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनाह अस्त्विति । गृहे वर्त्तमान इति । गृहवृत्तित्वविशिष्ट इत्यर्थः । देवदत्तावृत्तित्वादिति । पक्षीभूतस्य देवदत्तस्य तदनधिकरणत्वादित्यर्थः । बहिःसत्त्वगृहनिष्ठाभावयोः बहिःसत्त्वगृहवृत्तित्वविशिष्टाभावयोः । व्यधिक-

निष्ठाभावयोर्व्यधिकरणत्वेन नियतसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यभावाच्च, उपरि सविता भूमेरालोकवत्त्वादित्यत्र भूमेरुपरिसन्निहितसवितृकत्वेनानुमानात्। नापि गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वम्, तत्प्रतियोगित्वस्य देवदत्तधर्मतया तदसन्निकर्षे प्रत्यक्षेण ज्ञातुमशक्यत्वात्। अत एव विशेष्यासन्निकर्षात्तृतीयलिङ्गपरामर्शोऽपि न प्रत्यक्षेण।

रणत्वेनेति। गृहाधिकरणदेशाभेदस्यापि वहिःपदार्थघटकत्वादिति भावः। नियतेति। अत एव गृहवृत्तिदेवदत्ताभावोऽपि न लिङ्गं गृहमात्रवृत्तिपदार्थे तस्य सत्त्वेनाव्याप्यत्वादिति भावः। नन्वुपरि सविता भूमेरालोकवत्त्वादित्यत्र भूमिनिष्ठालोकसंयोगस्य कथमुपरिदेशे संयोगसम्बन्धेन सवित्रनुमापकत्वं पक्षावृत्तित्वादव्याप्यत्वाच्चेत्यत आह उपरीति। उपरिसन्निहितेति। सवितृसंयुक्तोपरिदेशकत्वेनेत्यर्थः। तथा च तत्र भूमिः पक्षः सवितृसंयुक्तोपरिदेशकत्वं साध्यम् उपर्यवच्छेदेनालोकसंयोगो हेतुरिति भावः। ननु जीवित्वे सति गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वमेव लिङ्गं भवतापि तन्निष्ठव्यतिरेकव्याप्तिज्ञानस्यैवार्थापत्तिजनकत्वस्वीकारादित्याशङ्कते नापीति। लिङ्गमित्यनुषञ्जनीयम्। ज्ञातुमशक्यत्वादिति। तथा च लिङ्गज्ञानाभावात् न व्याप्तिग्रह इति भावः। ननु सन्निकृष्टस्थले जीवित्वे सति गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य वहिःसत्त्वव्याप्यत्वं गृहीतं तदेवेदानीं स्मर्यतेऽन्यथा भवन्मतेऽपि व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानाभावात् कथमर्थापत्तिः, अपि च गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं न हेतुः किन्तु प्रतियोगितासम्बन्धेन गृहनिष्ठाभाव एव हेतुर्वाच्यः स च देवदत्तस्यासन्निकृष्टत्वेऽपि गृहस्य सन्निकृष्टतया ग्रहीतुं शक्य इत्यतो व्याप्तिग्रहाभावेऽपि देवदत्तस्यासन्निकृष्टतया न पक्षविशेष्यकपरामर्शसम्भव इत्याह अत एवेति। अस्मन्मते च व्यतिरेकव्याप्तिस्मरणं गृहे जीविनो देवदत्तस्याभावनिश्चयश्च अर्थापत्तिहेतुक इति भावः। शब्दानु-

न च व्यतिरेकव्याप्तिगृहनिष्ठाभावयोर्ज्ञानं सहकार्य्योसाद्य मनसैव जन्यत इति वाच्यम् । सहकारिण एव मानान्तरत्वप्रसङ्गात् । अथ व्याप्तिज्ञानानन्तरं स्मर्य्यमाणधूमात् कथमनुमितिः उक्तन्यायेन तत्रापि लिङ्गपरामर्शाभावादिति चेत्, न कथञ्चित् । कथं तर्हि वह्निज्ञानम्, पक्षधर्मधूमस्मृतिसहितात् धूमो वह्निं विना नास्तीत्यनुपपत्तिज्ञानादिति गृहाण। अत एव दृश्यमानो धूमो वह्निं विनानुपपन्न इति यदा ज्ञायते तदार्थापत्तिरेव, यदा त्वनुपपत्तिज्ञानं विना व्याप्यत्वेन प्रतिसन्धीयते तदानुमानं त्वयापि तत्र त्रिविधानुमानस्वीकारात्, तस्मा-

---

मानादिकञ्च न सार्वत्रिकमिति हृदयम् । गृहनिष्ठाभावयोर्ज्ञानमिति । देवदत्तस्मरणञ्चेत्यपि बोध्यम् । अभावप्रत्ययानुरोधेन तस्यावश्यकत्वात् परामर्शः । व्याप्तिज्ञानानन्तरमिति । वन्हिव्याप्तिरिति स्मरणानन्तरमित्यर्थः । स्मर्य्यमाणेति । पक्षवृत्तिधूमस्मरणादित्यर्थः । असन्निकृष्टपक्षस्थल इति शेषः । उक्तन्यायेति । विशेष्यस्यासन्निकृष्टत्वेनेत्यर्थः । धूमो वन्हिं विनेति । वन्ह्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगी धूम इति व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानादित्यर्थः । दृश्यमानो धूम इति। वन्ह्यभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगी धूम इति यदा ज्ञायत इत्यर्थः । अनुपपत्तिज्ञानं विना व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं विना । व्याप्यत्वेन अन्वयव्याप्यत्वेन। तदाऽनुमानमिति । यदा तु व्यतिरेकान्वयव्याप्त्युभयप्रतिसन्धानं तत्रैवमेव विज्ञानमुभयात्मकम् अनुमितित्वादेरस्मन्मते जातित्वाभावात् फलबलादेव सामग्र्या या अन्यत्र प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यत इति भावः । त्वयापीति । तत्र वन्हिमान् धूमादित्यत्र । त्रिविधेति । व्याप्तिज्ञानभेदेन त्रिविधानुमितिस्वीकारात् इत्यर्थः । परन्तु

व्यतिरेकव्याप्तिमुपजीव्य जीविदेवदत्ताभावो बहिःसत्त्वं कल्पयति । उच्यते । देवदत्तासन्निकर्षेऽपि तस्य गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं प्रत्यक्षेण गृह्यते, तथा हि गृहे देवदत्तस्याभाव इति प्रत्यक्षं देवदत्तं षष्ठ्यर्थञ्चाभावसम्बन्धं प्रतियोगित्वलक्षणं गोचरयति सम्बन्धज्ञानस्य

भवता यद्व्यतिरेक्यनुमितितया अभिमतं तदेवास्माकमर्थापत्तिरिति शेष इति भावः । व्यतिरेकव्याप्तिमिति । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानं सहकार्य्यासाद्येत्यर्थः । देवदत्ताभावः देवदत्ताभावनिश्चयः । बहिःसत्त्वं कल्पयतीति।बहिःसत्त्वं निश्चाययतीत्यर्थः । न तु व्यतिरेकपरामर्शः, विशेष्यीभूतदेवदत्तासन्निकर्षेण परामर्शासम्भवादिति भावः । गृहे देवदत्तस्याभाव इति।देवदत्तप्रतियोगिकोऽभाव इति प्रत्यक्षमित्यर्थः। अन्यथा षष्ठ्यर्थप्रतियोगित्वस्य संसर्गविधया भानात् लिङ्गतावच्छेदकीभूतप्रतियोगित्वानुपस्थितौ कथमनुमानं न स्यात् । न चैवं यत्र नेह देवदत्त इति संसर्गविधयैव प्रतियोगित्वभानं तत्रानुमानासम्भवादर्थापत्तिरिष्यत इति वाच्यम्।अर्थापत्तावपि बहिःसत्त्वं विना गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्यानुपलब्धिगमिकेति प्रतियोगित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगित्वोपस्थितिं विना तेनाप्यर्थापत्त्यनभ्युपगमादिति । ननु देवदत्तप्रतियोगिकोऽभाव इति प्रत्यक्षस्य देवदत्तविषयकत्वे मानाभावः देवदत्तं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायाभावात् अभावं साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायात् किन्तु तदव्यवहितपूर्ववर्त्तिस्मरणस्यैव देवदत्तो विषय इत्यत आह सम्बन्धज्ञानस्येति । सम्बन्धिद्वयोपस्थितौ सत्यां सम्बन्धप्रत्यक्षस्येत्यर्थः।अन्यथा संयोगो नास्तीत्यादिशाब्दादिज्ञाने तदुपनयवशात् संयोगवानिति प्रत्यक्षे गुण इति प्रत्यक्षे च व्यभिचारापत्तेरिति ध्येयम्।न चैवं देवदत्तं न पश्यामि किन्तु तदभावं गेहे इत्यनुव्यवसायः कथं सङ्गच्छते इति वाच्यम् । तस्य लौकिकविषयत्वाभावविषयकत्वादिति भावः । ननु सम्बन्धप्रत्यक्ष एव सम्बन्धिद्वयं विषयः प्रतियोगित्वन्तु न प्रतियोग्यभावयोः सम्बन्ध

सम्बन्धिद्वयविषयत्वात्, प्रतियोगिना सममभावस्य सम्बन्धान्तराभावात् गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वे च प्रत्यक्षोपस्थिते स्मृतत्व्यात्तिवैशिष्ट्यमपि प्रत्यक्षेण सुग्रहम् । न च देवदत्तविशेष्यकं वहिःसत्त्वव्याप्यगृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वज्ञानं नास्तीति वाच्यम् । पक्षवृत्तिलिङ्गपरामर्शमात्रस्यानुमितिजनकत्वात् अधिकस्य गौरवपराहतत्वात् । अथ वा अनतिप्रसक्तसहकारिवशान्मनसैव स्मृतदेवदत्तविशेष्यकस्तृतीयलिङ्गपरामर्शः । यथा च न सहकारि मानान्तरं तथोपपादितमधस्तात् । ननु मयूरः पर्वतेतरे न नृत्यति नृत्यति चेतिज्ञानानन्तरं पर्वते नृत्य-

इत्यत आह प्रतियोगिनेति सम्बन्धान्तराभावादिति । इदमिह नास्तीति प्रतीतेर्नियामकसम्बन्धान्तराभावादित्यर्थः । तथा च सम्बन्धान्तरेण इदमिह नास्तीति प्रतीत्यसम्भवात् प्रतियोगित्वस्य सम्बन्धत्वमावश्यकमिति भावः । यथाश्रुते एककालीनत्वादेरपि सम्बन्धान्तरत्वेन सम्बन्धान्तराभावादित्यसङ्गतेः । पक्षवृत्तीति । तथा च लिङ्गविशेष्यकपरामर्श एवात्र हेतुरिति भावः । अधिकस्य पक्षविशेष्यकत्वस्य । ननु गृहनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्यापि देवदत्तधर्मतया असन्निकृष्टत्वात् तद्विशेष्यकोऽपि चाक्षुषः परामर्शोऽसम्भवीत्यस्वरसादाह अथ वेति । पूर्वोक्तदोषविरहायाह यथा चेति । पर्वतेतर इति । पर्वत इतरो यस्मादिति बहुव्रीहिः तेन न सर्वनामकार्यम् । मयूरनृत्यस्य नित्यत्वं साधिकरणत्वं विना अनुपपन्नमिति ज्ञानं प्रासक्ताधिकरणबाधसहकारेण मयूरः पर्वते नृत्यतीति ज्ञानं जनयतीति समाधत्ते अधिकरणं विनेति । अनुपपद्यमानम् । अनुपपन्नत्वेन ज्ञायमानम् । नृत्य नृत्यनित्यत्वमित्यर्थः । नृत्याभावबाधानन्तरमिति । पर्व-

तीति ज्ञानमस्ति, न च व्यतिरेकिणस्तत् सम्भवति, पर्व्वतनृत्यस्य साध्यस्याप्रतीतौ व्यतिरेकव्याप्त्यनिरूपणात्। न च पर्व्वतनृत्याप्रसिद्धौ तेन विनानुपपत्तिप्रतिसन्धानमपि नेति कथमर्थापत्तिरपीति वाच्यम्। अधिकरणं विनानुपपद्यमानं नृत्यं प्रसिद्धाधिकरणबाधसहकृतं प्रसिद्धेतरमधिकरणं कल्पयतीति चेत्। न। मयूरनृत्यं साधिकरणं नृत्यत्वादिति सामान्यतोदृष्टं प्रसिद्धाधिकरणबाधसहकृतं प्रसिद्धेतरं पर्व्वतमधिकरणमादाय नृत्यज्ञानं जनयति। यद्वा पर्व्वतेतरे न नृत्यतीतिशब्देन नृत्याभावबोधानन्तरं मयूरो नृत्यतीतिशब्दाज्जायमानं ज्ञानं पर्व्वतनृत्यं गोचरयति प्रसिद्धविशेषबाधसहकृतसामान्यज्ञानजनकप्रमाणस्य प्रसिद्धेतरं पर्व्वतमधिकरणविशेषमादाय ज्ञानजनकत्वनियमात्। अत एवानित्यज्ञानबाधानन्तरं क्षित्यादौ ज्ञानजन्यत्वं सिद्धनित्यत्वमादाय सिद्ध्यतीत्याचार्य्याः। यद्वा

तेतरनृत्याभावबोधानन्तरमित्यर्थः। ननु सामान्यतोदृष्टेन साधिकरणकत्वानुमितावपि पर्व्वते नृत्यतीत्येवमाकारकबुद्धिर्न सिद्ध्येव अनुमितेर्व्यापकतावच्छेदकप्रकारकत्वनियमात् एवं मयूरो नृत्यतीति शब्दात् पर्व्वतेतराधिकरणकनृत्यबाधसहकारेण नृत्यविशेषसिद्धावपि नृत्ययत् पर्व्वतवृत्तित्वं न सिद्धं तदुपस्थापकपदाभावादिति चेयम्। गुरुमते इतरबाधसहकारेण पदानुपस्थितमपि शाब्दबोधे प्रकारीभूय भासते इति तन्मतेनैव तन्मतनिराकरणात्। स्वमते त्वाह यद्वेति। अन्वयव्यतिरेकी पर्व्वतनृत्यं गोचरयतीत्यनुपज्यते। न चैवं मयूरः

मयूरनृत्यं पर्वताधिकरणकं पर्वतेतरानधिकरणत्वे सति साधिकरणत्वात् पर्वतत्ववदित्यन्वयव्यतिरेकी । अथ वा यः सम्भाविततत्तदितरावृत्तिः सन् तदतिरिक्तवृत्तिर्न भवति स तद्वृत्तिर्भवतीति सामान्येन यत्तदर्थान्तर्भावेन व्याप्त्या नृत्यस्य पर्वतवृत्तित्वं सिद्ध्यति।एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यत्रापि अप्रसिद्धरात्रिभोजनसाध्यपीनत्वज्ञानं रात्रिभोजनमादाय सिद्ध्यति । अथ यथा अभोजी पीन इत्यत्रायोग्यताज्ञानं तथा पीनो दिवा न भुङ्क्त इत्यत्रापि दिवाभोजनस्य बाधायोग्यताघट-

---

पर्वते नृत्यतीति मयूरविशेष्यकप्रतीतिर्न स्यात् इति वाच्यम् । उक्तानुमान एव मनसा तदुपपत्तेरिति भावः । सम्भावितेति । सम्भावना योग्यता । तस्मिन् तदितरस्मिंश्च वर्त्तमानयोग्यः । योग्यतावच्छेदकश्च वृत्तिमत्त्वमेव । तथा च वृत्तिमत्त्वे सतीति फलितार्थः । ननु पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति ज्ञानानन्तरं पीनत्वं भोजनवत्त्वं विना अनुपपन्नमिति ज्ञानात् दिवाभोजनबाधसहकृतात् देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते इति ज्ञानं जायते तत्रानुमानाद्यसम्भवादर्थापत्तिरिष्यत इत्यत आह एवमिति । देवदत्त इति । अप्रसिद्धरात्रिभोजनदेवदत्त इत्यर्थः । भोजनसाध्यपीनत्वज्ञानमिति । दिवाभोजनबाधसहकृतमिति शेषः । रात्रिभोजनमिति । रात्रिभोजनानुमितिं जनयतीत्यर्थः । यथाश्रुतशब्देन शब्दकल्पनरूपां श्रुतार्थापत्तिं भट्टाभिमतामाशङ्कते अथेति । न योग्यताज्ञानमिति । तन्मतेऽन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वस्य योग्यतात्वेन पीनत्वान्वये भोजित्वस्य योग्यतात्वेन पीनत्वान्वयेऽभोजित्वस्यायोग्यतात्वादिति भावः । दिवाभोजनस्य बाधादिति योग्यताघटकेत्यत्र हेतुः । योग्यताघटकेति । योग्यतात्मकरात्रिभोजित्वोपस्थितिं विनेत्यर्थः । अन्वयमलभमानमिति । अन्वयबोधे

करात्रिभोजनस्याप्रतीतेः अतो योग्यताघटकोपस्थितिं विना अन्वयमलभमानमिदं वाक्यं योग्यताघटकरात्रिभोजनोपपादकं रात्रौ भुङ्क्ते इति वाक्यं कल्पयित्वा तेन सहान्वयबोधं जनयति । न चैवं लाघवाद्रात्रिभोजनमेव कल्पयितुं युक्तम्, शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्य्यत इतिन्यायेन शब्दोपस्थापितमादाय शब्दस्यान्वयबोधजनकत्वात्, एवञ्च श्रूयमाणशब्दस्यान्वयबोधकत्वं योग्यताघटकोपस्थापकेन शब्देन विनानुपपद्यमानं तं कल्पयित्वा यत्रान्वयबोधं जनयति तत्र श्रुतार्थापत्तिः। द्वारमित्यादौ पिधेहीतिशब्दकल्पनं श्रुतार्थापत्तिरेव।

जनयदित्यर्थः। इदं वाक्यमिति। पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति वाक्यमित्यर्थः। रात्रिभोजनोपपादकमिति। रात्रिभोजनोपस्थापकमित्यर्थः। तेन सहेति। तदुपस्थापितरात्रिभोजित्वेन सहेत्यर्थः। अन्वयबोधमिति। पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते किन्तु रात्रौ भुङ्क्ते इत्यन्वयबोधमित्यर्थः।तन्मते योग्यत्वस्य शाब्दबोधे भाननियमादिति भावः। लाघवादिति। शाब्दं कल्पयित्वापि अर्थोपस्थितेरावश्यकत्वादिति भावः। शाब्दी ह्याकाङ्क्षेति।शाब्दबोधोपयोगिनी पदार्थोपस्थितिः शब्देनैव जन्यत इति नियमेनेत्यर्थः। तथा च केवलार्थकल्पनेन योग्यताज्ञाननिर्वाहेऽपि शब्दजन्योपस्थितिं विना रात्रिभोजित्वरूपस्य योग्यत्वस्य शाब्दबोधे भानासम्भवाच्छब्दः कल्प्यते तन्मते शाब्दयोग्यताविषयकस्यैव शाब्दबोधस्य जननियमादिति भावः। शब्देन विनेति।शब्दव्यवहारं विनेत्यर्थः। अनुपपद्यमानमिति। अनुपपन्नत्वेन ज्ञायमानमित्यर्थः। द्वारमित्यादाविति। एवमित्यादिः।पिधेहीतिशब्दकल्पनमिति। द्वारमितिवाक्यस्यापि पिधानविशेष्यकद्वारकर्मकत्वा-

शब्दश्च यद्यपि श्रूयमाणो बाधितस्तथाप्यभिप्रायस्थः कल्प्यते यथा गुरुमते स्वर्गकामो यजेतेत्यत्र साक्षात्साधनताबाधे परम्पराघटकस्यानुपस्थित्या परम्परासाधनताज्ञानविरहो योग्यताज्ञानाभावात् प्रसिद्धपदसामानाधिकरण्यानुपपत्तिरिति योग्यताज्ञानाय परम्परासाधनताघटकमपूर्व्वं लिङादिवाच्यं कल्पयति ततः स्वर्गसाधनं याग

न्वयबोधजनकत्वं पिधेहीतिशब्दसमभिव्याहारं विनाऽनुपपन्नमिति ज्ञानात् पिधेहिशब्दकल्पनमित्यर्थः । ननु द्वारमिति वाक्यं पिधेहीतिशब्दवदिति ज्ञानमर्थापत्त्या जननीयं तच्च न सम्भवति पिधेहीतिशब्दस्य बाधितत्वादित्यत आह शब्दश्चेति । श्रूयमाणः समभिव्याहारेण श्रूयमाणश्च । बाधित इति । नास्तीत्यर्थः । अभिप्रायस्थ इति । द्वारमिति वाक्यं पिधेहीतिशब्देन सहान्वयबोधं जनयत्वित्येतादृशाभिप्रायविषयः कल्प्यते इत्यर्थः । तथा च तादृशीकाभिप्रायविषयत्वसम्बन्धेनैव तद्वत्ताज्ञानं अर्थापत्त्या जननीयमिति भावः । योग्यताप्रकारकोपस्थितिं विना शब्दान्वयधीरित्यत्र प्राभाकरसम्मतिमाह यथेति । साक्षात्साधनताबाध इति । स्वर्गं प्रति यागस्य साक्षात्साधनत्वाभाव इत्यर्थः । यागस्य आशुतरविनाशित्वादिति भावः । परम्पराघटकस्येति । परम्पराघटकस्यापूर्व्वस्येत्यर्थः । योग्यताज्ञानाभावादिति । यागे विध्यर्थस्य इष्टसाधनत्वस्यान्वये योग्यताज्ञानविरहादित्यर्थः । साक्षादसाधने साधनत्वान्वये परम्परासाधनत्वस्य योग्यतात्वादिति भावः । प्रसिद्धपदेति । प्रसिद्धपदस्य विधेरर्थेन इष्टसाधनत्वेनान्वयबोधानुपपत्तिरित्यर्थः । योग्यताज्ञानायेति । परम्परासाधनताज्ञानायेत्यर्थः । लिङादिवाच्यमिति । कार्य्यत्वरूपेण लिङादिवाच्यमित्यर्थः । एवञ्च स्वर्गकामोऽग्निष्टोमादिविषयकसाधनकार्य्यवानिति प्रथमतोऽन्वयबोधः । विषयकत्वं जन्यत्वम् । एतच्च यागकामयोः संसर्गविधया भासत इति भावः । अ-

इति ज्ञानं जायते अन्यथा अपूर्वमपि वाच्यं न स्यादिति । उच्यते । बाधकप्रमाणाभावोऽन्वयविरोधिरूपविरहो वा योग्यता अतो दिवा अभोजने रात्रिभोजनाप्रतीतावपि भोजनसाध्यपीनत्वाद्दिवा न भुङ्क्त इति शब्दाद्धीरुत्पद्यते न प्रतीत्यनुपपत्तिः किन्तु प्रतीतानुपपत्त्या रात्रिभोजनं कल्प्यते अत एवापूर्वमपि न वाच्यमिति वक्ष्यते, तस्मान्नार्थापत्तिरनुमानादतिरिच्यत इति ॥

न्ययेति। योग्यताप्रकारकोपस्थितेरपि हेतुत्वे इत्यर्थः । बाधकप्रमाणाभाव इति । ग्राह्याभावनिश्चयाभाव इत्यर्थः । अन्वयविरोधीति । ग्राह्याभावव्याप्यधर्मेत्यर्थः । प्रतीतानुपपत्त्येति । प्रतीतस्य दिवाऽभोजित्वे सति पीनत्वस्य रात्रिभोजित्वं विनाऽनुपपत्त्या रात्रिभोजित्वमनुमीयते इत्यर्थः । अत एवेति । अन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वज्ञानस्याहेतुत्वादेवेत्यर्थः । अर्थापत्तिः अर्थापत्तिशब्दवाच्यं ज्ञानम् ॥

इति श्रीमथुरानाथतर्कवागीश—विरचिते तत्त्वचिन्तामणिरहस्ये अनुमानाख्यद्वितीयखण्डरहस्ये अर्थापत्तिरहस्यम् ।

इत परमपवादिग्रन्थस्य जगदीशीयरीत्यैव विव्रियते ।

चिन्तामणेः अवयवः ।

तत्रानुमानं परार्थं न्यायसाध्यमिति न्यायस्तदवयवाश्च प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि निरूप्यन्ते। तत्र न समस्तरूपोपपन्नलिङ्गप्रतिपादकवाक्यं न्यायः, अत्रैव वाक्येऽतिव्याप्तेः । किन्त्वनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यं न्यायः । प्रति-

दीधित्या अवयवः ।

उचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायत्वं न्यायत्वम् । प्र-

जागदीश्याः अवयवः ।

मूलोक्तन्यायलक्षणस्याग्रे दूष्यतया स्वयं न्यायलक्षणमाह उचितेति । व्युत्क्रमेणोक्तप्रतिज्ञादिपञ्चकातिव्याप्तिवारणार्थमानुपूर्वीकान्तं व्युत्क्रमोक्तप्रतिज्ञादिभिन्नार्थकम् । तेन क्रमोत्पन्नप्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानां लाभः । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणभिन्नकाचतिव्याप्तिवारणाय पञ्चकपदम् । न चाऽसाधकतासाधकानुमानस्थलीयन्यायाव्याप्तिः तत्र हेत्वाभासात्मकहेतोरसाधकताव्याप्यत्वस्योभयसम्मतत्वादुदाहरणाभावेन तादृशपञ्चकसमुदायत्वाभावादिति वाच्यम् । शिरोमणिमते तत्रापि वादिनः स्वकर्तव्यनिर्वाहार्थमुदाहरणस्याऽऽवश्यकत्वात् । अन्यथा सर्वत्रैवोपनयमात्रस्य

ज्ञादिपञ्चवाक्यैरेकवाक्यतया स्वार्थविशिष्टज्ञानं जन्यते तेन च विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि मानान्तरमुत्थाप्यते तेन च चरमपरामर्श उत्पाद्यत इति न्यायजन्यशाब्दज्ञानस्य परामर्शप्रयोजकता ।

तिज्ञात्वादिकं पुनरुदासीनवाक्यवारकन्यायान्तर्गतत्वशून्यमेवोपा-

---

उद्भाव्यतापत्तेः अनुमित्युपयुक्तव्याप्तिपक्षधर्मतायास्तत एव लाभसंभवात् । यत्तु साध्यादिभेदेन न्यायस्य विभिन्नत्वादुदाहरणविनाकृतं प्रतिज्ञादिचतुष्टयत्वमेव न्यायत्वं वाच्यमिति । तन्न । तथा सति कदाचित्तन्नैव समयबन्धवशेन पञ्चावयवप्रयोगेऽव्याप्त्यापत्तेः । समुदायपदन्तु तादृशपञ्चत्वस्य पर्याप्तिसम्बन्धेन यद्धिकरणं तस्य क्रमिकत्वलाभार्थम् । तेन क्रमिकप्रतिज्ञाहेत्वादिमात्रे नातिव्याप्तिरिताद्यवस्थ्यम् । क्रमेण पञ्चभिः पुरुषैः प्रतिज्ञादिपञ्चकाभिधाने न्यायव्यवहारविरहे त्वेकपुरुषप्रयुक्तत्वमप्यौचित्ये निवेश्यम् । तथा सिद्धसाधनस्थलीयप्रतिज्ञादिसमुदाये न्यायत्वाभावात् सिषाधयिषाकालीनत्वं साध्यसंशायकविप्रतिपत्तिकालीनत्वं वा प्रतिज्ञाविशेषणं वाच्यमित्यपि वदन्ति । ननु न्यायावयवत्वघटितस्य प्रतिज्ञात्वादेर्न्यायनिरुक्तौ प्रवेशादन्योन्याश्रयत्वमत आह प्रतिज्ञात्वादिकमिति । तथा च यादृशयादृशानुपूर्व्यवच्छिन्ने कथकानां प्रतिज्ञाव्यवहारस्तादृशतादृशानुपूर्वीकत्वमेवात्र प्रतिज्ञात्वम् एवं हेतुत्वोदाहरणत्वादिकमपि उक्तक्रमेणैव निरुच्य न्यायलक्षणे निवेश्यम् । अन्यथा पर्वतादौ वन्ह्यादिप्रतिज्ञायाः पर्वतो वन्हिमान् गिरिरग्निमानित्यादिनानाविधानुपूर्वीकत्वेन तेषामेकविधानुपूर्व्याः प्रकृते न्यायलक्षणघटकत्वेऽन्यविधानुपूर्वीकप्रतिज्ञागर्भन्यायाव्याप्तिः, पक्षधर्मिकसाध्यवत्ताबोधकवाक्यत्वेन कथञ्चित्तादृशसकलप्रतिज्ञानामनुगमसम्भवेपि यद्यद्धू-

देशमिति नाऽन्योन्याश्रयः । साध्यादिविशेषनियन्त्रिताश्च प्रतिज्ञादयो वाच्या इति न भिन्नसाध्यादिकप्रतिज्ञादिसमुदायेऽतिव्याप्तिः । व्याप्त्यादेरिव साध्याद्यननुगमादननुगमो न्यायादेरि-

---

भवतु तस्माद्वह्निमत् यथा महानसं यो यो धूमवान् सो सोऽग्निमान् यथा पाकदेशः इत्याद्यनेकविधानुपूर्वीकस्य वह्निसाध्यकधूमोदाहरणस्य पक्षोपादानेऽन्यगर्भन्यायाव्याप्तिः, साधनधर्मिकसाध्यव्याप्यताबोधजनकवाक्यत्वेन उदाहरणानामनुगमे धूमो वह्निव्याप्य इत्यादिवाक्यस्यापि तादृशत्वेन तद्गर्भप्रतिज्ञादिपञ्चके अतिप्रसङ्गादिति ध्येयम् । अत एव पर्वतो वह्निमान् तस्मादिति क्रमिकवाक्यपञ्चकेऽपि नातिव्याप्तिः, तस्मादित्यादिभागे कथकानां हेतुत्वव्यवहारविरहेण तादृशानुपूर्व्याः प्रकृतन्यायनिरुक्त्यन्तर्गतहेतुत्वाघटकत्वादिति वदन्ति । नाऽन्योन्येति । इदमुपलक्षणम् । न्यायावयवत्वघटितस्य प्रतिज्ञात्वादेः प्रवेशे उचितानुपूर्वीकत्वस्य वैयर्थ्यमपि स्यात् व्युत्क्रमेणोक्तानां न्यायानन्तर्गतत्वेन प्रतिज्ञात्वाभावादेव तादृशसमुदायेऽतिव्याप्त्यसम्भवादिति ध्येयम् । ननु न्यायघटितप्रतिज्ञात्वादेरप्रवेशे पर्वतो वह्निमान् धूमात् यो यो धूमवान् स स्पर्शवानित्यादिभिन्नसाध्यकक्रमिकवाक्यपञ्चकेऽतिव्याप्तिः, न च तस्य उचितानुपूर्वीकत्वमेव नेति वाच्यम्, व्युत्क्रमोक्तप्रतिज्ञादिभिन्नस्वरूपस्यौचित्यस्य तत्रापि सत्त्वादित्यत आह साध्यादीति । तथा च यादृशयादृशानुपूर्व्यवच्छिन्ने तत्पक्षसाध्यकप्रतिज्ञाव्यवहारस्तादृशान्यतमानुपूर्वीकत्वमेव प्रकृते प्रतिज्ञात्वम् । एवं यादृशयादृशानुपूर्व्यवच्छिन्ने तत्पक्षकतद्धेतुकतत्साध्यकहेतुवचनत्वव्यवहारस्तादृशान्यतमानुपूर्वीकत्वमेव प्रकृते हेतुत्वम् । उदाहरणत्वादिकमपि उक्तदिशैव निरुच्य निर्वचनीयमिति भावः । न चैवं पर्वतस्तेजस्वी वह्निमत्त्वात् यो योऽग्निमान्स दीप्तिमान् हविर्व्याप्यहुताशनवांश्चायं तस्माद्धुतिमानित्यादिसमुदायस्यापि तेजःसाध्यकन्यायत्वापत्तिः, इष्टत्वात् । साध्यादिवाचकपदानामेकानुपूर्वीकत्वस्य अतन्त्रत्वात् । अन्यथा घटो नेतराणीत्यादिप्रतिज्ञाघटितन्यायाव्याप्ति-

प्यत एव । एतेन प्रतिज्ञानिगमनयोरुदाहरणात्र्यवयवान्तरयोश्च न सम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वं प्रागेव तु पञ्चानामवयवानाम्, परन्तु प्रतिज्ञाहेत्वोः कथञ्चित् । उपनयनिगमनयोरेकवाक्यताव्यवहारस्तु

प्रसङ्गादिति ध्येयम् । ननु साध्यादिभेदेन न्यायनिरुक्तेरननुगमो दोष इत्यत आह व्याप्त्यादेरिति । तथा च लक्ष्यस्याप्यननुगतत्वेन लक्षणस्याप्यननुगतत्वाददोषः इति भावः । अत्र यद्यपि आनुपूर्व्याः क्रमिकतत्तद्वर्णविशिष्टचरमवर्णत्वपर्यवसन्नतया हेत्वाद्यानुपूर्व्यव-च्छिन्नस्य तदीयचरमवर्णस्य प्रतिज्ञाद्यव्यवहितोत्तरत्वासम्भवात् प्रतिज्ञादिपञ्चकस्यात्र क्रमिकत्वं दुर्घटम्, तथापि तत्तच्चरमपूर्वपूर्वव-र्णविशिष्टपूर्ववर्णत्वमपि तत्तदानुपूर्वी विनिगमकाभावादित्याश-येनेदम् । यादृशयादृशानुपूर्व्यवच्छिन्ने तत्पक्षहेतुसाध्यकन्यायव्यवहा-रः कथकसम्प्रदायसिद्धः तादृशान्यतमानुपूर्वीमत्त्वं तत्पक्षहेतुसा-ध्यकन्यायत्वमित्यत्र तात्पर्यम् । इत्थञ्च यादृशयादृशानुपूर्व्यवच्छि-न्ने सामान्यतो न्यायव्यवहारः साम्प्रदायिकः तादृशान्यतमानुपू-र्वीमत्त्वरूपं न्यायसामान्यलक्षणमपि साध्यविशेषाद्यनियन्त्रितं सु-वचमिति ध्येयम् । मूलोक्तलक्षणत्यागे बीजमाह एतेनेति । समा-हितमित्यग्रेऽन्वयः । प्रतिज्ञानिगमनयोरिति । ननु प्रतिज्ञार्थधर्मिको निगमनार्थप्रकारको बोधः सम्भवत्येव वन्हिमान् पर्वतस्तस्माद्व-न्हिमानित्यन्वये बाधकाभावात् दण्डवान् रक्तदण्डवानित्यादिबो-धानुरोधेन तद्विशिष्टे विशेषणान्तरावच्छिन्नस्य तस्याऽन्वये नि-राकाङ्क्षत्वाभावादत आह उदाहरणेति । प्रागेव सुतराम् । प-ञ्चानामिति । तथा च प्रतिज्ञादिभिरेकवाक्यतया स्वार्थविशिष्ट-ज्ञानं जन्यते इति मूलमसङ्गतमिति भावः । एकविशेषनिषेधस्य विशेषान्तरविधिव्युत्पन्नत्वात् तमाह परन्त्विति । कथञ्चिदिति । उपनयस्येदंपदस्य निगमनेऽनुपन्नपक्षे तयोरपि प्राचां मते निराका-ङ्क्षतया परस्परमन्वयबोधासम्भवादिति भावः । यद्यपि धूमाद्व-न्हिमत्पर्वताभिन्नो यो यो धूमवान् धूमव्यापकवन्हिमान् तदभि-न्नो वन्हिव्याप्यधूमवानयं तस्माद्वन्हिमानिति क्रमेण पञ्चावयवा-

विशिष्टैकार्थप्रतिपत्तिपरतामात्रेण । तादृशपरामर्शप्रयोजकत्वञ्च यदि तद्विषयतत्तत्पदार्थसार्थोपस्थापकतया, तदोदाहरणोपनययो-

---

र्नां सम्भूय विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकत्वं धूमादिसाध्यकन्याय-स्थले सम्भवत्येव, तथापि चैत्रः पचति चैत्रत्वात् यो यश्चैत्रः स पचतीत्यादावुक्तक्रमेण पाककर्तृत्वादिविशिष्टविशेष्यकान्वयबोधासम्भवात् तादृशन्यायव्याप्तौ तात्पर्यम्, कृत्यवच्छिन्नविशेष्यकशाब्दबोधे प्रति नामजन्यायास्तिङन्यपदजन्याया वा कृत्युपस्थितेस्तन्त्रत्वात् । पक्त्वा चैत्रो गच्छतीत्यादाविव पचति चैत्रो गच्छतीत्यादावपि पाककर्तृत्वावच्छिन्ने चैत्रे गतिमत्त्वस्याऽन्वयबोधापत्तेः। यो यः पचति स ज्ञाता इत्यादौ यत्पदेनैव लक्षणया पक्तृत्वावच्छिन्नः प्रत्याय्यत इति तद्धर्मिकपक्तृत्वव्यापकीभूतज्ञातृत्वान्वयो नानुपपन्नः। धीप्सितार्थविधेयकान्वयबोधातिरिक्तस्थल एव उक्तव्युत्पत्त्यादरे तु तत्र पक्तृत्वस्य तिङर्थत्वेपि न क्षतिः, फलानुरोधित्वात्कल्पनायाः। वस्तुतो व्यतिरेक्युदाहरणगर्भन्यायस्थल एव उक्तक्रमेण विशिष्टवैशिष्ट्यबोधो दुर्घटः । [एवमुदाहरणमात्रस्योद्देश्यविधेयभावेन स्वार्थबोधं प्रति स्वरूपायोग्यत्वे कस्यापि न्यायस्य न विशिष्टवैशिष्ट्यान्वयबोधजनकत्वमित्युक्तमेवेति स्मर्तव्यम् ।] दृष्टान्तस्य न्यायघटकत्वपक्षे तूदाहरणस्य विशिष्टवैशिष्ट्यान्वयो दुर्घटः यथा महानस इत्यादिदृष्टान्तस्य कुत्राप्यनन्वितत्वादिति ध्येयम्। नन्वेवं पञ्चावयवानामेकवाक्यताव्यवहारस्तान्त्रिकाणां कथं स्यादित्यत आह एकेति । विशिष्टेति । विशिष्टैकार्थप्रतीतीच्छाप्रयोज्यत्वमात्रेणेत्यर्थः । मात्रपदेन तादृशप्रतिपत्तिजनकत्वस्य व्यवच्छेदः । ननु प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यैरिति मूलस्य प्रतिज्ञादिभिरेकवाक्यतापन्नत्वज्ञानसहकारेण प्रत्येकं स्वस्वार्थविशिष्टज्ञानं जन्यते तेनाऽवान्तरवाक्यार्थज्ञानरूपेण प्रतिज्ञार्थे हेत्वर्थस्य उपनयार्थे निगमनार्थस्य विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि यन्मानं महावाक्यार्थज्ञानं तदुत्थाप्यते जन्यते इत्यर्थकरणाऽऽसङ्गतिरतो मूलोक्तलक्षणे दोषमाह तादृशपरामर्शेति । अनुमितिचरमकारणपरामर्शेत्यर्थः । तद्विषयेति । परामर्शविषयेत्यर्थः । तत्तत्पदार्थसार्थो व्याप्तिपक्षधर्मतेति । तदुपस्थापकतया तद्विषयकतये-

अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वमवयवत्वम् । अत एव वह्निव्याप्यधूमवानयमितिवाक्ये तदवयवे च न न्यायतदवयवलक्षणातिव्याप्तिः । तेन परामर्शस्य, तदवयवेन परामर्शजनकस्य जननात् । यत्तु संक्षेपतः परामर्शप्रयोजकवाक्यत्वेन विशेषाभावात् सोऽपि न्याय एवेति ।

रेव तत्पर्यवस्यति । अथ तदानुकूल्यमात्रेण, तदा को वह्निमान् पर्वतो वह्निमान् कुतो धूमवत्त्वादित्यादेरपि तथात्वमित्यादिकं समाहितम् ।

अवयवत्वन्तु न्यायान्तर्गतत्वे सति प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं प्रतिज्ञाद्यवयवपञ्चकत्वे सति उभयपदकभागद्वयाघटितत्वं वा वक्तव्यम् । उभ-

---

त्यर्थः । तेन शाब्दबोधनिष्ठस्यैव प्रयोजकत्वस्य मूलेऽभिधानादसङ्गतिः । सर्वदा उदाहरणस्य परामर्शविषयीभूतपक्षानुपस्थापकतयोपनयपर्यन्तानुसरणम् । तद्विति । मूलोक्तपरामर्शजनकशाब्दधीजनकत्वमित्यर्थः । तथा चाऽसम्भव एव लक्षणस्य दोषः उदाहरणादावव्याप्तिश्चेति भावः । तदानुकूल्यमात्रेणेति । परामर्शविषयीभूतार्थविषयत्वमात्रेणेत्यर्थः । तादृशपरामर्शप्रयोजकत्वमिति पूर्वेणान्वयः । इत्यादेरित्यादिना न्यायसमानार्थकस्य तावद्विसदृशावयवस्तोमस्य परिग्रहः । तथा च परामर्शप्रयोजकशाब्दधीजनकत्वम् । इत्यादिकमित्यादिना प्रतिज्ञाद्येकैकस्मिन्नतिप्रसङ्गोपग्रहः । मूलोक्तावयवलक्षणस्याप्युक्तदोषग्रस्तत्वात्स्वयं तल्लक्षणमाह अवयवत्वं त्विति । अत्र प्रतिज्ञासमानानुपूर्वीकस्य उदासीनवाक्यस्य वारणाय सत्यन्तम् । न्यायान्तर्गतत्वगर्भप्रतिज्ञात्वादिकमुपादाय तदन्यतमत्वोक्तौ न्यायान्तर्गतत्वस्य पृथक् प्रवेशे गौरवं

स्यादतः सकृदेव पार्थक्येन निवेशितमिति ध्येयम्। न च प्रकृतपक्षहेतुसाध्यकैकविधन्यायान्तर्गतत्वस्योक्तान्यानुपूर्वीकतादृशान्यायावयवेऽव्याप्तिरिति वाच्यम्। प्रकृतपक्षहेतुसाध्यकन्यायसामान्ये यद्घटितं तदन्यत्वस्य विवक्षितत्वात्। यादृशयादृशानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य प्रकृतपक्षहेतुसाध्यकन्यायत्वं तादृशतादृशानुपूर्व्याः प्रत्येकानन्तर्गतं यत्तदन्यत्वे सति इति तु फलितार्थः। यत्तु प्रकृतपक्षहेतुसाध्यकयावन्न्यायविषयिताव्यापकविषयिताकत्वमेव प्रकृतन्यायान्तर्गतत्वमिति। तन्न। उदासीनवाक्यविषयके यावन्न्यायविषयकैकज्ञाने मानाभावेनासम्भवापत्तेः। प्रतिज्ञायेकदेशेऽतिव्याप्तेर्वारणाय विशेष्यदलम्। तत्र प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं प्रतिज्ञादिस्वरूपमेव तद्भिन्नभेदस्य तदात्मकत्वात् तथा च यदात्मकं यत्र प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं तस्य तद्रूपेण न्यायावयवत्वं साध्यसम्बन्धितावच्छेदकयद्रूपवत्त्वं यस्य तस्य तद्रूपेण साध्यव्याप्यतावत्। अन्यथा सत्ताया एकत्वादिविशिष्टसत्ता द्रव्यत्वव्याप्येतिवत् शुद्धसत्ता द्रव्यत्वव्याप्येति व्यवहारापत्तेः साध्यसम्बन्धितावच्छेदकीभूतविशिष्टसत्तात्वस्यैव शुद्धसत्तायां सत्त्वात्। एवञ्च क्रमिकतत्तद्वर्णविशिष्टचरमवर्णत्वपर्यवसितस्य प्रतिज्ञात्वादेरन्तिमवर्णवृत्तित्वेऽपि न तन्मात्रेऽवयवव्यवहारः। यादृशयादृशानुपूर्व्यवच्छिन्ने तान्त्रिकाणां प्रकृतपक्षहेतुसाध्यकप्रतिज्ञाहेत्वादिव्यवहारः तादृशतादृशानुपूर्व्यन्यतमत्वे तात्पर्यम्। यत्तु यादृशयादृशवर्णस्तोमे तान्त्रिकाणां प्रतिज्ञादिव्यवहारः तादृशतादृशवर्णस्तोमान्यतमत्वमेव प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वं वाच्यमतो नैकवर्णेऽतिप्रसङ्गः इति। तत्तुच्छम्। तथासति प्रतिज्ञादिघटकेषु सर्वेष्वेव वर्णेषु प्रत्येकं क्रमिकतावद्वर्णसमुदायात्मकस्य प्रतिज्ञादेर्भेदसत्त्वात्तद्भिन्नभेदात्मकस्य प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वस्य प्रतिज्ञाद्यवयवमात्र एवाऽसम्भवापत्ते। नन्वेवं रमाधवः पूज्यो रमाधवत्वादित्यादौ प्रतिज्ञाघटकस्य माधवः पूज्य इत्यस्य हेतुघटकस्य माधवत्वादित्यस्य च निरुक्तप्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वासमादायातिव्याप्तिः एवं पर्वतो धूमाद्गुणवान् धूमादित्यादौ धूमजगुणत्वेन साध्यतायां प्रतिज्ञादिपञ्चानामेवावयवानां घटिकायां धूमादित्यानुपूर्व्यामपि। न चोक्तलक्षण एव प्रतिज्ञाद्यघटकत्वे सतीत्यपि विशेषणं देयमतो नैष दोषः, तथा सत्यपि प्रतिज्ञात्वादिपर्यवसितेन प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वेनावयवानामि-

तत्र । कथायामाकाङ्क्षाक्रमेणाभिधानमिति प्रथमं विशि-
ष्टवैशिष्ट्य आकाङ्क्षा नास्तीति तदभिधाने निग्रहादिति
वक्ष्यते । अन्यथा चक्षुरादेरपि परामर्शजनकतया न्याय-
त्वापत्तिः, आकाङ्क्षाविरहस्तुल्य एव । अन्ये तु पञ्चा-

यत्र प्रतिज्ञाहेतू हेतूदाहरणे उदाहरणोपनयौ उपनयनिगमने इति

त्वभेदसाधने प्रतिज्ञात्वादेरेव गमकत्वसम्भवेऽन्यतमत्वांशस्य व्य-
र्थविशेषणत्वेन लक्ष्यत्वानुपपत्तेः । (न चान्यतमत्वमत्र न प्रतिज्ञा-
त्वादिरूपं किन्त्वतिरिक्तो भेद इति वाच्यम् । तावतापि यत्र पर्वत-
त्वाद्यवच्छेदेन वह्नेः साध्यतायां तत्सामानाधिकरण्येन यथाऽयं प-
र्वत इति दृष्टान्तोपन्यासः तत्र पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवानित्यन्तस्य
उदाहरणोपनयघटकभागद्वयस्यापि पर्वतधर्मिकसाध्यव्याप्यवत्ता-
बोधकत्वेन प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वात् प्रतिज्ञाद्यघटकत्वाच्च तत्राति-
व्याप्तिः) *इत्यस्वरसाल्लक्षणान्तरमाह प्रतिज्ञाद्यघटकत्वे सतीति* ।
प्रतिज्ञाद्येकदेशेऽतिव्याप्तिवारणार्थं सत्यन्तम्। अत्र च स्वान्यप्रतिज्ञा-
विषयताव्यापकविषयताकत्वेन स्वविषयिताशून्यज्ञानावृत्तिस्वान्य-
प्रतिज्ञाविषयताकत्वेन वा प्रतिज्ञाघटकत्वं निरुच्य तदन्यत्वं निवेश्यं
प्रतिज्ञाविषयतायामपि तद्विषयिताव्यापकत्वादसम्भवः स्यादतः
स्वान्येति प्रतिज्ञाविशेषणम् । एवं हेत्वादिघटकत्वमपि निर्वाच्यम् ।
यद्यपि सर्वेषामेव पदार्थानां प्रतिज्ञादिघटकत्वात्तदन्यत्वं न प्रतिज्ञा-
दावपि, *तथापि प्रतिज्ञात्वान्यतद्धर्मावच्छिन्नविषयित्वं प्रतिज्ञावि-
षयताव्यापकं तद्धर्मानवच्छिन्नन्यायान्तर्गतविषयितावत्त्वं वाच्यम्* ।
एवं हेत्वाद्यघटकत्वमपि निर्वाच्यम् । प्रतिज्ञाहेतुसमुदायादाव-
तिव्याप्तिवारणार्थमुभयघटकभागद्वयाघटितत्वमिति । ननु प्र-
तिज्ञादेरपि स्वीयदलद्वयघटकभागद्वयघटितत्वादसम्भवोऽव्या-
प्तिर्वा इत्यत आह उभयश्चेति । न चैवं निगमने-

वयववाक्याद्विजातीयमेव शाब्दज्ञानमुत्पद्यत इति तद्धी-
जनकवाक्यत्वं न्यायत्वम्, एवं प्रतिज्ञाद्यवयवादपि

विशिष्य वक्तव्यमिति। प्रतिज्ञादिप्रतिपाद्यतत्तद्विशिष्टार्थविषयक-
ज्ञानपञ्चकान्यतमज्ञानजनकवाक्यत्वं तत्त्वमित्यपि केचित् । तस्ये-

---

ऽव्याप्तिः उपनयस्यायंपदघटितस्य अयं तस्माद् वन्हिमानिति निगमनस्योपनयघटकायंपदेन निगमनघटकवन्ह्यादिपदेन च घटितत्वादिति वाच्यम् । अन्वयबोधार्थमयंपदस्याऽनुषङ्गेऽपि तदन्तर्भावेण निगमनत्वाभावात् तस्माद्वन्हिमानित्येव निगमनाकारत्वात् निगमनाघटकं सत् यदुपनयघटकं यच्चोपनयाघटकं सत् निगमनघटकं तदुभयाघटितत्वं वा लक्षणं निवेश्यम् । तथा चायंपदस्य उपनय इव निगमनेऽपि घटकत्वाददोषः । न च प्रतिज्ञाघटकहेतुघटकोभयाघटितत्वादित्यादिना प्रवेशेऽपि प्रतिज्ञोपनयसमुदायेऽतिव्याप्तिस्तादृशोभयाघटितत्वादिति वाच्यम् । उदासीनवाक्यवारणार्थमवश्यमनुपञ्जनीयेन न्यायान्तर्गतत्वे सतीत्यनेनैव तादृशसमुदायस्य वारणात् न्यायविषयिताव्यापकविषयिताप्रतियोगित्वरूपस्य प्रकृतपक्षहेतुसाध्यकन्यायसामान्यं यद्घटितं तदन्यत्वरूपस्य वा न्यायान्तर्गतत्वस्य प्रतिज्ञोपनयसमुदायस्य कुत्राप्यसत्त्वात् । केचित्तु प्रतिज्ञाहेत्वित्यत्र हेतुपदं प्रतिज्ञाघटकान्यपरं तथा च प्रतिज्ञाघटकप्रतिज्ञाघटकान्योभयाघटितत्वे सतीत्यर्थलाभात्रोक्तदोषः । एवं हेतूदाहरणेत्याद्यावपि उदाहरणाद्यन्तिमपदं हेत्वादिघटकान्यपरं नातो हेतूपनयसमुदायादावतिव्याप्तिरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । कस्य चिदवयवलक्षणमाह प्रतिज्ञादीति । तत्तद्विशिष्टविषयकेत्यादेस्तन्मात्रविषयकेत्यर्थः । तेन प्रतिज्ञाहेतुसमुदायस्य प्रतिज्ञार्थज्ञानजनकत्वेऽपि न तत्राऽतिव्याप्तिः । वाक्यत्वं न्यायान्तर्गतवाक्यत्वम् । तेन उदासीनवाक्ये नातिव्याप्तिः । अत्र तादृशान्यतमबोधजनकत्वं तत्स्वरूपयोग्यत्वमेव वाच्यम् अन्यथा सभाक्षोभादि-

प्रत्येकं विजातीयं शाब्दज्ञानमिति तत्तद्धीजनकशब्दत्वमेव तत्तल्लक्षणमिति । तन्न । ज्ञानविशेषजनकत्वं तत्तज्ज्ञानजनकत्वं वा न्याये प्रतिज्ञादौ चानतिप्रसक्तमनुगतरूपमन्तरेण दुर्निरूपमिति तत्स्वीकारे तस्यैव लक्षणत्वात्, अन्यथा जातिसङ्करप्रसङ्गः ॥

वेति। तथा च तादृशजातौ साधकाभाव इति भावः । बाधकमप्याह अन्यथेति। न्यायजन्यज्ञाने पञ्चावयवजन्यत्वात् पञ्चद्वित्र्यादिजन्ये द्वित्र्याद्या एकैकजन्ये चैकैका जातय इति सङ्कर इत्यर्थः । तत्र तत्र भिन्नभिन्नजातिकल्पने सुतरां मानाभावादिति भावः । केचित्तु यदि चानुगतं कारणमन्तरेणापि तादृशजातिमत्त्वसम्भवस्तदा कदाचित् प्रतिज्ञादिजन्येऽपि हेत्वादिजन्यवृत्तिर्हेत्वादिजन्ये च प्रति-

---

वशाद्बोधाजनकप्रतिज्ञादावव्याप्त्यापत्तेः, तथा च चित्रभानुः प्रमेयो द्रव्यत्वादित्यादौ प्रतिज्ञैकदेशे भानुः प्रमेय इत्यत्रातिव्याप्तिः तस्यापि तादृशविशिष्टार्थबोधस्वरूपयोग्यत्वादित्यस्वरसः केचिदित्यनेन सूचितः । नन्वेकलक्षणस्य लक्षणान्तरादूषकत्वात् तस्यैवेतिमूलमसङ्गतमत आह तथा चेति । तादृशजाताविति । न्यायप्रयोज्यायां प्रतिज्ञादिप्रत्येकप्रयोज्यायाञ्च जातावित्यर्थः । साधकाभाव इति । अन्यथा प्रतिज्ञाव्यवहारसम्भवाज्जातिसाधकाभाव इत्यर्थः । बाधकमिति । प्रतिज्ञादिप्रत्येकप्रयोज्यायां जातावित्यादिः । न्यायप्रयोज्यजातेः प्रतिज्ञादिप्रयोज्यजातिव्याप्यत्वोपगमे साङ्कर्यासम्भवादिति ध्येयम् । पञ्चेति । जातय इत्यग्रेऽन्वयः । प्रतिज्ञादिपञ्चवाक्यैरेकबोधजननपक्षेऽपि साङ्कर्यार्थमाह द्वित्र्यादीति । ननु द्वित्र्यादिजन्ये प्रत्येकजन्ये च शाब्दबोधे विरुद्धा एव नानाजातयो वाच्यास्तत्कुतः साङ्कर्यमत आह तत्रेति । सुतरामिति । प्रति-

ज्ञादिजन्यवृत्तिर्जातिः स्यादिति सङ्कर इत्यर्थः। एवं सर्वेषां सर्वजातीयत्वमेकजातीयत्वं वा स्यादित्यपि द्रष्टव्यमित्याहुः॥

साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति सूत्रम्। साध्यो विधेयधर्मविशिष्टो धर्मी तथा च पक्षतावच्छेदकपर्वतत्वादिविशिष्टे साध्यतावच्छेदकवन्हित्वादिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानजनको न्यायावयव इति पर्यवसितोऽर्थः। उदाहरणाच्च साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं न पक्षतावच्छेदकविशिष्टे, उपनयाच्च पक्षतावच्छेदकविशिष्टे न साध्यतावच्छेद-

साव्यवहारानुरोधेन प्रत्येकजन्यबोधवृत्तिवैजात्यसत्त्वेपि द्वित्रादिजन्यबोधे तद्विरुद्धजातेः कल्पकाभावादिति भावः। मिश्रमतमाह के चित्विति। मूलस्थमन्यथापदं व्याकरोति यदि चेति। कदाचिदिति साङ्कर्यसंपत्तये। ननु नियामकाभावान्मिथो व्यभिचार एव नास्ति कुतः सङ्कर इत्यत आह एवमिति। ननु समनियतनानाजातेरनङ्गीकारात्सर्वजातीयत्वमसङ्गतमत आह एकजातीयत्वं वेति। तथा च सर्वमेव लक्षणमवयवान्तरेऽतिव्याप्तमिति भावः। सङ्करपदस्य मुख्यार्थायोगोऽत्राऽस्वरसः॥

वक्ष्यमाणार्थस्य शब्दाल्लाभार्थमाह साध्य इति। अत्र जनकान्तेन हेत्वादेरवयव इत्यनेनोदासिनवाक्यस्य व्युदासः। न च पर्वतो वन्हिमानितिप्रतिज्ञायां वन्हिमत एव तादात्म्येन प्रकारत्वात् पक्षे साध्यतावच्छेदकीभूतवन्हित्वविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिधीजनकत्वं नामार्थयोर्भेदान्वयस्याऽव्युत्पन्नतया पर्वते वन्हेः संयोगेन प्रकारत्वाभावादिति वाच्यम्। भेदार्थकविभक्तीनामिव तदर्थकमतुबादीनामपि समभिव्याहारवशेन नामार्थयोर्भेदान्वयस्य भाट्टैरुपगमात् तन्मत एवैतल्लक्षणकरणादिति भावः। पक्षतावच्छेदकविशिष्टत्वस्य व्यावृत्तिमाह उदाहरणाद्येति। न च यत्र पर्वतत्वावच्छेदेन साध्यसिद्धयुद्देश्यत्वे तत्सामानाधिकरण्येन पर्वतस्य दृष्टान्तता तत्र उदाहरणेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। पक्षतावच्छेदकनिष्ठावच्छेदकत्वाद्यवगाहिताया अपि विशिष्य प्रवेशानि-

तत्र प्रतिज्ञा न साध्यनिर्देशः, साध्यपदेऽतिव्याप्तेः। किन्तूद्देश्यानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयोजकवाक्यार्थज्ञानजनकत्वे सत्युद्देश्यानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकं वाक्यम्। अन्यूनानतिरिक्तपदं वि-

———

कविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति तयोर्व्युदासः। किन्त्वित्यादि। प्रकृतन्यायवहिर्भूतवाक्यवारणाय सत्यन्तं प्रकृतन्यायावयवत्वपर्य्यवसितार्थकम्। उद्देश्येति। प्रकृतेत्यर्थः। वन्हिसाध्यकन्यायोपनयस्य वन्हिव्याप्यधूमसाध्यकानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकज्ञानजनकस्य

———

यत्वादिति भावः। साध्यतावच्छेदकेत्यस्य फलमाह उपनयाच्चेति। द्रव्यव्याप्यधूमवान्पर्वत इत्युपनयाच्चेत्यर्थः। यत्र येन सम्बन्धेन साध्यता तत्र तेनैव साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वं बोध्यम्। तेन यत्र विषयतासम्बन्धेन ज्ञानस्य साध्यतायां समवायेनैव ज्ञानं हेतुः तत्र ज्ञानव्याप्यज्ञानवानयमित्युपनये नातिप्रसङ्गः, सिषाधयिषया च न न्यायप्रयोग इति भावः। तयोः उदाहरणोपनययोः। सर्वमिदमापाततः। प्रतिज्ञासहकारेण हेत्ववयवस्यापि प्रकृतपक्षधर्मिकस्वार्थविशिष्टप्रकृतसाध्यबोधकतया तत्रातिप्रसङ्गस्य दुर्वारतापत्तेः। परन्तु तद्वारणाय प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यान्वयबोधत्वावच्छिन्नं प्रति जनकत्वमेव लक्षणं वाच्यम्, अत्र च प्रकृतपक्षसाध्ययोरेकमात्रस्योपादाने प्रतिज्ञामात्रेऽसम्भवापत्तिरतो द्वयमुपात्तमित्येव तत्त्वम्। [ननु प्रकृतपक्षधर्मिकयत्किञ्चित्प्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति यत्किञ्चिद्धर्मिकप्रकृतसाध्यप्रकारकशाब्दत्वावच्छिन्नं प्रति वा जनकत्वं कुतो न निवेशितमित्याशङ्क्यैव उदाहरणाच्चेत्यादिको ग्रन्थ इति न कश्चिद्दोषः।] बहिर्भूतवाक्यस्येति। प्रतिज्ञासमानार्थकस्येति शेषः। तस्यापि कथञ्चित्परामर्शप्रयोजकशाब्द-

वारणाय प्रकृतद्वयम्। तथा च यादृशसाध्यपक्षकन्यायावयवत्त्वं तादृशसाध्यपक्षकानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकत्वं

धीजनकत्वात् यथाश्रुते सत्यन्तदलेन वारणासम्भवादाह प्रकृतन्यायेति। साध्यव्याप्यवत्त्वानुमितेरपि कदाचिदुद्देश्यत्वादुपनयेतिव्याप्तिरतो व्याचष्टे प्रकृतेत्यर्थ इति। वन्हिसाध्यकेत्यादिः। न्यायावयवत्वे सति प्रकृतानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दधीजनकत्वोक्तौ वन्हिव्याप्यधूमसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणस्य वन्हिसाध्यकोपनयेऽतिव्याप्तिः तस्यापि न्यायावयवत्वात् वन्हिव्याप्यधूमसाध्यकानुमितिसमानाकारकबोधजनकत्वात् च अतः प्रकृतद्वयमित्यर्थः। इदन्तु चिन्त्यते। वन्हिसाध्यकोपनयस्य व्यावृत्तये प्रकृतद्वयमित्यसङ्गतं साध्यादिभेदेन प्रतिज्ञायां विभिन्नतया वन्हिसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणे यत्किञ्चिन्न्यायावयवत्वे सति वन्हिसाध्यकानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकबोधजनकत्वमात्रस्यैव सम्यक्त्वेन तत्र प्रकृतन्यायावयवत्वपर्यन्तप्रवेशे वैयर्थ्यात्। प्रकृतन्यायावयवत्वे सति अनुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दधीजनकत्वोक्तौ च वन्हिसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणस्य तत्साध्यकोपनयेतिव्याप्तिः तस्यापि वन्हिव्याप्यधूमसाध्यकानुमितिसमानाकारबोधजनकत्वात् च किन्तु वन्हिव्याप्यधूमसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणस्य वन्हिसाध्यकोपनयेऽतिव्याप्तिवारणार्थमेव प्रथमं, प्रकृतपदम्, द्वितीयन्तु तस्यैव लक्षणस्य वन्हिव्याप्यधूमसाध्यकोपनयेऽतिव्याप्तिवारणार्थम्, तादृशोपनयस्यापि यत्किञ्चिदनुमितिसमानाकारकबोधजनकत्वात्। न च वन्हिसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणे अनुमित्यंशे यत्प्रकृतत्वं यच्च वन्हिव्याप्यसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणे न्यायावयवत्वांशे प्रकृतत्वं तदुभयं वन्हिसाध्यकोपनयस्य वारणाय इत्यर्थकरणान्नाऽसङ्गतिरिति वाच्यम्। तथाप्येकलक्षणस्थप्रकृतद्वयस्य व्यावृत्त्यननुधावने सन्दर्भविरोधित्वापत्तेरिति ध्येयम्। प्रकृतेत्यस्यार्थं व्याकरोति यादृशपक्षसाध्यकेति। यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यपक्षकेत्यर्थः। न च तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकन्यायावयवत्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दधीजनकत्वमेव तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकप्रतिज्ञात्वमस्तु तद्धर्मावच्छिन्नपक्ष-

पर्य्यवसितार्थः । धूमादालोकवान् पर्वतो वन्हिमान् धूमादित्यादावनतिरिक्तविषयकज्ञानजनकस्य हेतोर्वारणाय अन्यूनेति । निगमन-

---

प्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकानुमितिविषयत्वसमनियतविषयताकत्वपर्यवसितस्य तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यकानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयत्वस्याऽप्रसिद्ध्या प्रतिज्ञामात्र एवाऽसम्भवापत्तेः । प्राञ्चस्तु बुद्धिविषयत्वं धूमज्ञानजन्यज्ञानीयं धूमादित्यादिन्यायस्थलीयहेत्ववयवे विषयत्वमात्रपक्षकधूमज्ञानजन्यज्ञानीयत्वसाध्यकप्रतिज्ञालक्षणस्याऽतिव्याप्तिवारणार्थमवश्यं तद्धर्मावच्छिन्नपक्षकत्वेन न्यायावयवो विशेषणीयः । अन्यथा तत्रापि धूमज्ञानजन्यज्ञानत्वत्वावच्छिन्नसाध्यकन्यायावयवत्वस्य विषयत्वत्वावच्छिन्नपक्षकधूमज्ञानजन्यज्ञानीयत्वत्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितिसमानाकारकशाब्दधीजनकत्वस्य च द्वयोः सत्त्वेनातिव्याप्त्यापत्तः । बुद्धिविषयत्वत्वावच्छिन्नपक्षकन्यायावयवस्य हेतोर्विषयत्वत्वावच्छिन्नपक्षकन्यायावयवत्वाभावादेव व्युदासात् । इत्थञ्चानुमित्यंशेऽपि तद्धर्मावच्छिन्नपक्षकत्वं देयम् । अन्यथा वन्हिविषयत्वत्वावच्छिन्नपक्षकोपदर्शितप्रतिज्ञालक्षणस्य तत्र हेत्ववयवेऽतिव्याप्त्यापत्तेः तस्यापि विषयत्वत्वावच्छिन्नपक्षकप्रकृतानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकशाब्दज्ञानजनकत्वादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । हेतोरिति न चोक्तस्थले अनुमितावालोकनिष्ठमेव धूमज्ञानज्ञाप्यत्वं विषयः हेत्ववयवजन्ये च बोधे वन्हिनिष्ठमपि धूमज्ञानज्ञाप्यत्वं भासत इत्यतिरिक्तविषयकत्वादेव उक्तहेतावतिव्याप्त्यसम्भव इति वाच्यम् । अत एवाऽस्वरसादादिपदेन ज्ञेयाज्ञाप्यवत्सर्वं प्रमेयं ज्ञेयादित्यादिस्थलीयहेतोरुपग्रहात् प्रकृतानुमितिविषयताबहिर्भूतविषयताशून्यत्वरूपस्य प्रकृतसाध्यव्याप्यविषयकत्वरूपस्य वा वक्ष्यमाणानतिरिक्तविषयत्वस्य धूमादालोकवान् पर्वतो वन्हिमान् धूमादित्यादिस्थलीयहेतावप्यनपायाच्च । केचित्तु हेत्ववयवजन्यबोधस्य धूमज्ञानजन्यज्ञानविषय इत्याकारकस्य आलोकेतरस्मिन् बाधदशायामुक्तस्थलेऽप्यन्यूनपदस्य व्यावृत्तिरिति व्याचक्षते । यत्तु धूमात्तेजस्वी पर्वतो वन्हिमान् धूमा-

वारणाय अनतिरिक्तेति । यद्यपि निगमने साक्षात्पक्षवाचकं पदं न श्रूयते, तथापि न्यूनताभङ्गाय उपनयस्थायमादिपदस्याऽनुपङ्गा-त्तथा बोध्यम् । इत्थमेव च प्रसक्तामतिप्रसक्तिं निगमनञ्चेत्यादिना निराकरिष्यति ॥ तदर्थश्च निगमनमन्यूनानतिरिक्तविषयकज्ञानज-नकं सत् परामर्शहेतुर्येन निरुक्तन्यायावयवत्वरूपं प्रतिज्ञात्वं तदपि

दित्यादिस्थलीयहेतावतिव्याप्तिवारणार्थमेव अन्यूनपदम्, तत्र व-ह्निनिष्ठस्यैव धूमज्ञानज्ञाप्यत्वस्याऽनुमितौ हेतुजन्यबोधे च भाना-दिति । तत्तुच्छम् । तत्रापि प्राथमिकेन हेतुजन्यबोधेनाकाङ्क्षादिसा-म्याद्धूमज्ञानज्ञाप्यत्वत्वेन द्रव्यत्वादिनिष्ठस्य धूमज्ञानज्ञाप्यत्वस्य वि-षयीकरणादनतिरिक्तविषयकत्वासम्भवात् । ननु निगमनस्य पक्ष-तावच्छेदकरूपेण पक्षाबोधकत्वादन्यूनपदेनैव तद्वारणं सम्भवती-त्यत आह यद्यपीति । सम्बन्धित्वप्रकारेण पक्षबोधकं सत्त्वादिक-मेव निगमनेऽस्तीत्यतः साक्षादिति । पक्षतावच्छेदकरूपेणेत्यर्थः । न्यूनतेति । निगमनस्य प्रतिज्ञासमानाकारबोधजनकतायामेव पुनरु-क्ततामतिसन्धानादबाधितत्वादिरूपबोधकत्वं तस्य लभ्यते नान्यथा इति भावः । अयमादीत्यादिपदादियमिति स्त्रीलिङ्गे, नपुंसकलि-ङ्गे चेदमित्यस्य परिग्रहः । तथेति । अन्यूनविषयकत्वमित्यर्थः । इत्थमेव चेति । अयमादिपदानुषङ्गादन्यूनविषयकज्ञानजनकत्वेनैवे-त्यर्थः । ननु निगमनस्य कथञ्चित्परामर्शप्रयोजकत्वान्न परामर्शहेतु-रिति मूलासङ्गतिरित्यत आह तदर्थश्चेति । न परामर्शहेतुरिति । इदञ्च सत्यन्तमूलस्य यथाश्रुतार्थमभिप्रेत्य । वस्तुतः परामर्शपदस्य ज्ञानवाचकतया निर्गर्भितं नान्यूनानतिरिक्तविषयकज्ञानहेतुरित्ये-वार्थो बोध्य इति ध्येयम् । येनेति । सत्यन्तस्य प्रकृतन्यायावयवार्थ-कतया व्याख्यातत्वादिति भावः । निरुक्तेति । प्रकृतानुमित्यन्यूनान-तिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्वे सति प्रकृतन्यायावयवत्वरूपमित्यर्थः । तदपि निगमनमपि । अबाधितत्वादिरित्यादिपदात्सत्प्रतिप-क्षस्य सङ्ग्रहः । अबाधितत्वादेरपदार्थतया निगमनबोध्यत्वासम्भ-वादाह तद्बोधेति । विशिष्टेति । व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताविशिष्टहे-

व्याप्नुयात्, अबाधितत्वादेस्तद्बोधविषयविशिष्टहेतुसम्बन्धस्य वा बोधकतया तस्यातिरिक्तविषयकज्ञानजनकत्वादिति । यत्तु पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यादौ यत्र पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते न तत्र पृथिवीत्युदाहरणवारणाय तदिति । तत्तुच्छम् । तेन पृथिव्यामितरभेदस्याविषयीकरणात् तात्पर्य्यभ्रमेण तादृशबोधजनकत्वस्यातिप्रसक्तत्वात् । न च तावतात्युदाहरणस्य तथात्वसम्भवः, यत्रेत्यादेरनन्वयात् । यदि च निगमने नाऽयमादिपदं निविशते वाक्यतात्पर्येणैव विशिष्टलाभादिति विभाव्यते, तदा

तार्थः साध्ये ज्ञानज्ञाप्यत्वलक्षण सम्बन्धस्तद्बोधकत्वेत्यर्थः । अत्र च निगमनस्याऽनुपादकत्वमतिप्रसक्तानां तस्मैवाऽबाधितत्वादेर्मानसप्रत्यक्षया कथञ्चित्तद्बोधविषयत्वं बोध्यम् । मिश्रमतमुपन्यस्यति यत्त्विति । तदिति । अनतिरिक्तपदमित्यर्थः । तेन उक्तोदाहरणेन । पृथिव्यामिति । पृथिवीत्वावच्छिन्नभेदाभावस्यैव तेनाऽबोधनात् तथा चाऽनुमितिन्यूनविषयकत्वादन्यूनपदेनैव वारणं सम्भवतीति भावः । ननूक्तस्थलेऽपि तात्पर्यभ्रमेण पृथिव्यामितरभेदप्रकारकबोधः सम्भवत्येवेत्यत आह तात्पर्येति । तादृशबोधेति । अनुमित्यन्यूनविषयकबोधेत्यर्थः । अतिप्रसक्तत्वात् अवयवान्तरेऽपि सत्त्वात् । नन्ववयवान्तरे तत्सत्त्वेऽपि न क्षतिः, तस्यातिरिक्तविषयकबोधजनकतया अनतिरिक्तपदेनैव तद्वारणसम्भवादत आह न चेति । तावतापीति । तात्पर्यभ्रमेणापीत्यर्थः । तथात्वस्य अन्यूनविषयकबोधजनकत्वस्य सम्भवः । यत्रेत्यादेरिति । तात्पर्यभ्रमादन्यकदेशस्यैवानुमित्यन्यूनविषयकज्ञानजनकत्वं न तु समुदितोदाहरणस्य, तस्य च न्यायावयवार्थकेन सत्यन्तदलेनैव वारणं सम्भवतीति भावः । नायमादीति । तथा चान्यूनविषयकत्वाभावादेव निगमनव्युदासात्तद्वारणार्थमनतिरिक्तपदं व्यर्थमिति भावः । नन्वेवं न्यूनतातादवस्थ्यमत आह वाक्येति । उपनयनिगमनस्वरूपवाक्ययोरेकवाक्यताबलाद्विशिष्टवैशिष्ट्यान्वयबोधबलादेव विशिष्टस्य प्रकृतसाध्यविशिष्टप्रकृत-

हेतौ साध्यसामानाधिकरण्यभाने सामान्यतः पक्षेऽपि साध्यवत्त्व-भानात् पक्षे हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टहेतुमत्त्वाबोधकस्योपनयस्य, यत्र च पक्षसाध्ययोस्ताद्रूप्येण दृष्टान्तत्वहेतुत्वा-

---

पक्षस्य लाभादित्यर्थः। तथा च विनाप्यनुपङ्गमबाधितत्वादिबोधकस्य पुनरुक्तत्वस्य लाभान्न न्यूनत्वमिति भावः। यत्र पक्षतावच्छेदकधर्मावच्छेदेन साध्यसिद्धिरुद्देश्या तत्र तदवच्छेदेनैव साध्यस्य पुनरुक्तत्वज्ञानमबाधितत्वादिग्रहोपयोगि, तच्च वाक्यैकवाक्यतया बोधान्न सम्भवति वन्हिव्याप्यधूमवत्पर्वतत्वावच्छेदेन वन्हिमत्त्वग्रहेपि पर्वतत्वावच्छेदेन वन्हिमत्त्वाग्रहादन्वयितावच्छेदकधर्मावच्छेदेनैवान्वयस्य व्युत्पन्नत्वादित्यनुपङ्गस्यैव सम्यक्त्वमित्याशयं दर्शयितुं यदि चेत्युक्तम्। सामान्यतः अधिकरणत्वप्रकारेण उपनयस्येति। वारणादित्यग्रेऽन्वयः। न च पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपमेवाऽन्यूनविषयकत्वं निरुच्य उपनयवारणसम्भवादिदमसङ्गतमिति वाच्यम्। यत्राधिकरणं प्रमेयं ज्ञेयत्वादित्यादिक्रमेण न्यायस्तत्रोपनयस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वनियमादधिकरणत्वावच्छेदेन प्रमेयत्वसिद्धेरुद्देश्यत्वादेव सिद्धसाधनायोगादिति भावः। अथानुमित्यन्यूनविषयत्वमेवाऽवश्यं पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकत्वं वाच्यं तथा च तत्रैव पक्षनिष्ठमुख्यविशेष्यकत्वनिवेशेनोपनयवारणसम्भवात्तदर्थं विशेषणान्तरमयुक्तम्, स्वव्यापकसाध्यकत्वस्य साध्यवदन्यावृत्तित्वस्यैव वाऽनुमितिहेतुत्वमते साध्यसामानाधिकरण्यांशस्य उपनयाविषयतया तत्राऽतिव्याप्त्ययोगश्चेत्यत आह यत्र चेति। ताद्रूप्येणेति। पक्षतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकरूपाभ्यामित्यर्थः। तथा च पर्वतो वन्हिमान् धूमात् यो यो धूमवान् स स वन्हिमान् यथा पर्वतः इत्यादिस्थलीयोदाहरणस्य पर्वतो वन्हिमान् वन्हेरित्यादिस्थलीयस्य वन्हिव्याप्यवन्हिमांश्चायमित्युपनयस्य च वारणायाऽनतिरिक्तपदम्। तत्रापि यद्रूपेण पक्षत्वं तदन्यरूपेणैव दृष्टान्तमते निरुक्तोदाहरणेतिव्याप्त्यसम्भवादुपनयपर्यन्तानुसरणम्। यत्तु दृष्टान्तस्योदाहरणाघटकत्वपक्षे तथातिव्याप्त्यस-

भ्यामुपन्यासस्तादृशसिषाधयिषया च न्यायप्रयोगस्तत्रोदाहरणोपनययोः, यत्र वा पर्वतत्वाद्यवच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतायामेतत्पर्वतत्वादिना दृष्टान्तस्योपन्यासस्तत्रोदाहरणस्य ससन्तस्य चा-

म्भवादुपनयपर्यन्तानुधावनमिति । तत्तुच्छम् । तथासत्यग्रे सामानाधिकरण्येन दृष्टान्तमुपादाय उदाहरणेऽतिव्याप्तिप्रदर्शनस्य सन्दर्भविरोधापत्तेः । न च साध्यहेतुतुल्यन्याय एवाऽसम्भवीति कुतस्तस्योपनयेऽतिव्याप्तिः उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येन यो यो वन्हिमान् स स वन्हिमानित्युदाहरणस्य निराकाङ्क्षत्वेनासम्भवादिति वाच्यम् । यथोगात्प्राथम्यलब्धस्य वन्हिव्यापकत्वविशिष्टवन्हेरेव विधेयतया दण्डवान् रक्तदण्डवानित्यादेरिवोक्तोदाहरणस्यापि साकाङ्क्षत्वसम्भवात्, व्यापकत्वस्य तत्र संसर्गमर्यादया भानमतेऽपि संयोगमात्रेण वन्हिमति व्यापकत्वविशिष्टसंयोगेन वन्हिमत्त्वान्वये बाधकाभावात्, एकसम्बन्धेनैव उद्देश्यतावच्छेदस्य विधेयतायां निराकाङ्क्षत्वादिति ध्येयम्। ननूक्तस्थले पक्षे साध्यसन्देहविरहान्न्यायप्रयोग एव नास्ति कुत्रोदाहरणातिव्याप्तिरत आह सिषाधयिषेति। ननु सिषाधयिषया न्यायप्रयोगो विवादग्रस्त इत्यत आह यत्र वेति। पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे सिद्धसाधनापत्तेः पर्वतत्वावच्छेदेनेत्युक्तम्। यद्रूपेण पक्षत्वं तदन्यरूपेणैव दृष्टान्तवचनमिति प्रवादरक्षार्थमेतत्पदम्। उदाहरणस्येति। यद्यपि यत्र पर्वतत्वावच्छेदेन जातिमत्त्वस्योद्देश्यतायां जातिमत्पर्वतस्य तादात्म्येन हेतुत्वं तत्रावयवमात्रेऽतिव्याप्त्यसम्भवादुदाहरणमात्रोक्तिरसङ्गता, तथापि पक्षमुख्यविशेष्यकसाध्यवत्तावगाहित्वरूपस्याऽन्यूनविषयकत्वस्य प्रवेशेऽवयवान्तरातिव्याप्त्यसम्भवात्तन्मात्रानुसरणमिति भावः। ननु यन्मते दृष्टान्तमनन्तर्भाव्यैवोदाहरणशरीरं तन्मते नोदाहरणेऽतिव्याप्तिः सम्भवतीत्यत आह सत्यन्तस्य चेति । ननूक्तदृष्टान्तस्य पर्वतत्वसामानाधिकरण्येन वन्हिमत्त्वबोधकत्वेऽप्यनुमितिविषयीभूतस्य पर्वतत्वावच्छेदेन वन्हिमत्त्वस्याऽबोधकत्वादन्यूनपदेनैव तद्वारणं सम्भवतीत्यत उक्तं सत्यन्तस्य चेत्यपि वदन्ति । परमेश्वरो देव सौदामिनी

वयवाघटकन्यायान्तर्गतत्वपरतया हेत्वन्तस्यायमादिनिगमनान्तभागस्य वारणाय तत् । यद्यपि सर्वमभिधेयं प्रमेयमित्यादावतिरिक्तापसिद्धिः, न च कोट्यप्रसिद्ध्या प्रमेयं न वेति विप्रतिपत्तेः

द्रव्यमित्यादि प्रतिज्ञैकदेशस्य सेश्वरो देवः दामिनी द्रव्यमित्यादेरपि प्रकृतानुमितिसमानाकारबोधजनकत्वात्तत्रातिव्याप्तिरत उक्तमवयवाघटकेति । अवयवाघटकत्वे सति यन्न्यायान्तर्गतं तत्त्वे सतीत्यर्थः । हेत्वन्तस्य प्रतिज्ञादिहेत्वन्तभागस्य । न्यायस्य पूर्वप्रतीके व्यावृत्तिमुक्त्वा परप्रतीकेपि तामाह अयमादीति । हेत्वघटितत्वोक्त्यापि हेत्वन्तभागस्य वारणसम्भवादाह अयमादीत्यपि कश्चित् । न चोपनयादिनिगमनान्तभागेऽप्यतिव्याप्तिसम्भवादयमादिपर्यन्तानुसरणं व्यर्थमिति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकमात्रावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यप्रकारत्वरूपान्यूनविषयकत्वविवक्षयापि तद्वारणसम्भवादिति भावः । तत् अनतिरिक्तपदम् । न च साध्यतावच्छेदकधर्ममात्रावच्छिन्नविधेयताकत्वरूपमन्यूनविषयकत्वं निरुच्यैव प्रतिज्ञादिहेत्वन्तभागादेर्वारणसम्भवादनतिरिक्तपदं व्यर्थं तत्र धूमवानग्न्यवह्नित्वावच्छिन्नस्यैव विधेयत्वादिति वाच्यम् । विशिष्टवैशिष्ट्यविषयतातिरिक्तशाब्दधीविषयत्वस्याऽनङ्गीकारात्तादृशविषयतायाः प्रकृतेपि सत्त्वादनतिरिक्तपदसार्थकत्वार्थमेव तावद्दूराविवक्षणाच्च । वस्तुतः प्रतिज्ञासहकारेण हेत्ववयवस्य उपनयसहकारेण निगमनस्य अनुमित्यन्यूनविषयकत्वात् सत्यन्तस्यावयवार्थकत्वेपि हेतुनिगमनयोर्वारणार्थमेवाऽनतिरिक्तपदं देयम्, न ह्यन्यूनविषयकशाब्दत्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपितं जनकत्वं निरुक्तौ निविष्टं येन केवले हेतौ निगमने चातिव्याप्तिर्न स्यादिति युक्तमुत्पश्यामः । यद्यपीति । सर्वस्य पक्षत्वे व्यतिरेकिणः साध्यस्यांशतो बाधितत्वात्तत्साध्यको न सन्न्यायः इति केवलान्वयिनः साध्यतयोल्लेखः । अभिधेयपदं सम्पातायातम् । सर्वत्वावच्छिन्नस्यैव पक्षत्वे प्रकृते दोषसम्भवादतिरिक्तेति । प्रकृतानुमितिविषयतातिरिक्तेत्यर्थः । तद्विषयतायाः केवलान्वयित्वादिति भावः । न चेति । वाच्यमित्यग्रेऽन्वयः । कोटीति ।

संशयस्य चायोगान्न तादृशी प्रतिज्ञा प्रकृतानुमितिविषयतासमव्याप्तविषयताकत्वं प्रकृतानुमितिप्रकारतासमव्याप्तप्रकारताकत्वं वा वक्तव्यमिति वाच्यम् । सकलाभिधेयनिष्ठधर्मवत्सकलाभिधेयनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोग्याकाशाभाववद्वा इदं द्रव्यमित्यादौ विशिष्टपक्षबोधके उपनयेऽतिव्याप्तेः । तथापि प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्य-

---

प्रमेयत्वाभावरूपेत्यादिः । सन्दिग्ध एव न्यायप्रवृत्तेर्विप्रतिपत्तेरनावश्यकत्वादाह संशयस्य चेति । सन्दिग्धसाध्यके धर्मिण्येव न्यायप्रवृत्तेरिति भावः । ननु खण्डशः प्रत्येकपदार्थप्रसिद्धयैव सर्वं प्रमेयं न वा इत्याकारकसंशयः सम्भवत्येव सर्वसदृशः पर्वतो वन्हिमान् इत्यादिप्रतिज्ञान्तरेऽव्याप्तितादवस्थ्यञ्च तत्र कोट्यप्रसिद्धेर्वक्तुमशक्यत्वादत आह प्रकृतेति । प्रकृतानुमितिविषयतासमव्यापकविषयताकत्वमित्यर्थः । सामानाधिकरण्यांशस्य वैयर्थ्येनाऽप्रविष्टत्वादिति ध्येयम् । सर्वपक्षोपनयमात्रेतिव्याप्तिरतः कल्पान्तरमाह प्रकृतानुमितीति । वक्तव्यमित्यस्यान्यूनानतिरिक्तदलेनेत्यादिः । सकलाभिधेयवृत्तिधर्मवदिदं द्रव्यमिति योजना । अभिधेयेति सम्पातायातम् । संशयकोटिप्रसिद्धयर्थं द्रव्यत्वस्य व्यतिरेकिणः साध्यतयोल्लेखः । अत्रानुमिताविव उपनयेपि वस्तुमात्रस्यैव प्रकारत्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति भावः । ननु निरवच्छिन्नप्रकृतानुमितिप्रकारत्वसमव्यापकनिरवच्छिन्नप्रकारताकत्वं वाच्यं तथा चानुमितौ स्वरूपतोऽप्रकाराणामभावत्वप्रतियोगित्वादीनामुक्तस्थलीयोपनये व्याप्तिघटकतया स्वरूपतः प्रकारत्वान्न तत्रातिव्याप्तिरत आह सकलाभिधेयनिष्ठेति । तथा च सकलाभिधेयनिष्ठाभावप्रतियोग्याकाशाभाववदिदं द्रव्यमाकाशादित्यादिनादारभ्यसम्भवन्धावच्छिन्नहेतुकस्थलीयोपनयेऽतिव्याप्तिः तत्राऽनुमिताद्युपनये च स्वरूपतः प्रकाराणां तुल्यत्वादिति भावः । समव्याप्तत्वं विहाय समसंख्यप्रकारत्वोक्तौ न कोपि दोष इति ध्येयम् । प्रकृतपक्ष इत्यादि । पक्षतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसाध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारकत्वमित्यर्थः ।

वैशिष्ट्यविषयत्वं तदन्यूनविषयत्वम् । प्रकृतपञ्चम्यर्थपक्षकप्रतिज्ञादिस्थले तु पक्षे प्रकृतसर्थस्य वैशिष्ट्यबोधको हेतुर्न तु प्रकृतसा-

---

तदन्यूनविषयकत्वं प्रकृतानुमित्यन्यूनविषयकत्वम् । अत्र यदि निरुक्तविषयताविलक्षणविषयताशून्यत्वरूपमनतिरिक्तविषयकत्वं निवेश्यते, तदा पक्षदिशि प्रकृतत्वानुक्तौ वन्हिमद्द्रव्यं तेजस्वी पर्वतो वन्हिमान् वन्हिमद्द्रव्यादित्यादिस्थलीये तादात्म्येन हेत्ववयवेऽतिव्याप्तिः तस्यापि द्रव्यत्वेनैव पक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वात् । यदि तु प्रकृतव्याप्त्यविषयकत्वरूपमेवाऽनतिरिक्तविषयकत्वं निवेश्यते, तदा पर्वतो वन्हिमान् वन्हिमद्द्रव्यादित्यादिस्थलीयहेतावतिव्याप्तिवारणार्थं तद्बोध्यम् । साध्यीयप्रकृतत्वस्य व्यावृत्तिं स्वयमेवाह प्रकृतपञ्चम्यर्थेति । ज्ञापकत्वादिरूपो यः पञ्चम्यर्थः तत्पक्षकेत्यर्थः । तथा च हेतुत्वं वाच्यवत् प्रमेयत्वादित्यादौ हेत्ववयवस्य पञ्चम्यर्थहेतुत्वे प्रकृतपक्षे वाच्यविशेषे मेयत्वस्वरूपसाध्यस्य वैशिष्ट्यावगाहित्वेपि साध्यतावच्छेदकीभूतवाच्यत्वप्रकारेणैव तद्वैशिष्ट्यानवगाहनान्नातिव्याप्तिः, हेतुत्वं वाच्यवत् वाच्यादित्यादिकन्तु न न्यायः सिद्धसाधनादिति भावः । इदञ्च व्याप्त्यविषयत्वरूपमनतिरिक्तविषयकत्वं लक्षणे प्रविष्टमित्यभिप्रेत्योक्तम् । प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिताविलक्षणविषयताशून्यत्वरूपस्य तस्य प्रवेशे तु ज्ञापकं प्रमेयत्वात् वाच्यत्ववत्प्रसिद्धधर्मवत् प्रमेयत्वादित्यादौ पर्वतो वन्हिमत्पर्वतात्तेजस्वी वन्हिमत्पर्वतादित्यादौ च हेत्ववयवस्य वारणाय प्रकृतत्वं वाच्यमिति ध्येयम् । अत्र च प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यविषयकत्वं साध्यतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविधेयताकत्वपर्यवसितं ग्राह्यम् । तेन नव्यमते ज्ञानज्ञाप्यत्वस्यैव हेतुपञ्चम्यर्थत्वात्तद्विषयत्वं धूमज्ञानजन्यज्ञानीयं धूमादित्यादौ हेत्ववयवस्य प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिबोधजनकत्वेपि न तत्रातिव्याप्तिः । ज्ञानज्ञाप्यत्वरूपपञ्चम्यर्थैकदेशस्य ज्ञानजन्यज्ञानस्य तदर्थविषयतायां विधेयत्वेनाऽनन्वयात् र्प्रातिपदिकार्थयोरेवोद्देश्यविधेयभावेनान्वयस्य व्युत्पन्नत्वादिति

पयत्व । तादृशविषयताविलक्षणविषयताशून्यत्वं प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यसिद्ध्यौपयिकव्याप्तिविषयकत्वं वा तदनतिरिक्तविषयत्वम् । वह्निव्याप्यालोकवत्सधर्मा पर्वतो वह्निमान् धूमात् इन्धनव्या-

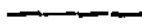

पर्दान्ति । तादृशेति । प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यविषयताविलक्षणविषयताशून्यत्वमर्थः । तादृशविषयताविलक्षणविषयत्वमत्र न तादृशविषयताभिन्नत्वं सर्वस्यैव प्रतिज्ञाजन्यबोधस्य तादृशविशिष्टविषयताभिन्नसाध्यादिप्रत्येकविषयताकत्वेन प्रतिज्ञामात्र एवाऽसम्भवापत्तेः । किन्तु तादृशविषयताव्यापकत्वम्, तथा च तत्र साध्यपक्षयोः प्रकृतत्वानुक्तौ प्रतिज्ञायामसम्भवः स्यात् तज्जन्यबोधविषयतामात्रस्यैव सामान्यतः साध्यवत्पक्षावगाहित्वाव्यापकत्वात् अतस्तदुपात्तम् । ननु ज्ञानभेदेन स्वरूपसम्बन्धात्मिकानां प्रतियोगिताव्यक्तीनां भेदात् प्रतिज्ञाजन्यबोधानामपि न तादृशविषयत्वाव्यापकविषयताशून्यत्वमित्यसम्भवः समानाकारज्ञानीयविषयताभैक्यस्य विवादग्रस्तत्वात् अतः प्रकारान्तरमाह प्रकृतहेतुकेति । अन्वयव्याप्तित्वेन प्रवेशे व्यतिरेकिनिगमनेऽतिव्याप्तिरतः सिद्ध्यौपयिकान्तम् । प्रकृतहेतुमत्तानिश्चयोत्तरप्रकृतसाध्यानुमितित्वघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकीभूतविषयिताशून्यत्वमर्थः । तेन वह्निव्याप्यधूमवन्निरूपितसंयोगेन पर्वते वह्नेः साध्यतायां पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिस्थलीयप्रतिज्ञायां सम्बन्धमर्यादया वह्निधूमयोर्व्याप्त्यवगाहित्वेऽपि न तत्राव्याप्तिः । यद्यपि विवक्षेयं न्यायावयवत्वगर्भनिरुक्तावेव अन्यथा तज्ज्ञानेऽपि हेत्वन्तभागेऽतिव्याप्तिरिति वक्ष्यते तथा च निगमनस्थयमादिपदाघटितत्वकल्पने अन्यूनपदेनैव तद्वारणसम्भवः, तथापि अन्वयव्याप्तीनामपि नानात्वादेकोपादानेऽन्यासामन्तर्भावाय पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन दृष्टान्तवत्युदाहरणेऽतिव्याप्तिवारणार्थमुक्तानुगमस्यावश्यकत्वादिति भावः । प्रकृतहेतुप्रवेशस्य फलमाह वह्निव्याप्येति । वह्निव्याप्यालोकवत्पर्यवसन्नत्वेन पक्षत्वे तद्रूपावच्छिन्ने वह्नेः संशयासम्भवान्न्याय एव नावतरतीत्यतः सधर्मेति । यत्तु व-

प्यधूमवान् पर्वतो वन्हिमान् धूमादित्यादौ तस्याः संग्रहाय प्रकृतहेतुसाध्ययोरुपादानम्। वन्हिव्याप्यधूमवान् पर्वतो वन्हिमान्

न्हिव्याप्यालोकवत्तया गृहीते पर्वते वन्हिसाध्यकहेत्वाकाङ्क्षा न सम्भवत्यतः सधर्मपदमिति। तत्तुच्छम्। पर्वतधर्मिकवन्हिसिद्ध्यौपयिकहेत्वाकाङ्क्षानुपपत्तावपि वन्हिव्याप्यालोकवत्पर्वतत्वावच्छिन्नधर्मिकवन्ह्यनुमित्युपयुक्तहेत्वाकाङ्क्षायां बाधकाभावात्, प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवत्वं कुत इत्याकाङ्क्षयैव हेतुप्रयोगात् इति। प्रकृतत्वेन साध्यप्रवेशस्य फलमाह इन्धनव्याप्येति। तस्याः प्रतिज्ञायाः। इदन्तु बोध्यम्। सत्यन्तस्य न्यायावयवार्थकत्वपक्ष एवायं कल्पोऽभिहितः, तेन अवयवाघटकन्यायान्तर्गतस्य हेत्वन्तभागस्य प्रकृतव्याप्यविषयकत्वेपि न तत्रातिव्याप्तिः। न चैवमनतिरिक्तपदवैयर्थ्यम् अन्यूनविषयकत्वाभावेनैवावयवान्तरव्युदासादिति वाच्यम्। पर्वतत्वावच्छेदेन वन्हेः साध्यतायामेतत्पर्वतत्वेन दृष्टान्तवत्युदाहरणेतिव्याप्तिवारकत्वात्। न च तथापि पर्वतो वन्हिमान् वन्हिमत्पर्वतादित्यादौ हेत्ववयवेतिव्याप्तिः तस्यापि व्याप्यविषयकत्वेऽनतिरिक्तविषयकत्वात् पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वेनाऽन्यूनविषयकत्वाच्च, पर्वतत्वावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वादेव सिद्धसाधनासम्भवादिति वाच्यम्। पक्षमुख्यविशेष्यकसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वरूपान्यूनविषयकत्वविवक्षयैव तद्वारणात् पञ्चम्यर्थहेतुत्वस्यैव तन्मुख्यविशेष्यत्वादिति दिक्। केचित्तु सत्यन्तस्यावयवाघटकन्यायान्तर्गतत्वार्थकत्वेपि हेत्वन्तभागेतिव्याप्तिः तत्रावयवाघटक इत्यत्रावयवोऽघटको यस्य अवयवस्याऽघटकमित्येकत्र समासद्वयाश्रयेणाऽवयवद्वयाघटितत्वे सत्यवयवाघटकत्वस्य लाभात् प्रथमेन हेत्वन्तस्य द्वितीयेन च चित्रभानुः प्रमेय इत्यादिप्रतिज्ञैकदेशो भानुः प्रमेय इत्यादावतिव्याप्तिवारणादित्याहुः। नन्वेवं वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ प्रतिज्ञायामव्याप्तिः स्यात् प्रकृतव्याप्तिविषयकत्वात्, पक्षतावच्छेदकीभूतव्याप्तिभिन्नाया एव व्याप्तेर्विधेयकोटिनिविष्टतया उपनयस्योद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यासम्भवेन निराकाङ्क्षत्वायोगादत आह वह्निव्याप्येति। संयोगेन साध्यताव-

धूमात् सत्तादिव्याप्यद्रव्यत्ववदिदं सत्तादिमद्द्रव्यत्वादित्यादिस्तु न प्रयोगः, विशिष्टपक्षोपस्थापकादेव तादृशव्याप्तिप्रतीतावाकाङ्क्षाविरहेणोदाहरणानुत्थानात्, अन्यथातिप्रसङ्गात् । अत एव नैकदोभयव्याप्त्युपन्यासोऽपि । यदि च मैत्रः पचति अयं गौरित्यादेरेव प्रतिज्ञाया यथोपवर्णितविशिष्टज्ञानजनकत्वं तादात्म्येन गोः साध्यत्वात् गोत्वत्वाद्यनुपस्थित्या गोत्वादेः साध्यत्वानुपपत्तेः

लेऽव्याप्तिमुक्त्वा समवायेन साध्यतास्थले तमाह सत्तादीति । अन्यथा विनाप्याकाङ्क्षामभिधाने । अतिप्रसङ्गादिति । हेत्ववयवद्वयस्याप्युद्भावनप्रसङ्गादित्यर्थः । अत एव आकाङ्क्षाविरहादेव । नैकदेति । समयबन्धं विनेत्यादिः । तेनाऽन्वयव्यतिरेकोभयव्याप्तिबोधकोदाहरणाकाङ्क्षाप्रयोजकावयवत्वेन मणिकृता वक्ष्यमाणस्य नासङ्गतिः, समयबन्धानुरोधेन व्याप्तिद्वयबोधकोदाहरणसम्भवादिति ध्येयम् । उभयव्याप्तीत्यत्र व्याप्तिपदमेकजातीयव्याप्तिपरमतो नाऽसङ्गतिरिति परमार्थः । यदि मीमांसकमतेनैव मया पक्षे साध्यं साधनीयमित्यादिसमयबन्धवशाद्धूमलिङ्गान्वयव्याप्ति पक्षतावच्छेदककोटौ निवेश्य व्यतिरेकव्याप्त्या धूमहेतोरुदाहरणोत्थानसम्भवस्तदा तत्रत्यप्रतिज्ञायामव्याप्तिरिति तु चिन्तनीयम् । यदि चेति । सूक्ष्ममीक्ष्यत इत्यन्वयः । खलेकपोतन्यायेनैव शाब्दधीस्वीकारे पचतीत्यादेः पाककृतित्वावच्छिन्नसाध्यबोधकत्वासम्भवात् वैयाकरणमते पाककर्तुरेव तादात्म्यसम्बन्धेन तत्र साध्यत्वात्आह अयं गौरिति । आदिना घटो नेतराणि इत्यादेः सङ्ग्रहः । ननु व्युत्पत्तिविरोधादयं गौरित्यादिप्रतिज्ञायाः पक्षे साध्यीभूतगोत्वविशिष्टज्ञानजनकत्वात्कथं तत्रोपदर्शितज्ञानजनकत्वमत आह तादात्म्येनेति । गोत्वादेः साध्यतायां स्वयं बाधकमाह गोत्वत्वादीति । अनुपस्थित्येति । गवादिपदादनुपस्थित्येत्यर्थः । तथा च साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यवत्त्वबोधकस्यैव वाक्यस्य प्रतिज्ञात्वान्न तस्य गोत्वसाध्यकप्रतिज्ञात्वसम्भवः इति । ननु शुद्धगोत्वादेः साध्यतायां निरवच्छिन्नतद्बाधकवाक्यस्यैव प्रतिज्ञात्वं स्यसयतीत्यत आह पदा-

पदार्थतावच्छेदकजातौ हेत्वर्थान्वयायोगाच्च, वन्हिमानित्यादौ पुनरनुमितौ पक्षे साध्यस्य वन्हेः संयोगात्मकः सम्बन्धो भासते तथैव वन्हिव्याप्यधूमवानित्याद्युपनयसङ्गमात्‌ शाब्दभाने तु वन्हिमतोऽभेद एवं भेदे साध्ये भिद्यते भिन्नमित्यादावपि वैलक्षण्यमिति सूक्ष्ममीक्षते, तदा यादृशपक्षसाधिकाः पक्षे यादृशयादृशविशि-

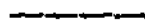

ष्टतावच्छेदकेति। घटादन्य इत्यादावेकदेशेऽपि पञ्चम्यर्थान्वयाज्ञातावित्युक्तम्‌। ननु पर्वतो वह्निमानित्यादिस्थलेऽनुमितौ तादात्म्येन वह्निमानेव साध्यमित्यत आह तथैवेति। वन्हौ साध्यतायामित्यर्थः। अन्यथा वन्हिमद्व्याप्यवांश्चायमित्येवोपनयः स्यादिति भावः। अभेद इति। भासत इति पूर्वेणान्वयः। तथा च वन्ह्यादिसाध्यकप्रतिज्ञाया वन्ह्यादिसाध्यकानुमित्यन्यूनाविषयकज्ञानाजनकत्वात्तत्राव्याप्तिरिति भावः। ननु साध्यपक्षभेदेन प्रतिज्ञाया भिन्नत्वाद्वन्ह्यादिसाध्यकस्थले साध्यवदभेदबोधकत्वमेवाऽन्यूनविषयकत्वं वाच्यमत आह एवमिति। तथा च भिद्यत इत्यत्र भेदाश्रयत्वप्रकारकस्य भिन्नमित्यत्र च तादात्म्येन भेदाश्रयप्रकारकस्य बोधस्य जनिकायां भेदसाध्यकप्रतिज्ञायामेकविधबोधस्योपादानेऽन्यादृशबोधजनिकायां तस्याऽव्याप्तिरिति भावः। यादृशपक्षसाध्यकेति। बहुवचनं तथाविधयावत्प्रतिज्ञालाभार्थम्‌। अन्यथा पृथिवीपक्षकेतरभेदसाध्यकप्रतिज्ञायास्तादृशप्रतिज्ञास्थलीयकतिपयबोधानिवर्तनीयसंशयनिवर्तकत्वेन तत्राव्याप्तिप्रसङ्गात्‌। एवञ्च यत्पक्षिका यत्साधिका यावत्यः प्रतिज्ञाः प्रकृतपक्षे यादृशयादृशबोधजनकत्वेन सम्प्रदायसिद्धा इत्युक्तावसम्भवः स्यादतो यादृशपक्षसाध्यकेति यादृशत्वेन पक्षसाध्ययोर्द्वयोरुपादानमिति ध्येयम्‌। पक्ष इति। प्रकृतपक्षतावच्छेदकविशिष्टधर्मिणीत्यर्थः। तेन रूपान्तरावच्छिन्ने पक्ष एव साध्यस्य यादृशो बोधस्तदनिवर्तनीयसंशयनिवर्तकत्वेऽपि प्रतिज्ञासु नाऽसम्भवः। वस्तुतः पक्षतावच्छेदकविशिष्ट इत्यपहायात्रापि यादृशधर्मावच्छिन्नधर्मिणीत्येव वक्तुमुचितम्‌, अन्यथा संयोगेन वन्ह्यवच्छिन्न एव पर्वते द्रव्यत्वस्य साध्यतायां वह्निमत्पर्वतो द्रव्यमित्यादिप्रतिज्ञायां वन्हि-

एर्धबोधिकाः प्रतिज्ञाः सम्प्रदायप्रसिद्धाः तादृशानां बोधानामन्यतमेनाप्यनिवर्त्यस्य संशयस्यानिवर्त्तको यस्तावद्बोधानामन्यतमो बोधस्तज्जनकत्वं वक्तव्यम् । एवञ्च तादात्म्येन गवि साध्ये

शाब्दसामान्यं यत्र यत्र प्रतिबन्धकं तदन्यस्य समानाकारशाब्दस्यैव निवर्तकत्वं प्रतिज्ञाजन्यबोधस्येत्यसम्भवापत्तिरतः संशयपदमित्युपात्तम् । तथापि शुश्रूषाकालीनशाब्दबोधस्यैव तादृशशाब्दसामान्यानिवर्तनीयबोधानिवर्तकतया तत्स्वरूपयोग्यतयैव प्रतिज्ञामात्रे लक्षणसम्भवादिति दिक् । धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ हेत्ववयवस्य वारणाय लक्षणोपात्तस्यान्यूनविषयकत्वदलस्य निष्कर्षमाह तावतां बोधानां चान्यतमबोधेति । वक्तव्यमिति । अन्यूनानतिरिक्तविषयकत्वदलेनेत्यादिः । अत्र फक्कं सत्यन्तस्य न्यायान्तर्गतत्वमेवार्थो न तु न्यायावयवोऽर्थः, तावदन्यतमबोधानिवर्त्यसंशयानिवर्तकत्वदलस्य वैयर्थ्यापत्तेः । अवयवान्तरस्य तावद्बोधान्यतमबोधजनकत्वविरहाद्विशेष्यदलेनैव वारणसम्भवात् । न च यत्रानुमित्सया पर्वतो वह्निमान् वह्नेरित्यादिकन्यायस्तत्र उपनयादिवारकतया निवर्तकान्तसार्थक्यम्, अनुमित्सया न्यायप्रयोगानभ्युपगमात् । अन्यथा हेतुत्वे प्रमेयवत्प्रमेयादित्यादौ हेत्ववयवातिव्याप्तेर्दुर्वारतापत्तेरिति ध्येयम् । यादृशतादृशत्वयोरनुगतयोरभावाद्विशेषतः पर्यवसन्नं लक्षणमाह यत्रञ्चेति । पक्षे इदन्त्वादिविशिष्टे । गवाभेदस्येति । अभेदसम्बन्धेन गोरित्यर्थः । बोधाः, विशिष्य वक्तव्या इत्यग्रेणान्वयः । तथाच तादात्म्येन गोप्रकारकेदंधर्मिकशाब्दसामान्यानिवर्तनीयसंशयानिवर्तकबोधजनकत्वे सत्यवयवाघटकप्रकृतन्यायान्तर्गतत्वं प्रकृतन्यायावयवत्वं वा तादात्म्येन गोसाध्यकेदंपक्षकप्रतिज्ञात्वे निर्वाच्यम् । इदंधर्मिकतादृशगोप्रकारकत्वपर्यवसितमन्यूनविषयकत्वं तु बोधस्य न देयं विशेषणं वैयर्थ्यात् धूमादालोकवान्पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिस्थलीयनिगमनावेव हेतुवारणार्थं तस्य प्रवेश्यत्वात् । न चायं गौरितिप्रतिज्ञाजन्यबोधस्य तादृशशाब्दसामान्यानिवर्तनीयेदन्त्वधर्मिकैकत्वसंशयं प्रति निवर्त-

पक्षे गवाभेदस्य संयोगेन समवायेन वा वन्हौ वन्हिमद्भेदस्य समवायेन पाकस्य कृतौ पाककृतिमत्त्वस्य पाककर्त्रभेदस्य विशेषणतयेतरेभ्यो भेदे इतरभेदवत्त्ववत्त्वस्येतरान्याभेदस्येतरभेदवत्त्वस्ये-

कत्वादव्याप्तिरिति वाच्यम् । पक्षत्वाविषयकप्रतिज्ञाजन्यबोधमादाय लक्षणसङ्गमादिति भावः । समवायेनेति । संयोगान्यवृत्तिनियामकसम्बन्धेनेत्यर्थः । तेन कालिकसम्बन्धेन वह्नेः साध्यत्वे कालो वह्निमानितिप्रतिज्ञाया अपि वह्निमदभेदमादायैव निर्वाच्यत्वान्न न्यूनतेति ध्येयम् । वह्नाविति । साध्य इति पूर्वेणान्वयः । एवमग्रेऽपि । वह्निमदभेदस्येति । तथा च पर्वतधर्मिकवह्निमत्प्रकारकशाब्दसामान्यानिवर्तनीयसंशयानिवर्तकबोधजनकत्वमन्तर्भाव्यैव संयोगादिसम्बन्धेन वह्निसाध्यकपर्वतपक्षकप्रतिज्ञात्वं निर्वाच्यम् । न च तादात्म्येन वह्निमत्साध्यकप्रतिज्ञायामतिव्याप्तिः तत्रापि पर्वतो वह्निमानित्येव प्रतिज्ञाशरीरत्वादिति वाच्यम् ।प्रकृतन्यायावयवार्थकेन मूलोक्तसत्यन्तदलेनैव तद्वारणादिति भावः।पाककृतेः साध्यतायां चैत्रः पचति चैत्रः पक्तेत्येवं प्रतिज्ञाद्वैविध्याद्बोधद्वयं दर्शयति समवायेत्यादिना । कृतिमत्त्वस्येति।चैत्रः पचतीत्यत्र आख्यातार्थकृतेरेव चैत्रे प्रकारत्वात् । पाककर्त्रभेदस्येति । चैत्रः पक्तेत्यत्र कृदर्थस्य कर्तुरेव चैत्रे तादात्म्येन प्रकारत्वात् । तथा च चैत्रधर्मिको यः पाककृतिप्रकारको यश्च तादात्म्येन पक्तृप्रकारको बोधस्तदन्यतरानिवर्तनीयसंशयानिवर्तकतदन्यतरबोधजनकत्वमन्तर्भाव्य चैत्रपक्षकपाककृतिसाध्यकप्रतिज्ञात्वं वाच्यमिति भावः । अत्र चैत्रः पाककृतिमानित्येवं कृतीयस्यापि प्रतिज्ञाप्रकारस्यासम्भवाद्बोधद्वयोपादानमसङ्गतम् । न च तादृशवाक्यस्य साध्यतावच्छेदकीभूतपाककृतित्वेन साध्यस्यानुपस्थापकत्वाच्च पाककृतिसाध्यकप्रतिज्ञात्वसम्भवः पापदस्य पाकसम्बन्धिनि लाक्षणिकत्वादिति वाच्यम् । तद्रूपेणानुपस्थापकत्वेऽपि तदवच्छिन्नसाध्यकप्रतिज्ञात्वे बाधकाभावात् । अन्यथा प्रतियोगितासम्बन्धेन इतरतो भेदस्य साध्यतायामितरभिन्नेति प्रतिज्ञायाः पश्चादुपदर्शनानुपपत्तेः तत्रापि इतरपदस्येतरप्रति-

तराभिन्नाभेदस्य च बोधा विशिष्य वक्तव्या इति दिक्। तावद्बोधानिवर्त्यसंशयानिवर्त्तकतावद्बोधनिवर्त्त्ययावत्संशयानिवर्त्तकबोध-

---

यौगिके लाक्षणिकत्वादिति चिन्तनीयम् । पृथिव्यादावितरभेदस्य साध्यतायां चतुर्विधस्यैव प्रतिज्ञाजन्यबोधस्य सम्भवात्तत्रान्यतमत्वेनोपादेया इत्याह विशेषणतयेत्यादिना । इतरभेदवत्त्ववत्त्वस्येति । पृथिवी इतराद्भिद्यत इत्यत्राख्यातार्थस्य आश्रयत्वस्यैव पृथिव्यां प्रकारत्वादिति भावः । इतरान्याभेदस्येति । पृथिवी इतरान्या इत्यत्र अभेदसम्बन्धेन पृथिव्यामितरान्यस्यैव प्रकारत्वादिति भावः । इतरभेदवत्त्वस्येति । पृथिवी नेतराणीत्यत्र पृथिव्यामितरभेदस्य नञर्थस्य साक्षात्प्रकारत्वादिति भावः । इतरभिन्नाभेदस्येति । पृथिवी इतरभिन्नेति प्रतिज्ञामभिप्रेत्येदम् । न च पृथिवी इतरान्येति प्रागुक्तक्रमेणैवास्य गतार्थत्वम्, तत्रान्यत्वप्रकारेणैव भिन्नस्योपस्थानात्, इह तु भिद्धात्वर्थभिदाश्रयत्वस्यैव निष्ठार्थाश्रयस्यैवाश्रयत्वरूपेण पृथिव्यामभेदेन भानात्तयो वैलक्षण्यादिति भावः। कस्य चिल्लक्षणमुपन्यस्यति तावदिति । यत्पक्षकयत्साध्यकप्रतिज्ञाव्यक्तयो यादृशयादृशबोधजनकतया सम्प्रदायसिद्धास्तावद्बोधेत्यर्थः । अत्राऽनिवर्तकान्तं चरमबोधस्य विशेषणं हेत्वन्तभागेऽतिव्याप्तिवारणार्थम् । तथापि पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते इति प्रतिज्ञाजन्यबोधस्य तावद्बोधानिवर्त्यस्वसमानाकारकानुमितिनिवर्तकत्वादतः संशयपदं प्रत्यक्षार्थकम् । धूमादालोकवान्पर्वतो वन्हिमानित्यादिस्थलीयहेतोर्वारणाय निवर्तकान्तम् । धूमादालोकवानित्यादिप्रतिज्ञाजन्यबोधनिवर्त्यस्य हेतुत्वं धूमीयं न वेत्याकारकसंशयस्य निवर्तकबोधजनकत्वं धूमादिष्वेवं तदीयहेत्ववयवस्यापीत्यतो यावदिति । तथा च तत्र प्रतिज्ञाजन्यबोधनिवर्त्ययावत्संशयान्तर्गतस्य साध्यसंशयस्यैवानिवर्तकत्वान्न हेतोरतिव्याप्तिरिति भावः। पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते इति प्रतिज्ञाजन्यबोधस्य तावद्बोधस्य प्रत्येकनिवर्तनीययावदन्तर्गतायाः पृथिवी इतरान्येत्येवमसमानाकारानुमितेः अप्रतिबन्धकत्वादव्याप्तेरतः संशयपदं पूर्ववदर्थकम् । स्वसमानाकारस्य निश्चयस्यैव विरोधित्वादितरभेदादिसाध्यकस्थले तावद्बोधनिवर्त्यो न कोपि सं-

जनकतां वाच्यमित्यपि कश्चित् । चैत्रः पचति घटो नेतराणीति प्रतिज्ञायां साध्ये विषयितानुयोगित्वयोः सम्बन्धविधयैवानुभवे-शाद्यथोपदर्शितसाध्यगमकलौपयिकव्याप्तिविशिष्टहेतुमत्त्वस्य च पक्षे उपनेयत्वात् तथाचायमित्याकारः सुवच एव प्राचामुपनयः, नव्यानां पुनरनन्यगतिकतया तद्व्याप्यहेतुमांस्तद्वान् वेत्याकारः, यो-

---

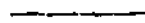
शयः इत्यस्यस्मात्कश्चिदित्युक्तम् । ननु यद्रूपेण साध्यत्वं तदवच्छिन्नव्याप्यवत्ताबोधकस्य उपनयस्याऽसम्भवाच्चैत्रः पचतीत्यादिप्रतिज्ञैव नास्ति तत्र मूलोक्तानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयकत्वस्य व्युत्पादनं प्रागुक्तं विफलमत आह चैत्रः पचतीत्यादि । चैत्रः पचतीत्यत्र पाककृतित्वावच्छिन्नव्याप्यवत्ताबोधकपक्तृत्वव्याप्यचैत्रत्ववानयमित्याकारकोपनयसम्भवादाह घटो नेतराणीति । विषय इति । पचतीत्यत्र तिङर्थकृतौ पाकस्य विषयित्वं संसर्गस्तथा नेतराणीत्यत्र नञर्थभेदे इतरस्यानुयोगित्वं सम्बन्ध इति भावः । यथोपदर्शितेति । यद्रूपेण साध्यं प्रतिज्ञायामुपदर्शितं तदवच्छिन्नसाध्येत्यर्थः । उपनेयत्वात् उपनयेन दर्शयितुमुचितत्वात् । अन्यथा वह्नित्वेन साध्यतायां तेजोव्याप्यवत्त्वेन पक्षस्य उपनयप्रसङ्गादिति भावः । सुवच एवेति । यद्रूपेण साध्यत्वं तदवच्छिन्नव्याप्यवत्त्वस्यैव तथाशब्देन बोधयितुं शक्यत्वादिति भावः । यो यश्चैत्रः पचतीत्यादिक्रमेणोदाहरणसम्भवादुपनयपर्यन्तानुसरणम् । ननु तथापि मणिकारादीनां नव्यानां मते पाककृतिव्याप्यवांश्चायमित्युपनयस्यासङ्गतिरेव यादृशेन पाकीयकृतित्वादिना साध्यत्वं तदवच्छिन्नसाध्यव्याप्यवत्त्वस्य तेनाऽनुपस्थापनादत आह नव्यानामिति । तद्व्याप्यहेतुमानित्यतो हेतौ व्याप्यस्याऽभेद एव भासते न तु व्याप्तिमत्त्वमनुमित्युपयुक्तञ्च तदेव इत्यतः प्रकारान्तरमाह तद्वान् वेति । ननूक्तक्रमेणाप्युपनये पूर्वोपस्थितत्वाविशेषात्पक्षादेरपि तच्छब्देन परामर्शः स्यादत आह योग्यनेति । प्रमेयं वाच्यमभिधेयत्वादित्यादिस्थले पक्षपरामर्शेऽपि योग्यतासम्भवादादिपदमुपात्तम् । तेन तात्पर्याद्युपग्रहः । तदा तच्छब्देन । साध्यस्येति, प्रथमे । तद्व्याप्येति, द्वितीये । अत्र

ग्यतादिवशाच्च तदा साध्यस्य तद्व्याप्यस्य वा परामर्शः । केचित्तु वह्निमानेवेति विप्रतिपत्तौ तदधीनसंशये च वन्हिमत्तदन्योन्याभावयोस्तादात्म्यविशेषणत्वाभ्यां कोटित्वेन जिज्ञासितत्वात्तादात्म्येन वन्हिमानेव साधयितुमुचितो न तु वन्हिः, अजिज्ञासि-

---

पाककृतिव्याप्यचैत्रत्ववांश्चायमित्याद्युपनयेऽपि न क्षतिः । कृतिपदेन लक्षणया साध्यतावच्छेदकीभूतपाकीयकृतित्वप्रकारेण साध्यस्योपस्थितिसम्भवादत्र लक्षणाया आवश्यकत्वात् । अन्यथा नामार्थस्य कृतेर्धात्वर्थव्यापारे भेदेनान्वयस्य सम्भवात् पाकपदस्य तात्पर्यग्राहकतयैवोपयोगात् । न च तथापि चैत्रत्वादित्यादिहेतौ व्याप्यस्याभेदान्वयात् तत्र व्याप्तिमत्त्वालाभः, तथापि तद्वांश्चायमित्युपनयादनुमित्युपयुक्तस्य पक्षे हेतुमत्त्वस्याऽलाभेन तुल्यत्वात्, पक्षे हेतुमदभेदस्यैव तेन बोधनादिति चिन्त्यम् । तादात्म्येन वन्हिमतः साध्यतायामेव पर्वतो वन्हिमानित्याकारिका प्रतिज्ञा वन्हेः साध्यतायान्तु पर्वतस्तथा इत्यादिरूपैव सा तथा च यादृशेत्यादिविवक्षां विना मूलोक्तानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयत्वेनैव सामञ्जस्यमित्येवं केषाञ्चिन्मतं सयुक्तिकमुपन्यस्यति केचित्त्विति । विप्रतिपत्तिवाक्यस्य निर्विषयत्वात् वह्निमदादेर्न तत्कोटित्वसम्भवः शाब्दसंशयस्याप्यसिद्धान्तत्वेन व्यापारानुबन्धितत्कोटित्वस्याप्यभावादाह तदधीनसंशये चेति । जिज्ञासितत्वात् तादृशसंशयाधीनजिज्ञासाविषयत्वात् । न तु वह्निरिति । साधयितुमुचित इति पूर्वेणान्वयः । न च विप्रतिपत्तिवाक्याद्वह्निमत इव वह्नेरप्युपस्थितत्वाद्वन्हिवन्हिमद्भेदकोटिकसंशयोत्पत्त्या वन्हेरपि जिज्ञासितत्वसम्भवः इति वाच्यम् । विप्रतिपत्तिवाक्यस्य यद्धर्मावच्छिन्नविधेयताकबोधजनकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नस्यैव प्रतिज्ञायामपि विधेयत्वनियमात् । अन्यथा वन्हिमान्न वेति विप्रतिपत्तिवाक्यस्थलेऽपि वन्हेः साध्यत्वप्रसङ्गात् । अत एवावृत्तौ सैव प्रतिज्ञा इति मूले वक्ष्यते इति भावः । ननु वन्हिमतः साध्यत्वे वन्हेरुपनयप्रदर्शनविरोध इत्यतस्तदपि परिष्कुर्वन्नाह तथा चेति । प्राचीननव्ययोर्मतभेदेन प्रकारद्वयम् । अर्थान्तरादिति । वन्हित्वा-

तत्वात्, तथा च तथा चायमित्याकारो वन्हिमद्व्याप्यो धूमवांश्चायमित्याकारो वा उपनयो न तु वन्हिव्याप्यधूमवांश्चायमित्याकारोऽर्थान्तरत्वादिति प्राहुः। यत्र चान्तरा तादृशबोधो न जातस्तत्रापि तादृशाकाङ्क्षायोग्यतादिशालित्वरूपं तज्जननयोग्यत्वमक्षतम्, तल्लाभश्च जातिविशेषोपस्थापकशाब्दवाक्यशब्दयोरुपसन्दानादेवेति। अन्यूनेत्यादि। तथा चोद्देश्यानुमितिसमानविषयकलिङ्गा-

प्त्युपन्यासस्य वन्हिमत्सिद्धावनुपयुक्तत्वादिति भावः। प्राहुरिति। यादृशपक्षकेत्यादिविवक्षां विनापि मूलोक्तसामञ्जस्यं प्रकर्षः। ननु यत्र सभाक्षोभादिवशात्प्रतिज्ञया बोधो न जनितस्तत्राव्याप्तिरत आह यत्र चेति। तादृशाकाङ्क्षा इति। तादृशबोधानुकूलाकाङ्क्षा इत्यर्थः। योग्यतादीत्यादिना आसत्त्यादेः परिग्रहः। न चैवं ह्रदो वन्हिमानित्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिः योग्यताविरहादिति वाच्यम्। सन्न्यायान्तर्गतप्रतिज्ञाया एव लक्ष्यतया तत्राऽव्याप्तेरदोषत्वादिति भावः। नन्वेवं शाब्दवाक्यपदयोर्वैयर्थ्यं योग्यताज्ञानादेस्तादृशबोधजनकत्वेपि आकाङ्क्षादिमत्त्वविरहेण वारणादत आह तल्लाभश्चेति। तथा चोक्तपदद्वयसान्निध्यादेव स्वरूपयोग्यत्वलाभान्न तयोर्व्यर्थत्वमिति भावः। ननु अन्यूनानतिरिक्तपदत्यागे उद्देश्यानुमितिविषयकशाब्दज्ञानजनकवाक्यत्वं लक्षणं भविष्यति तच्च न सम्भवति असम्भवात् प्रतिज्ञाजन्यबोधस्यानुमित्यविषयकत्वादित्यत आह उद्देश्येति। समानविषयकेति। अन्यूनानतिरिक्तपदत्यागादुद्देश्यानुमितिविषयकपदेन उद्देश्यानुमितिविषयो विषयो यस्येति व्युत्पत्त्या तत्समानविषयकत्वलाभादिति भावः। अत्र कल्पे सत्यन्तस्य अवयवाघटकन्यायान्तर्गतत्वं नार्थः तथा सति वन्हि: शुक्लभास्वरस्तेजस्त्वाद्रूपवत्त्वादित्यादौ तेजस्त्वशाप्यरूपवत्त्वहेतुकन्याये तेजस्त्वादित्यन्तस्य दुर्वारतापत्तेः, किन्तु न्यायावयवत्वमेवेत्याशयेन प्राग्व्याख्यातस्यापि सत्यन्तस्य अर्थो न्यायावयवत्वरूपः पुनरुदितः। समानविषयकान्तस्य फलमाह व्यतिरेकिणीति। यो यो निर्धूमिः

विषयकशाब्दज्ञानजनकन्यायावयवत्वमर्थः । व्यतिरेकिणि ह्रदो निर्धूम इत्यादौ निर्वह्नित्वहेतुके यथा ह्रदभिन्नमित्यादिदृष्टान्तवतो ह्रदावृत्तिधर्मशून्यत्वादिहेतुके चोदाहरणस्य वारणाय समानविषयकान्तं पक्षविशेष्यकार्थकम् । उपनयवारणाय लिङ्गाविषयकेति ।

स निर्धूमो यथा ह्रद इत्युदाहरणस्य लिङ्गाविषयत्वविरहादेव व्युदासाद्व्यतिरेकिणीत्युक्तम् । तथा च यो यो धूमवान् स वह्निमान् यथा ह्रदभिन्नमित्युदाहरणस्य निर्वह्नित्वरूपलिङ्गाविषयकत्वमस्त्येवेति भावः । पक्षविषयकत्वं त्यक्त्वा पक्षविशेष्यकत्वपर्यन्तस्याग्रे विवक्षणीयस्य व्यावृत्तिमभिधातुं यथा पर्वत इत्यादिदृष्टान्तमुपेक्ष्य दृष्टान्तान्तरमाह यथा ह्रदेति । दृष्टान्तवत इति । उदाहरणस्य इत्यग्रेऽन्वयः । तथा च प्रतियोगिविधयैव निरुक्तोदाहरणस्यापि पक्षविषयकत्वात्पक्षविशेष्यकत्वं वाच्यमिति भावः । दृष्टान्तमनन्तर्भाव्यैव उदाहरणशरीरमिति मतेऽपि पक्षविशेष्यकत्वपर्यन्तप्रवेशार्थं स्थलान्तरमाह ह्रदावृत्तीत्यादि । ह्रदो निर्धूमो ह्रदावृत्तिधर्मशून्यत्वादित्यादौ यो यो धूमवान् स ह्रदावृत्तिधर्मवानित्युदाहरणस्यापि लिङ्गाविषयकस्य ह्रदात्मकपक्षविषयकत्वात्पक्षविशेष्यकत्वप्रवेशस्तद्वारणार्थमावश्यक इति भावः । पक्षविशेष्यकेति । तन्मुख्यविशेष्यकेत्यर्थः । न च वृक्षस्तत्कपिसंयोगशून्यः तत्कपिविभागरहितत्वादित्यादिस्थलीयस्य यस्तत्कपिसंयोगवान् स तत्कपिविभागवानिति व्यतिरेक्युदाहरणस्य तत्कपिसंयोगवत्त्वप्रकारेणैव पक्षीभूतवृक्षविशेष्यकज्ञानजनकत्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । कथितसाध्यसाधनयोः केवलान्वयितया व्यतिरेकव्याप्त्यसम्भवेन उदाहरणस्यैव तादृशस्यासत्त्वात्तत्रातिव्याप्त्ययोगादिति भावः । उपनयेति । यद्यपि निगमनस्यापि पक्षविशेष्यकज्ञानजनकत्वादुपनयमात्रोक्तिरयुक्ता तस्माद्वह्निमानित्यादौ वह्निमत्त्वेन पर्वतस्यैव विशेष्यत्वात् । न च पक्षतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविशेष्यकत्वप्रवेशेनैव तद्वारणसम्भवात्तदुपनयपर्यन्तानुसरणमिति वाच्यम् । हेतुत्वं प्रमेयं ज्ञेयत्वादित्यादौ हेत्ववयवस्यापि वारणीयत्वसम्भवात् इत्थमपि न्यून-

यद्यपि प्रकृतलिङ्गाविषयत्वं पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वात् गन्धवती तथा गन्धादिसादावव्यापकम्, न चात्रोपनयासम्भवः इदमा गन्धवत्त्वेन परामृष्टे हेतुभूतगन्धवत्त्वान्वयायोगादिति वाच्यम् । साध्याभावव्यापकगन्धाभावाभावत्वेनान्वयात् । अत एव व्यतिरेकिणि न च नेयं पृथिवीत्यादिकः प्राचां प्रयोगः । यदि

तानुद्धारात् । तथापि निगमनादौ न सर्वत्रातिव्याप्तिसम्भवः तस्माद्भिद्यते इत्यादावभावात् उपनये तु सर्वत्र पक्षधर्मिकज्ञानजनकत्वात्तन्मात्रोक्तिरिति भावः । वस्तुमात्रस्यैव लिङ्गत्वात्सामान्यतस्तद्विषयकत्वमसम्भवदुक्तिकमतः प्रकृतपदं प्रक्षिप्य शङ्कते यद्यपीति । ननु लिङ्गतावच्छेदकरूपेण यल्लिङ्गविशेषणकत्वं तद्भावो वाच्यः तथा चोक्तप्रतिज्ञायां पृथिवीत्वत्वप्रकारेण पृथिवीत्वस्याप्रवेशाद्याव्याप्तिः विशेषणत्वनिवेशाद्योक्तस्थल एव तादात्म्येन पृथिव्याः साधनत्वेऽपि नाप्रसङ्ग इत्यत आह गन्धवतीत्यादि । तथा इतरेभ्यो भिद्यते । अव्यापकमिति । लिङ्गतावच्छेदकीभूतं यद्गन्धवत्त्वं ताद्रूप्येणैव लिङ्गस्य प्रतिज्ञायां निविष्टत्वादिति भावः । ननूक्तस्थले न्यायासम्भवात्प्रतिज्ञैव नास्ति कुतोऽव्याप्तिरित्याशङ्क्य निराचष्टे न चेति । वाच्यमित्यग्रेन्वयः । गन्धवत्त्वान्वयेति । गन्धवत्त्वप्रकारेणाभेदान्वयबोधस्यायोगादित्यर्थः । उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्याद्दण्डवान् रक्तदण्डवानित्यादिवन्निराकाङ्क्षत्वादिति भावः । साध्याभावेति । तथा चेतरभेदाभावव्यापकीभूतस्य गन्धाभावस्याऽभाववती चेयमित्याकारकमुपनयशरीरमतो न निराकाङ्क्षत्वमिति भावः । अत एवेति । यद्रूपेण हेतुत्वं तदवच्छिन्नाभावाभावत्वप्रकारेणैव व्यतिरेक्युपनयस्य हेतुमत्त्वबोधकत्वादित्यर्थः । न च नेयमिति । यद्यप्युक्तप्रयोगाद्व्याप्त्यवच्छिन्नस्य हेतोर्न पक्षधर्मताबोधः, तथापि पक्षधर्मताबोधमात्रमुपनयस्य फलं व्याप्तिबोधस्य उदाहरणादेव वृत्तत्वादतो व्याप्तिबोधार्थं न तत्र पदान्तरप्रक्षेप इति प्राचामाशयः । ननु व्याप्तस्य हेतोः पक्षसत्त्वं न वा इत्याकाङ्क्षायामभिधा-

व दण्डवान् रक्तदण्डवानित्यस्यान्वयो नानुपपन्नस्तद्विशिष्टे शुद्धत-द्विशिष्टान्वयस्यैवाव्युत्पन्नत्वादित्युपेयते, तदा नानुपत्तिगन्धोऽपि।

नीयम्योपनयस्यावश्यं हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुमत्तया पक्षबोधकत्वम्, अन्यथा तादृशाकाङ्क्षाया अनिवृत्तेरत आह यदि चेति। शुद्धेति। विशेषणान्तरानवच्छिन्न इत्यर्थः। तद्वेति। प्रकृतेऽपि गन्धविशिष्टव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टगन्धवत्त्वावच्छिन्नस्यैवाऽन्वयेन व्युत्पत्त्यभङ्गादिति भावः। प्राच्यैः खलेकपोतन्यायेनैव सर्वत्रान्वयबोधस्योपगमात् तन्मते च दण्डवान् रक्तदण्डवानित्यत्रापि रक्तत्ववि-शिष्टदण्डत्वावच्छिन्नस्य न दण्डवत्यन्वयः किन्तु दण्डवति दण्डस्तत्र रक्तत्वं विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन युगपदेव भासत इत्यवश्यं तन्मते निराकाङ्क्षत्वमित्याशयेन यदि चेत्युक्तम्। पक्षाविशेषणत्वेनेति। इदमत्र चिन्त्यते। किमिदं पक्षाविशेषणत्वेन लिङ्गविषयकत्वं न तावत्पक्षविशेषणतान्यलिङ्गविषयत्वाभावः, प्रागुक्तदोषतादवस्थ्यात्, गन्धवती इतरेभ्यो भिद्यते इति प्रतिज्ञायामपि पक्षविशेषणतान्यगन्धत्वांशे विशेष्यतारूपस्यैव गन्धात्मकहेतुविषयत्वस्य सत्त्वात् प्रकारत्वविशेष्यत्वयोरिव विशेष्यतात्वयोर्मिथो निरूप्यनिरूपकत्वाभावेन पक्षनिष्ठविषयत्वानिरूपितलिङ्गविषयत्वाभावस्यापि वक्तुमशक्यत्वात्। न च पक्षविशेषणतातिरिक्तं यद्धेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नविषयत्वं तदभावोऽर्थः प्रोक्तप्रतिज्ञायान्तु गन्धनिष्ठगन्धत्वांशे विशेष्यत्वस्य गन्धत्वानवच्छिन्नत्वान्नाव्याप्तिरिति वाच्यम्। सुरभिगन्धवती इतरेभ्यो भिद्यते गन्धादित्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तितादवस्थ्यात् तत्र सौरभांशे गन्धत्वावच्छिन्नस्य विशेष्यत्वस्य पक्षविशेषणतातिरिक्तगन्धत्वावच्छिन्नविषयतारूपत्वात्। नापि प्रकृतपक्षविषयत्वानन्तर्गतलिङ्गविषयत्वाभावोऽर्थः, तथासति प्रमेयत्वनिष्ठहेतुत्व वाच्यं प्रमेयत्वादित्यादौ हेतावतिव्याप्तिप्रसङ्गात्। एवं दधि दुग्धमित्यादिप्रतिज्ञायां वक्ष्यमाणाव्याप्तेरसङ्गत्यापत्तेः तत्रापि पक्षविषयत्वानन्तर्गतत्वे सति साध्यविषयत्वानन्तर्गतं यल्लिङ्गविषयत्वं तदभाववत्त्वेनाऽव्याप्त्यसम्भवात्। सा-

पक्षाविशेषणत्वेन तदविषयत्वञ्चायं वन्हिसामग्रीमान् वन्हेरित्यादौ पक्षाविशेषणत्वेन साध्याविशेषणत्वेन च तदविषयत्वं दधि द्रव्यं दध्नः प्रमेयत्वमभिधेयं प्रमेयत्वात् गोत्वाभावो न सास्नादिमान् गोत्वाभावादित्यादावव्यापकमतिव्यापकञ्चोपनयस्य । तथापि पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे यत्साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्या-

---

ध्याविशेषणत्वेन लिङ्गाविषयत्वस्याप्युक्तक्रमेणैव निर्वाच्यत्वात् । अन्यथाऽयं वन्हिसामग्रीमान् वन्हेरित्यादावप्युक्तदिशैवाव्याप्तितादवस्थ्यादिति सङ्क्षेपः । वन्हेरित्यादाविति । अव्यापकमित्यग्रेऽन्वयः । पक्षेत्यादि । तथा चोक्तप्रतिज्ञाद्वये पक्षसाध्ययोर्विशेषणतयैव लिङ्गस्य विषयत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः । दधि द्रव्यमित्यत्र प्रतिज्ञायां विशेष्यत्वेनैव लिङ्गस्य भानात् पक्षसाध्ययोरविशेषणत्वेन यल्लिङ्गविषयत्वं तदभावविरहादव्याप्तिरित्यर्थः । न चात्र समवायेन दध्नो हेतुत्वात्तदन्वयानुरोधादन्यावयविभिन्नं दध्येव प्रतिज्ञायां बोध्यते, अन्यथा भागासिद्धिप्रसङ्गात् तथा च पक्षसाध्ययोरविशेषणत्वेन लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नया यल्लिङ्गविषयकत्वविवक्षयैव नाव्याप्तिरिति वाच्यम् । तादात्म्यसम्बन्धेन तत्र दध्नो हेतुतया तथाप्यप्रतीकारात् इति भावः । व्यतिरेकिपक्षकप्रतिज्ञायामव्याप्तिमुक्त्वा केवलान्वयिपक्षिकायां तामाह प्रमेयत्वमिति । न च केवलान्वयिसाध्यके विवादाभावात्प्रतिज्ञैव नास्ति कुत्राव्याप्तिरिति वाच्यम् । केवलान्वयित्वाग्रहदशायां विवादसम्भवादिति भावः । ननु नीलधूमत्वेनेव प्रमेयत्वत्वेन हेतूकृतस्यापि न न्यायो व्यर्थविशेषणत्वात् विषयतावस्यैव व्याप्यतावच्छेदकत्वादिति कुतस्तत्प्रत्यप्रतिज्ञायामव्याप्तिरत आह गोत्वाभावेति । अत्र च गोत्वाभावस्य स्वरूपसम्बन्धेन सर्वस्मिन्नपि सत्त्वान्न पक्षधर्मत्वहानिः । ननु पक्षसाध्ययोरविशेषणत्वेन यल्लिङ्गप्रकारकत्वं तदभावो वाच्यः तथा चोक्तप्रतिज्ञाभ्रमेऽपि लिङ्गस्य प्रकारत्वाभावान्नाव्याप्तिरत आह अतिव्यापकञ्चेति । सर्वत्रैवोपनये लिङ्गस्य पक्षविशेषणतयैव भानादतिव्याप्तिरित्यर्थः । न चोपनयमात्रस्यैव हेतुव्यापकत्वांशे पक्षाविशे-

वगाहित्वं तद्वहिर्भावेण लिङ्गविषयत्वस्याभावो वाच्यः । वस्तुतो लिङ्गं लिङ्गत्वं तथा च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नस्य प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नगमकतौपयिकं यद्व्याप्तिविषयत्वं तच्छून्य-

---

पणत्वेन लिङ्गप्रकारकत्वान्नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । साक्षात्परम्परासाधारणपक्षविशेषणत्वस्यैव प्रवेश्यतया व्याप्तिविशेषणतया भातस्याप्युपनये पक्षविशेषणत्वात् । अन्यथा धूमसधर्मा पर्वतो वन्हिमान् धूमादित्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तितादवस्थ्यात् तत्र धूमस्य पक्षे साक्षादविशेषणत्वात् साध्यवदन्यावृत्तित्वादिव्याप्तेर्लिङ्गाघटकत्वात्तद्धर्मोपनयेऽतिप्रसक्तेस्तथाप्यवारणाच्चेति भावः । तथापीत्यादि । गन्धवती इतरेभ्यो भिद्यते गन्धादित्यादौ पर्वतो वन्हिसामग्रीमान् वन्हेरित्यादौ च प्रतिज्ञायाः सङ्ग्रहार्थमवच्छेदकत्वस्योपादानम् । अत्र च यत्र गन्धवत्त्वावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यतायां गन्धादिकं हेतुस्तत्रत्यप्रतिज्ञायामव्याप्तिवारणार्थं यद्रूपेण पक्षत्वं तन्निष्ठावच्छेदकत्वादेरप्यवगाहितायाः कश्चिद्विशेषो बोध्यः । निरुक्तावगाहितावहिर्भूतं यद्विषयित्वं तदभावस्योक्तौ प्रागुक्तस्य पक्षविशेष्यकत्वदलस्य वैयर्थ्यादत उक्तं लिङ्गविषयत्वस्येति । अखण्डाभावघटकतया च लिङ्गपदस्य न वैयर्थ्यमिति भावः । अत्रापि यत्पक्षसाध्यकप्रतिज्ञाव्यक्तीनां यादृशयादृशविषयिताकबोधजनकत्वं साम्प्रदायिकं तादृशविषयितावहिर्भूतलिङ्गविषयित्वाभावः फलितार्थो ग्राह्यः । तेन गन्धवती इतरेभ्यो भिद्यते गन्धादित्यादि प्रतिज्ञायाः पक्षे साध्यवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानाजनकतया तादृशविषयितावहिर्भूतलिङ्गविषयिताकत्वस्य तत्र सत्त्वेपि नाव्याप्तिरिति ध्येयम् । ननूक्तविषयितावहिर्भावो न तद्भिन्नत्वं तादृशी विषयिताभावादायैवोक्ताव्याप्तितादवस्थ्यात्, अत एव न तद्विषयित्वाव्यापकत्वमपि तद्वहिर्भावः, प्रतिज्ञाभेदेन स्वरूपसम्बन्धात्मनो लिङ्गविषयित्वस्य भेदादुक्तदोषतादवस्थ्यात् अत आह वस्तुत इति । ननु लिङ्गत्वं व्याप्यत्वं तथा च व्याप्यवान्पर्वतो वन्हिमान् धूमादित्यत्र प्रतिज्ञायामव्याप्तिरत आह तथा चेति । तच्चेति । तादृशव्याप्तिविषयकत्वश्चेत्यर्थः । हेतुभूतेति । हेतुभूतो योऽभावस्तत्प्रतियोगितावच्छेदकं

त्वमर्थः । तच्च हेतौ साध्यव्याप्यतावगाहित्वं हेतुभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ने साध्याभावव्यापकतावगाहित्वञ्च । द्रव्यत्वव्याप्यसंयोगवद्वृत्तिधर्मवानयं द्रव्यत्ववान् गुणात् गुणव्याप्यरूपवानयं स्पर्शवान् रूपादित्यादौ प्रतिज्ञासंग्रहायाऽवच्छेदकद्वयोपादानम् । अन्यूनानतिरिक्तपदमिति च मूलमुद्देश्यानुमित्यन्यूनानतिरिक्तविषयभागपरम् । हेतुत्वमभिधेयं मेयत्वादित्यादौ पक्ष-

पक्षेत्वभावत्वं तदवच्छिन्नत्वमित्यर्थः । हेतौ साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वावगाहित्वमित्युक्तौ ह्रदो निर्धूमो निर्वह्नित्वादित्यादौ यो यो निर्धूमत्वाभाववान् स वह्निमानिति व्यतिरेक्युदाहरणेऽतिव्याप्तिः तस्य निरुक्तव्याप्त्यविषयत्वादतो वक्रोक्तिः । तेन तत्रापि हेतुभूतं यन्निर्वह्नित्वं तत्प्रतियोगितावच्छेदकीभूतवह्नित्वावच्छिन्ने साध्याभावव्यापकत्वावगाहित्वान्नातिव्याप्तिः । इदमुपलक्षणम् । साध्याभावोऽपि साध्यीभूताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नत्वेनोपादेयः, तेन धूमाभावाभावत्वेन साध्याभावप्रवेशेऽपि नोक्तस्थलीयोदाहरणेऽतिप्रसङ्गः । वस्तुतो यावत्यो व्याप्तिविषयिताः प्रकृतसाध्यहेतुकानुमित्यौपयिकाः प्रत्येकं तत्तद्विषयित्वाभावकूटवत्त्वमेव प्रवेश्यम् । तेन नानाविधानां व्याप्तिविषयितानामनुगतधर्माभावेऽपि नोपनयाद्यतिव्याप्तिरिति ध्येयम् । प्रकृतहेतुतावच्छेदकस्य फलमाह द्रव्यत्वव्याप्येति । अत्र हेतुतावच्छेदकीभूतं यद्गुणत्वं तदवच्छिन्ने द्रव्यत्वव्याप्यभावान्नाव्याप्तिरिति भावः । द्रव्यत्वव्याप्यसंयोगवानयमित्युक्तौ विवादात् संशयाद्यसम्भवात्संयोगवद्वृत्तीत्युक्तम् । प्रकृतसाध्यतावच्छेदकस्य फलमाह गुणव्याप्येति । तथा चात्र स्पर्शत्वावच्छिन्नं यत्प्रकृतसाध्यं तद्व्याप्यत्वलाभान्नाव्याप्तिरिति भावः । नन्वेवं निरुक्तव्याप्तिविषयिताशून्यत्वदलेनैव व्यतिरेक्युदाहरणस्यापि वारणसम्भवात्पक्षविशेष्यकार्थकं समानविषयकान्तदलं व्यर्थमतस्तत्परित्यागे मूलस्य तात्पर्यमाह अन्यूनेति । ननु तद्दलत्यागे धूमादिहेत्ववयवेऽतिव्याप्तिरत आह हेतुत्वमिति । वारणायेति । तत्र हेत्ववयवस्य पक्षविशेष्यकत्वाभावात्समानविषयकत्वदलेन

न्यर्थपक्षकहेतुवारणाय पञ्चम्यन्तान्यत्वस्य हेत्वन्यत्वस्य चावश्यं वाच्यत्वात्। संख्यातिरिक्तसुबर्थस्य प्रातिपदिकार्थे विशेष्यत्वेनैवान्वयात् प्रातिपदिकार्थयोः क्रियाप्रातिपदिकार्थयोश्च भेदेन साक्षा-

---

तद्वारणायोगादिति भावः। ननु पञ्चम्याऽन्यत्वोक्तौ वन्हिरन्यो धूमादित्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिरत आह हेत्वन्यत्वस्य चेति। ननु हेतुत्वपक्षकस्य प्रमेयत्वादित्यादिहेतौ पक्षविशेष्यकज्ञानजनकत्वे सत्येव हेत्वन्यत्वविशेषणं वाच्यं तत्रैव किं मानमतस्तत्र प्रमाणमाह सङ्ख्येत्यादि। विभक्त्यर्थस्य संसर्गविधयैव भानसम्भवादित्यत आह सङ्ख्यातिरिक्तेति। तथा चोक्तनियमबलादेव प्रकृतहेतोः पक्षविशेष्यकज्ञानजनकत्वमावश्यकमिति भावः। यत्तु ननु सुबर्थमात्रस्य प्रकृत्यर्थविशेषणतयैव भानात्प्रमेयत्वादित्यादिहेतुवाक्येन प्रमेयत्वं हेतुत्ववदित्येव बोधजननात्पक्षविशेष्यकत्वघटलेनैव तद्वारणं सम्भवत्यतः सङ्ख्यातिरिक्तेत्यादीति। तन्नुच्छम्। तादृशशङ्कया ग्रन्थावतारणे पर्वतो वन्हिमान् पर्वतादित्यादौ हेत्ववयवे तथाप्यतिव्याप्तितादवस्थ्यात् तस्याप्युक्तक्रमेणाशङ्कया पक्षविशेष्यकज्ञानजनकत्वसम्भवादिति ध्येयम्। सुबर्थसङ्ख्यायाः प्रकृत्यर्थविशेषणतयैवान्वयात् तत्र व्यभिचारवारणार्थमतिरिक्तान्तम्। जानासीत्यादौ तिङर्थवर्तमानत्वस्य यजेतेत्यादौ च तिङर्थकार्यत्वादेः प्रकृत्यर्थविशेषणतयैव भानाद्विभक्त्यर्थेत्यपहाय सुबर्थेत्युक्तम्। ननु चैत्र गच्छेत्यादौ सुबर्थस्य सम्बोध्यत्वादेः प्रकृत्यर्थचैत्रादौ विशेषणत्वेनैव भानादुक्तनियमो व्यभिचारीत्यत आह प्रातिपदिकेति। भेदेन तादात्म्यान्यसम्बन्धेन। वक्ष्यमाणत्वादिति। अन्यथा घटो रूपमोदनः पचतीत्यतोऽपि घटीयत्वेन रूपस्य ओदनीयत्वेन पाकस्य बोधापत्तेः, तथा च हेतुत्वमभिधेयं भिन्ने वा प्रमेयत्वादित्यादौ हेतुत्वसम्बन्धेन प्रमेयत्वस्य नामोपस्थाप्याभिधेयत्वे धातूपस्थाप्यभेदे वा अन्वयासम्भवादवश्यं हेत्ववयवस्य हेतुतारूपपक्षविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वमिति भावः। ननु कर्मत्वादिरूपभेदसंसर्गेण नामार्थस्यान्वयबोधे नाम्नः कर्मत्वाद्यर्थकविभक्त्यन्तस्य तन्त्रत्वादेवोक्तातिप्र-

दन्वयस्याव्युत्पत्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । चैत्रस्येदं न मैत्रस्य मैत्रस्येदं न चैत्रस्य द्वयोरिदं नेदमेकस्यापीत्यादौ चैत्रादिसम्बन्धाभावबोध-

---

सङ्गस्य वारणसम्भवात् पञ्चम्यर्थहेतुत्वादिविशिष्टस्य प्रमेयत्वादेर्हेतुत्वादिसम्बन्धेनैवाऽभिधेयत्वादावन्वये बाधकाभाव इत्यत आह चैत्रस्येत्यादि । तथा च चैत्रस्येदं मैत्रस्वत्वाभाववदित्यन्वयबोधे विभक्त्यर्थस्य स्वत्वादेर्नामार्थविशेष्यतया भानमावश्यकं, न हि स्वत्वान्वितस्य मैत्रस्यैव स्वत्वसम्बन्धेनाभावस्तत्र धनादौ प्रतीयते, स्वत्वादेर्वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्याऽसम्भवात् । न वा स्वत्वविशिष्टमैत्रस्य संयोगादिसम्बन्धेनैवाभावस्तत्र भासते, नेदं चैत्रस्येत्यपि प्रसङ्गात् चैत्रस्वामिकेऽपि धने संयोगादिसम्बन्धेन चैत्रस्याभावसत्त्वात् एतदर्थमेव चैत्रस्येत्यभिधानादिति भावः । ननु नञा चैत्रात्यन्ताभावस्य बोधने चैत्रात्मकनाम्नः प्रथमान्तत्वं तन्मते संयोगादिना चैत्रात्यन्ताभावस्य चैत्रीयधने सत्त्वेऽपि नेदं चैत्रस्येति न प्रयोग इत्यत आह मैत्रस्येदं न चैत्रस्येति । तथा चोक्तस्थल एव चैत्रात्यन्ताभावबोधस्वीकारे प्रथमान्तताऽव्युत्पत्तौ व्यभिचार इत्यवश्यं चैत्रादिस्वत्वाभाव एव बोधनीयः, अन्यथा उक्तक्रमेणाऽतिप्रसङ्गादिति भावः । ननु नेदं चैत्रस्येत्यादिप्रभृता प्रतियोगित्वस्य नञा च भिन्नस्याभिधानान्मैत्रादिधने स्वत्वसम्बन्धेन चैत्रान्यत्ववत्त्वमेव प्रतीयेत इति यदि ब्रूयात्तदाह द्वयोरिदमिति । नेदं चैत्रस्येत्यनुषञ्जनीयम् । तथा चोक्तक्रमेण चैत्रमैत्रयोरिदं न चैत्रस्येति वाक्यस्यापि योग्यतापत्तिः उभयस्वामिकस्य सुतरां चैत्रभिन्नस्वामिकत्वादतस्तदयोग्यत्वार्थं चैत्रस्वत्वाभावबोधने विभक्त्यर्थविशेष्यकत्वमावश्यकमिति भावः । उक्तक्रमेण शाब्दबुद्ध्युपगमे अयोग्यस्य वाक्यस्य योग्यतापत्तिं बाधिकामुक्त्वा योग्यस्यापि वाक्यस्याऽयोग्यतापत्तिं बाधिकामाह नेदमेकस्यापीति । अत्रैकपदं प्राणिसामान्यपरम् । तथा च प्राणिभिन्नस्य स्वत्वसम्बन्धेन धनादौ असत्त्वान्नेदमेकस्यापीति वाक्यमयोग्यं स्यादतस्तद्योग्यत्वार्थं प्राणिस्वत्वाभावबोधने विभक्त्यर्थविशेष्यकत्वमावश्यकमिति भावः । नन्वेतावता षष्ठ्यर्थस्य प्रकृत्यर्थविशेष्यतया भानसिद्धावपि पञ्चम्य-

स्य विना विभक्त्यर्थविशेष्यतामनुपपत्तेः चैत्रो न पचतीत्यादौ तिङर्थस्येव विनाप्यनुयोगिनि सप्तमीं सुबर्थस्याप्यभावान्वयात् । हेतुविषयकज्ञानजनकत्वव्याप्यावयवतावच्छेदकरूपशून्यत्वे सत्युदाहरणान्यन्यायावयवत्वं तत्त्वम्, तादृशावच्छेदकं हेतुत्वादिक-

---

*हेतुत्वस्य तथात्वं नायातमत आह इत्यादावितीति । तथा च पर्वतो वह्निमान् धूमान्न तु जलादित्यादौ वह्न्यादेर्जलादिज्ञाप्यत्वाभावबोधानुरोधादेव तथात्वमिति भावः । मैत्रादिसम्बन्धाभावबोधस्येति, पाठः तस्यैव प्रागुक्तत्वात्, चैत्रादिसम्बन्धाभावेति पाठे तु चैत्रादिसम्बन्धस्य सान्निध्यात्तदभावस्य च बोधो ग्राह्यः । वस्तुतः चैत्रस्येदं न किन्तु मैत्रस्येति योजनया चैत्रादिसम्बन्धाभावस्यैव बोधः प्रक्रान्त इति नानुपपत्तिलेशोऽपि । ननु नेदं चैत्रस्येत्यादौ स्वत्वान्वितस्य चैत्रस्यैव स्वत्वसम्बन्धेनाभावो नञा बोध्यते वृत्त्यनियामकसम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वप्रवादस्य निर्युक्तत्वादित्यतः स्वत्वस्यैव चैत्रस्यात्यन्ताभावो बोधयितुमशक्य इत्याह चैत्रो न पचतीत्यादि । तथा च विभक्त्यर्थात्यन्ताभावबोधने नञा सप्तम्यनपेक्षणात् अस्माकं मते चैत्रस्वत्वात्यन्ताभावस्य बोधो न दुर्घटः, प्रातिपदिकार्थस्य तु चैत्रादेः स्वत्वादिसम्बन्धेन धनादावभावस्य बोधो न सम्भवति नामार्थस्यात्यन्ताभावबोधने नञा सप्तम्यपेक्षणात्, अन्यथा घटः पटो नेत्यादावपि पटादेरत्यन्ताभावप्रतीतिप्रसङ्गादिति निगर्वः । हेतुविषयकेत्यादि । हेतुविषयकज्ञानजनकत्वव्याप्यं यदवयवतावच्छेदकं हेतुत्वोपनयत्वादि तच्छून्यत्वे सतीत्यर्थः । हेतुविषयकज्ञानजनकत्वस्य समानाधिकरणं प्रतिज्ञात्वमादायाऽसम्भवः स्यादतो व्याप्यपदम् । हेतुविषयकज्ञानजनकत्वव्याप्यं तत्तत्प्रतिज्ञाव्यक्तित्वमादायाव्याप्तेर्वारणाय अवयवतावच्छेदकेति । उदाहरणत्वस्य हेतुविषयकज्ञानजनकत्वनियतत्वात्तमादायोदाहरणेऽतिव्याप्तिरत उक्तमुदाहरणान्येति । उदासीनव्युदासाय न्यायावयवेति । अत्र हेतुविषयकत्वमवश्यं प्रकृतहेतुविषयकत्वं वाच्यम्, अन्यथा वस्तुमात्रस्यैव हेतुत्वसम्भवात्प्रतिज्ञायाम-

हाय लिङ्गाविषयकत्वं वा ज्ञानविशेषणम् । तेनोदाहरणादिव्युदासः । निगमनञ्च न परामर्शहेतुः, अबाधितासत्प्रतिपक्षत्वज्ञानजनकत्वात् । हेत्वभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यत्वं वा । लिङ्गाविषयकलिङ्गिविषयकज्ञानजनकन्यायावयववाक्यत्वं वा, इतरावयवानां लिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वात् । प्रतिज्ञात्वं जातिः अनुग-

---

मिति केचित् । हेत्वभिधानेति । जिज्ञासाजनकत्वं तद्योग्यता । वाक्यत्वं न्यायावयवत्वम् । लिङ्गेत्यादि । लिङ्गाविषयेति पूर्वोपदर्शितार्थकम् । अभावहेतुकव्यतिरेक्युदाहरणवारणाय लिङ्गीति ।

सम्भवापत्तेः तथा च सर्वसाधारणस्योपनयत्वादेरपि धूमादिप्रकृतहेतुविषयकज्ञानजनकत्वनियतत्वात्तद्व्यतिव्याप्तिः । यदि च सर्वसाधारणमुपनयत्वादिकं नास्त्येवाऽवयवविभाजकं परन्तु तत्तत्साध्यत्वादिघटितं तत्तथेति विभाव्यते, तदा प्रतिज्ञात्वमपि तत्तद्धेतुकतत्तत्साध्यकत्वादिनैव निर्वाच्यं तथा च यत्साध्यहेतुकप्रतिज्ञायां हेतुविषयकत्वनैयत्यं तत्राव्याप्तिरित्यस्वरसः केचिदित्युक्त्वा सूचितः । जिज्ञासानुपधायकप्रतिज्ञायामव्याप्तिरत आह ,तद्योग्यतेति । योग्यता चात्र प्रकृतहेत्ववयवप्राग्वर्तित्वरूपा ग्राह्या । ननु प्रतिज्ञैकदेशादेरपि तादृशवाक्यत्वात्तत्रातिव्याप्तिरत आह न्यायावयवत्वमिति । प्रकृतेत्यादिः । गन्धवती भिद्यते गन्धादित्यादिस्थलीयप्रतिज्ञायामव्याप्तिमाशङ्क्याह पूर्वोपदर्शितेति । प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवैशिष्ट्यविषयताबहिर्भावेण यल्लिङ्गविषयत्वं तदभावार्थकमित्यर्थः । तेन चोपनयादेर्व्युदासः । भावहेतुकोदाहरणस्य लिङ्गाविषयकत्वदलेनैव वारणसम्भवादाह अभावहेतुक इति । तथा च ह्रदो निर्धूमो निर्व-

तानतिप्रसक्तत्वान्निरुक्तव्यवहारादिति केचित् । तन्न । देवदत्तप्रभवत्वादिना जातिसङ्करप्रसङ्गात् । प्रतिज्ञाजन्यं विजातीयं ज्ञानं व्यवहारादिति तज्जनकं वाक्यं प्रतिज्ञेत्यपि न, तज्जनकत्वं जनकत्वज्ञानं वा नानुगतरूपमन्तरेण सम्भवतीत्युक्तस्याऽनुसरणीयत्वात् । एतेन शब्दोऽनित्य इति लिङ्गिधीपरवाक्यजन्यज्ञानवृत्तिकृतकत्वादित्यादिवाक्यजन्यज्ञानावृत्तिजातियोगिज्ञानजनक-

---

लिङ्गि साध्यम् । तद्विषयकं तद्वद्विशेष्यकम् । तेनेदं जलं निःस्नेहत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वशून्यत्वात् इदं द्रव्यं जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविष-

---

न्हित्वादित्यादिस्थलीयस्य यो यो धूमवान् स वह्निमानित्युदाहरणस्य वारणायेत्यर्थः । लिङ्गिपदस्य पक्षपरत्वे पूर्वस्मादभेदापत्तिरतो व्याचष्टे लिङ्गि साध्यमिति । यद्यपि लिङ्गिविषयकं लिङ्गवद्विशेष्यकमित्येव व्याख्यातुमुचितं तावतैवाभिमतदोषव्युदासात्, तथाप्यभिमतव्याख्यायां लिङ्गिपदस्य साध्यपरत्वार्थं ग्रन्थगौरवापत्तिभियैवात्र लिङ्गि साध्यमित्युक्तमिति ध्येयम् । तेनेति । साध्यवन्मुख्यविशेष्यकत्वपर्यन्तविवक्षणेनेत्यर्थः । अन्यथा इदं जलमित्यादिस्थलीयस्य यत्र जलं तन्निःस्नेहत्वप्रकारकप्रमाविषय इत्युदाहरणस्यापि जलत्वं साध्यं जलात्मकञ्च साध्यवत्त्वमवगाहमानत्वात्तत्रातिप्रसङ्गापत्तेरिति भावः । स्नेहवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्य हेतुतायामुदाहरणस्य लिङ्गाविषयकत्वदशायां नैव वारणसम्भवादिति निःस्नेहत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावो हेतुरुक्तः । शीतस्पर्शादिसमवायिकारणतावच्छेदकीभूतजलत्वजातेर्द्व्यणुकपर्यन्तस्थायित्वमते जलारम्भकपरमाणावुक्तहेतोः साध्यव्यभिचारादाह इदं द्रव्यमिति । यत्तु निःस्नेहत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावो जलत्वमेव स्नेहानामनन्तत्वेन तथात्वा-

वाक्यं प्रतिज्ञेति निरस्तम् । ननु प्रतिज्ञा न साधनाङ्गं
विप्रतिपत्तेः पक्षपरिग्रहे तत्र प्रमाणाकाङ्क्षायां हेत्वभि-
धानस्य प्राथम्यादिति चेन्न । विप्रतिपत्त्यग्रे समयबन्धा-
नन्तरं शब्दानित्यत्वं साधयेति मध्यस्थस्य वादिनो वा-
ऽऽकाङ्क्षायां शब्दानित्यत्वं साध्यं, न च साध्यनिर्देशं
विना हेतुवाक्यं निष्प्रतियोगिकमन्वयं बोधयितुमीष्टे ।

यत्त्वशून्यत्वादित्यादौ यत्र जलं तन्निःस्नेहत्वप्रकारकप्रमाविषय
इत्याद्युदाहरणे नातिप्रसङ्गः । लिङ्गाविषयकस्य पूर्वोक्तव्याप्यत्वा-

---

योगात् तथा च यत्र जलमित्युदाहरणस्य जलत्वरूपलिङ्गविषयक-
त्वादेव नातिप्रसङ्गः अतः स्थलान्तरमाह इदं द्रव्यमितीति । तत्र ।
निःस्नेहत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावस्याऽतिरिक्तत्वात् । अन्यथा
तुल्यन्यायेन जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषयत्वाभावस्यापि जलत्व-
स्वरूपत्वे यत्र द्रव्यं तज्जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषय इत्यु-
दाहरणस्यापि जलत्वस्वरूपलिङ्गविषयकत्वेनैव वारणसम्भवा-
दिति ध्येयम् । जन्यजलस्य पक्षत्वे निःस्नेहत्वप्रकारकप्र-
माविषयत्वशून्यत्वं स्वरूपासिद्धम् उत्पत्तिकालावच्छेदेन निः-
स्नेहत्वस्य तत्र सत्त्वादतो हेत्वन्तरमाह जलान्यत्वेति । तथा चो-
क्तस्थलीयस्य यत्र द्रव्यं तज्जलान्यत्वप्रकारकप्रमाविषय इत्युदाहर-
णस्य द्रव्यत्वरूपसाध्यविषयकत्वेऽपि तद्वन्मुख्यविशेष्यकत्वाभावा-
न्नातिव्याप्तिरिति भावः । ननु विषयत्वं प्रमेयत्वघज्ञानजन्यज्ञानीयं
प्रमेयत्वादित्यादिस्थलीयहेतावतिव्याप्तिः, तादृशानुपूर्व्याः सम्प्रदा-
यविरोधेन न्यायाघटकतया कथञ्चिद्वारणे ह्रदो निर्धूमो निर्वह्नि-
त्वादित्यादिस्थलीये यत्र धूमस्तत्र वह्निरिति व्यतिरेक्युदाहरणेऽति-
व्याप्तिः तस्य साध्यवन्मुख्यविशेष्यकत्वात् यत्र धूमस्तत्र वह्निरि-

न च वादिवाक्येऽनुपस्थितमपि योग्यतया अन्वेति, अतिप्रसङ्गात् । न च विप्रतिपत्तितः साध्योपस्थितिः, तस्याः प्रतिवादिविप्रतिपत्त्या प्रमाणादिव्यवस्थया चान्तरितत्वात् परविप्रतिपत्तिं समयबन्धञ्च विना स्थापनाया अभावात् विप्रतिपत्तिवाक्यस्य पक्षपरिग्रहेण पर्यवसिततया निराकाङ्क्षत्वाच्च । आवृत्तौ तु सैव प्रतिज्ञा । न चावयवान्तराद्धेत्वन्वययोग्या साध्योपस्थितिः । ना-

---

विषयार्थकत्वे हेतुवारणाय लिङ्गीति । लिङ्गिविषयत्वञ्च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावहिर्भावेण वाच्यम् तेन वह्निमान् वह्निसामग्रीमत्त्वात् अयं हेतुरिदं वा हेतुत्वं तत्त्वेन प्रतीयमा-

---

स्याकारकस्यैवोदाहरणस्य मिथैक्यंवस्थापितत्वादित्यतः प्रकारान्तरमाह लिङ्गविषयेत्यस्येत्यादि । पूर्वोक्तेति । प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यसिद्धौ पयिकेत्यर्थः । ननु साध्यविशेष्यकत्वरूपस्य प्रागुक्तलिङ्गिविषयत्वस्य निवेशे घटः प्रमेयो द्रव्यत्वादित्यादौ हेतावतिव्याप्तिः पक्षस्यापि प्रमेयत्वेन साध्यवत्त्वादतः साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यविषयकत्वरूपं तद्वाच्यं तच्च वह्निमान् वह्निसामग्रीमत्त्वादित्यादिहेतावतिप्रसक्तमत आह लिङ्गिविषयत्वञ्चेति । प्रकृतेत्यादि । प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारकतानिरूपितहेतुत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यकत्वस्य यद्बहिर्भूतमव्यापकं यत्साध्यविषयत्वं तादृशविशेष्यतावहिर्भूतविषयताकत्वमिति यावत्, साध्यप्रवेशे वैयर्थ्यादिति ध्येयम् । हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यस्य फलमाह वह्निमानित्यादि । वह्निसामग्रीमत्त्वादित्यत्र हेतुप्रकारकहेतुत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वाव्यापकसाध्यविषयिताकत्वेपि हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारित्वा-

ध्यवयवान्तरेणाऽऽक्षेपात्, साध्यान्वये तदभिधानं तदभिधाने च साध्यान्वय इत्यन्योन्याश्रयात् । तस्मात् प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या वा नेहाक्षेपः । अन्ये तु शब्दानित्यत्वे प्रमाणं वदेति यदि मध्यस्थस्यानुयोगः तथापि प्रमाणमात्रे नाकाङ्क्षा किन्तु विशिष्टे, विशिष्टन्तु विशेषणं साध्यमनभिधाय न शक्याभिधानम् । न च

नत्वादित्यादौ हेतौ नातिप्रसङ्गः । लिङ्गविषयकज्ञानजनकत्वानिय-

व्यापकसाध्यविषयिताकत्वविरहान्नातिव्याप्तिरिति भावः । हेतुत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यताप्रवेशस्य फलमाह अयं हेतुरिति । अयं हेतुत्ववान् हेतुत्वेन प्रमीयमाणत्वादित्यादौ हेत्ववयवस्य पञ्चम्यर्थविधेयहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारित्वाव्यापकसाध्यविषयितावत्त्वेपि तादृशविषयित्वस्य हेतुत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यत्वाव्यापकत्वविरहान्नातिव्याप्तिरिति भावः । ननु पक्षांशे साध्यावगाहित्वविवक्षयैव उक्तहेतोर्वारणसम्भवान्निरुक्तविषयितावहिर्भावेण साध्यविषयितापर्यन्तानुधावनमफलमत आह इदं वेति । तथा चेदं हेतुत्वं हेतुतात्वेन प्रमीयमाणत्वादित्यादौ हेतुत्वत्वसाध्यकस्य हेत्ववयवस्य पक्षीभूतहेतुत्वांशे पञ्चम्यर्थतावच्छेदकीभूतहेतुतात्वरूपसाध्यावगाहित्वात्तत्राऽतिव्याप्तिरेव स्यात् यदि नोक्तविवक्षा स्यादिति भावः । नन्वेवमपि यत्रायं वन्हिमानित्यादौ विषयितासम्बन्धेन बुद्धवच्छिन्नस्यैव समवायेन हेतुत्वं तत्र बुद्धिमत् इत्यादौ हेत्ववयवेऽतिव्याप्तिः तस्य मतुबर्थबुद्धिसम्बन्धित्वप्रकारेणैव हेतुत्वावगाहितया हेतुतावच्छेदकधर्मावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितहेतुत्वविशेष्यतावहिर्भावेणैव साध्यावगाहित्वात्, तथाऽयमेको धूमादित्यत्रापि हेतावतिव्याप्तिः तस्या निरुक्तविषयितावहिर्भावेण प्रकृत्यर्थधूमे एकत्वरूपसाध्यावगाहित्वादिति चेन्न । यत्साध्यकहेत्ववयवानां यादृशयादृशविष-

वस्तुतो यत्साध्यं तत्र प्रमाणं वदेति मध्यस्थनियोगः, वादिद्वयमध्ये तदसम्भवात् । तस्मात्साध्याभिधानं विना न हेतोराकाङ्क्षा न वान्वयबोधकत्वमिति प्रतिज्ञा साधनाङ्गमिति ॥

तावयवतावच्छेदकरूपवत्त्वं तत्त्वमस्यादिकं तादृशावच्छेदकरूपान्तरापरिचये दुर्ग्रहत्वादनुपादेयम् ॥

यिताकबोधजनकत्वं सम्प्रदायसिद्धं तादृशतादृशविषयिताबहिर्भावेण साध्यावगाहित्वस्य विवक्षितत्वादुक्तहेतूनामतथात्वादिति भावः । लिङ्गेत्यादि । उपनयादिवारणार्थमनियतान्तं प्रकृतहेतुविषयकज्ञानजनकत्वाव्याप्यार्थकम् । प्रतिज्ञात्वस्यापि कचिल्लिङ्गज्ञानजनकत्वसमानाधिकरणत्वादनियतत्वानुसरणम् । अप्रसिद्धहेतुकोदाहरणस्थले लिङ्गज्ञानजनकत्वानियतस्योदाहरणत्वस्य वारणाय लिङ्गविषयकेत्यादि । प्रकृतसाध्यविषयकज्ञानविषयकत्वनियतेति तदर्थः । इदं जलं निःस्नेहत्वाभावादित्यादौ यन्न जलं तन्निःस्नेहत्ववदित्याद्युदाहरणे तत्तदुदाहरणत्वमादायातिप्रसङ्गवारणार्थमवयवतावच्छेदकेत्युक्तम् । दुर्ग्रहत्वादित्याद्युपलक्षणम् । यत्साध्यकप्रतिज्ञायां लिङ्गविषयकत्वनियमस्तत्र प्रागुक्तरीत्या अव्याप्तेरपि द्रष्टव्यम् ॥

इति जागदीश्या अवयवग्रन्थे प्रतिज्ञालक्षणम् ।

साध्यनिर्देशानन्तरं कुत इत्याकाङ्क्षायां साधनता-व्यञ्जकविभक्तिमल्लिङ्गवचनमेवोचितम्, अन्यथाऽनाकाङ्क्षाभिधाने निग्रहापत्तेः, लोके तथैवाकाङ्क्षानिवृत्तिरिति व्युत्पत्तेरिति प्रतिज्ञानन्तरं हेतूपन्यासः। हेतुत्वञ्चानुमितिकारणीभूतलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकसाध्याविषयकशाब्दधीजनकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वम्,

---

अनुमितीत्यादि। जनकान्तं न्यायावयवार्थकं निगमनवारणाय। साध्याविषयेत्यादि। साध्याविषयत्वञ्च प्रकृतहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावहिर्भावेण पूर्वोपदर्शितसाक्षात्प-

---

न्यायावयवार्थकमिति। न च न्यायान्तर्गतत्वमात्रं सम्यक् तावताप्युदासीनस्य धूमादित्यादिवाक्यस्य वारणसम्भवादिति वाच्यम्। निगमनैकदेशे तस्मादित्यत्रातिव्याप्त्यापत्तेरिति भावः। उपनयादीनां वक्ष्यमाणहेतुविभक्तिमत्त्वेनैव वारणसम्भवादाह निगमनेति। ननु वन्हिमान् वन्हिसामग्रीमत्वादित्यादौ हेतावव्याप्तिः तस्य साध्याविषयकज्ञानजनकत्वाभावादत आह साध्याविषयत्वञ्चेति। प्रकृतेति। तथा च हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितहेतुत्वत्वावच्छिन्नविशेष्यतावहिर्भावेण यत्साध्यविषयकत्वं तच्छून्यज्ञानजनकत्वमर्थः। न च तादृशविशेष्यतावहिर्भूतविषयताशून्यत्वस्यैव सम्यक्त्वे साध्यप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम्। अखण्डाभावत्वात्। न च तथाप्यनतिप्रयोजकत्वम्, हेतुविभक्तिमत्त्वपदसार्थकयस्यैवाऽतिप्रयोजकत्वात्। अन्यथा तद्वारणीये व्यतिरेक्युदाहरणादौ निरुक्तविशेष्यतावहिर्भूतविशेष्यतावत्त्वादेवातिव्याप्तिविरहेण तद्वैयर्थ्यापत्तेः। न चेद्रमेकं धूमादित्यादिहेतावव्याप्तिः तस्य हेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावहिर्भावेणकत्वरूपसाध्यावगाहित्वादिति वाच्यम्। धूमादावे-

रम्परासाधारणप्रकृतपक्षविशेषणत्वेन वा, तेन पूर्वोपदर्शितहेतौ नाव्याप्तिः। इदं न दण्डाज्जातं दण्डसंयोगाजन्यद्रव्यत्वात् अयं

कत्वादेरयोग्यतानिश्चयकालीनस्य केवलधूमादिहेतुताबोधस्य जनकताभावादेव तत्र लक्षणासम्भवादिति भावः। नन्वेवमपि पर्वतोऽयं वह्निमानित्यादौ विपर्ययितासम्बन्धेन बुद्ध्यवच्छिन्नस्यैव समवायेन हेतुत्वं तत्र वह्निमत इत्यादौ हेतावव्याप्तिः तस्य हेतुप्रकारकहेतुत्वविषयताबहिर्भावेन मतुबर्थसम्बन्धांशे बुद्धिरूपसाध्यावगाहित्वादत आह पूर्वोपदर्शितेति। प्रतिज्ञालक्षणोपदर्शितेत्यर्थः। तथा च यत्पक्षकयत्साध्यकप्रतिज्ञाव्यक्तीनां पक्षोद्देश्यकसाध्यनिष्ठयादृशयादृशविशेषणताकबोधजनकत्वं साध्यनिष्ठतादृशविशेषणताशून्यबोधजनकत्वमर्थः स चोक्तहेतावप्यस्तीति नाव्याप्तिः। तत्र साक्षात्पक्षविशेषणत्वेन यत्साध्यविषयकत्वं तच्छून्यत्वमात्रोक्तौ तस्माद्विद्यत इत्यादिनिगमनेऽतिव्याप्तिः तत्राख्यातार्थद्वारैव प्रतिज्ञायाः पक्षधर्मिकसाध्यविशेषणकज्ञानजनकत्वादतः परम्परेत्युक्तम्। तन्मात्रोक्तौ च तस्मात्पचतीत्यादिनिगमनेऽतिव्याप्तिः तत्र साक्षादेव प्रतिज्ञायाः पक्षे साध्यप्रकारकज्ञानजनकत्वादतो द्वयमुपात्तम्। न च साध्यनिष्ठतादृशविशेषणत्वानां प्रातिस्विकरूपेण प्रवेशादननुगमः, तादृशविशेषणत्वाभावकूटस्यानुगतत्वात् पक्षनिष्ठमुख्यविशेष्यतानिरूपितसाध्यनिष्ठविशेषणताकत्वेन कथञ्चिदनुगमयितुं शक्यत्वाच्च। न चैवं तस्मात्पचतीत्यादिनिगमनेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम्। स्वस्यापि स्वघटकतया साध्यनिष्ठविषयतायामपि तादृशविशेषणतात्वादिति भावः। पूर्वोपदर्शितेति। वह्निमान् वह्निसामग्रीमत्त्वादित्यादावित्यर्थः। यद्यपि हेतुविभक्तिमत्त्वानुक्तौ ह्रदो निर्धूमो निर्वह्नित्वादित्यादौ व्यतिरेक्युदाहरण एवातिप्रसङ्गः, तथापि अग्रे विवक्षणीयतदर्थस्य व्यावृत्त्यर्थं स्थलान्तरमाह इदमिति। दण्डसंयोगेति। संयोगपदं साध्याविशेष्यस्य वारणाय। द्रव्यपदञ्च दण्डगुणादौ व्यभिचारस्य वारणाय। अजन्यत्वस्यैव हेतुत्वसम्भवेऽपि अखण्डाभावतया दण्डसंयोगाजन्यत्वे व्यर्थविशेषणत्वाभावः। ननूक्तस्थलीयस्य यद्दण्डाज्जातं तद्दण्डसंयोगाजन्यद्रव्यत्वाभाव-

न धूमादालोकवान् आर्द्रेन्धनशून्यत्वादित्यादौ व्यतिरेकिण्युदाहरणस्य हेतुत्वपक्षकसाध्यान्वितस्वार्थबोधकेदम्पदशालिन उपनयस्य च वारणाय हेतुविभक्तिमदिति। तदर्थश्च प्रकृतसाध्यान्वयबो-

दित्युदाहरणस्य ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमत्त्वमात्रेणापि वारणसम्भवादग्रे साध्यान्वयिस्वार्थबोधकत्वादिपर्यन्तविवक्षा व्यर्थेत्यत आह अयं न धूमादिति । अन्वय्युदाहरणस्य साध्याविषयकत्वदलेनैव वारणसम्भवादाह *व्यतिरेकिणीति । न्याय इति शेषः ।* यद्यप्युक्तस्थलीयस्य धूमादालोकव्यापकीभूताभावप्रतियोग्यार्द्रेन्धनशून्यत्ववानयमित्याकारकोपनयस्यापि वारणसम्भवादुदाहरणमात्रानुसरणमयुक्तम्, तथापि अग्रे हेतुत्वपक्षकोपनयस्य वारणेनैव उपनयान्तरस्य वारणमर्थतः सिद्धमतो न तस्य पृथगुपन्यास इति ध्येयम् । ननु प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थोपस्थापकपदवत्त्वेनाप्युक्तोदाहरणस्य वारणसम्भवाद्विभक्तिपर्यन्तानुसरणं व्यर्थमत आह हेतुत्वपक्षक इति । घटादिपक्षकोपनयस्य विभक्तिपदाप्रवेशेऽपि प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकहेतुत्वार्थकपदवत्त्वाविवक्षयापि वारणसम्भवात् हेतुत्वपक्षकोपनयानुसरणम् । न चोपनयमात्रस्यैव प्रागुक्तसाध्याविषयकत्वदलेनैव वारणादिदमयुक्तम्, पूर्वोपदर्शितत्यादिद्वितीयकल्पोक्तसाध्याविषयकत्वस्योपनयेऽपि सम्भवात् । प्रकृतहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयिनादहिर्भावेण साध्याविषयकत्वकल्पे तु हेतुत्वं न रूपं गुणभिन्नत्वादित्यादिस्थलीयस्य रूपत्वव्यापकाभावप्रतियोगिगुणान्यत्ववदिदमित्येवं व्यतिरेक्युपनयस्य वारणार्थं विभक्तिपदम्, तस्यापि तस्मान्न रूपमित्याकारकनिगमनोपस्थापितसाध्यान्वितस्वार्थबोधकहेतुत्वार्थकेदम्पदवत्त्वादिति वदन्ति । यथाश्रुतमूलेन *वारयितुमशक्यत्वादाह तदर्थश्चेति । अयं धूमाद्वह्निमान् आलोका*-दित्यादिस्थलीयस्य धूमाद्वह्निव्याप्यालोकवानयमित्युपनयस्यापि वह्निस्वरूपसाध्यान्वितस्वार्थबोधकपञ्चमीविभक्तिमत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिरतः प्रकृतपदम् । तथा च तत्र धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निव्यावच्छिन्ने पञ्चम्यर्थहेतुत्वस्यान्वयान्नातिव्याप्तिः । ननु प्रकृतहेतुविशिष्टहेतुत्वविष-

धनसमार्थोपस्थितिजनकहेतुविभक्तिमत्त्वम् । हेत्विति सम्पातायातमप्यंदि च पर्वते पर्वतभिन्नत्वप्रकारकज्ञानस्य विशेष्यतया अभाव-

---

यतावह्निर्भावेण साध्याविषयकत्वस्य प्रवेशकल्पे मूलोक्तहेतुपदं व्यर्थं प्रकृतसाध्यान्वितार्थोपस्थितिजनकविभक्तिमत्त्वस्यैव, सम्यक्त्वादत आह हेत्विंतीति । पूर्वोपदर्शितत्यादिः । द्वितीयसाध्याविषयकत्वकल्पे तु हेतुत्वबोधकार्थकं हेतुपदं देयमेव।अन्यथा गुणाभावो गुणशून्यो द्रव्यभिन्नत्वादित्यादिस्थलीयस्य गुणव्यापकीभूताभावप्रतियोगिद्रव्यान्यत्ववानयमित्याकारकव्यतिरेक्युपनयस्यापि पक्षीभूतप्रकृतसाध्यान्वितैकत्वोपस्थितिजनकप्रथमाविभक्तिमत्त्वात्तत्रातिव्याप्त्यापत्तेः । वस्तुतः प्रथमकल्पेपि हेतुपदादेव प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थोपस्थितिहेतुत्वस्य लाभात्र तद्वैयर्थ्यं सामान्यशब्दस्य विशेषपरताया व्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति परमार्थः । ननु पर्वतस्तत्पुरुषीयपर्वतभिन्नत्वप्रकारकनिश्चयस्य विशेष्यतयाऽभाववान् तत्पुरुषीयतादृशनिश्चयाभावादित्यादिस्थलीयस्य यो यस्तत्पुरुषीयपर्वतभिन्नत्वप्रकारकनिश्चयवान् स तत्पुरुषीयतादृशनिश्चयवान् यथा तत्पुरुषीयतादृशनिश्चयाभावादुत्पन्नं ज्ञानमित्युदाहरणस्यापि प्रकृतहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावह्निर्भावेणोत्पन्नज्ञानांशे प्रकारतावच्छेदकतया साध्यावगाहित्वेपि पूर्वोपदर्शितसाक्षात्परम्परासाधारणसाध्याविषयकत्वात् प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकपञ्चमीविभक्तिमत्त्वाच्च द्वितीयकल्पे तत्रातिव्याप्तिरित्याशङ्कते यदि चेति । पर्वत इति । पक्ष इति शेषः । पर्वतभिन्नत्वेति । तत्पुरुषीयपर्वतभिन्नत्वप्रकारकनिश्चयस्येत्यर्थः । यथाश्रुते तादृशज्ञानत्वावच्छिन्नाभावस्य ज्ञानानुत्पादकतया वक्ष्यमाणदृष्टान्तासङ्गतेर्विशेष्यतासम्बन्धेन तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावादेव पर्वतत्वादिप्रकारकज्ञानस्योत्पादात् । अत एव वस्तुमात्रस्यैव सर्वं पर्वतभिन्नमित्याकारकभ्रमविशेष्यत्वात्साध्याप्रसिद्धिरित्यपि दूषणं समाहितम्, तादृशभ्रमशून्यपुरुषस्यैव साध्येऽन्तर्भावात् प्रमेयावच्छेदेन विशेष्यतया तादृशज्ञानाभावस्य पर्वते सम्भवाच्चेति ध्येयम् । पर्वतत्वादिहेतुतायामुदाहरणस्य प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकविभक्तिमत्त्वविरहादेव व्युदासः स्यात्-

स्य साध्यत्वं हेतुत्वञ्च सिषाधयिषया च न्यायप्रयोगस्तत्र यथा तादृशज्ञानाभावादुत्पन्नं ज्ञानमिति दृष्टान्तशालिनि व्यतिरेक्युदाहरणेऽतिव्याप्तिरित्युच्यते, तदाऽवयवान्तरोपस्थितार्थान्वितस्वार्थबोधकविभक्तिमत्त्वं वक्तव्यम्, उदाहरणान्यत्वेन वा विशेषणीयम् । के

तः साध्यस्यैव हेतुत्वमुक्तम् । ननु साध्यस्यैव हेतुत्वे विवादाङ्गसंशयाभावान्न्याय एव नास्ति कस्योदाहरणेऽतिव्याप्तिराशङ्क्यत इत्यत आह सिषाधयिषेति । इदञ्च स्वरूपसम्बन्धेनैव साध्यसाधनभावमभिप्रेत्योक्तं स्वरूपकालिकादिसम्बन्धाभ्यां तादृशज्ञानाभावस्य साध्यसाधनस्थलेऽनुमित्सां विनापि न्यायप्रयोगसम्भवादिति ध्येयम् । तादृशज्ञानाभावादिति । तत्पुरुषीयपर्वतभिन्नत्वप्रकारकनिश्चयाभावादित्यर्थः । अन्वय्युदाहरणस्य साक्षात्परम्परासाधारणपक्षविशेषणतया साध्यविषयकत्वदलेनैव वारणसम्भवादाह व्यतिरेकीति । न चैतदुदाहरणवारणार्थमेव मूलोक्तं हेतुपदं ज्ञापकत्वरूपहेतुत्वबोधकार्थकमस्तु प्रकृतस्थलीयपञ्चम्याः कारणमात्रबोधकत्वादिति वाच्यम् । यत्र पर्वतभिन्नत्वज्ञानाभावज्ञाप्यस्यैव ज्ञानस्य यथा पर्वतभिन्नत्वज्ञानाभावादिदं ज्ञानमित्येवं प्रकारेण दृष्टान्तता तादृशोदाहरण तयाप्यतिव्याप्तितादवस्थ्यादिति भावः । दृष्टान्तस्योदाहरणघटकत्वं न सर्वसम्मतमतो यदि चेत्युक्तम् । यत्तु प्रकृतसाध्यविशेष्यकस्वार्थान्वयबोधजनकत्वविवक्षयैव कथितोदाहरणव्युदासम्भवात् यदि चेत्युक्तमिति । तत्तुच्छम् । साध्यविशेष्यकान्वयबोधप्रवेशे विभक्तिपदव्यर्थतापत्ते, उपनयस्थायपदस्य साध्यप्रकारकान्वयबोधं प्रत्येव हेतुत्वेन तत्रातिप्रसङ्गाभावादिति ध्येयम् । अवयवान्तरेति । न च अवयवान्तरेण प्रतिज्ञादिना साध्यविधया वस्तुतस्तोपस्थापितो यः पर्वतभिन्नत्वप्रकारकज्ञानाभावस्तदन्वितस्यैव स्वार्थस्यान्वयबोधकत्वमुक्तोदाहरणस्यपञ्चम्या अप्यस्तीत्यतिव्याप्तितादवस्थ्यमिति वाच्यम् । अवयवान्तरस्यपदसाकाङ्क्षविभक्तिमत्त्वस्य विवक्षितत्वादिति भावः । वक्तव्यमिति । हेतुविभक्तिमत्त्वदलेनेति शेषः । अवयवान्तरादिप्रवेशमपेक्ष्य लाघवादाह उदाहरणे-

चित्तु साध्यविषयकधीजनकत्वानियतहेतुविभक्तिमत्त्वनियतावच्छेदकरूपवत्त्वं समुदितलक्षणार्थ इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् । हेतुत्वप्रतिपादकेति विभक्त्यर्थ । हेतुत्वविशेष्यकान्वयबोधजनकन्यायावयवत्वमित्यर्थः । हेतुत्वं प्रमेयमित्यादिप्रतिज्ञावारणाय विभक्त्यर्थेति । तस्मादितरेभ्यो भिद्यते इत्यादिनिगमनवारणाय हेतुत्वेति विशेष्येति च । घटो दण्डाद्वह्निर्धूमादित्यादिकं तु न प्रतिज्ञा, तदुक्ते-

---

ति । साध्येत्यादि । अत्राऽनियतान्तं निगमनत्वस्य, नियतत्वान्तमुदाहरणत्वस्य, अवच्छेदकान्तञ्च व्यतिरेक्युदाहरणत्वस्य व्युदासाय बोध्यम् । सर्वसाधारणस्य हेतुत्वनिगमनत्वादेर्दुर्वचत्वाद्येदं युक्तमित्याशयेनाह तच्चिन्त्यमिति । अथ निगमनादेरपि हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिरतो व्याचष्टे विभक्त्यर्थेति । विभक्त्यर्थीभूतं यद्धेतुत्वं तद्विशेष्यकान्वयबोधजनकेत्यर्थः । हेतुत्वमित्यादि । यद्यपि नाम्नोपस्थाप्यस्यापि हेतुत्वस्य विभक्त्यर्थत्वात्तद्दोपतादवस्थ्यम्, तथापि विभक्तिजन्योपस्थितिसहकारेण हेतुत्वविशेष्यकबोधजनकत्वं विवक्षितम् । न चेदं हेतुत्वमित्यादिस्थलीयस्य तस्माद्धेतुत्वमित्यादिनिगमनस्यैवमप्यवारणं तस्य पञ्चमीजन्यहेतुत्वोपस्थितिसहकारेणैव तादृशबोधजनकत्वादिति वाच्यम् । हेतुत्वविधेयकबोधजनकत्वेनापि विभक्तिजन्योपस्थितेर्विशेषणीयत्वात्, तथा च तस्माद्धेतुत्वमित्यादौ पञ्चम्यर्थहेतुत्वस्य साध्यीभूतहेतुत्वांशे विधेयतयैव भानात्तद्वारणमिति भावः । भिद्यत इत्यादिना तस्मात्पचतीत्यादिनिगमनस्यापि सङ्ग्रहः, तस्यापि आख्यातविभक्त्यर्थविशेष्यकबोधजनकत्वादिति भावः । ननु घटो दण्डादित्यादिप्रतिज्ञास्थलीयस्य तस्माद्दण्डादित्यादिनिगमनस्यापि पञ्चम्यर्थहेतुत्वविशेष्यकबोधजनकत्वात्तत्रातिव्याप्तिरत आह घटो दण्डादिति । ननु घटो दण्डादित्यत्र जनकत्वमेव पञ्चम्यर्थः इति तस्यलक्षणस्य ज्ञापकत्वलक्षणहेतुत्वविशेष्यकबोधजनकत्वाभावादेव वारणं भविष्यतीत्यत आह वह्निर्धूमादिति । तदुक्तेरिति । पञ्चम्यर्थहेतुताया दण्डादिवृत्तित्वेन घटाद्यवृत्तेरिति भावः । स्वाश्रयेऽपि स्वस्य तादात्म्येन स्थिति-

हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्न्यायावयवत्वं वा, उदाहरणप्रयोजकाकाङ्क्षाजनकशाब्दज्ञानजनकन्यायावयवत्वं वा,

---

एतदात्मनश्च तद्धर्मव्यापकत्वायोगात् सम्प्रदायविरोधाच्चतेन तत्र-सानिगमने नातिव्याप्तिरिति भावः । उदाहरणेति । क्व चिज्जिज्ञासानुत्पादेऽपि तद्योग्यतासत्त्वान्नाव्याप्तिः । अनुक्तोदाहरणस्य-

---

द्धर्मव्यापकत्वादाह अतदात्मन इति । तथा च तादात्म्येतरवृत्त्यनियामकसम्बन्धेन व्यापकत्वविरहादुत्क्रमेण न्याय एव नास्ति कस्य निगमनेऽतिव्याप्तिरिति भावः । ननु वृत्त्यनियामकसंयोगादिनापि गगनादेः पृथिवीत्वादिव्यापकत्वस्य स्वयमेवोक्तत्वात् साध्यत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वमते वन्ह्यादौ तादृशसाध्यस्य सत्त्वाच्चेदं न युक्तमत आह सम्प्रदायेति । न च विवादाङ्गस्य संशयादेः शाब्दप्रमोपयुक्तस्य चाकाङ्क्षादेः सम्भवेपि वन्हिर्धूमादित्यादिप्रतिज्ञानङ्गीकारः साम्प्रदायिकानां निर्बीजमिति वाच्यम् । एकसुवर्थेन समं सामान्यत एव सुबर्थान्तरान्वयस्याऽव्युत्पन्नतया प्रतिज्ञानिविष्टपञ्चम्यर्थोपस्थापितधूमज्ञाप्यत्वादिसाध्ये हेत्ववयवान्तर्गतपञ्चम्यर्थान्वयस्यैव उपनयानङ्गीकारबीजत्वात् । अन्यथा गृहे घटस्य इत्यादितोपि घटसम्बन्धो गृहवृत्तिरित्याकारकबोधप्रसङ्गात् । अत एव धने चैत्रस्य इत्यादितोपि चैत्रस्वत्ववद्धने इत्येव बोधो न तु चैत्रस्वत्वं धनवृत्ति इत्याकारको बोधः सप्तम्यर्थाधेयत्वस्य षष्ठ्यर्थस्वत्वेऽन्वयस्याऽव्युत्पन्नत्वात् । न च क्रयाच्चैत्रस्य धनमित्यादितः क्रयजन्यचैत्रस्वत्वस्य धनादौ प्रतीत्यनुरोधात्सुबर्थेन समं स्वार्थमुख्यविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वमेव सुपामव्युत्पन्नं कल्प्यते तथा च वन्हिर्धूमादिति प्रतिज्ञायां पञ्चम्यर्थस्य पक्षविशेषणतया मुख्यविशेष्यत्वाभावात् तत्र हेत्वन्तर्गतपञ्चम्यर्थस्याऽन्वये बाधकाभाव इति वाच्यम् । तावता तस्माद्धूमादित्येवं निगमनान्तर्गतयोः पञ्चम्यर्थयोः परस्परान्वयसम्भवेन सम्प्रदायविरोधस्यावश्यकत्वात् । तत्र धूमज्ञाप्यत्वादिसा-

साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्यन्तानुमितिपरशब्दत्वं वा, प्रतिज्ञावाक्यधीजन्यकारणाकाङ्क्षानिवर्त्तकज्ञानजन-

---

लेऽपि तादृशयोग्यतासत्त्वान्न्यायावयवेति । उदाहरणत्वञ्चेह न न्यायगर्भ-वैयर्थ्यात् । साध्याविषयेत्यादि । अयं न द्रव्यादण्डसंयोगाजन्यद्रव्यत्वादित्यादौ प्रतिज्ञानिगमनयोर्वारणाय साध्याविषयेत्यादि व्याख्यातार्थम् । उपनयविशेषवारणाय हेतुपञ्चम्यन्तेति । इत्थमिति हेतुत्वबोधकार्थकं हेतुपञ्चम्योर्वैकल्पिकमुपादेयम् । उपनयस्य

न्यस्य मुख्यविशेष्यतयैव भानादिति भावः । तादृशयोग्यतासत्त्वादिति । धूमादितिवाक्यात्मकेत्यादिः । उदाहरणत्वञ्चेति । न्यायगर्भोदाहरणत्वप्रवेशेऽपि अनुक्तोदाहरणस्थले तादृशयोग्यतासत्त्वेनातिव्याप्तेर्न्यायावयवत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः । वैयर्थ्यादिति । प्रकृतव्याप्तितात्पर्यकत्वभागस्यैव सम्यक्त्वादिति भावः प्रतिज्ञावीतरस्य हेतुपञ्चम्यन्तत्वेनैव वारणादाह अयं न द्रव्यादित्यादि । यथाश्रुतसाध्याविषयकत्वस्य वह्निमान् वह्निसामग्रीमत्त्वादित्यादिहेत्वावव्याप्तेराह व्याख्यातार्थमिति । तथा च प्रकृतहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावच्छिन्नभावेन यत्साध्यविषयकत्वं तदभावो ग्राह्यः अन्वय्युपनयस्य निरुक्तसाध्याविषयकत्वदलेनैव वारणादाह उपनयविशेषेति । तथा च ह्रदो निर्धूमो निर्वह्नित्वादित्यादिस्थलीयस्य धूमव्यापकीभूताभावप्रतियोगिनिर्वह्नित्ववांश्चायमित्याकारकव्यतिरेक्युपनयस्य वारणायेत्यर्थः । यद्यप्युक्तस्थलीयोदाहरणस्यापि हेतुपञ्चम्यन्तत्वेन वारणं सम्भवति, तथाप्यग्रे वक्ष्यमाणोदाहरणान्यत्वेनैव तद्वारणसम्भवादुपनयमात्रानुसरणम् । ननु पञ्चम्यन्तत्वस्यैव सम्यक्त्वाद्धेतुपदं व्यर्थमत आह इत्थमिति । वैकल्पिकमिति । तथा च निरुक्तसाध्याविषयकत्वविशेषितं हेतुत्वप्रतिपादकान्तावयवत्वं पञ्चम्यन्तावयवत्वं वा लक्षणार्थः । ननु हेतुरयं निर्धूमं निर्व-

हेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्न्यायावयवत्वं वा, उदाहरण-
प्रयोजकाकाङ्क्षाजनकशाब्दज्ञानजनकन्यायावयवत्वं वा,

एतदात्मनश्च तद्धर्मव्यापकत्वायोगात् सम्प्रदायविरोधाच्चेतेन तत्र-
सनिगमने नातिव्याप्तिरिति भावः। उदाहरणेति। क्व चिज्जि-
ज्ञासानुत्पादेऽपि तद्योग्यतासत्त्वान्नाव्याप्तिः। अनुक्तोदाहरणस्य-

---

धुधर्मव्यापकत्वादाह अतिदारमन इति। तथा च तादात्म्येतरवृत्त्य-
नियामकसम्बन्धेन व्यापकत्वविरहादुक्तक्रमेण न्याय एव नास्ति क-
स्य निगमनेनिव्याप्तिरिति भावः। ननु वृत्त्यनियामकसंयोगादिना-
पि गगनादेः पृथिवीत्वादिव्यापकत्वस्य स्वयमेवोक्तत्वात् ज्ञाप्यत्वस्य
पञ्चम्यर्थत्वमते वन्ह्यादौ तादृशसाध्यस्य सत्त्वाच्चेदं न युक्तमत
आह सम्प्रदायेति। न च विवादाङ्गस्य संशयादेः शाब्दप्रमोपयु-
क्तस्य चाकाङ्क्षादेः सम्भवेपि वन्हिर्धूमादित्यादिप्रतिज्ञानङ्गीकारः
साम्प्रदायिकानां निर्बीजमिति वाच्यम्। एकसुबर्थेन समं सामा-
न्यत एव सुबर्थान्तरान्वयस्याऽव्युत्पन्नतया प्रतिज्ञानिविष्टपञ्चम्यर्थो-
पस्थापितधूमज्ञाप्यत्वादिसाध्ये हेत्ववयवान्तर्गतपञ्चम्यर्थान्वयस्यैव
उपनयानङ्गीकारबीजत्वात्। अन्यथा गृहे घटस्य इत्यादितोपि घट-
सम्बन्धो गृहवृत्तिरित्याकारकबोधप्रसङ्गात्। अत एव धने चैत्रस्य
इत्यादितोपि चैत्रस्वत्ववद्धने इत्येव बोधो न तु चैत्रस्वत्वं धनवृत्ति
इत्याकारको बोधः सप्तम्यर्थाधेयत्वस्य षष्ठ्यर्थस्वत्वेऽन्वयस्याऽव्यु-
त्पन्नत्वात्। न च क्रयार्थ्यस्य धनमित्यादितः क्रयजन्यचैत्रस्वत्वस्य
धनादौ प्रतीत्यनुरोधात्सुबर्थेन समं स्वार्थमुख्यविशेष्यकान्वयबो-
धजनकत्वमेव सुपामव्युत्पन्नं कल्प्यते तथा च वन्हिर्धूमादिति प्र-
तिज्ञायां पञ्चम्यर्थस्य पक्षविशेषणतया मुख्यविशेष्यत्वाभावात् तत्र
हेत्वन्तर्गतपञ्चम्यर्थस्याऽन्वये बाधकाभाव इति वाच्यम्। तावता
तस्माद्धूमादित्येवं निगमनान्तर्गतयोः पञ्चम्यर्थयोः परम्परान्वय-
सम्भवेन सम्प्रदायविरोधस्यावश्यकत्वात्। तत्र धूमज्ञाप्यत्वादिसा-

साध्याविषयकज्ञानजनकहेतुपञ्चम्यन्तानुमितिपरशब्दत्वं वा, प्रतिज्ञावाक्यधीजन्यकारणाकाङ्क्षानिवर्त्तकज्ञानजन-

---

लेऽपि तादृशयोग्यतासत्त्वान्न्यायावयवेति । उदाहरणत्वञ्चेह न न्यायगर्भ वैयर्थ्याद् । साध्याविषयेत्यादि । अयं न दण्डाद्दण्डसंयोगाजन्यद्रव्यत्वादित्यादौ प्रतिज्ञानिगमनयोर्वारणाय साध्याविषयेत्यादि व्याख्यातार्थम् । उपनयविशेषवारणाय हेतुपञ्चम्यन्तेति । हेत्वित्यादि हेतुत्वबोधकार्थकं हेतुपञ्चम्योर्वैकल्पिकमुपादेयम् । उपनयस्य

घस्य मुख्यविशेष्यतयैव भानादिति भावः । तादृशयोग्यतासत्त्वादिति । धूमादितिवाक्यात्मकेत्यादिः । उदाहरणत्वञ्चेति । न्यायगर्भोदाहरणत्वप्रवेशेऽपि अनुक्तोदाहरणस्थले तादृशयोग्यतासत्त्वेनातिव्याप्तेर्न्यायावयवत्वस्यावश्यकत्वादिति भावः । वैयर्थ्यादिति । प्रकृतव्याप्तितात्पर्यकस्य भागस्यैव सम्यक्त्वादिति भावः प्रतिज्ञादीतरस्य हेतुपञ्चम्यन्तत्वेनैव वारणादाह अयं न दण्डादित्यादि । यथाश्रुतसाध्याविषयकत्वस्य वह्निमान् वह्निमानग्निमत्त्वादित्यादिहेतावव्याप्तेराह व्याख्यातार्थमिति । तथा च प्रकृतहेतुविशिष्टहेतुत्वविषयतावच्छिन्नभावेन यत्साध्यविषयकत्वं तदभावो ग्राह्यः अन्यथोपनयस्य निरुक्तसाध्याविषयकत्वदलेनैव वारणादाह उपनयविशेषेति । तथा च ह्रदो निर्धूमो निर्वह्नित्वादित्यादिस्थलीयस्य धूमव्यापकीभूताभावप्रतियोगिनिर्वह्नित्ववानयमित्याकारकव्यतिरेक्युपनयस्य वारणायेत्यर्थः । यद्यप्युक्तस्थलीयोदाहरणस्यापि हेतुपञ्चम्यन्तत्वेन वारणं सम्भवति, तथाप्यग्रे वक्ष्यमाणोदाहरणान्यत्वेनैव तद्वारणसम्भवादुपनयमात्रानुसरणम् । ननु पञ्चम्यन्तत्वस्यैव सम्यक्त्वाद्धेतुपदं व्यर्थमत आह हेत्वितीति । वैकल्पिकमिति । तथा च निरुक्तसाध्याविषयकत्वविशेषितं हेतुत्वप्रतिपादकान्तावयवत्वं पञ्चम्यन्तावयवत्वं वा लक्षणार्थः । ननु हेतुत्वं निर्धूमं निर्व-

चान्तेऽनुसन्धीयमाना प्रथमैवान्तः। यथा दण्डादित्यादेः स्वपरस्यापि दृष्टान्तस्य पञ्चम्यन्तत्वेऽन्वयायोगात्। कस्यचिद्व्यतिरेकिण उदाहरणस्य पञ्चम्यन्तत्वसम्भवे तु तद्वारणं पूर्ववत्। अत्र चार्थवद्भागस्य हेतुपञ्चम्यन्तत्वं बोध्यम्। तेन निरर्थतसिलन्तवह्निप्रमात इत्यादौ नाव्याप्तिः। पञ्चम्यादेस्तसिलाद्यादेशवादिनां नये तु नानुपपत्तिगन्धोऽपि। केचित्तु हेतुपञ्चम्यन्तत्वं हेतुत्वप्रतिपादकप-

---

न्हित्वादित्यादिस्थलीयस्य व्यतिरेक्युपनयस्यापि हेतुत्वप्रतिपादकमिदंपदमन्तर्भूतमिति तत्रातिव्याप्तिरत आह उपनयस्य चेति। ननु घटो वाक्यभिन्नः शब्दान्यत्वादित्यादिस्थलीयस्य यद्वाक्यं स शब्दो यथा दण्डादित्युदाहरणस्यापि पञ्चम्यन्तत्वात्तत्रातिव्याप्तिरत आह यथा दण्डादित्यादेरिति। दृष्टान्तस्येति। प्रथमैवाऽन्त इति पूर्वेणान्वयः। ननु यथा दण्डादिति दृष्टान्तस्य पञ्चम्यन्तत्वे को दोष इत्यत आह पञ्चम्यन्तत्वे इति। अन्वयायोगादिति। समासातिरिक्तस्थले नामार्थयोरभेदान्वयबोधे नाम्नः समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वादिति भावः। इदञ्च वस्तुगतिमनुरुद्ध्योक्तम्। स्वपरदृष्टान्तस्य पञ्चम्यन्तत्वेऽपि वक्ष्यमाणोदाहरणान्यत्वेनैव तत्रातिव्याप्त्यसम्भवादिति ध्येयम्। अथायं गोभिन्नो द्रव्यान्यत्वादित्यादिस्थलीयस्य या या गौस्तद्द्रव्यं यथा पशुर्लाङ्गूलवत्त्वादित्याद्युदाहरणस्यापि हेतुपञ्चम्यन्तत्वात्तत्रातिव्याप्तिरत आह कस्यचिदिति। उदाहरणस्य दृष्टान्तघटितत्वं न सर्वसम्मतमित्याशयेनाह सम्भवे त्विति। पूर्ववदिति। उदाहरणभिन्नत्वविवक्षयेत्यर्थः। ननु वह्निमान् वह्निप्रमातः इत्यादिहेतावव्याप्तिः तस्य तसिलन्तत्वेन पञ्चम्यन्तत्वविरहादत आह अत्र चेति। तथा च तसिलो निरर्थकतया लुप्तपञ्चम्यन्तभागस्यैवाऽर्थवत्त्वान्नाव्याप्तिः पञ्चम्यन्तपदेन पञ्चमीभिन्नस्वघटकयावत्पार्थकोत्तरपञ्चमीघटितस्योक्तत्वादिति भावः। पञ्चम्यास्तसिलिति सूत्रस्य पञ्चम्याः स्थाने तसिलित्यर्थमभिप्रेत्याह पञ्चम्यादेरिति। आदिपदाभ्यां सप्तम्यादेस्त्राद्यादेशस्य परिग्रहः। नानुपपत्तीति। आदेशस्मारितायाः पञ्चम्या एवाऽन्तेऽनुसन्धीयमानत्वादिति भावः।

दशालित्वं, पूर्ववत्साध्याविषयकज्ञानजनकत्वञ्च इतरनैरपेक्ष्येण प्रकृतहेतुत्वविशिष्टसाध्यविषयकज्ञानाजनकत्वं, साध्यश्चेह न विव-

---

न च सर्वेभ्य इत्यत्र पञ्चम्याः स्थाने तसिलादेशे बहुत्वे सुप्यैकार-प्रसङ्गे सर्वेत इत्येव प्रयोगः स्यान्नतु सर्वत इति वाच्यम्। तन्मते तसिलादिभिन्न एव बहुत्वे स्यादिति स्वतः परतो वैकारस्यानुना-सिकत्वादिति भावः। यथाश्रुतेन धूमादालोकवत्पर्वतो वन्हिमान् धूमादित्यादिस्थलीयप्रतिज्ञादेर्वारणासम्भवादाह पूर्ववदिति। प्रकृ-तसाध्यविशेष्यकप्रकृतहेतुविशिष्टहेतुत्वप्रकारकान्वयबोधजनकपद-वत्त्वमित्यर्थः। न च सर्वत्र प्रतिज्ञायामतिव्याप्तिः साध्यविशेष्यक-प्रकृतहेतुत्वप्रकारकान्वयबोधजनकसाध्यवाचकपदवत्त्वादिति वा-च्यम्। साध्यवाचकपदान्यत्वस्य तादृशपदे निवेश्यत्वात्। न च साध्यस्य हेतुतास्थले हेतावव्याप्तिरिति वाच्यम्। तत्र साध्यवा-चकपदान्यस्य तादृशान्वयबोधजनकपञ्चमीपदस्यैव सत्त्वादिति विभावनीयम्। न च प्रकृतहेतुविशिष्टदलं व्यर्थम्, आलोकाद्वन्हिमतः सधर्मा पर्वतो वन्हिमानित्यादिप्रतिज्ञायामतिव्याप्तिवारकत्वादिति भावः। इत्थञ्च धूमाद्वन्हिमतः सधर्मा पर्वतो वन्हिमानित्यादिप्रति-ज्ञायास्तस्माद्वन्हिमानित्यादिनिगमनस्य वा व्युदासार्थमेव साध्या-विषयकत्वदलम्, तच्च वन्हिमान् वन्हिसामग्रीमत्त्वादित्यादौ हेताव-व्याप्तमतो व्याचष्टे साध्याविषयकेत्यादि। प्रतियोगितानवच्छेदकेत्या-दौ मध्यस्थनञापि समुदितान्वयस्य व्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति भावः। इतरेत्यादि। हेत्ववयवमात्रस्यैव प्रतिज्ञैकवाक्यतया हेतुत्वविशिष्ट-साध्यज्ञानजनकत्वादसम्भवापत्तिरतो नैरपेक्ष्यान्तम्। पर्वतो धूम-ज्ञानज्ञाप्यवन्हिमान् धूमाद्वन्हिसामग्र्या इत्यादिहेतावव्याप्तिः तस्या-पि अवयवान्तरनैरपेक्ष्येण हेतुत्वविशिष्टसाध्यज्ञानजनकत्वादतः प्र-कृतपदम्। तथा च इतरनैरपेक्ष्येण प्रकृतहेतुविशिष्टहेतुत्वप्रकारक-साध्यधर्मिकज्ञानजनकत्वमर्थः स चोक्तहेतावस्त्येव तत्र हेतुभूत-सामग्रीविशिष्टहेतुत्वस्य तन्द्रावप्रकारत्वादिति भावः। वैयर्थ्या-दिति। यद्यपि प्रकृतहेतुविशिष्टहेतुत्वप्रकारकसाध्यधर्मिकज्ञानजन-कत्वाभावस्याखण्डत्वान्न वैयर्थ्यम्, तथाप्यसमर्थयोजनाचे तात्प-

कहेतुविभक्तिमद्वाक्यत्वं वा, पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवद्नुमितिपरवाक्यत्वं वा। हेतुपदेन ज्ञाने लक्षणा। अन्यथा लिङ्गस्याहेतुत्वेन हेतुविभक्त्यर्थानन्वयात् तथैवाकाङ्क्षानिवृत्तेः। अनुमितिहेतुज्ञानकारणधूमवत्त्वादितिशब्दजन्यज्ञानवृत्तिप्रतिज्ञादिजन्यज्ञानावृत्तिजातियोगिज्ञानजनकवाक्यत्वं हेतुत्वमित्यन्ये। जातिं विना केन रूपेण ज्ञानस्यानुमितिजनकत्वं वाक्यविशेषजन्यत्वस्यापि जन्यतावच्छेदकरूपापरिचये दुर्ग्रहादित्यपरे।

क्षितं वैयर्थ्यादित्याहुः। पञ्चम्यन्तेति। अनुमितिपरवाक्यत्वम् अवयवत्वम्। हेतुत्वादौ पञ्चमी लाक्षणिकी। वृक्षाद्विभजत इत्यादौ लाघवेनाऽवधित्वे अवधिमत्त्वे वा शक्तत्वात् द्रव्यानिष्ठमवधित्वमिव

यम्। अत्र उदक्षरत्वमेवाऽस्वरसः केचिदित्युक्त्या सूचितः। ननु उदासीनस्यापि धूमादिति वाक्यस्याऽनुमित्यनुकूलत्वेन कथञ्चिदनुमितिपरत्वात्तत्रातिव्याप्तिरतो व्याचष्टे अवयवत्वमिति। एतदनन्तरमेव पञ्चम्यन्तेतीति पाठो युक्तः। लक्षणद्वय एवानुमितिपरत्वस्य निविष्टत्वेन पूर्वत्रैव तस्य व्याख्यातुमौचित्यात् तावतैवोत्तरत्र तदर्थलाभसम्भवादिति ध्येयम्। ननु निगमनस्य पञ्चाद्विलक्षणियलाक्षणिकपदवत्त्वाभावादेव व्युदाससम्भवे तद्वारणार्थं पञ्चम्यन्तपदं व्यर्थमतः पञ्चमीरूपं पदमादायैव निगमनस्य लाक्षणिकपदवत्त्वं व्यवस्थापयितुमाह हेतुत्वाद्याविति। हेतुत्वं ज्ञापकत्वम्। आदिना ज्ञाप्यत्वादेः परिग्रहः। अवधित्व इति। तथा च वृक्षनिष्ठं यदवधित्वं निरूपकतासम्बन्धेन तद्वान् यो विभागस्तदाश्रयत्वमित्याकारोऽन्वय-

विभागनिष्ठमवधिमत्त्वमपि सम्बन्धविशेषः । स चातिरिक्तोऽनतिरिक्तो वेत्यन्यदेतत् । तत्सम्बन्धाग्रहे च व्यवहारः शक्तिभ्रमात् वृक्षादपैति पतति इत्यादौ लाघवाद्विभागे शक्तिस्तज्जनकत्वञ्च

बोधः । ननु निरूपकतासम्बन्धेनावधित्वस्य विभागेऽन्वये घटीयविभागेऽप्ययं विभागो न घटादिति प्रयोगः स्यात् संयोगादिसम्बन्धेनैव घटनिष्ठावधित्वस्य तत्राऽसत्त्वात् निरूपकतासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादत आह अवधिमत्त्वे चेति । तथा च घटनिरूपितं यदवधिमत्त्वं स्वरूपसम्बन्धावच्छिन्नतदभावस्य घटीयविभागे विरहान्नोक्तप्रयोग इति भावः । ननु विभागनिष्ठे अवधिमत्त्वे प्रमाणाभाव इत्यत आह द्रव्येत्यादि । अवधित्वमिवेति । इवार्थः सादृश्यं तथानुभूयमानत्वेन, तथा चानुभव एव तत्र प्रमाणमिति भावः । सः सम्बन्धविशेषः । अतिरिक्त इति विभागादित्यादिः । अनतिरिक्तो वेति । न चैवं जनकत्वादेः स्वरूपसम्बन्धत्वमते तत्रापि पञ्चम्याः शक्तिः स्यादिति वाच्यम् । तथात्वेऽपि क्षत्यभावात् । अत एव हेतुमत्त्वे शक्तावपीत्यादि स्वयमग्रे वक्ष्यते । ननु ज्ञापकत्वादिरूपहेतुत्वादौ पञ्चम्याः शक्त्यभावे शक्यसम्बन्धाप्रतिसन्धानदशायां धूमाद्वह्निमानित्यादितत्तत्प्रतीतिः कथं स्यादत आह तत्सम्बन्धेति । हेतुत्वादौ अवधिमत्त्वादिरूपशक्यस्य सम्बन्धस्य इत्यर्थः । अवधितानिरूपकत्वातिरिक्तमवधिमत्त्वं यदि विभागनिष्ठं नानुभवसिद्धं तदा विभागापेक्षया गुरुत्वात्तस्य शक्यत्वं दुर्घटमित्याशयेनाह वृक्षादपैतीति । ननु विनापि पञ्चम्यन्तसमभिव्याहारमपैतिशब्दाद्विभागावच्छिन्नक्रियाप्रतीतेः वृक्षादपैतीत्यत्रापि विभागो धातुलभ्य एव पञ्चम्यास्तु विभागान्वितमाधेयत्वमवधितानिरूपकत्वं वाऽर्थः इत्यतः स्थलान्तरमाह पततीत्यादि । वृक्षादित्यर्थः । अत्र गुरुत्वजन्यतावच्छेदिका पतनत्वजातिरेव पतेः शक्यतावच्छेदिका विभागावच्छिन्नक्रियात्वस्य तदपेक्षया गुरुत्वाद्गतो नोक्तक्रमावसरः । ननु वृक्षात्पततीत्यतो वृक्षनिष्ठविभागजनकपतनानुकूलकृतिमानिति बोधो जायते तत्र धात्वर्थपतनादौ विभागवत्त्वस्य बाधितत्वात् विभागजनकत्वमेव पञ्चम्यर्थो बोध्यः तदुक्तौ ज्ञापकत्वाद-

क्रियायाः सम्बन्धमर्यादया भासत इत्यपि वदन्ति । अतो निगमनेऽतिव्याप्तिरतः पञ्चम्यन्तेति । तस्मादित्यत्र च तत्पदे न लक्षणा शक्त्यैव तादृशज्ञानोपस्थितिसम्भवात्, पर्वतो वह्निमान् वह्निसा-

---

पेक्षया लाघवमत आह तज्जनकत्वश्चेति । न चैवं वृक्षात्पतनेऽपि नेदं पतनं वृक्षादिति प्रयोगः स्यात् पतनस्य सम्बन्धान्तरेण वृक्षावधिकविभागाभाववत्त्वात् जनकत्वस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धेन विभागाभावस्य बोधयितुमशक्यत्वादिति वाच्यम् । तत्र नञ्समभिव्याहृतपञ्चम्या विभागजनकत्वे लाक्षणिकत्वादिति भावः । अत इति लाक्षणिकपञ्चमी । विशिष्टनिगमनवारणाय पञ्चम्यन्तेतीति । अन्यथा तस्माद्वह्निमानित्यादिनिगमनस्यापि पञ्चमीस्वरूपलाक्षणिकपदवत्त्वात्तत्राऽतिव्याप्तिः स्यादित्याशयः । न च तस्माद्वह्निमानित्यादावपि ज्ञानजनकत्वलक्षणं हेतुत्वं जन्यज्ञानविषयत्वलक्षणं ज्ञाप्यत्वं वा न पञ्चम्यर्थः येन विभागाद्यपेक्षया गुरुत्वेन लक्षणा स्यात् किन्तु ज्ञानमात्रं तदर्थः तच्छब्दोपस्थापितस्य धूमादिज्ञानस्य जनकत्वादिसम्बन्धेन पञ्चम्यर्थज्ञानेऽन्वयादेव धूमज्ञानादौ ज्ञापकत्वादिलक्षणस्य हेतुत्वादेर्लाभसम्भवादिति वाच्यम् । विभागत्वस्येव ज्ञानत्वस्य लघुत्वेऽपि तदवच्छिन्ने पञ्चम्याः स्वारसिकभूरिप्रयोगाभावेन लक्षणायास्तत्रावश्यकत्वात् । अन्यथा घटादिपदस्यापि पटादौ शक्त्यापत्तेः पटत्वस्यापि घटत्ववल्लघुत्वादिति भावः । ननु पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवत्त्वोक्तावपि निगमनेऽतिव्याप्तिरेव तन्निविष्टतच्छब्दस्य पञ्चम्यन्तत्वात् धूमादिज्ञानलाक्षणिकत्वाच्चेत्यत आह तस्मादिति । शक्त्यैवेति । यद्यपि धूमादिलघ्वर्थशक्तस्य तच्छब्दस्य धूमज्ञानत्वादिगुरुधर्मेण बोधने लक्षणैव युक्ता, तथापि प्रत्येकशक्त्या धूमस्य ज्ञानस्य तच्छब्दादुपस्थितौ व्युत्पत्तिवैचित्र्यादेवकारस्थल इव नामार्थयोरपि तयोर्मिथोऽन्वयादेव धूमज्ञानस्य लाभसम्भवान्न विशिष्टे तत्पदस्य लक्षणेत्याशयः । नन्वेवं यत्र तस्मादित्येव हेतुः प्रयुज्यते तत्राव्याप्तिः तच्छब्दस्य पञ्चम्यन्तत्वेऽपि लाक्षणिकत्वाभावादत आह पर्वतो वह्निमानिति । अत्र तच्छब्दस्य प्रकान्तपरामर्शकत्व-

अन्वयव्याप्त्यभिधायकावयवाभिधानप्रयोजकज्ञानजनकहेतुत्वप्रतिपादकविभक्तिमन्न्यायावयवत्वमन्वयिहेतुत्वम् । एतदेव व्यतिरेकव्याप्त्यभिधायकपदप्रक्षेपाद्व्यतिरेकिहेतुत्वम् । अन्वयव्यतिरेकोदाहरणाकाङ्क्षा-

मग्रीमान् वा तस्मादित्यादिकस्तु न न्यायप्रयोगः सम्प्रदायविरोधात् इति वदन्ति । यत्तु हेत्वन्वयानुरोधात् वह्निमानित्यादावपि ज्ञानलक्षणेति । तन्न । पञ्चम्या ज्ञापकत्वे ज्ञाप्यत्वे वा लक्षणयैवोपपत्तौ तत्र लक्षणायां मानाभावात् । अत एवोक्तम् आवृत्तौ सैव

नियमाद्वह्निपरामर्शो साध्याविशेषः स्यादतः साध्यान्तरमाह वह्निसामग्रीमान्वेति । सम्प्रदायविरोधादिति । हेत्वादेरसाधारणशब्देनैव कथायामुल्लेखः, अन्यथाऽविज्ञातार्थनिग्रहस्थानापत्तेः इत्याचार्यैरभिधानादिति भावः । पञ्चम्यन्तपदानुक्तौ पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञायामप्यतिव्याप्तिः तत्रापि ज्ञेयवह्नित्वप्रकारेण लाक्षणिकस्य वह्निपदस्य सत्त्वात्, अन्यथा हेत्ववयवार्थस्य धूमज्ञानजन्यत्वादेर्वन्ह्यावसत्त्वेन तत्र हेत्वर्थान्वयासम्भवादिति प्राचीनमतं निरस्यति यत्त्वित्यादिना । ज्ञानलक्षणेति । ज्ञानप्रकारेण ज्ञेयवन्ह्यादौ लक्षणेत्यर्थः । तेन लक्ष्यतावच्छेदके लक्षणाविरहेपि न क्षतिः । ज्ञापकत्व इति प्राचां मतेन, ज्ञाप्यत्व इति स्वमतेन । अनयोस्तत्त्वं पुनरग्रे दर्शयिष्यते । उपपत्ताविति । हेत्वर्थान्वयस्येत्यादिः । तत्र प्रतिज्ञान्तर्गतसाध्यपदे । मानाभावादिति । जनकत्वादिबोधार्थं पञ्चम्या लक्षणाया आवश्यकत्वे तत्रैव ज्ञानजनकत्वादिलक्षणौचित्यादिति भावः । अत एव प्रतिज्ञासु साध्यपदेन लक्षणाविरहादेव । आवृत्ताविति । अन्यथा बोधितधर्मप्रकारेण बोधितार्थस्य प्रतिपत्तये पुनः पदानुसन्धानरूपावृत्तिरसम्भवात् बोधितवह्निस्वरूपस्य पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञास्थवह्निपदस्य ज्ञेयवह्नित्वप्रकारेण बोधने आवृ-

प्रयोजकतथाभूतावयवत्वमन्वयव्यतिरेकिहेतुत्वम् । यद्वा पक्षसपक्षसतो विपक्षासतो हेतुवचनमन्वयव्यतिरेकि । अत्यन्ताभावाप्रतियोगिसाध्यसमानाधिकरणपक्षसपक्षस-

---

प्रतिज्ञोते । अत एव च व्याचक्षते यतो द्रव्यं गुणाः कर्मेत्यत्र हेतुत्वं यथासम्भवमुत्पादकत्वं ज्ञापकत्वञ्चेति । अत एव लोके किं व-न्हिमदिति प्रश्ने तदूष्र्हं वन्हिमदित्युच्चरिते कुत इति जिज्ञासा धूमवत्त्वादित्युत्तरञ्च । न हि तत्र ज्ञाने प्रश्नः, येन लक्षणया ज्ञानेनोत्तरयेत् । न वा परकीयभाविप्रश्नानुरोधात् अजिज्ञासि-

---

तत्वाभावप्रसङ्गादिति भावः । ननु सुब्विभक्तौ निरूढलक्षणान्यल-क्षणाविरहात्पञ्चम्याः कुतो ज्ञापकत्वादौ लक्षणेत्यत आह अत एव-चेति । व्याचक्षते प्रकाशकृतः । तथा च ज्ञापकत्वादावपि पञ्चम्या निरूढलक्षणेति भावः । यथासम्भवमिति । द्रव्यादावुत्पादकत्वं जात्यादौ च ज्ञापकत्वमेव हेतुत्वमित्यर्थः । ननु वाक्यार्थमर्यादया लब्धस्यैव ज्ञापकत्वलक्षणहेतुत्वस्य उपदर्शितत्वेनापि प्रकाशव्याख्या-निर्वाहाज्ज्ञापकत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वे मानाभाव इत्यत आह अत एवेति । ज्ञापकत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वादेवेत्यर्थः । जिज्ञासेति जिज्ञासावाक्यमित्य-र्थः । तथा च ज्ञापकत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वाभावे कुतो वह्निमानित्यतः किंनिष्ठज्ञापकताकवह्निमानित्यन्वयबोधो न स्यादिति भावः । ननु वह्नेरुत्पादकत्वे एव जिज्ञासा न तु ज्ञापकत्वे ज्ञानविषयस्येति यदि ब्रूयात्तदा बाधकमाह धूमवत्त्वादित्युत्तरञ्चेति । तथा च वह्न्युत्पाद-कत्वजिज्ञासायां धूमवत्त्वादित्युत्तरं न स्यात् वह्निस्वरूपस्य धूम-स्यानुत्पादकत्वेन बाधादित्यवश्यं ज्ञापकत्व एव जिज्ञासेति भावः । ननु वह्निज्ञाने प्रश्नविरहेऽपि कुत इत्युत्तरकालीनजिज्ञासानुरोधादेव तदूर्ध्व वह्निमदित्युत्तरवाक्यं ज्ञेयवह्नित्वप्रकारेण बोधं जनयिष्यती-त्यत आह न वेति । अर्थान्तरत्वापत्तेरिति भावः । ननु कुत इत्यन-

हेतुवचनं केवलान्वयि । यद्वा अनुमितिकारणीभूतपरा-
मर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानकारणसाध्याविषयकशाब्दधीजन-
कप्रतीतान्वयसाध्यसाधनवाचकहेतुविभक्तिमच्छब्दत्वम-
न्वयिहेतुत्वम् । एतदेवाऽप्रतीतान्वयसाधनेतिविशेषणा-
द्व्यतिरेकिहेतुलक्षणम् । कथायां धूमादित्येव प्रयोक्तव्यं

ताभिधानं, न वा कुत इति प्रश्ने ज्ञातमेतदित्यध्याहार्यं मानाभा-
वात् । दाहो दहनात् न जलात् जलं स्पर्शवत् रूपात् न गन्धा-

न्तरं ज्ञातमित्यध्याहारात्पञ्चम्या जनकत्वबोधकतयैव सर्वसामञ्जस्ये
तस्य ज्ञापकत्वार्थकत्वे मानाभाव इत्यत आह न वा कुत इत्यादि ।
मानाभावादित्युपलक्षणम् । ज्ञातपदार्थस्य ज्ञानविषयस्य पूर्ववाक्य-
स्थपञ्चम्यन्वययोग्यत्वात् इत्यपि बोध्यम् । नामार्थयोरभेदान्वये नाम्नोः
समानविभक्तिकत्वस्य तन्त्रत्वादिति ध्येयम् । ज्ञापकत्वं परित्यज्य
ज्ञाप्यत्वे चेति यदुक्तं तत्र सदृष्टान्तमनुशयमाह दाह इत्यादि । तथा
च दाहो दहनान्न तु जलादित्यत्र यथा जन्यत्वमेव पञ्चम्यर्थो न तु
जनकत्वं तथा सति जलनिष्ठजनकत्वस्येव दहननिष्ठजनकत्वस्यापि
स्वरूपादिसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य दाहे सत्त्वाद्दाहो न दहनादित्यपि
प्रयोगापत्तेः, निरूपकतासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धा-
वच्छिन्नाभावस्य दुर्वचत्वात्, तथा जलं स्पर्शवत् रूपान्न तु गन्धा-
दित्यत्रापि ज्ञाप्यत्वमेव पञ्चम्यर्थो न तु ज्ञापकत्वं तथा सति गन्ध-
निष्ठस्येव रूपनिष्ठस्यापि ज्ञापकत्वस्य स्वरूपादिसम्बन्धेनाभावस्य
स्पर्शे सत्त्वाज्जलं स्पर्शवन्न रूपादित्यपि प्रयोगापत्तेः, निरूपकत्वस्य
वृत्त्यनियामकतया तत्सम्बन्धावच्छिन्नज्ञापकत्वाभावस्याऽप्रसिद्धत्वे-
न बोधयितुमशक्यत्वादित्याखण्डनार्थः । ननु जलं स्पर्शवन्न गन्धा-
दित्यत्र तन्मतेऽपि तथा स्पर्शे गन्धज्ञाप्यत्वस्याभावो न बोध्यते ग-

न तु धूमवत्त्वादिति, मतुपो व्यर्थत्वात् । सामान्यवत्त्वे सति बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादित्यपार्थकं विभक्त्युपस्थापितहेतुत्वेन सामान्यवत्त्वस्य विभक्त्यन्तरावरुद्धस्यानन्व-

---

न्नापि शब्दादित्यादौ नञ अन्वयानुरोधात् जन्यत्वरूपं हेतुमत्त्वं जन्यज्ञानविषयत्वरूपञ्च ज्ञाप्यत्वमर्थः । एवञ्च हेतुमत्त्वे शक्तावपि

न्धेनापि घटादौ स्पर्शस्यानुमानात् गन्धज्ञाप्यत्वस्यैव स्पर्शे सत्त्वात् । अन्यथा घटः स्पर्शवान् गन्धादित्यपि प्रयोगापत्तेः । परन्तु पञ्चम्यर्थेन गन्धज्ञाप्यत्वेनान्वितस्य स्पर्शादेर्गन्धवन्निरूपितसमवायादिसंसर्गेणैव मतुबादिसाकाङ्क्षतया गन्धज्ञाप्यत्वादिविशिष्टस्पर्शस्य तादृशसम्बन्धेन यदधिकरणं तद्भिन्न एव नञा जलादौ बोध्यते, कथितक्रमेण आकाङ्क्षानुपगमे जलं स्पर्शवद्गन्धादित्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तेः । एवञ्च ज्ञापकतायाः पञ्चम्यर्थत्वमतेऽपि गन्धनिष्ठज्ञापकताकस्पर्शस्य गन्धवन्निरूपितसमवायेन यदधिकरणं तद्भेदस्यैव नञा जले धर्मिणि बोधनसम्भवात् प्रोक्तस्थलीयनञर्थान्वयानुरोधात् ज्ञाप्यत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वं सिद्धान्तीत्यत आह नापि शब्दादिति । तथा च शब्दादितिपञ्चम्युपस्थापितस्य शब्दज्ञाप्यत्वस्य शब्दव्यापकत्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धेनैव साध्यसाकाङ्क्षत्वात् स्पर्शस्य च शब्दाव्यापकतया तादृशसम्बन्धेन तत्र ज्ञाप्यत्वस्यान्वयासम्भवादेव शब्दज्ञाप्यस्पर्शस्य यदधिकरणं तद्भेदो नञा बोधयितुं शक्यते किन्तु शब्दव्यापकत्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धेन ज्ञाप्यत्वस्यैवाभावः स्पर्शे धर्मिणि बोध्यते शब्दव्यापकत्वविशिष्टनिरूपकत्वस्य वृत्त्यनियामकतया तादृशसम्बन्धेन शब्दनिष्ठज्ञापकत्वाभावस्य बोधनायोगात् । न च स्वरूपसम्बन्धमात्रेणैव पञ्चम्यर्थस्य शब्दादिज्ञाप्यत्वस्य साध्यसाकाङ्क्षत्वम्, स्पर्शवान् शब्दादित्यादिवाक्यस्यापि प्रमाणतापत्तेः । व्याप्त्यादिभ्रमवशात् शब्देनापि स्पर्शस्य ज्ञापनादिति भावः । ननु

यादिति केचित्। तन्न। सतिसप्तमीबलात् सामान्य-

ज्ञाप्यत्वे लक्षणैव। न च धूमाद्वह्निमतः सधर्म्मा पर्वतो वह्निमा-
नित्यादौ प्रतिज्ञायां पर्वतो धूमाद्वह्निमानित्यादौ च तन्नत्वनि-

---

दाहो दहनादित्यादिप्रयोगसत्त्वाद्विभागादिकमिव जन्यत्वमपि प-
ञ्चम्यर्थोऽस्तु नव्यमते जन्यत्वस्यातिरिक्तत्वेन गौरवानवकाशा-
दित्यतः तत्रापत्तिमाह एवञ्चेति। जन्यतायां पञ्चम्याः प्रयोगस-
त्त्वे चेत्यर्थः। हेतुमत्त्वे जन्यत्वे। ज्ञाप्यत्वे लक्षणैवेति। वाचतैव नि-
गमनवारकतया पञ्चम्यन्तपदस्य सार्थक्यसम्भवादिति भावः। ननु
प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वेन पञ्चम्यर्थविवक्षणे धूमादालोक-
वत्पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञायां नातिव्याप्तिः सम्भवतीत्यत आह
धूमाद्वह्निमत इत्यादि। न चोक्तवाक्यादेव प्रथमतो वह्नेर्धूमज्ञा-
प्यत्वावगमात् कुत इत्याकाङ्क्षाविरहे त्ववयवासम्भवान्न तादृशी
प्रतिज्ञेति वाच्यम्। किंज्ञाप्यो वह्निरित्याकाङ्क्षाविरहेऽपि धूमज्ञान-
ज्ञाप्यवह्निमत्सधर्मपर्वतं किंज्ञाप्यो वह्निरित्येवं क्रमेण हेत्वाकाङ्क्ष-
यैव हेतोः प्रयोगात्। अत एव पर्वतो द्रव्यमित्यत्र प्रतिज्ञायां पर्वते
द्रव्यत्वं किंज्ञाप्यमित्याकाङ्क्षायां पृथिवीत्वादेरेव हेतुत्वेनोपन्यासो
न तु महानसत्वादेः। अन्यथा द्रव्यत्वं किंज्ञाप्यमित्याकाङ्क्षया महा-
नसत्वादेरपि तत्र हेतुत्वेनोद्भावनापत्तेः तस्यापि महानसे द्रव्यत्व-
ज्ञापकत्वात्। न चैवं धूमाद्वह्निमत्पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादि-
क्रमेणापि न्यायः स्यात् वह्निमात्रस्य धूमज्ञाप्यत्वावगमेऽपि धूमज्ञा-
प्यवह्निमत्पर्वतत्वावच्छिन्ने किंज्ञाप्यो वह्निरित्याकाङ्क्षया हेतूपन्यास-
सम्भवादिति वाच्यम्। तत्रोद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येन निरा-
काङ्क्षत्वादेव तादृशप्रतिज्ञानिरहेण तद्घटितन्यायासम्भवात्। न
हि ज्ञातवह्निमान् पर्वतो वह्निमानित्यादिवाक्याद्वह्न्यादिविधेयकः
कदाप्यन्वयबोधः। ननु प्रकृतपक्षधर्मिकस्वार्थान्वयबोधकपदोप-
स्थापितं यत्साध्यं तदन्वितस्वार्थबोधकत्वे पञ्चमीविशेषणादेव धू-
माद्वह्निमत इत्यादिप्रतिज्ञाया अपि व्युदासः सम्भवतीत्य आह प-

न तु धूमवत्त्वादिति, मतुपो व्यर्थत्वात् । सामान्यवत्त्वे सति बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वादित्यपार्थकं विभक्त्युपस्थापिततद्धेतुत्वेन सामान्यवत्त्वस्य विभक्त्यन्तरावरुद्धस्यानन्व-

---

न्नापि शब्दादित्यादौ नञ अन्वयानुरोधात् जन्यत्वरूपं हेतुमत्त्वं जन्यज्ञानविषयत्वरूपञ्च ज्ञाप्यत्वमर्थः । एवञ्च हेतुमत्त्वे शक्तावपि

न्धेनापि घटादौ स्पर्शस्यानुमानात् गन्धज्ञाप्यत्वस्यैव स्पर्शे सत्त्वात् । अन्यथा घटः स्पर्शवान्न गन्धादित्यपि प्रयोगापत्तेः । परन्तु पञ्चम्यर्थेन गन्धज्ञाप्यत्वेनान्वितस्य स्पर्शादेर्गन्धवन्निरूपितसमवायादिसंसर्गेणैव मतुबादिसाकाङ्क्षतया गन्धज्ञाप्यत्वादिविशिष्टस्पर्शस्य तादृशसम्बन्धेन यदधिकरणं तद्भिन्न एव नञा जलादौ बोध्यते, कथितक्रमेण आकाङ्क्षानुपगमे जलं स्पर्शवद्गन्धादित्यादिवाक्यस्यापि प्रामाण्यापत्तेः । एवञ्च ज्ञापकतायाः पञ्चम्यर्थत्वमतेपि गन्धनिष्ठज्ञापकताकस्पर्शस्य गन्धवन्निरूपितसमवायेन यदधिकरणं तद्भेदस्यैव नञा जले धर्मिणि बोधनसम्भवान्नोक्तस्थलीयनञर्थान्वयानुरोधात् ज्ञाप्यत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वं सिद्ध्यतीत्यत आह नापि शब्दादिति । तथा च शब्दादितिपञ्चम्युपस्थापितस्य शब्दज्ञाप्यत्वस्य शब्दव्यापकत्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धेनैव साध्यसाकाङ्क्षत्वात् स्पर्शस्य च शब्दाव्यापकतया तादृशसम्बन्धेन तत्र ज्ञाप्यत्वस्यान्वयासम्भवान्नेह शब्दज्ञाप्यस्पर्शस्य यदधिकरणं तद्भेदो नञा बोधयितुं शक्यते किन्तु शब्दव्यापकत्वविशिष्टस्वरूपसम्बन्धेन ज्ञाप्यत्वस्यैवाभावः स्पर्शे धर्मिणि बोध्यते शब्दव्यापकत्वविशिष्टनिरूपकत्वस्य वृत्त्यनियामकतया तादृशसम्बन्धेन शब्दनिष्ठज्ञापकत्वाभावस्य बोधनायोगात् । न च स्वरूपसम्बन्धमात्रेणैव पञ्चम्यर्थस्य शब्दादिज्ञाप्यत्वस्य साध्यसाकाङ्क्षत्वम्, स्पर्शवान् शब्दादित्यादिवाक्यस्यापि प्रमाणतापत्तेः । व्याप्त्यादिभ्रमवशात् शब्देनापि स्पर्शस्य ज्ञापनादिति भावः । ननु

यादिति केचित् । तन्न । सतिसप्तमीबलात् सामान्य-

ज्ञाप्यत्वे लक्षणैव । न च धूमाद्वह्निमतः सधर्मा पर्वतो वह्निमानित्यादौ प्रतिज्ञायां पर्वतो धूमाद्वह्निमानित्यादौ च तत्रत्यनि-

---

दाहो दहनादित्यादिप्रयोगसत्त्वाद्विभागादिकमिव जन्यत्वमपि पञ्चमीप्रयमस्तु नव्यमते जन्यत्वस्यातिरिक्तत्वेन गौरवानवकाशादित्यतः तद्दोषापत्तिमाह एवञ्चेति । जन्यतायां पञ्चम्याः प्रयोगसत्त्वे चेत्यर्थः । हेतुमत्त्वे जन्यत्वे । ज्ञाप्यत्वे लक्षणैवेति । तावतैव निगमनवाक्यतया पञ्चम्यन्तपदस्य साधकत्वसम्भवादिति भावः । ननु प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकत्वेन पञ्चम्यर्थविवक्षणे धूमादालोकवत्पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञायां नातिव्याप्तिः सम्भवतीत्यत आह धूमाद्वह्निमत इत्यादि । न चोक्तवाक्यादेव प्रथमतो वह्नेर्धूमज्ञाप्यत्वावगमात् कुत इत्याकाङ्क्षाविरहे स्ववयवासम्भवान्न तादृशी प्रतिज्ञेति वाच्यम् । किंज्ञाप्यो वह्निरित्याकाङ्क्षाविरहेऽपि धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमत्सधर्मपर्वतं किंज्ञाप्यो वह्निरित्येवं क्रमेण हेत्वाकाङ्क्षयैव हेतोः प्रयोगात् । अत एव पर्वतो द्रव्यमित्यत्र प्रतिज्ञायां पर्वते द्रव्यत्वे किंज्ञाप्यमित्याकाङ्क्षायां पृथिवीत्वादेरेव हेतुत्वेनोपन्यासो न तु महानसत्वादेः । अन्यथा द्रव्यत्वं किंज्ञाप्यमित्याकाङ्क्षया महानसत्वादेरपि तत्र हेतुत्वेनोद्भावनापत्तेः तस्यापि महानसे द्रव्यत्वज्ञापकत्वात् । न चैवं धूमाद्वह्निमत्पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादिक्रमेणापि न्यायः स्यात् वह्निमात्रस्य धूमज्ञाप्यत्वावगमेऽपि धूमज्ञाप्यवह्निमत्पर्वतत्वावच्छिन्ने किंज्ञाप्यो वह्निरित्याकाङ्क्षया हेतूत्थानसम्भवादिति वाच्यम् । तत्रोद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्येन निराकाङ्क्षत्वादेव तादृशप्रतिज्ञाविरहेण तद्घटितन्यायासम्भवात् । न हि ज्ञातवह्निमान् पर्वतो वह्निमानित्यादिवाक्याद्वह्न्यादिविधेयकः कदाप्यन्वयबोधः । ननु प्रकृतपक्षधर्मिकस्वार्थान्वयबोधकपदोपस्थापितं यत्साध्यं तदन्वितस्वार्थबोधकत्वे पञ्चमीविशेषणादेव धूमाद्वह्निमत इत्यादिप्रतिज्ञाया अपि व्युदासः सम्भवतीत्यत आह प-

वत्त्वस्य बाह्यकरणप्रत्यक्षत्वस्य च सामानाधिकरण्योपस्थितौ विशिष्टे हेतुत्वान्वयात् तथैव व्युत्पत्तेः, न ह्ययमर्थोऽस्मान्नावगम्यते इति ॥

गमने चातिव्याप्तिः, प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितप्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकपञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवदवयवत्वस्य

घेत इत्यादि । इत्यादौ । प्रतिज्ञायामित्यनुपज्यते । तन्नत्यनिगमने तस्माद्धूमाद्वह्निमानित्याकारेऽत्रापि धूमादित्यस्यैव निरुक्तपञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदस्य सत्त्वादिति भावः । प्रकृतेत्यादि । प्रकृतपक्षधर्मिकस्वार्थबोधकपदोपस्थापितं यत्प्रकृतसाध्यं तद्धर्मिकस्वार्थबोधिका या पञ्चमी तदन्तलाक्षणिकपदावयवत्वमित्यर्थः । अत्र धूमाद्वह्निमतः सधर्मेत्यादिप्रतिज्ञावारणार्थमुपस्थापितान्तम् । तत्रापि पक्षमात्रोक्तौ मतुबर्थसम्बन्धित्वेनैव पक्षे धर्मिणि वह्निपदस्य प्रकृतसाध्यबोधकत्वात्तद्दोषतादवस्थ्यमतः प्रकृतपदम् । न च प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकेनाऽन्तिमपदेनोपस्थापितं यद्वह्निस्वरूपं प्रकृतसाध्यं तत्रैव धूमपदोत्तरपञ्चम्याः स्वार्थबोधकत्वात्प्रोक्तप्रतिज्ञाव्युदास इति वाच्यम् । प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यान्वयबोधसाकाङ्क्षं यत्प्रकृतसाध्यबोधकं पदं तत्साकाङ्क्षा या पञ्चमी तदन्तलाक्षणिपदवत्त्वे तात्पर्यात् । न च समवायेन नीलरूपावच्छिन्नपर्वते संयोगेन वह्निसाध्यतास्थले नीलपर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञायाः प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यप्रकारकबोधस्याऽजनकत्वात्तत्रयंहेताव्याप्तिः नीलरूपवतो वह्निमतश्च तादात्म्येनैव पर्वते प्रकारीभूय भानादिति वाच्यम् । नव्यमते नीलाभिन्नपर्वते तादात्म्येन वह्निमतः साध्यतायामेवोक्ताकारप्रतिज्ञास्वीकारात् तन्मते चैतल्लक्षणकरणादिति भावः । पर्वतो धूमाद्वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञाया अपि तादृशपदोपस्थापितान्वितस्वार्थबोधकपञ्चम्यन्तपदवत्त्वात्तद्वारणार्थं प्रकृतसाध्यपदम् । तथा च तत्र साध्यतावच्छेद-

विवक्षितत्वात् । यत्तु अयमात्मा ज्ञानादित्यादावव्याप्तिः शक्त्यैव ज्ञानोपस्थितिसम्भवेन लक्षणाविरहादिति । तन्न । यद्विषयकज्ञानस्य हेतुत्वादिकमवगतं तस्य व्याप्त्यादिजिज्ञासायामुदाहरणादिप्रयोगः, न चेह ज्ञानविषयत्वेनोपस्थितिर्विना लक्षणाम्, अन्यथा मुखा

कीभूतधूमव्याप्यवन्हित्वावच्छिन्ने धूमव्याप्यत्वरूपस्य पञ्चम्यर्थस्याऽन्वयाबोधातिप्रसङ्गः । निरुक्तसाध्यान्वितस्वार्थबोधकलाक्षणिकपदघटितोक्तौ निगमनातिव्याप्तिः तस्यापि प्रकृतसाध्यान्वितहेतुत्वलाक्षणिकपञ्चमीसत्त्वादतः पञ्चम्यन्तपदम् । न च साध्यान्वितस्वार्थबोधकसुबन्तलाक्षणिकपदघटितोक्त्यापि तद्वारणसम्भवात्पञ्चमीपर्यन्तानुसरणं व्यर्थमिति वाच्यम् । तादात्म्येन रक्तसाध्यकस्य घटो रक्तस्तद्घटत्वादित्यादिन्यायस्य निगमने तस्माद्रक्त इत्याकारेऽतिव्याप्त्यापत्तेः तस्यापि प्रकृतसाध्यान्वितस्वार्थबोधकं यत्प्रथमैकवचनं तदन्तलाक्षणिकरक्तपदघटितत्वात् गुणशक्तरक्तपदस्य गुणिपरत्वे लाक्षणिकत्वात् । निरुक्तपञ्चम्यन्तपदघटितत्वमात्रोक्तौ तु तादृशतच्छब्दमादाय पुनर्निगमनेतिव्याप्तिरतो लाक्षणिकत्वेत्युक्तम् । न चैवमयं देशः क्रियावान् पाकादित्यत्र हेतावव्याप्तिः पाकशब्दस्य शक्तिविरहेण पाकज्ञानलक्षणत्वासम्भवात् अन्यत्रफलसपचधातोरेव प्रतीतेरिति वाच्यम् । पञ्चम्यन्तपदेन पञ्चमीसाकाङ्क्षपदस्योक्तत्वात् पाकादित्यादौ भावकृदन्तस्य पचादिधातोरपि स्वोत्तरविभक्तिसाकाङ्क्षत्वेन तत्र लक्षणासम्भवात् । यत्तु तत्र पाकशब्दान्तर्गतककारस्यैव पाकज्ञाने लाक्षणिकत्वान्नातिव्याप्तिः,एकाक्षरकोशतस्तस्यापि शक्तत्वावधारणात् वर्णान्तरस्य तत्र तात्पर्यग्राहकत्वेनैव साफल्यात्, एवमन्यत्रापीति । तच्चिन्त्यम् । अत्र निरुक्तौ प्रागुक्तं दूषणं निरस्यति यत्त्वित्यादिना । ज्ञानादित्यादिना धिय इत्यादिहेतुग्रहः । ननु ज्ञानादित्यत्र ज्ञानपदं न शक्तं सुबन्तशब्दस्य कुत्राप्यशक्तत्वात् धातोस्तु शक्त्या ज्ञानोपस्थापकत्वेऽपि तस्य निरुक्तपञ्चम्यन्तत्वाभावात् तथा च ज्ञानपदान्तर्गतस्य ज्ञाशब्दस्य ज्ञाने लक्षणाऽस्त्वित्याशयेनाह इत्यादावपीति । तथा ध्यायमात्मा धियः इत्यादौ धीशब्द-

देरपि व्याप्त्याद्युपदर्शनप्रसङ्गात् । केचित्तु पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवत्त्वनियतावच्छेदकरूपवत्त्वं तादृशपदवत्त्वव्यभिचार्यवयवतावच्छेदकशून्यावयवत्वं वा विवक्षितमित्याहुः । नव्यास्तु पञ्चम्या ज्ञानज्ञाप्यत्वलक्षणयैवोपपत्तौ न प्रातिपदिकेऽपि लक्षणा आकाङ्क्षावैचित्र्याच्च पदार्थैकदेशेऽपि ज्ञाने प्रातिपदिकार्थो विषयत्वेनान्वेति कर्तृकृतीव कृतौ धात्वर्थः, यद्धर्मविशिष्टश्च हेतुः प्रयु-

---

स्य शक्त्यैव धीविषयकज्ञानोपस्थापकत्वात्तादृशहेत्ववयवाऽव्याप्तिरावश्यकीति भावः । अन्यथेति । वस्तुगत्या यद्विषयज्ञानस्य हेतुत्वमवगतं तत्रैव तद्भिन्नेऽपि व्याप्त्यादेरुपदर्शनीयत्व इत्यर्थः । तत्र अयमात्मा ज्ञानादित्यादौ । सुखादेरपीति । ज्ञानविषयकज्ञानस्येव सुखादिविषयज्ञानस्यापि ज्ञानत्वप्रकारेण हेतुत्वावगमादिति भावः । केचिदित्यादि । अत्र प्रतिज्ञात्वादिवारणाय नियतान्तम् । तत्रापि पञ्चम्यन्तपदवत्त्वस्य लाक्षणिकपदवत्त्वस्य वा नियतत्वोक्तौ निगमनेऽतिव्याप्तिरतः पञ्चम्यन्तत्वविशिष्टलाक्षणिकपदवत्त्वस्यैव नियम उक्तः । प्रतिज्ञात्वादेरपि पर्वतो न दण्डादित्यादिप्रतिज्ञायां तादृशपदवत्त्वसामानाधिकरण्यान्नियतेति । तत्तत्प्रतिज्ञात्वव्युदासार्थमवयवतावच्छेदकेति । हेतुत्वरूपस्य तादृशावच्छेदकस्य प्रथमं गृहीतुमशक्यत्वादाह तादृशेति । यत्साध्यकप्रतिज्ञादौ तादृशपदवत्त्वनैयत्यं तत्रातिव्याप्तिरित्यस्वरसः केचिदित्युक्त्या सूचितः । प्रगल्भदूषणं निरस्य स्वयं मूललक्षणं दूषयति नव्यास्तु इत्यादिना । न प्रातिपदिकेऽपीति । मानाभावादिति शेषः । तथा च हेतोः पञ्चम्यन्तलाक्षणिकपदवत्त्वाभावादसम्भव इति भावः । ननु ज्ञानज्ञाप्यत्वस्य पञ्चम्यर्थत्वे तदेकदेशे ज्ञाने धूमादेरन्वयो न स्यान्निराकाङ्क्षत्वादत आह आकाङ्क्षेति । कर्तृकृतीति । पाचक इत्यादौ ण्वुलाद्यर्थस्य कर्तुरेकदेशीभूतायां कृतौ धात्वर्थपाकादेर्यथाऽन्वयस्तथेत्यर्थः । यद्यपि गन्तव्यो ग्राम इत्यादौ कर्मकृतोऽप्येकदेशान्वयित्वम्, तथापि विषयतासम्बन्धेनैकदेशान्वयित्वमेव प्रकृते साम्यादृश्यमित्याशयेन कर्तृकृदुपन्यासः । धूमादिपदे लक्षणायां बाधकमाह यद्धर्मविशिष्टश्चेति । हे-

ध्यते आकाङ्क्षाबलात् तद्धर्मविशिष्टस्यैव व्याप्यत्वमुपदर्श्यते, अन्यथा यथार्थधूमज्ञानादित्यादिप्रयोगेऽपि धूमादेर्व्याप्यत्वोपदर्शनप्रसङ्ग इति प्राहुः ॥

तौ यद्धर्मावच्छिन्नो हि हेत्ववयवान्तर्गतधूमादिप्रातिपदिकेन बोध्यते कुतोऽस्य गमकत्वमित्याकाङ्क्षावशात्तदवच्छिन्नस्यैव व्याप्यत्वमाकाङ्क्षावशादुदाहरणेन प्रदर्श्यत इति नियमाद्धूमस्य व्याप्यतयोपन्यासो नाऽसङ्गत इत्याह अन्यथेति । तत्रस्थपञ्चम्यन्तप्रातिपदिकेन यद्विषयज्ञानं बोध्यते तस्यैव व्याप्तेः प्रदर्शनीयत्वे इत्यर्थः । यथार्थधूमज्ञानादिति । धूमयथार्थज्ञानविशेष्यत्वादित्यर्थः । धूमस्य व्याप्यतारक्षार्थं यथार्थपदम् । धूमादेरिति । हेत्वन्तर्गतधूमज्ञानपदेन तद्विषयकस्य ज्ञानस्यैव बोधनादिति भावः । यद्यपि हेतुघटकपञ्चम्यन्तप्रातिपदिकेनोपस्थापिते यद्धर्मावच्छिन्नविषयकज्ञाने तादृशापञ्चम्या ज्ञापकत्वं बोध्यते तदवच्छिन्नस्यैव व्याप्यत्वं प्रदर्श्यत इत्युक्तौ नैष दोषः यथार्थधूमज्ञानादित्यत्र प्रातिपदिकेन लक्षणया यथार्थधूमज्ञानविषयकज्ञानत्वेनोपस्थापित एव ज्ञापकत्वबोधनात् यथार्थधूमज्ञानत्वावच्छिन्नस्यैव व्याप्तेः प्रदर्शनस्यौचित्यात् । तथापि पञ्चमीलक्षणाध्रौव्ये तस्यामेव ज्ञानज्ञाप्यत्वे लक्षणया सर्वसामञ्जस्ये प्रातिपदिके लक्षणान्तरकल्पने गौरवम्, एवं हुंफडितिनिरर्थकशब्दस्य हेतुतापत्ते तस्य लाक्षणिकत्वानुपपत्तिः शक्तिविरहादित्येव मूलं बाधकमित्यवधेयम् ॥

इति जागदीश्यां हेतुलक्षणम् ।

हेतावुक्ते कथमस्य गमकत्वमित्याकाङ्क्षायां व्याप्तिपक्षधर्मतयोः प्रदर्शनप्राप्तौ व्याप्तेः प्राथम्यात् तत्प्रदर्शनायोदाहरणम् । तत्रानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्य-

———

इतरान्वितस्वार्थबोधकत्वे सति स्वकीयं यदन्यभिन्नं पदं तदर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वे सति अन्त्यपदवत्त्वे सति स्वीयानन्त्यपदार्थविशेष्यकान्वयबोधाजनकान्यत्वे च सति वा न्यायावयवत्वं

———

न्यायतदवयवयोरिव प्रतिज्ञादीनामपि स्वातन्त्र्येण लक्षणमाह इतरान्वितेत्यादि । अत्रोदाहरणस्यापि स्वीयं यदन्यभिन्नं धूमवानित्यादिपदं तदर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वात्तद्वारणार्थं प्रथमसत्यन्तम् । स्वाघटकपदाकाङ्क्षादिमत्पदघटितत्वे सतीति तदर्थः । अवयवान्तरस्य व्युदासार्थमाह स्वकीयमिति । भवति हि पर्वतो वह्निमानित्यादौ स्वीयान्त्यपदभिन्नं यत्पर्वत इति पदं तदर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वं प्रतिज्ञाया इति लक्षणसमन्वयः । अन्त्यभिन्नत्वं चान्त्यसामान्यभेद शब्दमात्रस्यैव कुतश्चिदन्त्यतया प्रतिज्ञाया असम्भवापत्त., किन्तु स्वघटकपदप्राक्क्षणवृत्तित्वम् । तथा च स्वकीयं यत्पदं स्वघटकपदप्राग्वर्तिपदं तदर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वे सतीत्यर्थ. । नव स्वकीयमित्यनुक्तौ स्वघटकपदप्राक्क्षणवृत्त्युपनयस्थायपदार्थविशेष्यकान्वयबोधजनके निगमनेऽतिव्याप्तिः स्यादतस्तदुक्तम् । न चोपनयस्येदंपदस्यैव निगमनेऽप्यन्तर्भावात्तद्दोषतादवस्थ्यम्, तदनन्तर्भावमत एवैतल्लक्षणकरणात्। स्वीयमित्यनेन स्वेतराघटकस्य विवक्षितत्वाद्दोषानवकाशादिति इत्यप्याहुः । स्वघटकपदप्राक्क्षणवृत्तीत्यनुक्तौ स्वघटकान्त्यपदार्थविशेष्यकान्वयबोधजनकयोरुपनयनिगमनयोरतिव्याप्तिस्तदुपात्तम् । न च स्वकीये गदाद्यपदं तदर्थविशेष्यकत्वयुक्त्वाप्युपनयादिव्युदाससम्भवादन्त्यभिन्नत्वपर्यन्तप्रवेशो व्यर्थः । स्वघटकपदध्वंसाधिकरणक्षणावृत्तित्वरूपस्याऽऽद्यत्वस्य निरुक्तान्त्यभिन्नत्वापेक्षया गुरुत्वात्, नीलः

जन्यज्ञानजनकव्याप्यत्वाभिमतवन्निष्ठनियतव्यापकत्वाभिमतसम्बन्धबोधजनकशब्दत्वमुदाहरणत्वम् । सामान्यलक्षणे साध्यसाधनसम्बन्धबोधकत्वं साध्यसाधनाभावसम्बन्धबोधकत्वञ्च विशेषलक्षणद्वयम् । न्यायावय-

---

पर्वतो वह्निमानित्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिप्रसङ्गाच्च । तत्र नीलपदस्यैवाद्यत्वेन तदर्थमुख्यविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वाभावात् । मुख्यविशेष्यतापर्यन्तप्रवेशस्तु इदं द्रव्यं गुणाद्यन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादिहेतोर्वारणार्थम् । अन्यथा तस्यापि स्वीयं यत्स्वघटकप्राग्वर्तिपदं तदर्थविषयकबोधजनकत्वेनातिव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः । अत्रानुयोगित्वस्य घटकतयाऽननुगमादनुगतं लक्षणमाह अन्त्यपदवत्त्वे इत्यादि । अत्र स्वीयं यदन्त्यभिन्नं पदं तदर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकं वह्निमानादिकं तदन्यत्वं धूमादित्यादिहेतावपि गतं तदीयान्त्यभिन्नपदस्याऽप्रसिद्धत्वात् पदशब्देन विभक्त्यन्तस्याऽग्रे वक्ष्यमाणत्वात् तद्वारणार्थमन्त्यपदवत्त्वे सतीत्युक्तम् । पदद्वयघटितत्वे सतीति तदर्थः । तावन्मात्रञ्च निगमनादिष्वतिप्रसक्तमतः स्वीयान्त्येत्यादिकमुक्तम् । अत्राप्यनन्त्यत्वं स्वघटकपदप्राक्क्षणवृत्तित्वं तथा च निगमनस्यापि तादृशायम्पदार्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वेन तादृशान्वयबोधाजनकभिन्नत्वस्य वारणार्थं स्वीयपदम् । न च स्वीयं यदन्त्यपदं तदर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकभिन्नमेव किं नोक्तम् अन्त्यशब्देन स्वघटकपदप्राक्क्षणावृत्तित्वस्य बोधनीयत्वादिति वाच्यम् । गुणाद्यन्यत्वे सति सत्त्वादित्यादिहेतावतिप्रसङ्गात् तस्यापि स्वीयं यत्स्वघटकपदप्राक्क्षणावृत्ति सत्त्वादिति पदं तदर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वात्, पञ्चम्यर्थस्यैव तत्र मुख्यविशेष्यत्वात् । अत्राप्युदाहरणवारणार्थमितरान्वितस्वार्थबोधकत्वे सतीत्यनुषञ्जनीयम् । तस्य च स्वाघटकपदाकाङ्क्षादिमत्पदाघटितत्वे यत्तत्तदन्यत्वमुदाहरणभिन्नत्वमेव वाच्यो नातः स्वत्वाननुगमनाद्वैरूप्यम् । नन्वितरान्वितस्वार्थबोधकत्वे सतीत्यनेनैव हेतूपनयनिग-

वदृष्टान्तवचनमुदाहरणमिति तु न । दृष्टान्तप्रयोगस्य सामयिकत्वेनाऽसार्वत्रिकत्वात्, यो यो धूमवान् सोऽग्निमानित्येव व्याप्तिप्रतीतेः । नापि प्रकृतानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शपरवाक्यजन्यज्ञानविषयव्याप्त्युपनायकं वचनं तत्, उपनयातिव्याप्तेः । अत उपनयाभिधानप्रयोजकजिज्ञासाजनकवाक्यमुदाहरणम् । एतदेवान्वयव्यतिरेकव्याप्तिविषयत्वविशेषितं विशेषलक्षणद्वयमित्यन्ये । अत्र च व्यभिचारवारणाय वीप्सामाहुः । यत्र च सा-

---

प्रतिज्ञात्वम् । प्रतिज्ञादेस्त्वोरुपनयननिगमनयोश्चार्थौ परस्परमन्वितौ न तूदाहरणस्य केनापि।विभक्त्यन्तं पदं तेन निगमने नातिव्याप्तिः ।

मतानां व्युदाससम्भवात्स्वीयं यदन्वयाभिन्नं पदमित्यादिकं व्यर्थमत आह प्रतिज्ञादेस्त्वोरिति । नन्वेवं तावन्मात्रमेवास्तु इतरान्वितेत्यादिकं व्यर्थमत आह न तूदाहरणस्येति । केनापीति । अन्वय इति शेषः । तथा च तद्वारणार्थमेवेतरान्वितेत्यादिकमिति भावः । ननु पदत्वं शक्तिमत्त्वं तथा च तस्मात्पाचक इत्यादिनिगमने लक्षणद्वयस्याप्यतिव्याप्तिः तस्यापि व्युत्पादात्मकं यत्स्वीयान्वयाभिन्नं पदं तदर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वात् प्रथमाविभक्तेरेव तत्रान्तिमपदत्वादत आह पदं विभक्त्यन्तमिति । स्वीयं यत्स्वघटकपदप्राग्वर्ति पदं तदर्थविशेष्यकेत्यत्रोभयत्रैव पदं विभक्त्यन्तरूपं ग्राह्यमित्यर्थः । न च स्वीयं यत्स्वघटकस्य विभक्त्यन्तपदस्य प्राग्वर्ति शक्तपदं तदर्थविशेष्यकत्वप्रवेशेनैव उक्तनिगमनव्युदासादन्तिमपदस्य विभक्त्यन्तरूपस्य प्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । कायपूर्वभागसाध्यकस्य अयं पूर्वकायो महत्कायादिरित्यादिन्यायस्य निगमने तस्मात्पूर्वकाय इत्या-

मानाधिकरण्यादेव व्याप्तिस्तत्र न वीप्सा, केवलान्वयिन्यभेदानुमाने च वीप्सायामपि व्यभिचारतादवस्थ्यमिति तु वयम् । वीप्सा च यत्पदे न तु तत्पदेऽपि, विरूपोपस्थितयोरपि तत्पदेन परामर्शाद्बुद्धिस्थवाचकत्वादिति न व्युत्पत्तिविरोधः, यथा यद्यत् पापं प्रतिजहीत्यत्र । इदञ्च साध्यसाधनोभयाश्रयाविकलानुपदर्शितान्वयविपरीतोपदर्शितान्वयानुपदर्शितव्यतिरेकविपरीतोपदर्शितव्यतिरेकभेदादाभासरूपमिति ॥

कारेऽतिव्याप्त्यापत्तेः तस्यापि स्वघटकं यद्विभक्त्यन्तं कायपदं तत्प्राग्वर्तिपूर्वशब्दार्थीभूत पूर्वभागविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वात्, पूर्वकायादितत्पुरुषस्य पूर्वपदार्थप्रधानत्वात् । इत्थञ्च पूर्वशब्दस्य विभक्त्यन्तत्वाभावाच्च तत्राऽतिप्रसङ्गः । अत एव प्रथमस्यैव पदस्य विभक्त्यन्तरूपस्य निवेशादुपनयवारणादाद्यस्याग्रिमस्य च विभक्त्यन्तरूपपदस्य निगमनमात्रवारणं प्रयोजनमित्याशयेन निगमनव्युदास इत्येवोक्तम् । अन्यथा उपनयस्यापि स्वघटकं यत्प्रथमाद्यरूपं पदं तत्प्राक्क्षणवृत्तीदम्पदार्थविशेष्यकबोधजनकतया निरुक्तलक्षणस्य तत्राप्यतिव्याप्तत्वात् तद्वारणार्थमपि प्रथमविभक्त्यन्तत्वनिवेशध्रौव्ये निगमनमात्रव्युदासाभिधानं विरुध्यते । न चैव पूर्वकायो द्रव्यमित्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिः पूर्वपदस्य विभक्त्यन्तत्वाभावेनान्त्यभिन्नपदत्वाभावादिति वाच्यम् । तत्र कायशब्दस्येव पूर्वकायभागस्यापि विभक्त्यन्तत्वात् तदुपस्थाप्यविशिष्टार्थविशेष्यतामादायैव लक्षणसामञ्जस्यादिति भावः । यद्यप्येवमपि लक्षणद्वयस्यैव तस्मादितराणीत्यादिनिगमनातिव्याप्तिः तस्य स्वीयं यदन्त्याभिन्नं नञ्पदं तदर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वात् नञोऽपि विभक्त्यन्तत्वस्यानुशिष्टत्वात् । न चाऽव्ययाभिधानेन श्रूयमाणविभक्ति-

उदाहरणानन्तरं भवतु व्याप्तिस्तथापि व्याप्तं किं पक्षे वर्त्तते न वेत्याकाङ्क्षायां व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वप्रदर्शनायोपनयः । तत्रानुमितिकारणतृतीयलिङ्गपरामर्शजनकावयवत्वमुपनयत्वमिति सामान्यलक्षणम् । साध्यव्याप्यविशिष्टपक्षबोधकावयवत्वं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिमत्पक्षबोधकावयवत्वञ्च विशेषलक्षण-

———

प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकन्यायावयवत्वं हेतुत्वम्। निगमनवारणाय उपस्थापितान्तम् । प्रमेयत्वप-

———

कजातीयत्वेन वा पदं विशेषणीयम्, दिवा प्रमेयमित्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तेः दिवाशब्दस्याव्ययत्वात् तदुत्तरविभक्तिमात्रस्यैवाश्रूयमाणत्वाच्च । तथाप्यन्त्यभिन्नं यत्पदं तदर्थविशेष्यत्वं स्वीयान्यपदार्थानवच्छिन्नत्वेन विशेषणीयमित्यदोषः। केचित्तु अन्त्यभिन्नं पदं नञादिभिन्नत्वेनापि विशेष्यमतो नोक्तदोषः । न चैवं न पटत्वं घटे इत्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिः पटत्वाभावो घटवृत्तिरित्याकारकबोधे नञर्थस्य विशेष्यत्वादिति वाच्यम् । सुबर्थद्वयोर्मिथोऽन्वयस्याऽव्युत्पन्नतया हेत्वर्थान्वयासम्भवेन घटो दण्डादित्यादेरिव न पटत्वं घटे इत्यादिप्रतिज्ञाया अपि सम्प्रदायविरुद्धत्वात्। वस्तुतो नञादिनिपातानां स्वोत्तरविभक्त्यर्थान्वयित्वस्य अदृष्टचरत्वात्तेषां विभक्त्यन्तत्वे प्रमाणाभावादेव नोक्तातिव्याप्तिः, अत एव भूतले प्रमेयं नेत्यादिको न प्रयोगः। अन्यथा नञः प्रथमान्तत्वे तत्समानविभक्तिकप्रमेयपदसत्त्वात् प्रमेयात्मकोऽभावो भूतलवृत्तिरित्यभेदान्वयमादाय तादृशप्रयोगस्य योग्यतापत्तेरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । कथिनरीत्यापि तस्मादन्यो घटादित्यादिनिगमनातिव्याप्तेर्दुरुद्धरत्वादिति दिक् । प्रकृतपक्षेत्यादि । प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकं यत्पदं तदुपस्थापितार्थान्वितो

द्वयम् । उदाहरणान्त एव प्रयोग इति न वाच्यम् । तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य व्याप्तिपक्षधर्मतावगाहिनोऽवयवान्तरादलाभात्, तदनभ्युपगमेऽपि पक्षधर्मताया अलाभात् । न च हेतुवचनादेव तदवगमः, तस्य को हेतुरित्याकाङ्क्षायां प्रवृत्तत्वेन हेतुस्वरूपोपस्थापकस्यातत्परत्वात् । वादिवाक्यादेवाक्षेप इति चेन्न । तदर्थस्यासि-

---

भिधेयं प्रमेयत्वात् इत्यादौ प्रकृतार्थपक्षान्वितस्वार्थबोधकपञ्चम्यर्थान्वितो न प्रतिज्ञार्थः अपि तु तदेकदेशार्थः इति स्वार्थविशि-

---

यः स्वार्थस्तद्बोधकावयवत्वमित्यर्थः । ननु इतरान्वितस्वार्थबोधकावयवत्वमेव सम्यक् किमुपस्थापितान्तेन इत्यत आह निगमनवारणायेति । अन्यथा तस्याप्युपनयार्थान्वितस्वार्थबोधकपदवत्त्वादतिव्याप्त्यापत्तेः इति भावः । स्वार्थप्रकारकबोधजनकत्वविवक्षयाप्युपनयवारणसम्भवान्निगमनपर्यन्तानुसरणम् । साध्यव्याप्यहेतुमत्त्वप्रकारेण पक्षान्वितस्वार्थबोधकं यदिदंपदं तदुपस्थापितान्वितस्वार्थबोधकत्वं निगमनस्याप्यस्त्येव इत्यतः प्रकृतपदम् । तथा चेदंपदस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षान्वितस्वार्थबोधकत्वाभावात्तदुपादाय निगमने नातिव्याप्तिः । स्वार्थपदमप्यत एव, अन्यथा प्रकृतपक्षान्वितव्याप्यवत्त्वान्वयबोधजनकेन उपनयस्थायम्पदेनोपस्थापितान्वितस्वार्थबोधके निगमन एवातिव्याप्त्यापत्तेः । स्वार्थ इत्युक्तौ तु व्याप्यवत्त्वादेरिदंपदार्थत्वाभावान्न दोषः । स्वयमेव चरमस्वार्थपदस्य व्यावृत्तिमाह प्रमेयत्वमित्यादिना । तदेकदेशार्थ इति । तथा चोक्तप्रतिज्ञावारणार्थमेव द्वितीयं स्वार्थपदमिति भावः । इदमुपलक्षणम् । प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकवन्ह्यादिपदोपस्थापितवन्ह्याद्यन्वितस्य धूमादिव्याप्यत्वस्य तस्मादित्यंशेन बोधके निगमनेऽतिव्याप्तिवारणार्थमपि

उदाहरणानन्तरं भवतु व्याप्तिस्तथापि व्याप्तं किं पक्षे वर्त्तते न वेत्याकाङ्क्षायां व्याप्तस्य पक्षधर्मत्वप्रदर्शनायोपनयः । तत्रानुमितिकारणतृतीयलिङ्गपरामर्शजनकावयवत्वमुपनयत्वमिति सामान्यलक्षणम् । साध्यव्याप्यविशिष्टपक्षबोधकावयवत्वं साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगिमत्पक्षबोधकावयवत्वञ्च विशेषलक्षण-

---

प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकपदोपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकन्यायावयवत्वं हेतुत्वम् । निगमनवारणाय उपस्थापितान्तम् । प्रमेयत्वम-

---

कजातीयत्वेन वा पदं विशेषणीयम्, दिवा प्रमेयमित्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिः दिवाशब्दस्याऽव्ययत्वात् तदुत्तरविभक्तिमात्रस्यैवाश्रूयमाणत्वाच्च । तथाप्यन्त्यभिन्नं यत्पदं तदर्थविशेष्यत्वं स्वीयान्त्यपदार्थान्वच्छिन्नत्वेन विशेषणीयमित्यदोषः । केचित्तु अन्त्यभिन्नं पदं नञादिभिन्नत्वेनापि विशेष्यमतो नोक्तदोषः । न चैवं न पटत्वं घटे इत्यादिप्रतिज्ञायामव्याप्तिः पटत्वाभावो घटवृत्तिरित्याकारकबोधे नञर्थस्य विशेष्यत्वादिति वाच्यम् । सुपर्थद्वयोर्मिथोऽन्वयस्याऽव्युत्पन्नतया हेत्वर्थान्वयासम्भवेन घटो दण्डादित्यादेरिव न पटत्वं घटे इत्यादिप्रतिज्ञाया अपि सम्प्रदायविरुद्धत्वात् । वस्तुतो नञादिनिपातानां स्वोत्तरविभक्त्यर्थान्वयित्वस्य अदृष्टचरत्वात्तेषां विभक्त्यन्तत्वे प्रमाणाभावादेव नोक्तातिव्याप्तिः, अत एव भूतले प्रमेयं नेत्यादिको न प्रयोगः । अन्यथा नञः प्रथमान्तत्वे तत्समानविभक्तिकप्रमेयपदसत्त्वात् प्रमेयात्मकोऽभावो भूतलवृत्तिरित्यभेदान्वयमादाय तादृशप्रयोगस्य योग्यतापत्तेरित्याहुः । तच्चिन्त्यम् । कथितरीत्यापि तस्मादन्यो घटादित्यादिनिगमनातिव्याप्तेर्दुरुद्धरत्वादिति दिक् । प्रकृतपक्षेत्यादि । प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधक यत्पदं तदुपस्थापितार्थान्वितो

द्वयम् । उदाहरणान्त एव प्रयोग इति न वाच्यम् । तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य व्याप्तिपक्षधर्मतावगाहिनोऽवयवान्तरादलाभात्, तदनभ्युपगमेऽपि पक्षधर्मताया अलाभात् । न च हेतुवचनादेव तदवगमः, तस्य को हेतुरित्याकाङ्क्षायां प्रवृत्तत्वेन हेतुस्वरूपोपस्थापकस्यातत्परत्वात् । वादिवाक्यादेवाक्षेप इति चेन्न । तदर्थस्यासि-

---

भिधेयं प्रमेयत्वात् इत्यादौ प्रकृतार्थपक्षान्वितस्वार्थबोधकपञ्चम्यर्थान्वितो न प्रतिज्ञार्थः अपि तु तदेकदेशार्थः इति स्वार्थविशि-

---

यः स्वार्थस्तद्बोधकावयवत्वमित्यर्थः । ननु इतरान्वितस्वार्थबोधकावयवत्वमेव सम्यक् किमुपस्थापितान्तेन इत्यत आह निगमनवारणायेति । अन्यथा तस्याप्युपनयार्थान्वितस्वार्थबोधकपदवत्त्वादतिव्याप्त्यापत्तेः इति भावः । स्वार्थप्रकारकबोधजनकत्वविवक्षयाप्युपनयवारणसम्भवान्निगमनपर्यन्तानुसरणम् । साध्यव्याप्यहेतुमत्त्वप्रकारेण पक्षान्वितस्वार्थबोधकं यदिदंपदं तदुपस्थापितान्वितस्वार्थबोधकत्व निगमनस्यास्त्येव इत्यतः प्रकृतपदम् । तथा चेदंपदस्य पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षान्वितस्वार्थबोधकत्वाभावात्तदुपादाय निगमने नातिव्याप्तिः । स्वार्थपदमप्यत एव, अन्यथा प्रकृतपक्षान्वितव्याप्यवत्त्वान्वयबोधजनकेन उपनयस्यायम्पदेनोपस्थापितान्वितस्वार्थबोधके निगमन एवातिव्याप्त्यापत्तेः । स्वार्थ इत्युक्तौ तु व्याप्यवत्त्वादेरिदंपदार्थत्वाभावान्न दोषः । स्वयमेव चरमस्वार्थपदस्य व्यावृत्तिमाह प्रमेयत्वमित्यादिना । तदेकदेशार्थ इति । तथा चोक्तप्रतिज्ञावारणार्थमेव द्वितीयं स्वार्थपदमिति भावः । इदमुपलक्षणम् । प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकवन्ह्यादिपदोपस्थापितवन्ह्याद्यन्वितस्य धूमादिव्याप्यत्वस्य तस्मादित्यंशेन बोधके निगमनेऽतिव्याप्तिवारणार्थमपि,

द्धत्वेनाऽनाक्षेपकत्वात् । अन्यथा प्रतिज्ञामात्रादेव सर्व्वाक्षेपेऽवयवान्तरविलयात् । प्रतिपाद्यानां स्वत एव तदवगम इति चेन्न । तेषां व्युत्पन्नाव्युत्पन्नतया सर्वत्र तदसम्भवात् प्रतिपादकेन स्वव्यापारस्य निर्वाहयितुमुचितत्वाच्च । अन्यथाऽवयवान्तरेऽप्येवं प्रसङ्गादिति ॥

वैशिष्ट्यबोधजनकन्यायावयवत्वं विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनकस्वार्थोपस्थितिजनकन्यायावयवत्वं विशिष्टबोधजनकस्वार्थविशिष्टबोधजनकन्यायावयवत्वं वा तत्त्वम् । एकवाक्यतया हेत्वर्थविशिष्टसाध्यस्य वैशिष्ट्यं भासते न पुनरवयवान्तरार्थविशिष्टस्य कस्यचिदिति । इतरान्वितस्वार्थावबोधकन्यायावयवत्वम् उदाहरणत्वम् ।

द्वितीयं स्वार्थपदं द्रष्टव्यम् । ननूपनयेऽतिव्याप्तपदमिदं लक्षणं तस्यापि वाक्यैकवाक्यतया प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकं यन्निगमनस्थसाध्यपदं तदुपस्थापितार्थान्वितस्वार्थबोधकत्वात् । न चान्वितस्वार्थबोधकेत्यत्र स्वार्थप्रकारकबोधजनकत्वविवक्षणान्नातिव्याप्तिः उपनयार्थस्य निगमनार्थे विशेष्यत्वेनैव भानादिति वाच्यम् । प्रमेयत्वमित्यादिप्रागुक्तग्रन्थविरोधापत्तेः तत्र प्रतिज्ञैकदेशार्थस्यापि विशेष्यतया एव भानादतिव्याप्त्यसम्भवात्, किञ्च गोत्वाभावः प्रमेयो गोत्वाभावादित्यादिस्थलीये निगमनेऽतिव्याप्तिः तस्यापि हेतुविधया प्रकृतपक्षान्वितस्वार्थबोधकं यत्प्रमेयत्वव्याप्यगोत्वाभाववानयमित्याकारकोपनयस्थायम्पदं तदर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वादित्यतो लक्षणान्तरमाह स्वार्थविशिष्टेत्यादि । निगमनस्यापि धूमादिव्याप्यत्वविशिष्टसाध्यवैशिष्ट्यबोधजनकत्वात्स्वार्थपदम् । स्वार्थविशिष्टबोधजनकत्वमपि निगमनेऽतिप्रसक्तमतो वैशिष्ट्यपदम् । विशिष्टवैशिष्ट्येति । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजनिका या स्वार्थोपस्थितिस्तज्जनका-

उपनयानन्तरं निगमनम्। तच्चानुमितिहेतुलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानकारणव्याप्तिपक्षताधीप्रयुक्तसाध्यधीजनकं वाक्यम्। न च व्याप्तिपक्षधर्मतयोश्चतुर्भिरेवावयवैः पर्य्याप्तेः किं तेनेति वाच्यम्। अबाधितासत्प्रतिपक्षत्वयोरलाभे चतुर्णामप्यपर्य्यवसानात्। अथाऽभिधानाभिधेययोर्व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गप्रतिपादनादेव पर्य्यवसानेनाऽवयवान्तराणां निराकाङ्क्षत्वं विपरीतशङ्कानिवृत्तेरपि तत एव लाभात्, अन्यथा निगमनेनापि तदवारणात्, न हि तद्विशेषदर्शनमनाहार्य्यैव तन्निवर्त्तकम्। सिद्धनिर्देशतया वारयतीति चेन्न। स्वरूपमात्राभिधानात् साध्यत्वानुपस्थितौ तस्मादिति हेतुविभक्त्यनन्वयप्रसङ्गाच्चेति चेन्न। व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानेऽपि

अन्वयव्याप्तिबोधकतत्त्वं व्यतिरेकव्याप्तिबोधकतत्त्वञ्च विशेषलक्षणत्वमित्यर्थः। धूमव्याप्यत्वादिविशिष्टवह्न्यादिवैशिष्ट्यबोधं प्रत्यपि विशेषणज्ञानविधया धूमव्याप्यतामात्रबोधस्य हेतुत्वात् धूमादित्यादिहेतौ लक्षणसमन्वयः। पदव्यावृत्तिस्तु पूर्ववत्। विशिष्टबोधेत्यादि। विशिष्टबोधजनको यः स्वार्थविशिष्टबोधस्तज्जनकावयवत्वमर्थः। पर्वतो व्याप्यवह्निमानित्येवं विशिष्टबोधे वह्निर्धूमव्याप्य इति स्वार्थविशिष्टबोधस्य हेतुत्वाद्धूमादित्यादिहेतौ लक्षणसङ्गमः। हेतौ लक्षणं योजयति एकवाक्यतयेति। प्रतिज्ञैकवाक्यतयेत्यर्थः। कस्यचिदिति। वैशिष्ट्यं भासते इति पूर्वेणाऽन्वयः। अन्वयव्याप्तिबोधकतामात्रस्य अन्वय्युपनयसाधारणत्वादाह तत्त्वमिति। उदाहरण-

बाधसत्प्रतिपक्षबुद्धेः साध्यज्ञानानुत्पत्तिदर्शनात् तद-भावाबोधने समीहितानिर्वाहात् । अथ बाधादिविरहस्य प्रयोजकत्वं न तु तद्बोधस्य, मानाभावादसिद्धेश्च इति किमर्थं बाधादिविरहो बोधनीय इति चेन्न । यदवगमे सति यन्न भवति तत्तदभावज्ञानसाध्यमिति व्याप्तेः । न चानन्वयः, तस्मादित्यन्वयबलादेव हेत्व-नाकाङ्क्षितत्वलक्षणसिद्धत्वज्ञानात्, न त्वन्वयात् पूर्वम्। इह केचित् यथा तस्मादिति सर्वनाम्ना हेतोः परा-मर्शः पूर्वोक्ताशेषरूपलाभाय तथा साध्यांशस्यापि तथा इति सर्वनाम्ना सिद्धस्थल इव विरोधादिवारणाय युक्त

द्वयम्। इतरोपस्थापितार्थविशेषणकस्वार्थबोधकन्यायावयवत्वं स्वार्थ-

---

त्वमित्यर्थः । न चान्वयव्यतिरेक्युदाहरणातिव्याप्तिः, व्यतिरेकव्या-प्त्यबोधकत्वेनापि विशेषणीयत्वात् । वस्तुतः शिरोमणिमते व्याप्ति-द्वयबोधकमुदाहरणमेव नास्ति कुतोऽस्य गमकत्वमित्याकाङ्क्षाया प्रथ-मोक्तव्याप्त्यवगमादेव निवृत्तौ व्याप्त्यन्तराभिधानस्य निराकाङ्क्षत-याऽनौचित्यात् । अत एव प्रतिज्ञालक्षणे स्वयमेवोक्तं नैकदोभयव्या-प्त्युपन्यासोपीति, अत एव चान्वयव्यतिरेक्युदाहरणस्य विशिष्य लक्षणाकरणाद्दीधितेर्न्यूनत्वमित्यपि नाशङ्कनीयम् । न चैवमुदाहर-णस्येव हेत्ववयवस्यापि अन्वयिव्यतिरेकिभेदेन लक्षणद्वयस्यौचित्या-त्तदकरणे न्यूनतैव ग्रन्थस्येति वाच्यम् । अन्वय्युदाहरणपूर्वावयव-त्वादिरूपस्यान्वयिहेत्वादिलक्षणस्य अन्वय्युदाहरणादिग्रहोत्तरमर्थ-वशात्सम्पन्नत्वात् । अत एव अन्वय्युपनयादेरपि लक्षणं न वक्ष्यते । तत्राप्यन्वय्युदाहरणोत्तरावयवत्वादेरेव तल्लक्षणस्यार्थतः प्राप्त-

इत्याहुः । तन्न । तथेति स्वरूपे, प्रकारे, सादृश्ये, वा । आद्ये तथा चायमिति प्रक्रमात् तथेति हेतुमानित्यर्थः स्यात्, तथा चानन्वयः, न हि हेतुमत्त्वादेव हेतुमत्त्वमिलन्वितम् । न द्वितीयः, सामान्येन पक्षस्यापि अन्वयव्याप्तौ प्रवेशात् तत्प्रकारान्वयस्तत्रैवेत्यनन्वयात् । अत एव न तृतीयोऽपि, अभेदानुमाने चान्वयिनि तस्मात्तथेति सादृश्याभावात् बहूनाञ्च प्रक्रमे विशेष्यानन्वयात् वादिवाक्ये च योग्यतान्वयेऽतिप्रसङ्गात् । तस्मादित्यत्र तु विभक्त्यर्थानन्वयादेव नियमः, तस्मादनित्य

विशेष्यकेतरार्थान्वयबोधजनकन्यायावयवत्वं वोपनयत्वम् । अवयवार्थविशेष्यकस्वार्थबोधजनकन्यायावयवत्वं निगमनत्वम् । हेत्वर्थस्य

त्वादिति भावः । इतरेत्यादि । यद्यपि साध्यांशे हेत्वर्थविशेष्यको यः स्वार्थविधेयको बोधस्तज्जनकत्वं प्रतिज्ञायामतिप्रसक्तम् । न चेतरोपस्थापितार्थविषयकस्वार्थविशेष्यकबोधजनकत्वविवक्षणान्नातिव्याप्तिः प्रतिज्ञार्थस्य वन्हिविशिष्टपर्वतत्वावच्छिन्नस्य हेत्वर्थविशेष्यकत्वादिति वाच्यम् । विशेषणकान्तवैयर्थ्यापत्तेः स्वार्थविशेष्यकान्वयबोधजनकत्वस्यैव सम्यक्त्वात् । तथापि इतरोपस्थापितार्थनिष्ठविशेषणतानिरूपितस्वार्थनिष्ठविषयताकबोधजनकन्यायावयवत्वमित्यर्थो विवक्षितस्तथा च प्रतिज्ञावारणाय स्वार्थेति, अवयवान्तरवारणाय निरूपितान्तं स्वार्थविषयताविशेषणम् । विशेषणविशेष्यभावव्यत्यासेन लक्षणान्तरमाह स्वार्थेत्यादिना । स्वार्थनिष्ठविषयतानिरूपितेतरप्रकारताकबोधजनकन्यायावयवत्वमित्यर्थः । स्वार्थविशेष्यकत्वप्रवेशे तादृशबोधजनकतामात्रस्यैव सम्यक्त्वे वैय-

इत्यभिधाने विशिष्य सिद्धतावगम्यते पूर्वं साध्यतयोक्तस्य समर्थहेतुसम्बन्धेन पुनरुत्कीर्त्तनात्, अन्यथा तद्वैयर्थ्यात् । संशयप्रयोजनादयस्त्ववयवलक्षणाभावादेव नावयवाः, किन्तु न्यायाङ्गतयोपयुज्यन्त इति नाधिक्यम् । कण्टकोद्धारस्य च न सार्वत्रिकत्वं समयविशेषोपयोगित्वादिति ॥

प्रतिज्ञार्थे न विशेषणत्वेनान्वेति किन्तु तदेकदेशार्थे इत्युक्तप्रायम् ॥

पर्य्यापत्तेरिति ध्येयम् । अवयवार्थेति । अवयवार्थविशेष्यकस्वार्थप्रकारकबोधजनकावयवत्वमर्थः । स्वार्थप्रकारकबोधजनकत्वं हेतावपीत्यतो विशेष्यकान्तम् । अवयवार्थविशेष्यकबोधजनकत्वमुपनयस्यापीत्यतः स्वार्थप्रकारकेति । ननूपनयलक्षणस्य प्रतिज्ञायामतिव्याप्तिः तस्यापि हेत्वर्थविशेषणकबोधजनकत्वात्, एवं निगमनलक्षणस्य हेतावतिव्याप्तिः तस्यापि प्रतिज्ञार्थविशेष्यकस्वार्थप्रकारकबोधजनकत्वादत आह हेत्वर्थश्चेति । प्रतिज्ञार्थे वन्हिविशिष्टपर्वतादौ । तदेकदेशे वन्ह्यादौ । उक्तप्रायमिति । पञ्चम्यर्थान्वितो न प्रतिज्ञार्थः किन्तु तदेकदेशार्थ इत्येव प्रागुक्तं न तु हेत्वर्थान्वितो न प्रतिज्ञार्थ इत्युक्तमित्याशयेनाह प्रायमिति ॥

इति श्रीजगदीशतर्कालङ्कारविरचिता